

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ

ƏSƏRLƏRİ

ƏSƏRLƏRİ

«Elm və təhsil»
Bakı- 2013

*Kitab görkəmli maarifpərvər və ədəbiyyatşünas alim
Firidun bəy Köçərlinin 150,
akademik Kamal Talıbzadənin 90 illik
yubileyinə ithaf olunur.*

**Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin
Siyasi Sənədlər Arxivinin materialları əsasında nəşr olunur**

Redaktor və ön sözün müəllifi:

Şamil Vəliyev

Filologiya elmləri doktoru, professor

Materialları toplayıb nəşrə hazırlayan:

Pərixanım Muradova

*Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin
Elmi Kitabxana şöbəsinin müdiri*

Firidun bəy Köçərli. ƏSƏRLƏRİ.

Bakı, «Elm və təhsil», 2013, 496 səh.

Kitabda F.Köçərlinin elmi-tənqidi və publisistik məqalələri, “Balalara hədiyyə” əsəri nəşr olunur. Kitabın “Əlavələr” bölməsində verilən məqalələr dövrü mətbuatdan toplanıb transliterasiya edilmişdir.

4702000000
N098 – 2013 *qrifli nəşr*

© «Elm və təhsil», 2013

ZƏKA SƏLTƏNƏTİNİN CARÇISI

Azərbaycan tarixində elə adlar, şəxsiyyətlər, hadisə və əsərlər var ki, biz onları hər an diqqət mərkəzində saxlamalı, xatırlamalı, müasir fəaliyyətimizin örnəkləri kimi qiymətləndirməyi bacarmalıyıq. Görkəmli maarifpərvər şəxsiyyət, ictimai xadim, «elm və irfan sahibi» Firidun bəy Köçərli bu qəbildən olan tarix yadigarı məqamındadır. Çünki o, özünün bir sıra müasirləri kimi yaşadığı dövrdə bütün mənalı həyatını «ümmətdən millətə keçid» prosesinə həsr edib, ictimai həyatda və şüurda islahatların-reformaların aparılmasına xidmət göstərmişdir. Bu səbəbdəndir ki, indi, «Firidunbəy Köçərli kimdir?»-sualı öz aktuallığı ilə maraq doğurur, onun iş, əməl və ideyaları, əsərləri ilə yenidən tanışlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu böyük «xalq müəllimi»nin əsərləri bizlərə və müasir gəncliyə tam çatdırılmayıb, sovet senzurasının redaktə, ixtisar, qadağaları ilə yarımçıq öyrədilib, yanlış sovetoloji şərh ilə izahlar nəticəsində «Körpü çaydan kənar düşüb». Xüsusilə ədibin publisistik araşdırmalarına münasibətdə bu özünü göstərir.

Misal üçün belə izahatların birində deyilir: «Müəllif ayrı-ayrı orqanların istiqamətini müəyyənləşdirməyə çalışırsa da bəzən buna nail ola bilmir, «Həyat», «İrşad» kimi qəzetlərin fəaliyyətlərindəki mürtəcə cəhətləri göstərmir. F.Köçərlinin Əlibəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayev kimi burjua jurnalistlərinin fəaliyyətinə də münasibəti birtərəflidir. O, bu jurnalistlərin yazılarında yanlış və zərərli fikirləri tənqid etmək əvəzinə onları «müsləmanların ən yaxşı ədəbi qüvvələri» adlandırır. Bu məqaləni

yazdığı illərdə F.Köçərlinin ictimai-siyasi görüşlərində məhdudluq, burjuva ideologiyası təsirləri çox qüvvətli idi».

Müasir müstəqillik illərində bu qiymətləndirmənin «arxiv» keçdiyi gün kimi aydın görünür.

Yaxud, onun «Balalara hədiyyə» kitabının girişindəki mətnin ixtisar olunmuş hissələrinə diqqət yetirsək çox mətləblərə işıq salmaq olar. İxtisar olunan iki kiçik parça buna nümunədir. Diqqət edək: 1. «Bu barədə qonşularımız daha irəliyə gediblər: türk milləti əslrəcə yaradıb vücudə gətirdiyi nəql və hekayətləri və xoşlarına gəlmiş məsələləri özlərinə məxsus edib «Erməni nəql və məsələləri» adı ilə başqalarına elam edirlər. Əma biz onların qədrini bilməyirik və itib-batmağına əsla etina etməyirik. Hər işdə qafil olduğumuz kimi bu məsələdə dəxi böyük səhv və qəflətimiz zahir olur».

2.«Xoylu Vartanın sinədən söylədiyi mənşədəki Azərbaycan türklərinin şiveyi-lisanında tərtib olunubdur. «Sayaçı sözləri» tərəkəmə xalqının heyvanlarına nisbətən zahir olan ülfət və əlaqəsini göstərir. Məişətlərinin eyni surətidir. Məcmuəyə daxil olan əsərlərdən səva bizdə həddən ziyadə aşığılar sözü, deyişmələr, eşqnamələr, tərif, bayatılar, tapmacalar, bağlamalar, ağıçı sözləri və məsəllər vardır ki, onların təlim kitabına salınması münasib görülmədi»...

***

Azərbaycanın məhur ədəbiyyatşünas alimi, böyük müəllim Firidun bəy Köçərli Əhmədağa oğlu 1863-cü ildə yanvar ayının 26-da Şuşada anadan olubdur və uşaqlıq illərini də orada keçirmişdir. 1872-ci ildə o, Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbinə daxil olub fars dilini öyrənir. Atası Əhmədağa 1875-ci ildə kiçik yaşlı Firidunu rus məktəbinə qoyur. Onun rus bədii nümunələri ilə tanışlığı da bu vaxtlardan başlayır. Firidunbəy 1879-cu ildə Qoru seminariyasının tatar şöbəsinə daxil olur. 1885-ci ilin iyun ayında Firidunbəy İrəvan (Yerevan) gimnaziyasının Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin olunur. O, 1887-ci ildə mürəbbi müavini vəzifəsinə irəli çəkilir.

F.Köçərli gimnaziya əsil pedaqoq kimi yoldaşlarının diqqətini cəlb edir, pedaqoji işdə müvəffəqiyyət qazandığı üçün

əlaqədar təşkilatlar tərəfindən bir neçə dəfə mükafatlar alır. İrəvanda Köçərli qabaqcıl müəllimlərlə tanış olur. E.Sultanov, fars Abbas kimi açıq fikirli ziyahlarla dostluq edir.

1895-ci ildə Köçərli Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının «tatar şöbəsi»nin Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin edilir. Bundan sonra pedaqoji fəaliyyəti daha da genişlənir. O, 1910-cu ildə Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müvəqqəti təlimatçısı olur. Hələ 1905-ci ildə Seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin təlimatçısı F.A.Smirnovun başqa vəzifəyə keçməsi ilə əlaqədar olaraq, o, həmin yeri tutmaq arzusunda olmuşdu. Buna görə popeçitelə ərizə yazır. Bütün səylərinə baxmayaraq, Köçərli uzun müddət arzusuna çatıb bilmir. Ərizəsi nəticəsiz qalır. Ancaq beş il sonra müvəqqəti olaraq həmin vəzifəyə təyin edilir. Bundan sonra Köçərli bir müddət şöbənin Qori seminariyasının tərkibindən ayrılıb, Azərbaycanın özündə müstəqil bir tədris müəssisəsi şəklində təşkil olunmasına çalışır və bir qədər sonra arzusuna nail ola bilir.

Həyatının son illərini F.Köçərli Qazaxda keçirir. Orada seminariyanın müdiri vəzifəsində çalışaraq, pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir.

F.Köçərli 1920-ci ildə bolşevik-daşnak qaragüruhu tərəfindən güllənmişdir. Firidunbəyin fəaliyyəti yalnız pedaqoji fəaliyyətlə məhdudlaşmır. Onu biz bir neçə qiymətli dərsliklər müəllifi, dünya ədəbiyyatına yaxından bələd olan tərcüməçi, realizm ədəbi məktəbinə mənsub görkəmli ədəbi tənqidçi, publisist və zəngin faktlara malik ədəbiyyat tarixçisi kimi də tanıyıyıq.

F.Köçərli pedaqoji fəaliyyəti zamanı həyatla, məişətlə məktəb arasında daim əlaqə yaratmağa çalışmışdır. Köçərli də «rus pedaqogikasının atası» sayılan K.D.Uşinski kimi ana dilinin tədrisinə yüksək qiymət verirdi. O, məntiqi anlayışlar və fəlsəfi görüşləri gənc nəsə lazımı səviyyədə çatdıran, təbiət və cəmiyyət məsələləri kimi mürəkkəb hadisələri asan yolla izah etməyə imkan verən ana dilinin elmi şəkildə öyrənilməsinə xüsusi diqqət verirdi. F.Köçərli göstərirdi ki, dili olmayan xalq heç nədir. Bu münasibətlə o deyirdi: «Bir millətin malını, dövlətini və hətta

vətəninə əlindən alsan, ölüb – itməz, amma dilini alsan fot olar və ondan bir nişan qalmaz» («Molla Nəsrəddin» jurnalı №22, 1913).

İrəvan gimnaziyasında çalışdığı illərdə F.Köçərli maarif məsələlərinə dair bir neçə məqalə yazıb, çap etdirir. Həmin vaxtlar F.Köçərli Zöhrabzadə ilə birlikdə «Təlimati-lisani-türk» adlı dərslik tərtib edir. Sonralar o, «Balalara hədiyyə» (1912) əsərini çap etdirməyə nail olur.

Firidun bəy müəllimin yüksək pedaqoji hazırlığa malik olmasını, uşaq psixologiyasına nüfuz etməsini tələb edirdi və köhnə məktəblər üçün səciyyəvi olan «əti sənin, sümüyü mənim», «prinsipi»ni qəti şəkildə rədd edirdi. Köçərli həmçinin pedaqoji fəaliyyət zamanı ədəbiyyatın, istər Azərbaycan ədəbiyyatının, istərsə də başqa xalqların ədəbiyyatının təbliğinə geniş yer verirdi.

F.Köçərli görkəmli pedaqoq olmaqla yanaşı həm də dünya ədəbiyyatını sevən bir tərcüməçi idi. Köçərli rus ədəbiyyatına yaxın olmuş və öz yaradıcılığında həm bu ədəbiyyatdan qidalanmış, həm də bu ədəbiyyata aid öz mülahizələrini söyləmişdir.

Rus ədəbiyyatını həm bir müəllim, həm bir tənqidçi, həm də tərcüməçi kimi öyrənib təbliğ edən Köçərlinin Puşkindən «Torçu və balıq», Lermontovdan «Üç xurma ağacı», Koltsovdan «A kişi, niyə yatıbsan?», Çexovdan «At familiyası» kimi tərcümə əsərlərini ədəbi ictimaiyyət rəğbətlə qarşılaşmışdır. Bu tərcümələr mütərcimin dövründə ədəbiyyatımızı ideya cəhətdən zənginləşdirmək üçün az əhəmiyyətə malik deyildi. Köçərlinin M.F.Axundovun «Aldanmış kəvakib» povestini rus dilinə çevirməsi də əhəmiyyətli bir təşəbbüs idi.

Biz Firidun bəyin tərcüməçilik fəaliyyətini izləyərkən onun hər iki xalqın-Azərbaycan və rus xalqının ədəbiyyatına eyni dərəcədə qiymət verdiyini, eyni dərəcədə sevdiyini görürük. Firidun bəy öz fəaliyyətində tez-tez bu iki ədəbiyyatın arasında paralellər, müqayisələr verir. Məsələn, o, Qasımbəy Zakirin yaradıcılıq məziyyətlərindən danışarkən, xüsusilə onun təmsilini təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmişdir ki, «bu təmsillərdə o qədər həyatı həqiqətlər ifadə olunmuşdur ki, həmin təmsilləri İvan

Andreyeviç Krilovun təmsilləri ilə müqayisə etmək olar»¹. Lirika və satira sahəsində mahir olan Seyid Əzim Köçərliyə görə «rusların Puşkini, ingilislərin Bayronu və polyakların Miskeviçinə bərabər imiş»². Başqa bir məqaləsində o yazır: «C.Məmmədquluzadənin istedadlı rus yazıçısı Çexovun əsərlərini xatırladan hekayələri bizim mədəni ziyalılarımızın nəzərini cəlb etməyə tam layiqdir»³.

F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nəzəriyyəçi və tənqidçi kimi də özünəməxsus bir yer tutur. «Ədəbiyyat nədir?»-sualına Köçərli belə cavab verirdi: «Ədəbiyyat 2 qismdir: bir qisim ağızda söylənilən nağıl, hekayələrdən, cürbəcür nəğmələrdən, aşıq sözlərindən, məsəllərdən, tapmacalardan, yanılmaclardan, ağıcı sözlərdən, bayatılardan ibarətdir. Bu qisim ədəbiyyata ədəbiyyati-lisani və ya əfvahi və yaxud el ədəbiyyatı deyilir. İkinci qisim ədəbiyyat üdaba və şüəranın, üləma və həkamanın asari-qələmiyyətlərindən vücuda gələn təhrizat və təsnifatdan ibarətdir ki, bunlar xah nəsr ilə yazılmış olsun, xah nəzm ilə, xah ülum və fünuna dair olsun və xah əxlaq və ətvardan, şeir və qəzəliyyətdən bəhs eləsin. Hər iki qisim ədəbiyyatın bünövrəsi və təkyəgahı sözdür ki, qüdrəti -ilahi ilə insanın ağızında xəlv olunubdur və onun vasitəsilə ilə insanın batini aləmə məlum və zahir olur, dəqayıqi-məani onunla bir-birindən təmyiz qılınır və bundan əlavə yer üzündə sair məxluqat ilə məbəynində VÜqua gələn mümalatı və rəftarı və mədarisi şərh və bəyan eyləyən sözdür. Söz olmasaydı, əlbəttə, ədəbiyyat dəxi olmazdı»⁴.

Köçərli sözün qiymətini uca tutmağa çağırır və bu münasibətlə Füzulinin «Söz» rədifli qəzəlilini yüksək qiymətləndirirdi.

O, əsas M.F.Axundov tərəfindən qoyulan realizm ədəbi cərəyanını daha da inkişaf etdirirdi. Firidunbəy Köçərlinin sənət nəzəriyyəsinə ədəbiyyatın ideyalılığı məzmun və forma məsələsi ilə, hər iki estetik kateqoriyanın münasibəti məsələsi ilə əlaqələndir.

¹ F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1963, səh.63

² F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1978, I cild, səh.43

³ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı 1963, səh.138

⁴ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1978, səh.71

Bu mühüm məsələnin həllində o öz əsas estetik prinsipinə həmişə sadıq qalır.

M.F.Axundov materialist idrak nəzəriyyəsinə əsaslanaraq göstərirdi ki, bədii ədəbiyyatın təsvir obyektini xalqın məişəti, real gerçəkliyi. Köçərli öz ədəbi görüşlərində eyni estetik prinsip ilə hərəkət edir. «Ədəbiyyatımıza dair məktub» adlı məqaləsində yazırdı ki, «həqiqi şair öz zamanəsinin aynasıdır».

Onun M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə kimi dövrün mütərəqqi ədiblərinə yüksək qiymət verməsi onların yeni ədəbiyyat yaradıcıları kimi qiymətləndirilməsi sübut edir ki, ədəbi prosesin aparıcı qüvvəsini düzgün təyin etmişdir. Tənqidçi yazırdı: «Sabir əsrimizin ən müqtədir və xoştəb şairlərindən birisidir... Sabirin təbində bir o qədər zəriflik və lətafət var ki, güldürə-güldürə ağladır, ağlaya-ağlaya güldürür» («Molla Nəsrəddin» jurnalı, 1911, 22 may, №19).

A.Səhhət Köçərliyə Azərbaycan şairlərinə göstərdiyi böyük diqqət və qayğını şeirlərinin birində («Sınıq söz» Bakı, 1912, səh.37-38) belə tərənnüm etmişdi:

«Yazmışan tazə nə şeylər?-deyə sordun məndən,
Ruhumun tarına mizrabzən oldun, qardaş!
Sabir ilə belə məktubu çox aldıq səndən.
Hər nə yazdıqsa olan bən sən oldun, qardaş!
Bir zaman Nəşhü Tərrah ilə Sabir, bən də
Yaşayırdıq hamımız qəflət ilə fərxəndə,
Birimiz mərsiyəguluqda böyük şair idi;
Birimiz sağərə mayıl, birimiz canədnə.
Birimiz həcvdə yəğma kimi çox mahir idi.
Laübali keçinirdi ömrümüz rindadə,
O pərişan yuxudan sən bizi bidar etdin
Doğru, düz yolda çalışmaqlığa bizi vadar etdin».

Firidunbəy Köçərli müasirlərindən tez-tez məktub alırdı. Şair Abbas ağa Qayıbov Nazir məktublarından birində onunla gec tanış olmasına təəssüflənərək yazırdı: «Hərgah qırx il bundan

əqdəm mənim şeirimə Sizin kimi qədr-qiymət verən olsaydı, indiyə kimi 30-40 cild kitab yazardım».

Görkəmli ədəbiyyatşünas alimimizin ədəbi nüfuzundan bəhs edən Fərhad Ağazadə isə öz müasiri haqda belə yazır: «Demək olar ki, Firidunbəyin təsiri ilə tərbiyələnmiş bir çox kimsələr meydana çıxdı... Bəli, Firidunbəy yazıçı idi, onun qələminə yalnız türklər (azərbaycanlılar-Ş.V.) deyil, ruslar, gürcülər belə böyük hörmət göstərirdilər... Hərgah bu gün Firidunbəyin türkcə və rusca çap edilmiş məqalələrini siyahıya alsaq, həmin siyahı 15-20 səhifəlik yer tutur».

İstər Abbas ağa Qayıbov, Abbas Səhhət, Fərhad Ağazadə, istərsə də başqalarının səmimi etiraflarından belə aydın olur ki, xalqımızın layiqli oğlu, maarifçi-demokrat, görkəmli ədəbiyyatşünas Firidunbəy Köçərli ədəbiyyatımızın inkişafına, mədəniyyətimizin, eləcə də cəmiyyətimizin inkişafına çox böyük təsir göstərmişdir. Məhz bu təsir gücünə o, özünün çoxcəhətli fəaliyyəti-pedaqoji, tənqidçilik, tərcüməçilik, publisistik fəaliyyəti və kamil bir ədəbiyyat tarixçisi olması sayəsində məvəffəq olmuşdur.

Firidunbəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ədəbiyyat tarixçisi kimi tanınan ən görkəmli simalardan biridir. Onun fəaliyyətinin əsasını Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini araşdırmaq təşkil edir. Firidunbəyin təşəbbüsünə qədər demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiq edilməmişdi. Ayrı-ayrı əsərlərdə müxtəlif təzkirəçilər tərəfindən yazılmış təzkirələri, M.F.Axundovun ədəbiyyat tarixinə dair bir neçə məqaləsini və Mirzə Məmməd Axundovun «Nizami» adlı kitabını çıxmaq şərti ilə demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid heç bir əsər yazılmamış, heç bir fikir söylənilməmişdir. Sanki Azərbaycan ədəbiyyatı əsrlərin qaranlığı altında yatırdı. Köçərliyə fəaliyyəti ilə ədəbiyyat tariximiz yeni istiqamətdə irəliləməyə başlayıb. Vaxtilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair sistemli bir əsərin yoxluğundan şikayət edən E.Sultanov Köçərliyə 1908-ci ilin yayında Dilican yaylasında oxuduğu üç mühazirəsini dinlədikdən sonra «Tərəqqi» qəzetində yazırdı:

Firidun bəy Köçərli

«Bu vaxta qədər bizlər o fikirdə idik ki, Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri keçmiş əsrlərin qaranlığında itib-batıbdır və onu tapıb, tərtib edib, tarix nizamına mindirmək qeyri-mümkündür. Amma indi, Firidunbəyin üç leksiyasından sonra (...) böylə fikir çaş olması məlum oldu. Öz vaxtında türk qardaşlarımızın qalanları dəxi şəkkdən çıxarlar. Çox çəkməz ki, bizim ədəbiyyat tarixi dirilər»⁵.

F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatına dair zəngin material toplamışdı. O, daim ədəbiyyatımızın gələcəyini düşünmüş və tez-tez dövrü mətbuatda Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında imkanı daxilində çıxışlar etmişdir.

Bir tərəfdən qardaş xalqların öz ədiblərinin tarixi xidmətlərini təqdir edərək onların əsərlərini dəfələrlə çap etdiklərini, onların yubileylərini bayram kimi keçirdiklərini görəndə, digər tərəfdən isə zəngin doğma ədəbiyyat haqqında dəyərli materiallarla rastlaşan Köçərli düşüncələrə dalaraq öz-özünə suallar verirdi: «Aya, biz Azərbaycan türklərinin Sereteliləri və Çavçavadzələri olmayıbdırımı? Bizim milli şairlərimiz ərseyi-dünyaya gəlməyibdirimi? Aya, bizlər belə möhtərəm şəxslərin vucudundan məhrummu qalmışıq?»⁶.

Yaxud, Qoqolun yüzillik yubilyi münasibətilə yazmış olduğu «Nikolay Vasiliyeviç Qoqol» adlı məqaləsində o sual verərək yazırdı: «Aya, Mirzə Fətəli Axundovun yüzillik yubileyi də bizim yadımıza düşəcəkdirmi və bizdə dəxi millət hissi və milliyət damarı ayılacaqdırımı, biz də öz ədiblərimizin şan və şərəfini, qədr və qiymətini dərk edəcəyikmi!»⁷.

F.Köçərli onu düşündürən suallara məhz ədəbiyyatımızın keçdiyi inkişaf yolunu tədqiq etməsi nəticəsində cavab tapır. Geniş tədqiqat nəticəsində ona birdəfəlik aydın olur ki, «bizim də çox böyük müqtədir və xoştəb şairlərimiz olubdur və lakin təəssüf

onların qədir və qiyməti nə öz vaxtlarında və nə də bu halda bilinməyibdir»⁸.

Belə bir nəticəyə gələn F.Köçərli qarşısına məqsəd qoyur ki, ədəbiyyat tariximizi geniş tədqiq etsin, özünün dediyi kimi qarşıdan gələn «milli bayram»a hazırlaşsın. O ayrı-ayrı xalqların öz ədiblərinin yubileyini keçirməsini «milli bayram» adlandırır. Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq gələcəyinə inanan Firidunbəy deyirdi ki, əlbəttə bizim də milli bayramımız olacaqdır. O göstərirdi ki, bizim şüəra cismən ölüb, fövt olubdursa da, ruhən və mənən həlak olmayıblar. Onlar mənən yaşayırlar. Onların yaşadıkları dünya əbədiyyət dünyasıdır.

Necə ki, mərhum S.Ə.Şirvani bizim arzuladığımız milli bayramın gələcəkdə nəticəbəxş olunmasına şəhadət verərək demişdir:

Mövti-cismani ilə sanma mənim ölməyimi,
Seyyida, ölmərəm, aləmdə səsim var mənim!

Məhz, ölməzlərin, öz ölməzliyini dərk edənlərin həyat və yaradıcılığı ədəbiyyatşünas alim F.Köçərli böyük və zəhmətli bir işə-Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini tədqiq etmək işinə sövq etmişdir. Firidunbəy deyirdi ki, farsların Sədisi və Hafizi diri qalan kimi, bizlərin də Zakiri və Seyyidi, Nəbatisi, Saliki, Arifi, Kamisi gərəkdir diri qalsınlar.

Çox böyük həvəslə işə başlayan Firidunbəy Köçərlinin zəhməti hədəf getməmişdir. O, topladığı ilk materiallar əsasında əvvəlcə 1895-ci ilin ortalarında «Tatarskiye komedii» adlı silsilə məqalələrini çap etdirir. 1903-cü ilin ikinci yarısında isə «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» adlı kitabçası da çapdan çıxır. Firidunbəyin bu ilk əsərində tədqiqat obyektinə hələ çox məhdud idi. Burada Köçərli ancaq M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Q.Zakir, M.F.Axundov və S.Ə.Şirvani dövrü, həyatı və əsərləri haqqında qısa məlumat vermiş, bir neçə kəlmə də H.Vəzirov və Ə.Haqqverdiyev haqqında danışmışdı. Bu ilk tədqiqatda birtərəfli hökmlər, mülahizələr də var idi. Məsələn, müəllif Vaqifi «Azərbaycan ədəbiyyatının banisi» sayır, ədəbiyyat tarixini

⁵ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1978, I cild, səh.20-21

⁶ F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1963, səh.175

⁷ Yərə orada, 213

⁸ Yərə orada, səh. 175

Vaqiflə başlayırdı. Bu səhv ondan irəli gəlirdi ki, həmin illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının Vaqifdən əvvəlki dövrü gənc tədqiqatçının özü üçün hələ qaranlıq idi. Vaqifdən əvvəlki dövr Firidunbəy üçün kəşf edilməmiş bir xəzinə olaraq qalırdı. Bu kəsirlərə baxmayaraq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi sahəsində yazılmış bu ilk əsər mütərəqqi ziyalılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

Alimin əsas diqqəti Vaqif, Zakir, M.F.Axundov və S.Ə.Şirvani üzərində mərkəzləşdirilməsi sübut edir ki, o, ədəbi inkişafda realizmi yüksək qiymətləndirir, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı yolunu düzgün dərk edir.

Əsərin rus dilində yazılması (əsər Tiflisdə çap olunmuşdur) onun daha geniş yayılmasına, şöhrət qazanmasına səbəb olmuşdu. Hər tərəfdən Firidunbəyə təbrik teleqramları, məktublar gəlirdi. Əsərin Azərbaycan dilində yazılması arzulanırdı.

Bu barədə F.Köçərli yazırdı: «1903-cü ildə «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» ünvanında rus dilində bir kitabça çapa vermişdik, Ərbabi-qələmə bizim bu zəif əsərimizə lütf nəzərləri ilə baxıb, onun intişarına hikmət və riayət göstərməklə belə bizdən xahişmənd oldular ki, məzkur kitabçanın məarına bəst verib, öz ana dilimizdə milli ədəbiyyatımıza dair bir kitab tərtib qılaq. Tainki bizim Azərbaycan şüəara və üdəbamızın əşarü asarı və özlərinin namü nişanları unudulub, əbnayi-vətənin xatirindən bilmərrə çıxmasın».

İşinin nəticəsindən ruhlanan alim doğma Azərbaycan ədəbiyyatına dair araşdırmalarını genişləndirir. Firidunbəy Köçərlinin ədəbiyyat tariximizə dair yazdığı oçerkləri ayrı-ayrı müəlliflərin tərtib etdikləri dərsliklərdə və «Rəhbər» jurnalında nəşr olunmuşdur. Bunlardan «Ədəbiyyatımıza dair», «Seyid Əbdülqasim Nəbati», «Molla Vəli Vidadi və onun tərcümeyi-halı», «Mirzə Fətəli Axundovun tərcümeyi-halı» oçerkləri ədəbiyyat tariximizi əks etdirməklə bərabər Firidunbəy Köçərlinin ədəbi-tənqidi fəaliyyətinin yeni nailiyyətləri kimi qiymətləndirilməlidir.

F.Köçərli özünün çoxdankı fikrini həyata keçirmək, onu düşündürən suallara cavab vermək üçün ədəbiyyat tarixi

sahəsindəki tədqiqatını ildən-ilə genişləndirir, yeni sanballı bir əsər üzərində işləyir. Gərgin əmək və geniş tədqiqat nəticəsində o, 1908-ci ildə əsərin ilk variantını yazıb qurtarır. Lakin maddi vəsaiti imkan vermədiyi üçün əsərin çapı ləngiyir. F.Köçərli əsərin son variantını 1911-ci ilin əvvəllərində işləyib qurtarır. Lakin ədib bir neçə yerə müracət etməsinə baxmayaraq əsərin nəşrini sağlığında görə bilmir.

Məlumdur ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq milli ədəbiyyatların tədqiqi, toplanması və nəşri üçün müəyyən şərait yarandı. Azərbaycan sovet respublikasında klassik irsin nəşri sahəsində atılmış ilk müvəffəqiyyətli addımlardan biri F.Köçərlinin əsərini çap etmək oldu. 1925-1926-cı illərdə Azərbaycan dövlət nəşriyyatı tərəfindən əsərin iki cildi «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» adı ilə çap olundu.

«Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» əsərin yazılması tarixi, tərtibat prinsipləri ilə müəllifin istifadə etdiyi mənbələr haqqında yığcam bir girişdən, «Başlangıç» adlı geniş nəzəri müqəddimədən, 6 yığcam tarixi-coğrafi oçerkdən, ədəbi simaların tərcümeyi-hallarına və yaradıcılıqlarına həsr olunmuş elmi məqalələrdən ibarətdir.

Əsərdə 129 ədəbi şəxsiyyət haqqında məlumat verilmişdir. F.Köçərli əsərini Füzuliyə həsr edilmiş oçerklə başlayır. Buna baxmayaraq Firidunbəy qədim ədəbiyyatımızın bir sıra görkəmli simalarını da əhatə etmiş və onların yaradıcılıqları haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Firidunbəy «İbrahim ibn Əliyyənnəccar Xaqani» adlı oçerki ilə yanaşı Azərbaycan şairlərindən Əbül üla Gəncəvi, Fələki Şirvani, ilk qadın şairəmiz kimi tanınan Məhsəti Gəncəvi, habelə İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Seyid Zülfiqar Şirvani və başqaları haqqında az da olsa maraqlı faktlara toxunur.

Ədəbiyyatşünas alimimiz əsasən bu şairlərin yaradıcılığından çıxış edərək onların ayrı-ayrı əsərlərinə, şəxsiyyətinə və ümumən yaradıcılığına dair maraqlı mülahizələr söyləmişdir.

F.Köçərlinin Xaqanidə təqdir etdiyi ən gözəl cəhətlərdən biri şairi bütün həyatı boyu tərk etməyən vətəndaşlıq cəsəreti olmuşdur. Tədqiqatçı «Həkim Xaqani əyyami-tifliyyatdan

zəkavət, ağıl, ... sahibi», «zirək və hazırcavab» olub «bir kəsdən və bir şeydən qorxusu yox imiş» deməklə bizi üsyankar ruhlu şairin şəxsiyyəti ilə tanış edir. Köçərli dahi Azərbaycan şairi Nizamidən danışarkən deyir ki, onun kimi fəsih, rəvantəb və şirinzəban şair dünya üzünə az gəlir. Heç bir şair o lətafət və zirvəlikdə söz deməyibdir. Tədqiqatçı şairin yaradıcılığından çıxış edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, Nizami əslən iranlı olmuşdur. O yazır: «Vəli, Şeyx Nizami Qafqaz qitəsində vücuda gəlibsə də, əslən iranlı olduğunu inkar və nisyan etməyibdir. O «İqbalnamə»sində buyurmuşdur:

Nizami ze Gəncine boqşay bənd,
Gereftariye-Gence ta çənd, çənd,
Ço dər gərçə dər bəhre-Gənce qoməm,
Vəli əz qəhestane-şəhre-Qoməm»⁹.

Şeirin sətri tərcüməsi belədir.

Ey Nizami, Xəzinədən bəndi aç,
Nə vaxta qədər Gəncənin giriftarı olacaqsan?!
Dürr kimi Gəncə dənizində itsəm də
Qəhistan vilayətinin Qum şəhərindənəm.

Lakin sonrakı tədqiqatçılar bu fikrin düzgün olmadığını əsaslandırmışlar. Professor J.Bertels F.Köçərliyə əsaslandığı həmin bəndin 2-ci beytini «İqbalnamə»nin bəzi əlyazma nüsxəsinə sonradan qondarılma olduğunu sübut etmişdir¹⁰.

F.Köçərli Nizaminin Azərbaycanda Gəncə şəhərində doğulub böyüdüyünü, orada vəfat etdiyini və orada dəfn edildiyini göstərmişdir. O yazır: «Nizaminin məqbərəsi vəqə olan səhra «Şeyx düzü» adı ilə Gəncə xalqı arasında məşhurdur. Onun qəbri üzərində olan əski günbədi, səhih rəvayətə görə, rus ədiblərindən məşhur Qriboyedov təsis etmişdir»¹¹. Bu faktlar həmişə nizamişünasların diqqət mərkəzində olmuşdur.

⁹ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1978, I cild. Səh.129

¹⁰ J.Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, 1940, səh.26

¹¹ Yenə orada

Tədqiqatçı «Xəmsə»nin parlaq inciləri olan «Sirlər xəzinəsi», «Leyli və Məcnun», «Xosrov və Şirin», «Yeddi gözəl», «İsgəndərnamə»dən danışarkən qeyd edir ki, fars dilinə bələd olan istedadlı şairlərimizin ən mühüm vəzifələrindən biri də Nizaminin bu əsərlərini ana dilimizə çevirməkdən ibarətdir. Firidunbəy yazırdı: «İnsaf deyil ki, onun möcüzənamə kəlamları Avropa dillərinə tərcümə olunub intişar tapsın, bizlər isə onu öz dilimizdə, mütaliə edib feyziyab olmaqdan məhrum qalaq»¹². O göstərir ki, Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına üç böyük şair-«türk şairlərinin ba-bası Molla Məhəmməd Bağdadi Füzuli», Yusif Nabi Çələbi və Əlişir Nəvai çox böyük təsir göstərmişdir. Məhz buna görə Firidunbəy onların haqqında geniş məlumat verməyi lazım bilib. O yazır: «Onlardan hər birinin barəsində məlumat verməyi lazım bildik, bir halda ki, hər üçü Azərbaycan şüarasının ustaları məqamında olublar»¹³.

Tədqiqatçı Fizulidən danışarkən qeyd edirdi ki, «türk dilinə rəvnəq verən və onu xarə xaşakdan təmizləyib bir göycək və səfalı çəmənə bənzədən Füzuli olubdur. Və bununla biz türklərin üstə ümumən və Azərbaycan türklərinin boynuna (xüsusən) böyük minnət qoyubdur».

Ədəbiyyatşünas F.Köçərli Füzulini Azərbaycan «şüəra və üdəbasına peyrəvilik edən türk şairi» kimi bizə tanıdaraq onun ədəbi irsinə yüksək qiymət verir. F.Köçərli haqlı olaraq yazır ki, «Fizulinin hansı qisim kəlamını mütaliə etmək istəsəniz, mütaliə buyurun, onun hüsni-təsirini... öz vücudunuzda hiss edəcəksiniz və bu təsirdən içəri aləmimiz bir növ təmizlənilib pakə çıxacaqdır, vücudunuz uyğudan ayılmış kimi olacaqdır».

F.Köçərliyə əsərindəki oçerkləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, tədqiqatçı XVI əsrdə poema yaratmış Fədai, XVI əsrin ikinci yarısında və XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan və fars dillərində qiymətli şeirlər yazmış Məhəmməd Əmani, «Vərqa və Gülşə» müəllifi Məsihi, habelə Saib Təbrizi,

¹² F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1978, I cild, səh.83

¹³ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1978, I cild, səh.83

Şakir Şirvani və başqaları kimi şairləri əhatə edə bilməmişdir. Onların yalnız, adını çəkməklə kifayətlənmişdir. Buna baxmayaraq tədqiqatçının Nişat Şirvani, Məhcur Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Molla Vəli Vidadi, və Molla Pənah Vaqif haqqında söylədiyi fikirlər əsərin elmi dəyərini artırır.

Əsərlə yaxıdan tanış olduqda asanlıqla müəyyənləşdirmək olur ki, əsərə daxil edilən iki oçerk-M.F.Vaqif və M.F.Axundov haqqında yazılmış oçerklər müəllif tərəfindən ilhamla işlənmişdir. F.Köçərli Vaqifin şeirlərində təbiilik, sadəlik və səmimiyyət olduğunu göstərmiş, onu min bir ahənglə ötən bülbül adlandırmışdır. Tədqiqatçı Vaqifin Azərbaycan dilində yazmadığını təqdir etmişdir. O yazır: «Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şeir və qəzəl yazan az olubdur. Müasirləri... onun kimi mühəssənətli gözəl və açıq kəlam söyləməklə aciz qalıblar»¹⁴.

F.Köçərli göstərir ki, Vaqif «gözəllik babında və dilbər vəsfində» əvəzsiz sənət nümunələri yaratmışdır. Tədqiqatçı Vaqifin gözəlliyə həsr etdiyi şeirləri şərti olaraq qruplaşdırır. «Gözlərin vəsfində», «Zülfün vəsfində», «Ayrılıqdan şikayət», «Sevgili yarın fəraqında badi-səbadan əhval» deyər tədqiqatçı bir neçə qrup şeir göstərir və bunlara aid nümunələr verir. Məsələn, o şairin «gözlərin vəsfində» yazdığı şeirlərə nümunə üçün aşağıdakı parçanı nümayiş etdirir:

Kaman qaş altında, al yanaq üstə
Nə xoş xumarlanır məstanə gözlər.
Sürməli kiprikdən oxlar çəkilib,
Eyləyir bağrımı nişanə gözlər.

Qəmzə peykanilə tökdü qanımı,
Xətalara saldı din-imanımı.
Əyri durdu, süzgün baxdı, canımı
Aldı o şux gözlər, amma nə gözlər.

¹⁴ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1978, I cild, səh.153

Siması şəhlayi, tərhi badami,
Baxışı mehriban, özü hərami,
Quldur ona siyah zülfün təmami,
Ola bilməz belə şahənə gözlər.
Səmən iyli, səlabi zülf, ay qabaq,
Qönçə dəhən, dür diş, ərğəvan dodaq,
Münəvvər üz, lalə zənək, tər buxaq,
Tamam bir yanədir, bir yanə gözlər.
Vaqif ki, düşübdür əqli kamaldan,
Əskik olmaz başı qovğadan, qaldan,
Nə zülflərdən bilin, nə xəttü xaldan,
Eyləyibdir onu divanə gözlər¹⁵.

Vaqifin sadə, hamı üçün anlaşılıq olan dildə yazdığını, habelə dilimizə daxil olmuş bəzi fars və ərəb kəlmələrindən məharətlə istifadə etdiyini qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq üçün tədqiqatçı şairin dillər əzbəri olmuş iki qoşmasından aşağıdakı bəndləri nümunə olaraq verir:

1. Bağlamışam din-imanı zülfünə,
Mənim kimi heyran hanı zülfünə
Tapşırıb gedirəm canı zülfünə-
Yaxşı saxla, səndə əmanətimdir.
2. Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır,
Lalətək qızarmaq üz qaydasıdır.
Pərişanlıq zülfün öz qaydasıdır
Nə badi- səbadan, nə şanədandır.

Vaqifin yaradıcılığını dərinədən tədqiq edən F.Köçərli belə bir nəticəyə gəlir ki, «Molla Pənah Vaqifin Qafqaziyada vücudə gələn şairlərin babası və ustadı aldanmağa haqqı vardır»¹⁶.

F.Köçərli XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri haqqında, xüsusən XIX əsr Azərbaycan satirasının görkəmli nümayəndələri Q.Zakir və S.Ə.Şirvani haqqında geniş məlumat verir.

¹⁵ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1978, I cild, səh.181

¹⁶ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1978, I cild, səh.191

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi M.F.Axundov haqqında danışarkən F.Köçərli deyirdi: «Mirzə Fətəlinin təbində elə bir zəriflik, yaratmaqlıq qüdrəti, yoxdan vücuda gətirmək qüvvəsi var ki, bunun misli az mühərrirlərdə müşahidə olunur!»¹⁷.

Ədəbi təsiri F.Köçərli müsbət hadisə sayır, bir ədibin digərindən öyrənməsini təqdir edir, hətta bəzən bunu zəruri bilirdi. O Mirzə Fətəlinin ədəbi təsirindən danışarkən göstərirdi ki, «onun (M.F.Axundovun) sayəsində bir neçə müqtədir ədiblər vücuda gəlir. O cümlədən N.Vəzirov və Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov və C.Məmmədquluzadə cənablarıdır ki, hər birinin bir neçə komediyaları və dramaya məxsus əsərləri vardır ki, indiki məişətimizin bəzi özva və əhvalını və əhli-zəmanənin fikri-xəyalatını və nə yolda çalışdıqlarını eyni ilə yazıb əsərlərində göstərirlər».

Tədqiqatçı M.F.Axundovun yaradıcılığında özünü parlaq şəkildə biruzə verən tənqidi realizmi müşahidə etmiş və bunu M.F.Axundovun yaradıcılığı üçün müsbət xüsusiyyət kimi qiymətləndirmişdir. Köçərli M.Fətəlinin oxucunu gələcək haqqında düşündürməsinə, həyatı hərtərəfli əks etdirməsini yüksək qiymətləndirirdi. O, Axundovun satirik yaradıcılığında hər bir vətənpərvərin ürəyini ağrıdan, onu düşündürməyə vadar edən çox güclü, lakin gözə dərhal görünməyən hissələrin, fikirlərin genişləndiyini qeyd edirdi. Bu cəhəti Axundovun yaradıcılığında görünən tədqiqatçı yazırdı ki, «Axundovun komediyalarını oxuyan bəsirət əhli bir tərəfdən gülürsə, bir tərəfdən ağlayıb göz yaş tökür. Gülmək görünür, amma ağlamaq görünməyir, onun ağır damcıları ürəyin üstünə düşüb onu yaralayır, dəlir».

F.Köçərli Axundovu dünya ədəbiyyatının korifeyləri ilə müqayisə edir və onu «Azərbaycan ədəbiyyatının və komediyanəvislərinin atası və yol göstərəni» adlandırır. F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının 700 illik bir dövrünü tədqiq etmişdir.

Hər addımda fanatiklərin, avam və cahillərin təsirinə məruz qalan F.Köçərli böyük zəhmət nəticəsində Azərbaycan

ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafına təkan verə bilmişdir. O ədəbiyyatşünaslığımızın inkişafına yeni istiqamət vermişdir. Professor Kamal Talıbzadənin qeyd etdiyi kimi, alim «təzkirəçiliyin çərçivəsini dağıdıb ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə yeni bir istiqamət vermişdir»¹⁸.

«Materiallar» Azərbaycan filologiyasında irəliyə doğru atılmış qiymətli bir addım olmuşdur. Abbasquluğa Bakıxanovun «Gülüstanı-irəm» əsəri tarixşünaslıqda olduğu kimi «Materiallar» da Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında iri və mötəbər mənbələrdən biridir¹⁹.

Professor Mir Cəlal Paşayev göstərir ki, Köçərlinin əsəri bütün keçmiş məcmuələrindən fərqli olaraq, birinci dəfə ədəbi təhlili, yalnız ədəbiyyatı öyrənmək deyil, həm də qiymətləndirmək təşəbbüsünü irəli sürən əsər idi.

Hazırda ali məktəblərin filoloji fakültələrində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini öyrənən tələbələr həmin əsərdən qiymətli ədəbi mənbə kimi istifadə edirlər.

Akademik Bəkir Nəbiyev onu XIX əsrin sonlarında S.A.Venqerovun redaksiyası ilə çap olunmuş «Rus poeziyası» ilə müqayisə edib göstərir ki, Köçərlinin əsərinin tərtib prinsipləri «Rus poeziyası»nın tərtib prinsiplərini xatırladır. Bəkir Nəbiyevin həmin ehtimalını Şıxəli Qurbanov da təsdiq etmişdir: «F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində böyük iş görmüşdür. onun bu sahədə yaratdığı əsər («Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» Ş.V.) ədəbiyyat tarixinin yaradılması yolunda atılan əhəmiyyətli addım idi. Rus ədəbiyyatşünaslığı elminin zəngin təcrübəsi ilə yaxından tanış olması bu işdə Köçərliyə böyük kömək etmişdir»²⁰.

F.Köçərli yaradıcılığı öz qiymətini 1917-ci il sosialist inqilabından sonra, Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının «mühüm nailiyyətlər» əldə etdiyi bir dövrdə müəyyən qədər almışdır. Alimin qırx ilə yaxın ictimai və pedaqoji fəaliyyəti

¹⁷ F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1963, səh.243

¹⁸ K.Talıbzadə. XX əsr Azərbaycan tənqidi, Bakı, 1966, 117

¹⁹ B.Nəbiyev. Firidunbəy Köçərli, Bakı, 1963, səh.117

²⁰ Ş.Qurbanov. Əsərləri, Bakı, 1970, səh.458-459

Azərbaycan ədəbiyyatşünasları tərəfindən geniş şəkildə öyrənilmişdir və bu iş hazırda da davam etdirilir. Heç şübhəsiz ki, onun ədəbi-elmi və publisistik irsi müasir müstəqilliyin yaratdığı imkanlar hesabına daha dərindən və bir küll halında öyrəniləcək, gələcək nəsillərin intellektual mülkiyyətinə çevriləcəkdir. Çünki o Azərbaycanda yaradılacaq zəka səltənətinin ilk qarçılardan olub.

Şamil Vəliyev

Filologiya elmləri doktoru, professor

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

İRƏVANDAN MƏKTUB

Bu axır vaxtlardan bəri demək olar ki, İrəvan müsəlmanları da cümbüş və hərəkətə gəlib, gözlərini qəflət yuxusundan açıb, insanlıq, elm və tərbiyə və təqəddümə hümmət etməkdədirlər. Belə ki, iki-üç sənə var ki, şəhərimizdə bir-iki qaydalı və səliqəli məktəb açılıb, müsəlman balaları da sair mədəni millətlərin ətfalı təki təzə üsul ilə elm və ədib təhsil edirlər. Onlar da köhnə məktəblərin adətinə münəks quru həsir və tozlu, yamaqlı palazın üstə oturmayıb, taxtalar (isqələlər) üstə əyləşirlər. Səhərdən axşama təki ağır havalı məktəbdə toz-torpağın içində təzə və cavan ömürlərini çürütməyib hər saatda 5-10 dəqiqə təsfiyyəyi-hava üçün dışarı çıxıb, oynayıb şad olurlar. Əlbəttə, bu məktəblərin bu halda qüsurları da çoxdur; amma ümid var ki, İrəvan əhli hümmət edib az zamanda məktəblərin hər bir məəhtiyacını düzəldələr. Burada bizim dövlət tərəfindən açılan mədrəsələrdə ülum və fənun kəsb edən müsəlman şagirdləri başqalarına nisbətən çox azdır. Bə lakin az olsa da cümləsi qeyrətli, təəssüblü cavanlardır ki, öz işlərində və şüğllərində olub, aralarında ziyadə mehribançılıq və ittifaq vardır. Bu aprelin 4-də darülmüəllimində elm və kamal təhsil edən müsəlman cavanları hökumət rüsxəti ilə mərhum Mirzə Fətəli Axundovun “Məstəli şah” ünvanında tərtib etdiyi komediyayı oynayıb, cümlənin diqqət və hörmətini cəlb etdilər. Komediya, türk dilində oynandı. Təklif olunan icmanın bir o qədər xoşuna gəldi ki, pərdənin axırında afərin sədəsı göyə çıxıb üç – dörd dəfə pərdənin qalxmasını və oynayanların zühura gəlməyini əl çalıb tələb edirdilər. “Məstəli şah” dan

sonra “Könülsüz” ünvanında bir pərdədə tərtib olunmuş təfriqə(vodevil) oynandı. O dəxi hamının xoşuna gəldi. Məlum ola ki, “Könülsüz nigah”ı yazan darülmüəllimin şagirdlərindən Rzayev familiyasında bir şagirdidir ki, müsəlmanca oxuyub-yazmağa artıq şövqü var. Müsəlman camaatı bir dərəcədə komediyadan razı qaldılar ki, dübarə təkrarına talib və xahişmənd oldular. Amma vaxtın tənq olmağı və bu vaxtlarda darülmüəllimin imtahanlarının başlanmağı mane olub, onların xahiş və iltimasına əməl oluna bilmədi; gələn ildə 2-3 dəfə təsis və tərtibinə vədə olundu...

1890

AZƏRBAYCAN KOMEDİYALARI

Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları Zaqafqaziya müsəlmanlarının 40 və 50 – ci illərdəki həyatını əks etdirən bir reflektora bənzəyir. İstedadlı bir dramaturq olan və xalqı yaxşı tanıyan Axundov xalq məişətinin müxtəlif tərəflərini kifayət qədər düzgün və sənətkarlıqla əks etdirmişdir.

Hər əsərində, bütün komediyalarında Axundov xalqının həyatına yaxşı bələd olan nadir psixoloq və sənətkardır, onun yaradıcılıq istedadı, həyat təcrübəsi və hərtərəfli biliklə zəngin zəkası özünü hər yerdə göstərir. Biz bunu fransız nəbatat aliminin sadələvh və qonaqpərvər Təklə – Muğanlı Hatəm xan ağa ilə ağıllı söhbətinin təsvirində görürük. Hatəm xan ağa öz qardaşı oğlunu inandırmağa çalışır ki, parisilərin adətləri ilə çox asanlıqla tanış olub başa düşmək olar ki, o xalqın adətləri tamamilə bizim adətlərin əksinədir(məsələn, biz əlimizə həna qoyuruq, onlar qoymurlar, biz başımızı qırırıq, onlar saçlarını uzadırlar, biz əlimiz ilə xörək yeyirik, onlar çəngəl ilə yeyirlər, biz hər şeyə inanırıq, onlar heç bir şeyə inanmırlar, bizim arvadlarımız gödək paltar geymir, onların arvadları isə uzun

paltar geyir, bizdə çox arvad almaq dəbdədir, Parisdə çox ər almaq və i.a.); yaxud biz bunu bir – birini sevən iki gəncin – gözəl Pərzadla cavan və igid Bayramın arasındakı təsirli məhəbbət səhnəsinin təsvirində də görürük: Pərzadın tamahkar əmisi qızın ilxısını və inəklərini ələ keçirmək xatirinə Pərzadı öz oğlu Tarverdiyə almaq istəyir, halbuki Tarverdi igidlikdə hələ heç bir ad çıxarmamışdır, o hələ bir dayça da oğurlamamışdır; yaxud, biz bunu rəhmsiz qoca - xəsis Hacı Qaranın mənəvi aləmindəki nifrət oyadan cəhətlərin açılmasında da görürük: bu qoca xəsis üçün dünyada puldan başqa heç bir müqəddəs şey yoxdur; Hacı Qara, öz dostu Heydər bəyin qoçaqlığını tərifləyən Əsgər bəyə etinasızlıqla deyir ki, bizim zəmanəmizdə qoçaq olmaqdan, cibin pulla dolu olsa min dəfə yaxşıdır.

Onun hər hansı bir komediyasını oxuyub qurtarandan sonra adama elə gəlir ki, uzun müddət yaxından tanıdığı adamların arasında olmusan və həmin adamlardan lap yaxın vaxtlarda ayrılmısan. Hacı Qaranın ona pis mal satmış Şuşa tacirinə yağdırdığı söyüşlər, özü mal satanda Qurana and içib parçasını təriflərkən dediyi sözlər, yaxud Zalxa arvadın ağıllı mühakimələri uzun müddət adamım qulağında səslənir. Zalxa arvad Divanbəyiyə deyir ki, Tarverdi biçarənin heç bir təqsiri yoxdur, o nə eləsin ki, bu viran olmuş ölkənin qızları oğurluq, quldurluq bacarmayanı sevmirlər. Divanbəyiyə deyən gərək ki, bacarırsan ölkəmizin qızlarına qadağan elə ki, quldur olmayan oğlanlardan zəhləsi getməsin. Onda mən zəmin ki, qurd quzu ilə otlar və i. a.

Mərhum Axundov Şərq dillərinin bilicisi hesab olunurdu; o öz komediyalarını Azərbaycan türklərinin ləhcəsində, canlı, oynaq və cilalanmış bir dildə yazmışdır. Bu canlılıq və sadəlik sayəsində onun komediyaları bütün savadlı adamların malı olmuşdur; doğrudan da bir zamanlar həmin komediyalar böyük bir maraqla oxunurdu. Biz hələ də bu komediyalardan hər birinin həvəskarlar tərəfindən dəfələrlə səhnədə tamaşaya

qoyulduğunu demirik. Axundovun komediyaları bir zamanlar çox böyük maraq oyatsa da xeyli vaxtdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında nə komediya, nə də bir başqa qiymətli əsər meydana çıxırdı. Mən bizim bu günə qədər hələ də İran ədəbiyyatının təsiri altında gah gülün bülbül məhəbbətini, gah “ay üzli”, “sərv boylu”, “tuti kimi şirin sözlü” gözəlləri dəbdəbəli bir dillə tərənnüm edən əldəqayıma şairlərin erotik şeirlərini demirəm. Onların yazdığı şeirlər süni və yeknəsəq forma və məzmunu ilə hamının zəhləsini tökmüşdür, müasir oxucuların tələblərini ödəmir. Yalnız indi, yəni Axundovun komediyalarının meydana çıxdığı vaxtdan otuz il keçəndən sonra, mədəni müsəlmanların ciddi əsərlərə, xüsusilə, dramatik əsərlərə bir qədər meyl və həvəs göstərdikləri nəzərə çarpır.

Ədəbi əsərlərin bu axırncı növünün nümayəndələri kimi biz Haşimbəy və Nəcəfbəy Vəzirovları, N. Nərimanovu və V. Mədətovu (erməni) göstərə bilərik. Haşimbəy Vəzirovun “Evlənmək su içmək deyil” komediyası haqqında mən vaxtilə tatar qəzeti “Tərcüman” da yazmışdım. Onun bu komediyası Axundovun “Məstəli şah” əsərinin təsiri altında yazılmışdır və müəllif komediyanın ayrı – ayrı yerlərində öz müəlliminə təqlid etməyin gözəl nümunələrini vermişdir. Bədii cəhətdən bu komediya Axundovun əsərlərindən xeyli geri qalır. Bununla belə həmin komediya yaxşı işlənmişdir, canlı dillə yazılmışdır; onda həqiqi məişət səhnələri və təbii yumor çoxdur.

Hər cəhətdən görünür ki, müəllif evlənmək və kəbin mərasimi ilə yaxşı tanışdır. Məlumdur ki, gəlin seçmək, elçi getmək, bəxşiş aparmaq və başqa bu kimi toy işləri müsəlmanlarda bütünlüklə arvadların əlindədir, onlar, o qədər də asan olmayan bu vəzifələrini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirirlər. Haşimbəy təsvir etdiyi Behbud bəyin xalasının simasında elçilik edən araçı arvadlardan birinin səciyyəsinə yaxşı vermişdir. Ümumiyyətlə Haşimbəy qadın tiplərinin təsvirində böyük qabiliyyət göstərir. Onun yaratdığı kişi tipləri isə solğun və inandırıcı çıxmır.

* * *

Nəcəfbəy Vəzirovun “Daldan atılan daş topuğa dəyər” komediyası ilə Haşimbəyin komediyası arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Bunu isə müəyyən dərəcədə onunla izah etmək olar ki, hər iki əsərdə qələmə alınmış hadisələr bizim gündəlik həyatımızda tez – tez təkrar olunur, bu hadisələr hər iki müəllifin diqqətini eyni dərəcədə cəlb etmişdir. Hiyləgər və öz mənafeyini güdən ruhanilərin xalqa zərərli və pozucu təsiri hər iki komediyada qələmə alınmış əsas məsələdir. Lakin çox ola bilər ki, (bu ehtimal ağılabatandır), bu iki əsər arasındakı oxşayış müəlliflərin ikisinin də Axundovun “Məstəli şah” komediyasını təqlid etmələri üzündən meydana gəlmişdir. Mən burada Vəzirovların hansı tipləri Axundovun əsərlərindən bütünlüklə götürdükələrini bəzi təfərrüatı ilə də göstərə bilərdim. Lakin bu məsələ məni öz əsas məqsədimdən, yəni oxucuları yeni Azərbaycan pyeslərinin məzmunu ilə tanış etmək vəzifəmdən uzaqlaşdırardı.

* * *

Üçüncü komediya – “Nadanlıq” bu yaxınlarda ədəbiyyat aləminə gəlmiş gənc müəllif Nərimanbəy Nərimanovun əsəridir. Bu pyes qarışıq növdən olan bir dram əsəridir. Hadisələrin düyümü pis düşünülmüş, onların açılması isə qeyri-təbii faciə ilə qurtarır. Əsərin heç də yeni olmayan ideyası – nadanlıq üzündən insanların necə kobudlaşdığını və rəhmsiz olduğunu göstərməkdən ibarətdir. Müəllif bədbəxt kəndlilərin şəxsində nadanlıqın nümayəndələrini səciyyələndirmək üçün öz qara boyalarını əsirgəməmişdir. Lakin əsəri hər cəhətdən düşünüb mülahizə edəndə görürsən ki, müəllif kəndlilərin məişəti ilə qətiyyənlə tanış deyildir. Nərimanovun çox biçimsiz və yöndəmsiz bir halda onların dilinə verdiyi bütün mənasız və

mətləbsiz mülahizələr-boş fantaziya məhsulundan başqa bir şey deyildir. Hətta mərhum Axundovun qırx il bundan əvvəlki müsəlman həyatının həqiqi mənzərəsini verən komediyalarında, yəni o zaman ki, igidlik, rəhmsizlik və quldurluq dəbdə idi, bir-birinə vəhşicəsinə hücum etmək və soyğunçuluq adi bir peşə sayılırdı və varlı bəylər, xanlar tərəfindən təbliğ olunurdu. Hətta belə bir “quldur qəhrəmanlığı” dövrünün canlı lövhələrini verən komediyalarda da cənab Nərimanovun göstərdiyi qədər rəhmsiz və yırtıcı vəhşi surətlərə rast gəlmirik. Halbuki biz nisbətən əmin-amanlıq yaradılmış bir dövrdə yaşayırıq.

Dörd pərdəli “Nadanlıq” komediyasında tam və bitkin əsərin məziyyətləri yoxdur. Burada kəndli həyatının müxtəlif tərəfləri solğun təsvir olunur. Hadisələr arasındakı hərəkət bir-biri ilə çox ağır bağlanır. Bu isə əsərin məzmununu ardıcıl surətdə nağıl etməyi də xeyli çətinləşdirir. Mən burada “Nadanlıq” əsərinin əsas iki qəhrəmanının – gənc müsəlman ziyalıları Məhəmməd ağa ilə Ömər qüsurlarını qeyd etməklə kifayətlənəcəyəm.

Kənd müəllimi Məhəmməd ağa iki aydan artıqdır ki, təyin olunduğu yerə gəlibdir. Lakin bu vaxta qədər onun ancaq iki şagirdi vardır. Kəndlilər öz uşaqlarını dərs oxumağa vermirlər. Bu vəziyyət müəllimi kədərləndirir və narahat edir. Kəndin ağsaqqal adamları yüzbaşının vasitəsilə onun yanına gəlir və rus dilində təhsilə meyl göstərməmələrinin səbəbini cürbəcür izah edirlər. Varlı və nüfuzlu Hacı Abdulla ona deyir: “Ay Məhəmməd ağa, boş yerə başını niyə ağrıdırsan? Bizim adam oxumağa uşaq verməz. Hər kəsin özünə görə bir dərdi var. Birinin uşağı qaramal otarır, o birisinki qoyuna gedir, biri yer əkir; uşaqlarını sənə versinlər, bəs işləri necə olsun? Onlardan masəva doğrusunu demək: “Rusca oxuyan düz yoldan çıxır”.

Müəllim məktəbin böyük əhəmiyyətini kəndlilərə başa salmaq, yəni dərs oxumağın faydasını və rus dilini bilməyin vacib olduğunu sadə misallarla sübut etmək əvəzinə başlayır təbabət haqqında, vaxtından əvvəl evlənmək barədə, Amerika

əkinçilərin yer şumlayanda qəzet oxumaları və ümumiyyətlə, siyasəti izləmələri haqqında səmərəsiz mühakimələr yürütməyə. Əlbəttə, kəndlilər qəzet oxuyan Amerika əkinçilərini təbətətin əhəmiyyətini təsəvvür edə bilmədiklərindən müəllimin dediklərini başa düşməzlər və bu sadə, avam adamlar onu məsərəyə qoyub gülürlər.

Sonra təklidə müəllim öz – özünə fikrə gedir və deyir ki, mən bunlar kimi avam adam görməmişəm. Nədanlıq gözlərini bir mərtəbədə kor eyləyibdir ki, nə mümkündür söz və nəsihətlə bunlara bir şey qandırasan. Düşükləri bu acınacaqlı vəziyyətdən onları işıqlı günə çıxarasan.

Lakin iş burasındadır ki, müəllifin həddindən çox xoşagəlməz şəkildə təqdim etdiyi bu adamlar o qədər də ümitsiz vəziyyətə düşməyiblər ki, onları xilas etmək mümkün olmasın. Əgər müəllim az danışmışdı, əgər boş yerə ah çəkib kədərilmək əvəzinə öz vəzifəsini yerinə yetirmək üçün az-çox təşəbbüs göstərsəydi, faydalı bilikləri avam kəndlilər arasında yaymağa çalışsaydı, şübhə yoxdur ki, o, müəyyən dərəcədə öz məqsədinə nail olardı və bu qədər mənəvi əzab çəkməzdi.

Cənab Nərimanov kənd müəlliminin simasında Azərbaycan ziyalısının tipini dolğun və kamil göstərməyə nə qədər cəhd etsə də öz vəzifəsini yerinə yetirə bilməmiş və onun göstərdiyi ziyalı əsərdə küt, fəaliyyətsiz və yazıq çıxmışdır.

Onun əsərindəki o biri ziyalı tipi olan Ömər də pis təsvir edilmiş və müəllif burada da müvəffəq olmamışdır. Yuxarıda adını çəkdiyimiz Hacı Abdullanın oğlu Ömər yaxşı təhsil aldıqdan sonra öz avam həmyerlilərini maarifləndirmək məqsədilə kəndə qayıtmışdır. Lakin nə üçündürsə Ömər fəaliyyət dairəsi quldurluq və soyğunçuluqla məşğul olan həmkəndlilərini və qohumlarını müdafiə etmək üçün hələlik yalnız məhkəmələrə və hökumət idarələrinə gedib – gəlməklə məhdudlaşmışdır. Uzun bir müddət ayrılıqdan sonra Ömər öz dostu müəllimin yanına gəldikdə isə üzr istəyib deyir ki, baş qarışıq və işi çox olduğu üçün vaxt tapıb onun yanına gələ

bilməmişdir. Bununla birlikdə söhbət zamanı o deyir ki, kiçik qardaşı Vəli bir ay bundan əvvəl bir neçə nəfərlə gedib poçt yolunda karvan soyublar. Bunun üstündə naçalnik Vəlini həbsə almışdır. Mən möhlət alıb onu həbsdən qurtarmışam. İndi çalışıram ki, təmiz qurtarsın. Naçalnik də mənə söz veribdir.

Baş düşmək olmur ki, nə üçün bu gənc ziyalı öz qüvvəsini və biliyini qətiyyənlə mərhəmətə, bağışlanmağa layiq olmayan adamların müdafiəsinə sərf edir, yəni ziyalı bir adam olan Ömər doğrudanmı başa düşür ki, çirkin cinayətlərlə məşğul olan quldurları müdafiə etməklə o, pis əməlləri müdafiə etmiş olur? Cəmiyyətdə mövcud olan qüsurları daha da genişləndirir? Müəllif bu tipi təsvir edərkən hansı məqsədi əldə rəhbər tutmuşdur və nə üçün o, Öməri diqqətə və təqlidə layiq alicənab bir qəhrəman vəziyyətində göstərməyə cəhd edir? Bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkirəm. Bu da aydın deyildir. Ömər kömək etdiyi həmkəndlilər və onun öz qohumları nə üçün ona şübhə və təkbürlə yanaşırlar? Atasını Hacı Abdulla onun haqqında danışanda deyir ki, Ömər sərsəm adamdır. Onun sərsəmləməsinin səbəbi isə şəxsiyyətin hüquqları və müstəqilliyi barədə öyrəndiyi sarsaq və vəhşi fikirlərdir, həm də onun oğlunun belə bədbəxt olmasının təqsiri rus dilində təhsil almağıdır ki, buna da o, az pul sərf etməmişdir.

Cənab Nərimanov çox çalışır ki, Hacı Abdulla öz oğlunu yeni ruhda böyütməsindən peşman olsun və oğlunun təhsil almağını böyük bir sarsaq hesab etsin. O səbəbə ki, təhsil alanların hamısı axmaq adamlardır. Hacı Abdulla öz kiçik oğlu Vəlidən çox razıdır. Vəli barəsində dili ağzına sığmır. Çünki Vəli igid bir soyğunçu kimi ad qazanmışdır. Vəli rəhmsizcəsinə adamları soyub öldürür, öz vəhşi ehtirasını doyuzdurmaq üçün qan tökür, bütün bunlar isə Vəlinin atasına ləzzət verir. Lakin ən kədərli cəhət budur ki, bu quldur Vəli hər dəfə çətinliyə düşəndə onu qurtaran insanpərvər ziyalı Ömərdir və axırda da həmin Vəli Öməri öldürür. Əsərin belə bir faciə ilə qurtarması həddindən çox qeyri – təbiidir. Bu faciə oxucuya və

tamaşaçıya lazımi təsiri göstərmir. Onlarda nə Öməri öldürən qatilə qarşı qəzəb hissi, nə də günahsız məhv olmuş qəhrəmana acımaq hissi doğurmur. Belə bir laqeydliyin səbəbi isə mənəcə çox sadədir: Ömərə, onun hərəkətlərinə inanmaq olmur. İnanmaq olmur ki, müəllifin ziyalı, xeyirxah fikirli, rəhmdil bir adam kimi təsvir etməyə çalışdığı bu insan, caniləri, özünün ən yaxın qohumları olan yaramazları müdafiə etsin. Həmçinin mənəvi inkişafın nə qədər aşağı pilləsində olur – olsun, səbəbsiz halda öz xeyirxahına və müdafiəçisinə düşməncəsinə yanaşan adamların da varlığına inanmaq olmaz. Buna görə də həm ziyalı Ömər, həm də avam və nadan valideynlərin tipləri eybəcər və qeyri – təbiidir.

Cənab Nərimanov öz komediyasında kəndlilərin həyatının digər qaranlıq tərəflərini də arabit göstərəkən çoxları üçün ümumi olan bir zəiflikdən yaxasını qurtara bilməmiş və molla da çəkib səhnəyə gətirmişdir. Mənim yuxarıda adlarını çəkdiyim iki komediyada molla surəti görkəmli yerlərdən birini tutur. Həm də bu surət dolğun və təbii verilmişdir. Bu komediyalarda, xüsusilə Axundovun komediyasında molla ağıllı, öz yerini, vəziyyətini yaxşı başa düşən adamdır. Ona həqiqətin və nə isə əsrarəngiz bir qüvvənin təcəssümü kimi baxan avam və sadələvh adamların arasında molla özünü əla aparır. Bu adamlar molla üçün hər sözünü müqəddəs sayır, onun qarşısında sükut edirlər. Nərimanovun əsərlərində isə molla onu əhatə edən adamlar kimi sadələvh və axmaq verilmişdir.

“Nadanlıq” əsərindəki böyük, hətta az savadlı oxucuların da nəzərinə çarpan bir qüsuru da qeyd etməyə bilmərəm. Bu qüsür komediyadakı işlənməmiş, necə deyirlər yonulmamış dildir. Komediya yanlışı, Azərbaycan ləhcəsinin ruhu ilə uyuşmayan ifadələrə, demək olar ki, addımbaşılı təsadüf olunur. Elə bil ki, bu ana dilində yazılmış orjinal bir əsər deyil, rus dilindən edilmiş zəif bir tərcümədir. İstər müəllif sadəcə xalq dilində danışmış, sözləri istədiyi kimi təhlil edəndə, istərsə də ədəbi dildə mühakimə yürüdübsə (bu ən çox kiçik müqəddimədə

özünü göstərir) ərəb-fars sözlərini yerli-yersiz işlədəndə onun danışığı bəzən gülünc çıxır, bəzən də başa düşülmür.

Lakin “Nadanlıq” hələ təcrübəsiz və ədəbi üsullarla az tanış olan gənc bir müəllifin ilk əsəridir. Buna görə də onun qüsurlarına güzəştə yanaşmaq və müəllifə müvəffəqiyyət arzu etmək olar. Ən başlıcası isə budur ki, müəllif gərək öz gələcək əsərlərinə daha ciddi və diqqətli yanaşsın.

***

Cənab Vasaq mədətovun bu yaxınlarda çapdan çıxmış komediyası da bir növ yeni və orjinal əsərdir. Oxucu kütləsi bu müəllifi üç dildə - rus, erməni və Azərbaycan dillərində yazılmış və çox canlı bir komediya olan “Qırt-qırt” əsəri ilə tanıyır. “Qırt-qırt”da olduğu kimi, “Tamahkarlıq düşmən qazanır” adlandırılmış bu yeni komediyasında da müəllifin təsvir etdiyi tiplərə, həyat hadisələrinə obyektiv münasibəti onun nailiyyəti hesab edilə bilər...

1895

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

I

Rus təbəəliyində olan azərbaycanlılar Zaqafqaziyanın Cənub-şərq tərəfində yerləşmişlər və Bakı, Yelizavetpol, Tiflis və Yerevan quberniyalarında, habelə az bir miqdarda Şimali Qafqazın bəzi yerlərində yaşayırlar. İran təbəəliyində olan azərbaycanlılar isə Azərbaycan canişinliyinin geniş vilayətlərində sakindirlər ki, İran vəliəhdinin iqamətgahı sayılan, əhalisi çox varlı ticarət şəhəri Təbriz oranın mərkəzi hesab olunur. Köçəri həyat keçirən kürdlər istisna olunmaqla, Maki xanlığının əhalisi də azərbaycanlılara aid edilir. Onların hamısı, cüzi tələffüz fərqləri ilə türk dilinin Azərbaycan ləhcəsində danışirlar. Bu dil öz sadəliyi və asanlıqı sayəsində hamı

tərəfindən asanlıqla öyrənilir və bütün müsəlman Şərqiində ən gözəl və ən çox işlənən bir dildir. İraqi-əcəminin sakinləri, Farsistanın, Türkünstanın əhalisi, ermənilər, yunanlar, aysorlar, kürdlər və başqaları da bu dildə danışırlar.

Mədəni səviyyəyə nisbətən aşağı olub, tez-tez müstəqilliyini itirən azərbaycanlıların keçmişdə nə öz yazısı, nə də ədəbiyyatı olmuşdur. İslamiyyəti qəbul etdikdən sonra onlar ərəblərin əlifbasını götürmüş, bir qədər sonra isə, İranın təsiri sayəsində, vaxtı ilə məşhur olan "ərəb-fars ədəbiyyatı" ilə tanış olmuşlar. Bu tanışlıq əvvəlcə çox səthi olmuşdur: nə Mollayi-Ruminin və Şeyx Əttarın fəlsəfələri, nə farsın müdrik Şeyx Sədisinin rəasionalizm ruhunda yazılmış nəsihətəməz hekayələri, nə Xacə Hafizin gül və bülbülü təəənnüm edən lirikası hələ yüksək mənəvi inkişaf pilləsinə qalxmamış azərbaycanlıların anlayışında öz aydın şərhini, yaxud tənqidi qiymətini ala bilmirdi. Lakin sonralar, Zaqafqaziyada yaşayan azərbaycanlılar Qafqazın digər xalqları ilə birlikdə İran hökumətinin möhkəm iradəsi altına düşdükləri zaman, İranın nəinki təkə adətlərini, ənənələrini, İran məişətinin müxtəlif tərəflərini götürdülər, hətta hiss olunmadan hakim xalqın özü ilə mənən yaxınlaşıb qohumlaşmağa başladılar, bu xalqın dinini, dilini və ədəbiyyatını mənimsədilər. Fars dilindən Azərbaycan ləhcəsinə həddindən çox fars sözləri və ifadələri keçmiş və bu sözlər Azərbaycan dili ilə o qədər yaxından birləşib qohum olmuşdur ki, hal-hazırda onları öz xüsusi söz və ifadələrimizlə əvəz etmək çətindir və azərbaycanlıların çoxu, hətta yaxşı savadlıları belə, həmin söz və ifadələrin fars mənşəli olduğuna şübhə edirlər. Bu işə fars məktəblərinin xeyli təsiri olmuşdur. Bizim ölkəyə fars təsiri yol açdıqdan sonra savadlı farslar şəhərlərdə və böyük kəndlərdə məktəblər açmağa başladılar, bu məktəblərdə fars mirzələri dərş dediklərinə görə, aydındır ki, həmin məktəblərdə dərşin özü də fars dilində aparılırdı. Hər yerdə yalnız fars kitabları oxunurdu, məktublar və müxtəlif kargüzarlıq kağızları fars dilində yazılırdı və indi də

(Zaqafqaziyanın bir sıra şəhərlərində, məsələn, Naxçıvanda, Yerevanda, Bakıda) fars dilində yazılır. Azərbaycan şairləri, yazıçıları, tarixçiləri öz əsərlərini fars dilində yazırdılar. Öz gözəl və yüksək sevgi hissləri ilə aşılammış poemalarını fars dilində yazmış olan məşhur Nizami Yelizavetpol azərbaycanlılarından olmuşdur.

Lakin, zəəgin fars ədəbiyyatı XVII əsrdən, yəni Səfəvi xanədanından sonra tamamilə başqa bir istiqamət aldı. Gözəl, hikmətamiz şeirlərin, poemaların, mənzum romanların və povestlərin əvəzində seksual motivlər, həmçinin insanın qəlbini məyus edən kədərli hisslər təsvir olunmağa başlayır. Lirik ünsür arxa plana keçir, onun əvəzində isə mədhiyyəçilik ön plana keçir. Yalnız öz xeyirlərini güdən yazıçılar və şairlər şəxsi mənəfe və qazanc məqsədi ilə şahənşahlara və digər yüksək vəzifəli saray adamlarına mübaligəli mədhiyyələr həsr edirdilər. Bu keyfiyyət sarayda yaşayan şairlərdə özünü göstərirdi; digərləri, saraydan və yüksək vəzifəli şəxslərin diqqətindən uzaqda olan şairlər isə öz əsərlərinə yeni bir ünsür olaraq erotizmi daxil edirdilər. Onların əsərlərində ən çox məhəbbətdən danışıılır, onlar öz xəyallarında təsəvvür etdikləri gözəlin ləyaqətini özlərinə məxsus bir şəkildə təsvir edirdilər. Öz əsərlərində onlar gah ilan kimi qıvrılan qara saçları, gah hilal qaşları, gah od kimi parlayan qara gözləri, gah yaqut dodaqları, gah sədəf dişləri və sairəni təəənnüm edirdilər. Onların əsərlərində təəənnüm edilən gözəl, təbiətin canlı bir məxluqudur; bu gözəlin qaməti sərv və ya şimşad ağacına, yerışı maralın yerışinə, üzü aya, gül bağçasına, qızıl və cəvahirat xəzinəsinə, yeni açılan sabaha, saçları isə - qaralığına görə - gecəyə, uzunluğuna və qıvrımlığına görə isə qızıl və cəvahirat üstündə yatıb qıvrılan və bu xəzinəyə yaxın durmağa cəsəət edəcək hər bir kəsi çalmağa hazır olan qorxulu, zəhərli ilanlara bənzədilirdi.²¹

²¹ Şərq rəvayətlərinə görə, bütün xəzinələr ilanlar tərəfindən mühafizə edilir.

Fars ədəbiyyatının bu seksualist istiqaməti Azərbaycan şairlərinin zövqünə daha çox uyğun gəlmişdi ki, onlardan Qarabağ xanlığındakı Molla Pənah, Qazax mahalındakı Molla Vəli, Şəki xanlığındakı Molla Zakir Nuxalı və İran Azərbaycanındakı Raci öz zəmanələrinin ən yaxşı erotik şairləri hesab olunurdu. Onların əsərlərini indi də oxuyan və təqlid edənlər çoxdur.

Arxeoqrafiya komissiyasının maarifpərvər üzvlərindən Adolf Petroviç Berjenin 1867-ci ildə Leypsiqdə nəşr etdiyi "Məcmüəyi-əşəri-şüərayi-Azərbaycan" adlı kitabda, şübhəsiz, böyük şair olan Molla Pənah Vaqifin şeirləri birinci yerdə çap olunmuşdur. "Məcmuəyi-Vaqif və müasirini digər"²² adlanan digər məcmuədə isə öz fikri, zəkası, Şərqə mənsub alimliyi və yaradıcılıq istedadı etibarilə çox görkəmli olan bu adamın qısa tərcümeyi-halı da verilmişdir. Vaqifin əsl adı Molla Pənahdır, Vaqif isə onun təxəllüsüdür ki, mənası – bilikli, hər şey haqqında məlumatı olan deməkdir. Doğrudan da mübaliğəsiz demək olar ki, Molla Pənah çox bilikli idi və öz zəmanəsinin ən alim adamı hesab olunurdu. Elə buna görə də sonralar onun haqqında belə bir zərbi-məsəl də yaranmışdır ki, "Hər oxuyan Molla Pənah olmaz". Mirzə Yusifin tərtib etdiyi tərcümeyi-halda Molla Pənahın anadan olduğu il göstərilir; orada deyilir ki, 1766-cı ildə əlverişli olmayan şərait və siyasi qarışıqlıq nəticəsində Qaracalar, Cinli, Dəmirçi-Həsənli, Qızılhacılı, Səfikürdlü, Boyəhmədli, Kəngərli kimi bir sıra köçəri obalar Gürcüstan və qonşu xanlıqlardan köçüb Qarabağ torpağına, Pənah xanın yanına gəlmişdilər. Həmin el-obanın qalıqları indi də Qazax qəzasında yaşayır; bu köçərilərlə bərabər Vaqifin vətəni olan Həsənsu kəndindən də bir neçə ailə Qarabağa get-

²² Mirzə Yusif Qarabaği bu məcmuəni öz şeirləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında məşhur olan Mirzəcanbəy

Mədətovun(ermənidir) xahişi ilə tərtib etmişdir. Onun haqqında sonra danışılacaqdır.

mişdir. Həsənsu kəndi Ağstafanın yaxınlığındadır²³. Qarabağa köçən ailələrin arasında Molla Pənah da var idi. Qarabağa gələndən sonra o, alim bir molla olduğuna görə, kənddə yaşamaq istəməmiş və Şuşa şəhərində xanın iqamətgahında özünə səadət axtarmaq fikrinə düşmüşdür. Vaqif Şuşa şəhərində indi Saatlı məhəlləsi adlanan yerdə ilk Azərbaycan məktəbi açmış və orada uşaqların təlim və tərbiyəsi ilə səylə məşğul olmağa başlamışdır. Nağil edirlər ki, bir dəfə Molla Pənah İbrahim xanın yaxın adamlarından biri ilə söhbət edərkən xanın çox axmaq bir sərəncam verdiyini eşidib ürəyində demişdir ki, mütləq xanın başının ağası olacaqdır. Lakin ilk zamanlar Vaqif çox yoxsul yaşamış, çox şeydən korluq çəkmiş, məhrumiyətlərə dözmüşdür ki, o özü şeirlərindən birində bu barədə məzəli bir tərzdə belə yazmışdır:

Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Düyülə yağ hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.

Allaha bizmişik naşükür bəndə,
Bir söz desəm, dəxi qoymazlar kəndə.
Xalq batıbdır noğla, şəkərə, qəndə,
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur.

Bizim bu dünyada nə malımız var,
Nə də evdə sahibcamalımız var.
Vaqif, öyünmə ki, kamalımız var,
Allaha şükür ki, kamal da yoxdur.

²³ Bəzi məlumata görə, Molla Pənahın vətəni Qazax qəzasında olan böyük kənd-salahlıdır.

Lakin Molla Pənah məzəli şəkildə şikayət etdiyi ağıl və kamalının sayəsində tezliklə öz müasirlərinin gözündə o qədər yüksəldi ki, onun haqqında nadir bir alim və hazırcavab bir şair kimi bütün Qarabağda danışmağa başladılar. Vaqifin şöhrəti haqqındakı söhbətlər İbrahim Xəlil xana gedib çatdı. İbrahim xan şairin istedadına şəxsən inanıb, onu özünə yaxınlaşdırdı və 1769-cu ildə eşikağası vəzifəsinə təyin etdi²⁴. Vaqifin xana olan təsiri sürətlə artır və doğrudan da onun öz hökmdarından daha ağıllı və uzaqgörən bir adam olduğu meydana çıxır; Vaqif çox zaman öz ağıllı məsləhətləri ilə xanı fəlakətlərdən qurtarır, böyük bir xanlığın idarəsi işində meydana çıxan çətinliklərdə xana kömək edirdi. Şərqi ağıllı və hər şeyi görən övladı kimi, Molla Pənahın xanın xasiyyətini və onun zəif cəhətlərini tezliklə görə bilməsi də əhəmiyyətli idi; buna görə də, şübhəsiz, o lazım gələndə xanı razı salmaq üçün onun bu cür zəif cəhətlərini nəzərə alırdı. Vaqifin xan sarayında nüfuz və hörmət qazanmasına səbəb olan son səbəblərdən biri, ehtimal ki, onun sünnilikdən şiəliyə keçməsi idi. Necə ki, aydın məlumdur, İbrahim xan öz ağıllı, uzaqgörən və sədaqətli vəziri hesab etdiyi Molla Pənahla qabaqcadan məsləhətləşməmiş tədbir görməzdi və heç bir vacib işə başlamazdı. Xan müxtəlif hadisələrə dair şeirlər yazan, bu şeirləri ilə hadisələrin gedişinə təsir edən Molla Pənahın bədii istedadına da böyük qiymət verirdi. Nümunə üçün aşağıdakı hadisəni göstərək: Bir dəfə İbrahim xan siyasi bir mülahizəyə görə qoşununun böyük bir dəstəsi ilə Cavanşir mahalı ovlağına hərəkət etdi və Tərtər çayının Kürə töküldüyü yerin sağ sahilində yerləşdi. Görünür, kürün mənzərəli sahilləri və Cavanşirin zəngin təbiəti xanın ürəyini cəlb etmişdi, yaxud xan özünün orada uzun müddət qalması ilə itaətkarlıq göstərməyən cavanşirləri bərk cəzalandırmaq istəyirdi; ancaq xan özünün böyük və narahat dəstəsi ilə əhaliyə ciddi maddi ziyanlar vurur və Cavanşirdə qalması davam

²⁴ Sarayda hofmeyster çininə yaxın bir vəzifədir.

etdirməklə kənd işlərinin təbii gedişini pozurdu. Əldən düşmüş xalq öz narazılığını bildirməyə başladı. Onda bəzi hörmətli şəxslər Molla Pənahdan xahiş etdilər ki, o, xanda Şuşaya qayıtmaq həvəsi oyatsın. Vaqif Cavanşirin gözəlliklərini və Kür qırağının mənzərələrini tərifləyən iki yaxşı şeir yazdı, ancaq təəssüflə göstərdi ki, bu yerlər nə qədər gözəl olsa da, buralarda bizim görməyə adət etdiyimiz büllur sinə, uzunsaç, qaragöz gözəllər yoxdur. Bu şeirin birini şair belə qurtarır:

Desələr ki, Vaqif nə oldu sənə,
Rəngi-ruyin dönüb heyvayə yenə,
Əli tər məmədən üzən kimsənə,
Sarıban necə solmaz bu yerdə?

Zərif və orijinal şəkildə yazılmış şeirlər İbrahim xana elə güclü təsir göstərdi ki, o dərhal geriye qayıtmaq haqqında əmr verdi.

Molla Pənahın həyatında belə hadisələr çox olmuşdur. Bəzən o, öz gözəl şeirləri, yaxud hər hansı bir ağıllı və tutarlı qeydi ilə İbrahim xanın hər hansı bir planını tamamilə dəyişirmişdir.

İran şahı zülmkar Ağa Məhəmməd xan, İbrahim xanın gürcü padşahı İrakli ilə birlikdə rusları köməyə çağırdıqlarını öyrənib, 1795-ci ildə böyük bir ordu ilə hücum keçir və Şuşa qələsinin yanına gələrək şəhəri təhvil verməyi inadla tələb edir. Qələni iki tərəfdən mühasirəyə alıb, öz böyük toplarından atdığı daş qumbaralarla şəhəri atəşə tutan Ağa Məhəmməd şah məğrur bir halda İbrahim xana aşağıdakı məzmununda bir beyt yazdırıb göndərir:

Zi mənəniqə -fələk sənge-fitnə mibarəd,
To əbləhanə girifti miyane-şişə²⁵ qərar(1).

²⁵ Söz oyunudur. Şişə farsca şüşə deməkdir ki, ağa Məhəmməd xan da buna işarə edir.

Bu beytə Molla Pənah tərəfindən yazılmış belə bir cavab göndərilmişdi:

Gər nigəhdare-mən anəst ke, mən midanəm,
Şişərə dər bəğəle-səng nigəh midarəd(2).

Vaqif Qazax mahalından olduğuna görə və orada yaşayanlar indi də köçəri həyat sürdüklərinə görə, köçərilərin həyat və məişətini çox yaxşı bilirdi. Bu cəhətdən onun Molla Vəli Vidadi ilə yazışması böyük etnoqrifik əhəmiyyətə malikdir. Vidadiyə yazdığı məktublarının birində Vaqif çox sadə və incə şeirlərlə tərəkəmə arvadlarının sadə, idilliya və səmimiyyətlə dolu həyatını təsvir etmişdir. Vidadiyə göndərdiyi digər bir məktubunda isə o, tərəkəmə həyatının insanı özünə cəlb etməyən tərəflərini təsvir etmişdir.

Bizim hərəmlərdir Quran oxuyan,
Üstündən, başından ənbər qoxuyan,
Onlar deyil örkən, çatı toxuyan
Kimin işin kimə nisbət eylərsən.

Qapıda uzadar uzun gəbəni,
Sayıq dur, toyuğa yedirmə dəni,
Övrət döyə-döyə öldürər səni,
Nə belə yatırsan, qəflət eylərsən.

Xoş halına sənin, uzun dırnaqlı,
Baldırı çıрмаqlı, yalın ayaqlı,
Yorğanı, yasdığı tozlu, torpaqlı,
Həmdəm ilə hər dəm söhbət eylərsən.

Günün qulağı ki, oradan batar,
Mitilin bürünüb, çaşdadan yatar.
Evin-zadın tamam özgəyə satar,
Əgər ki, yanını xəlvət eylərsən.

Bit öldürər, gedər xamır yoğurar,
Əbəcilik eylər, uşaq doğurar.
Söz xəbər alanda çır-çır çığırar,
Qulaqların batar, heybət eylərsən.

Axşam-sabah durar əlində çatı,
Buzov bağlar, gələr tumarlar atı.
Palçığa bulanar siri, sifati
Eylə zadə nə məhəbbət eylərsən?

Əllərin, üzlərin yuduqları yox,
Yaşlarında doğru dedikləri yox.
Hazır çobandırılar, düdükləri yox,
Onlar ilə necə ülfət eylərsən?

Burnun silə-silə qatığı çalar,
Axşamadək eyməsini it yalar.
Altına yıxılcaq çır-çır çapalar
Eşqin batar, qəti-şəhvət eylərsən.

Vaqif bu cür çirkin təsvir edilmiş tərəkəmə qızına qarşı gözəl və təmiz paltar geyinən, əri ilə mülayim rəftar edən və ev işlərindən sonra boş vaxtında müqəddəs Quranı oxuyan şəhərli qızını qoyur.

Ümumiyyətlə, Vaqifin əsərlərində qadın surətləri mərkəzi yer tutur, onun şeir pərisi gözəl qadınların ətrafında fırlanır, onlara harada isə uzaqlarda, buludların arxasındakı göylərin dərinliyində eşitdiyi incə və insanı valeh edən lətif şeirlər oxuyur. Vaqif bu gözəlin mənəvi keyfiyyətlərinə və xeyirxahlığına kifayət qədər qələm çalaraq, ən incə və ən seçmə bədii ifadələrlə onun gözəlliyini və görkəmindəki kamilliyi təsvir edir, həm də şairin gözəlliyə olan bu aludəçiliyi tam bir məftunluq dərəcəsinə qədər gəlib çatır. O, bir bülbül kimi, minbir nəغمə oxuyur, öz sevdiyi qadını gah təzə və tərəvətli

ətirli güllərlə, gah ayla, günəşlə, göylə müqayisə edir, həm də onun bu müqayisələrinin sayı-hesabı yoxdur.

Bəzən məftunluq və aludəçilik o dərəcəyə çatır ki, şair dini təşbehlərə keçir, öz gülünü müqəddəs şəhərlərin adları ilə adlandırır, onlara gah Məkkə, gah da Mədinə adı verir. Onun erotik məzmunlu şeirlərindən birində deyilir:

Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Hər zaman kuyində ziyarətimdir.
Qible²⁶ deyib, qaşlarına baş əymək
Gecə-gündüz mənim ibadətimdir.

Hər nə desəm sən incimə sözümdən,
Sərxoşunam, yox xəbərim özümdən,
Şol qamətin yayınandə gözümdən
Sanasan ki, həşrü qiyamətimdir.

Sənsən mənim ayım, günüm, hilalım,
Dövlətim, iqbalım, cahım, cəlalım,
Gözəl üzün daim fikrim, xəyalım,
Sözün dildə şirin hekayətimdir.

Vaqifin istedadına pərəstiş və ehtiram göstərən Aşiq Əli Qaracadağı bir məktubunda belə yazır:

Bu gövhər sözlərin, ey alicənab,
Tamam aşıqlərin səminə gəlmiş.
Fəhətdə, bəlağətdə sənin tək,
İnanma ki, ruyi-zəminə gəlmiş.

²⁶ Qible - yeni əks tərəf. Müsəlmanlar Kəbədəki müqəddəs yeri qible hesab edir və namaz qıldıkları zaman üzlerini ora çevirirlər.

Bu əsərdə şairlərin xanısan,
Müdərrisə bərabərsən yəni sən.
Elmin mədənisən, gövhər kanısan,
Eşidənlər sözün dəminə gəlmiş.

Vaqif ətrafdakı mühitdən üstünlüyü başa düşərək yazırdı:

Məkan tutdisə Vaqif, yox əcəb, bu Şişə dağında,
Məqamı ləli-gülrengin miyani-səngi-xaradır.

1797 – ci ildə Ağa Məhəmməd xan ikinci dəfə böyük ordu ilə Şuşa şəhərinə hücum edərkən, İbrahim xan özündən güclü və qəzəbli düşmənə qarşı davam gətirməyəcəyini hiss edərək Balakənə qaçmış və nə üçünsə öz dostu Molla Pənahı Şuşa şəhərində qoymuşdu. Ağa Məhəmməd xan şəhərdə qalmış əhali tərəfindən heç bir müqavimət görmədən Şuşaya daxil olmuş və oradakıların hansının onun hakimiyyətinə tabe olmadığından və ya xəyanət etdiyindən şübhələnmişdisə. hamısını amansızcasına qırmağa başlamışdı. Ən çox təqsirkar olan adamların həbsxanaya salınmasını əmr etmişdi, çünki, onları daha dəhşətli bir cəza ilə cəzalandırmaq üçün vasitələr düşünmək istəyirdi; Molla Pənah da qaranlıq həbsxanadakı adamların arasında idi, Qarabağ şahının onunla köhnədən haqq-hesabı var idi. Belə nağıl edirlər ki, Molla Pənah Şərq elmlərini bildiyinə görə, gələcəkdən xəbər verməyi də bacarırmış. Şahın nökrələri öz hökmdarlarının həyatına qəsd edib, onun taleyini həll etdikləri və bütün məhbusların dəhşətli surətdə öldürüləcəkləri günün gecəsi Molla Pənah Ağa Məhəmməd xanın ömrünün qalan günlərini haqq-hesab etməklə məşğul imiş. Bu haqq-hesabla o müəyyən edir ki, xanın ömrünün son günləridir və o Günəşin doğmasını bir daha görməyəcəkdir. Öz taleyinə inanan və təhlükədən qurtaracağına ümid edən Vaqif gecə ikən həbsxana gözətçisindən şəhərdə yeni bir hadisə baş verib-vermədiyini soruşur. Gözətçidən kafi bir cavab almadığına görə

o, səhərə qədər yata bilmir və dan yeri sökülərkən yenə də gözətçiyə müraciət edib: “Şəhərdə nə yenilik vardır?” deyə soruşur. Lakin şəhərdə baş vermiş hadisələrdən heç bir xəbəri olmayan həbsxana gözətçisi bu dəfə də şairin marağını ödəyəcək kafi bir cavab verə bilmir. Lakin tezliklə üfüqdə Günəş görünür, şahın öz nöqərləri tərəfindən öldürülməsi xəbəri bütün şəhərə yayılaraq həbsxanaya da gəlib çatır və Molla Pənah digər məhbuslarla birlikdə azad edilir. Bu münasibətlə şair öz dostu Vidadiyə yazmışdır:

Ey Vidadi, gərdişi-dövrani-gəc rəftarə bax!
Ruzigarə qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax!
Əhli-zülmü necə bərhad eylədi bir ləhzədə,
Hökmi-adil padşahi-qadirü qəhharə bax!
Sübh söndü şəb ki, xəlqə qiblə idi bir çıraq,
Gecəki iqbalı gör, gündüzdəki idbarə bax.
Taci-zərdən ta ki, ayrıldı dimaği-pürğürür,
Payimal oldu təpiklərdə səri-sərdəyə bax!
İbrət et Ağa Məhəmməd xandan, ey kəmtər gəda.
Ta həyatın var ikən nə şahə, nə xunxarə bax!
Baş götür bu əhli-dünyadan ayaq tutduqca qaç,
Nə qıza, nə oğula, nə dusta, nə yarə bax!
Vaqifa, göz yum, cahanın baxma xübü ziştinə,
Yüz çevir ali-əbayə, Əhmədi-Muxtarə bax!

Ağa Məhəmməd xanın ölümündən sonra İbrahim xanın qardaşı oğlu Məhəmmədbəy Mehralıbəy oğlu dərinədən nifrət etdiyi əmisinin Qarabağda olmamasından istifadə edərək xanlığı öz əlinə keçirdir və xanlığı asanlıqla və sakitliklə idarə edə bilmək üçün xanın bütün dostlarını və yaxın adamlarını qətlə yetirməyi əmr edir. Bu adamların cərgəsində Molla Pənah da öz oğlu Əli Ağa ilə birlikdə həlak olmuşdur. Bu görkəmli molla və istedadlı şairin qəbri Şuşa şəhərinin cənub-şərq tərəfindəki gözəl, mənzərəli bir yerdədir. Hal-hazırda onun

qəbri çox acınacaqlı vəziyyətdədir və heç kəs onu qaydaya salmağın qeydinə də qalmır.

Hər il Novruz bayramının ərəfəsində (martın 9-da), yəni qış fəslə qurtarandan sonra axır çərşənbə günü Şuşa şəhərinin əlvan və təzə paltar geymiş arvadları həmin qəbrin üstünə gedirlər; onlar qadınların ləyaqətini və gözəlliyini ilhamla tərənnüm etmiş şairin qəbrini səcdə etməyə yox, bəlkə də onun qəbri üzərində bəzi mövhumi adətlərin icrasını yerinə yetirmək, yəni çillə kəsdirmək və beləliklə də, öz bədənlərindəki ağrıları qovub sağlamlaşmaq niyyəti ilə oraya gedirlər.

II

Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatının banisi hesab olunur. Özünün alim bir adam olmasına baxmayaraq, o sadə, xalq üçün anlaşılqı bir dildə yazıb yaratmış, fars və ərəb sözlərinin köməyinə qaçmamışdır. Onun bütün əsərləri süni olmayan, təbii bir sadəlik və səmimi hisslərlə nəfəs alır. Onların çoxu öz sadəliyi və bədiiliyinə görə xalq poeziyasının nümunələri hesab edilir, onun bütün əsərləri öz axıcılığı, ahəngdarlığı və qeyri-adi ifadəliliyi ilə insanı məftun edir. Bu cəhətdə o, haqlı olaraq, bütün Azərbaycan şairlərinin “xanı” hesab edilə bilər.

Vaqifin müasiri və dostu olan Molla Vəli Vidadi də qeyri-adi poetik istedadla malik olmuşdur. Lakin, onun istedadı özünə məxsus bir şəkildə təzahür etmiş və birtərəfli səciyyə daşmışdır. O, ən çox kədərli mahnılar qoşmuşdur. Vidadinin demək olar ki, bütün əsərləri dərin bir kədər və ümitsizlik hissi ilə aşılammışdır. Hətta təbiətin gözəl lövhələrini təsvir edərkən, həyatın müxtəlif tərəflərini göstərərəkən də şair ən çox o şeyləri qabarıq göstərir ki, onlarda əziyyətli həyatın faniliyi və daimi olmadığı öz ifadəsini tapır.

Azərbaycan ədəbiyyatının əsasını qoymuş və öz yüksək bədii əsərləri ilə bu ədəbiyyatı zənginləşdirmiş olan Vaqif və Vidadidən sonra Azərbaycanın hər tərəfində çoxlu şairlər

yetişib meydana çıxmışdır. Bu şairlər çalışmışlar ki, öz əsərlərində başlıca olaraq öz müəllimlərinə: Qarabağ, Şəki və Şamaxı şairləri - Vaqifə, Qazax şairləri isə Vidadiyə təqlid etsinlər. Onların arasında ən çox məşhur olanları aşağıdakılardır: Aşiq Əli, Aciz, Sabit, Şəqaqi, Rafi, Nişat, Lütfi Şirvani, Sərsar və Arif. demək olar ki, Molla Pənahın müasirləri olmuş, bu şairlərin hamısı Vaqifin parlaq və şən ilham pərisinin qüvvətli təsiri altında olmuşdur. Bu şairlərin əsərlərindən nümunələr Mirzə Yusifin tərtib etdiyi "Məcmuəyi-Vaqif və müasirini digər" adlı məcmuəyə daxil edilmişdir.

Bu şairlərdən bir az sonra Şuşa qəzasının Çanaxçı kəndindən olan erməni Mirzəcan Mədədov və Cəbrayıl qəzasının Dzaq mahalından olan şairə Aşiq Pəri öz lirik şeirləri ilə şöhrət qazanırlar. Mirzəcan bir sıra dəyərli və parlaq şeirlərində özünü göstərmiş poetik istedadından əlavə, eyni zamanda, fars ədəbiyyatının yaxşı bilicilərindən hesab olunurdu; ümumiyyətlə o, erməni olduğuna baxmayaraq, öz ruhu və hissləri etibarlı ilə əsil müsəlman idi və onun Aşiq Pəriyə və bizə məlum olmayan dostlarına göndərdiyi bəzi məktubları müsəlman həyatına təbii bir hörmət hissi ilə aşılannmışdır.

Öz ağılı və istedadı ilə hamını heyrləndirən gözəl və gənc şairə Aşiq Pəri o zamankı mədəni cəmiyyətin qəlbi hesab olunurdu. hər tərəfdən ona şeir və nəsr ilə yazılmış, məzmunu tərifdən ibarət olan məktublar gəlirdi. Şairə isə öz növbəsində, pərəstişkarlarını həqiqi dostluq, təmiz məhəbbət, ədalət və insana hörmət hissləri ilə aşılannmış axıcı şeirləri ilə ruhlandırır. Bu cəhətdən onun o zamanın ən mədəni adamları hesab olunan Mirzəcanla, Cəfərqulu xanla, Məmməd bəylə, Mirzə Həsənlə və Əhməd bəylə məktublaşması xüsusilə maraqlıdır. Aşiq Pəri öz sevimli dostu və çox nadir mənəvi keyfiyyətlərə malik bir insan olan Mirzəcanın ölümünə olduqca təsirli bir şeir yazmışdı. Şairə, dünyaya müraciət edərək deyir:

Dünya! Sənin etibarın yox imiş,
Bir xəbər ver Mirzəcanı neylədin?
Neçə bəylər ilə, neçə xan ilə
Göftarı xoş əhli-canı neylədin?

O fələkdir dügün yeri dağlıyan,
Əzəl şad eyləyib, sonra ağlıyan,
Sinəsindən şeir, kitab bağlıyan
Sahibi-huş göhərkanı neylədin?

Biz həmin şeirin yalnız iki bəndini burada misal çəkdik. Lakin bu kiçik parçanın özü də göstərir ki, Mirzəcan öz müasirləri arasında nə qədər yüksək qiymətləndirilmiş və onun xatiri şairənin yanında nə qədər əziz imiş.

Aşiq Pərinin ləyaqətli müasirləri arasında özünün zəngin və müxtəlif şeirləri ilə məşhur olan Nəbati, yaxud Muğanlı Xançoban görkəmli yer tutur. Nəbatinin əsərlərinin çoxunun məzmunu sadə xalqın, daha çox köçəri tərəkəmənin həyatından götürülmüşdür. Lakin Nəbatinin bir çox elə şeirləri vardır ki, onlarda dini-fəlsəfi görüşlər və mistisizm üstünlük təşkil edir. Nəbatinin ayrıca kitab şəklində buraxılmış əsərləri məcmuəsi hal-hazırda çox az tapılan nadir kitablardan biridir. Nəbatinin farsca yazılmış əsərləri də az deyildir. Bu əsərlərində şair insan iradəsinin azadlığını, vəhdəti-vücuda və əzəli ədalətə şüurlu inamı tərənnüm edir. Həyatdakı hər növ alçaqlığı və iyrencliyi rədd edən şair hamını xeyirxahlığa xidmət etməyə, gözəlliyi və ülviyyəti sevməyə çağırır.

İnsanların bu dünyada uğrunda mübarizə etdikləri hər şey şairin gözündə puç və əfsanədir; buna görə də əsası möhkəm olmayan, aldadıcı, müvəqqəti, "beş günlük olan" hər şeydən üz döndərmək lazımdır. Zahirən özünü mömin, dindar və allah bəndəsi kimi göstərmək də şairin ruhuna yaddır. Onun lirikası yalnız ideyanı, mahiyyəti, insanın daxili aləmini və ruhi vəziyyətini tərənnüm edir...Lakin müəyyən bir kamilliyə

çatmaq, mənən ən ali ideyaları anlamaq dərəcəsinə yüksəlmək və bu ideyaları dərk edə bilmək bacarığı üçün illərlə çalışmaq, öz üzərində ardıcıl surətdə və inadkarlıqla işləmək, öz ehtiraslarınla ciddi mübarizə aparmaq lazımdır. Şeirlərindən birində şair deyir:

Get dolanginən, xamsən hənuz,
Püxtə olmağa çox səfər gərək!
Mürği-Qaf²⁷ ilə hənzəban olub
Dövrə qalxmağa balü pər gərək!

Nəbati, görünür, bütün Şərqdə Mollayi-Rumi adı ilə mistik və panteist kimi məşhur olan Cəlaləddinin çox qüvvətli təsiri altında olmuşdur.

Bunlardan sonra Azərbaycan şairləri arasında əsərlərinin çoxu erotik məzmun daşıyan Dilsuz, Raci, Qumri, Dəxil və başqaları məşhurdur. Lakin onların şöhrətini bütün Azərbaycanda, habelə İranda şiə məzhəbi tərəfdarları arasında geniş yayan daha çox o əsərlər olmuşdur ki, onlarda Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən olan müqəddəs adamların, xüsusən, şiələr arasında məhəbbət qazanmış İmam Hüseyinin həyatından alınmış müxtəlif hadisələr bədii və əyani şəkildə təsvir edilir.

VII əsrin axırlarında Neynəvada baş vermiş faciəli hadisələr Şərq şairlərinin, yazıçı və tarixçilərinin coşqun xəyallarına zəngin və tükənməz material vermişdir. Hicri tarixinin 60-cı illərində Fərat çayının sağ sahilindəki Kərbəla adlı yerdə Diməşq xəlifəsi Yezidin qoşunları tərəfindən peyğəmbərin sevimli nəvəsi İmam Hüseyin öz 72 nəfər əsabələri ilə birlikdə xaincəsinə öldürülmüşdür; ölənlərin arasında hətta həddibülüğa çatmamış uşaqlar da var idi. Öldürülmüş imamın və onun əsabələrinin arvadları Yezid tərəfindən əsir alınıb,

²⁷ Müsəlmanlarda Qafqaz dağları Qaf adlanır. Müğri - Qaf adı altında qartal nəzərdə tutulmalıdır.

Diməşq şəhərinə göndərilmişdi; öldürülənlərin əmlakı talan edilmiş, onların meyidləri isə ayaqlar altında tapdalanmışdı. Tarixdə dərin izlər buraxmış bu qanlı hadisələr bütün müsəlman dünyasını sarsıtmışdı. İmam Hüseyinin Kərbəlada məhərrəm ayının əvvəllərinə təsadüf edən son günlərinin, xüsusən, məhərrəmin 10-da aşura günü baş vermiş hadisələrin, imamın və onun yaxın adamlarının öldürülməsinin təsvirinə ərəb, fars və Azərbaycan dillərində cildlərlə əsərlər həsr olunmuşdur. Bu əsərlər məhərrəm ayı ərzində məscidlərdə və başqa ibadət yerlərində mərsiyəxan və növhəxan adlanan xüsusi və məşhur adamlar tərəfindən oxunur. Həmin əsərlərin bir çoxu kədərli və dərddli hadisələri elə bir sənətkarlıqla təsvir edir ki, onların oxunması dinləyicilərin ağlayıb, fəryad qoparmalarına səbəb olur. Azərbaycan dilində yazılmış bu cürə əsərlərdən ən çox məşhur olanı Racinin əsərləridir. Onun növhələri İran Azərbaycanının və Zaqafqaziyanın bir çox yerlərində, şiə müsəlmanların yaşadığı yerlərdə oxunur. Zaqafqaziya şairləri, xüsusən, qatı şiə olan Qarabağ şairləri Racinin, Qumrinin və İran Azərbaycanının digər şairlərinin əsərlərinə təqlid etmiş və özləri də bir çox növhə və mərsiyələr yazmışlar; bu şairlərdən bəziləri, məsələn Zakir, Asi, Növrəs və gənc şair Baqi poeziyanın bu növündə öz müəllimlərini də vurub keçmişlər.

Məhərrəm ayının 10-cu günündə aşura zamanı dini tamaşalar göstərilərkən, əyinlərinə kəfən geymiş şiələr könüllü surətdə xəncərlə başlarını yarıb özlərinə müxtəlif bədən cəzaları verəndə, hələ vaxtilə Molla Pənah tərəfindən yazılmış aşağıdakı parçaları oxuyurlar:

Kərbəlada olmadıq
Şümri²⁸-dəğanı öldürək,
Parə-parə eyləyək
Övladi-Heydər qanlısın.

²⁸ İmam Hüseyinin qatilidir.

Kuh Hüseynimə!
Va Hüseynimə!...

Ey Yezidi bihəya!
Ruzi-cəza və həsrətə!
Nuri-çəşmi Mustafa
Əlbəttə istər qanlısın.
Kuh Hüseynimə!
Va Hüseynimə!

Ol dəmdə Fatimə
Gələcək qiyamətə.
Əldə səri-Hüseyn,
Guya Hüseyin ölüb.
Matəm sədəsi var...
Ey vay! Bədəşti-Kərbəla!
Kuh Hüseynimə!
Va Hüseynimə!

Ədəbi əsərlərinin bütün şiələr tərəfindən çox sevilən bu növünün öz xüsusi şairləri və yazıçıları vardır. Qarabağda az-çox savadı olan hər bir şiə öz yaradıcılığına birinci növbədə növhə və mərsiyə yazmaqla başlayır²⁹. Buna görə də geniş yayılmışdır ki, yazılan növhə və mərsiyələr böyük bir maraqla hamı tərəfindən oxunur; bu əsərləri yazıb-yaratmaq da bir o qədər çətin deyildir, çünki onları yazmaq üçün zəngin material mövcuddur. Bunun üçün yalnız imamın həyatından müəyyən bir hadisəni götürüb onu ümumiyyət tərəfindən qəbul olunmuş şəkildə şeirlə şərh etmək kifayətdir. Ona görə də bu növdən olan ədəbi əsərlərin, habelə aydındır ki, onları yazan və yaz yağışından sonrakı göbələk kimi çoxalan müəlliflərin sayını hesablamaq olduqca çətinidir.

²⁹ Mərsiyə də elə növhədir.

III

40-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan şairlərinin əsərlərində əvvəlki erotik və olduqca sentimental istiqamətdən xeyli fərqlənən yeni bir meyl görünməyə başlayır. Bu yeni istiqamətin ən görkəmli nümayəndəsi Xıncırstanlı Qasımbəy olmuşdur ki, əsərlərini Zakir təxəllüsü ilə yazmışdır. Bunun da mənası "Allahın adını zikr edən" deməkdir. Zakirə birlikdə bu yeni cərəyanda Bababəy, Kərbəlayi Abdulla və Qarabağın digər görkəmli şairləri, Tiflisdə isə məşhur dramaturq Mirzə Fətəli Axundov çalışmışlar. Mirzə Fətəli Axundov haqqında irəlidə ayrıca danışılacaqdır. Həmin şairlərin hər biri, o zaman hələ ədəbiyyatda hakim vəziyyətdə olan erotikizm təsiri altında müəyyən əsərlər yazsalar da, başlıca olaraq, ən çox satirik əsərlər yazıb yaratmışlar ki, bunlarda da öz zamanələrinin qüsurlarını-asiyalılara məxsus olan ikiüzlülüüyü, xəyanəti, ruhanilərin nöqsanlarını, onların yaltaq nitqlərini, qara camaatın avamlığını, hakim xan təbəqəsinin irsi lovgalığını və sairəni cəsarətlə və qəti surətdə tənqidə tutub güldürdülər.

Qarabağ Azərbaycan şairlərinin parnasıdır və yüksək ilhamlı şairlərin yuvası Şuşa dağlarının zirvələrindədir. Bu şairlər içərisində ən birinci və görkəmli yeri, sözsüz ki, Qasımbəy Zakir tutur. Təəssüf ki, bu görkəmli şairin nə vaxt anadan olduğunu və nə vaxt öldüyünü dəqiq surətdə müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Lakin səhih surətdə məlumdur ki, o, rus ədəbiyyatının korifeyləri olan Puşkinin, Belinskinin, Lermantovun və digər yazıçıların müasiri olmuşdur. Zakir Şuşa şəhərinin əsasını qoymuş Pənah xanın nəslindəndir. O, Şuşa şəhərində anadan olmuş və öz fars-Azərbaycan təhsilini də oradakı yerli məktəblərdən birində almışdır. Təhsilini qurtardıqdan sonra o, Şuşa şəhərindən köçüb, öz malikanəsi olan Xıncırstan kəndinə gəlmiş və orada təsərrüfatla məşğul olmuşdur. Keçən əsrin 60-cı illərində Zakirin düşmənləri onu, qardaşı oğlu məşhur qaçaq Behbudu

gizlətməkdə taqsırlandırır. Bu məsələnin Zakirə bir böhtan və hər cürə qanundan kənar bir hal olmasına baxmayaraq, yerli məhkəmə və inzibati idarə nümayəndələri onun düşmənlərinin təsiri altında çalışdıqlarından Zakirin özünü, həmçinin onun oğlu Nəcəfqulu bəyi və qardaşı oğlu İsgəndər bəyi Sibirə sürgün olunmağa məhkum edirlər. Şairin arvadını və uşaqlarını Şuşa şəhəri həbsxanasına salmış, onun bütün əmlakını müsadirə etmişdilər. Bu vəziyyət şairin bütün qəlbini sarsıtmışdı. Bu münasibətlə o öz himayəçisi və dostu Bakı qubernatoru Kolubyakinə aşağıdakı sözləri yazmışdı:

Səndən sonra, ey taci-sər³⁰ başıma
Gərdişi-zəmanə nələr gətirdi.
İki bimürüvvət ittifaq edib,
Vilayətə yüz şüru-şər gətirdi.

Qaçaqlıq binasının edən tək Behbud,
Pişinihad etdim öz ərzimi zud.
Tərəfgirlik oldu axırda, nə sud
Mənim doğruluğum zərər gətirdi.

Həşdada yetmişdir sinnü salımız
Bu dövletdə ağarmışdır yalımız.
Getdi dövlətimiz, mülkü malımız,
Nəxli-təmənnamız kədər gətirdi.

Sonra Zakir məktubunda xahiş edir ki, bu bədbəxt işdə ona kömək etsin və onu öz mərhəmətli nəzərindən salmasın. Kolubyakinin, Mirzə Fətəli Axundovun və şairi şəxsən tanıyan bəzi nüfuzlu gürcü knyazlarının sayəsində Zakiri tezliklə həbsxanadan azad edirlər. O, Bakıda cəmi üç ay həbsxanada qalmışdır. Bakıdan öz vətəninə qayıdan kimi, Zakirin uşaqlarını

³⁰ Yüksək mənəbli adamlara müraciətlə deyilir. Taci-sər, yəni başımın taci.

da tezliklə həbsdən azad edirlər. Zakir ona yalandan böhtan atıb taqsırlandıran düşmənlərini öz əsərlərində elə tənqid atəşinə tutub biabır etmişdi ki, onun vurduğu bu damğa çətin ki, Qarabağda unudula bilsin.

Zakir öz dostları Mirzə Fətəli Axundova, İsmayıl bəy Qutqaşınliya, Cəfərqulu xana və qubernator Kolubyakinə göndərdiyi və bədii ədəbiyyatın nümunələri olan məktublarında öz müasir cəmiyyətinin həyatının tam mənzərəsini vermişdir. Həmin məktublarda bəziləri A.P.Berje tərəfindən Leypsiqdə nəşr olunmuş "Məcmuəyi-əşəri-şüərayi-Azərbaycan" adlı məcmuəyə daxil edilmiş və onlar, ədalətlə desək, həmin məcmuənin ən yaxşı hissəsini təşkil edir. Bu məktublar, indi də poetik əsərləri oxumağa böyük həvəs göstərən bütün savadlı azərbaycanlılar tərəfindən oxunur və əzbərlənir. Şair asan, sadə və incə şeirlərində öz xalqının ruhunu, onun həyata baxışını, dünyagörüşünü, vərdislərini, dini əqidəsini, həyata münasibətini, xeyirxah və qüsurlu cəhətlərini, onun xarakterinin həm nəcib, həm də ləyaqətsiz cəhətlərini böyük bir sənətkarlıqla, inandırıcı surətdə təsvir etmişdir. O, həqiqətin carçısı və bir nəsihətçi kimi "insanların kinini və qüsurlu gözlərindən oxuyur". Şair ruhanilərin tamahkarlığını, ikiüzlülüynü və cahilliyini, bəy silkinin qorxaqlığını və zalımlığını, çox zaman oğruların və çapqınların hamisi olan məmurların acgözlüyünü, rüşvətخورluğu və xəsisliyini cəsarətlə tənqiddə tutub ifşa edir. Şair, həmçinin, özü üçün hacı və məşədi rütbəsi qazanmış, lakin sadə xalqı vicdansızcasına istismar edən tacir təbəqəsinə də aman vermir. Mirzə Fətəli Axundova yazdığı məktublarından birində sanki öz-özünə müraciət edərək deyir:

Nə xabi-qəflətdi, divanə könül,
Aç gözünü süni-xudaya bir bax!
Sənə ki, qalmayıb qəmi aləmin,
Seyri-bağ etgilən, səfayə bir bax!

Qıl tamaşa növ-ərusi-baharə,
Qənimətdir beş gün ömrün-dübarə.
Səhni-çəmənlərdə qümri, həzarə
Nə xoş verib səda-sədayə bir bax!

Gərdişi-dövrənin, ey xanəxərab,
Aparır möhnətin-gərdişi-şərab.
İçməsen də içmə özün meyi-nab,
Eyişü nuşi-bayü gədayə bir bax!

Yasəmənin ətri çöküb jaləyə,
Gəlir gülüstandan buyi-qaliyə;
Gahi bənövşəyə, gahi laləyə,
Gahi də nərgizi şəhlayə bir bax!

Sərvü sənubərin afəti xəzan,
Soyub libasını qoymuşdu üryan;
Gəlib tərəhhümə sərvəri-rəhman,
Verdiyi xələti-zibayə bir bax!

Əgərçi xəstəsən, bir dur ayağa,
Ahəstə-ahəstə güzər qıl bağa,
Qəh-qəhi minayə, rəqsi-üşşaqə,
Cəh-cəhi bülbülü-şeydayə bir bax!

Seyrə çıxıb dəstə-dəstə gözəllər,
Çiçək dərib hər buxağa düzərlər.
Qaqqıldaşa-qaqqıladaşa gəzərlər,
Canlar alan sövtə, sədayə bir bax!

Şəqaiq, qərənfil, süsən, nəstərən
Zəbani-hal ilə oxur müstəhsən;
Həvayi-kuhsar, səfayi-çəmən,
Tən edən cənnətül-məvayə bir bax!

Necə oldu Cəmşid, Firidun, Kavus,
Söhrab-namvər, Fəraməzru Tus?
Əsai-İsgəndər, gənci-Dəqyanus³¹
Tamam getdi badi-fənayə, bir bax!

Bu darü-dünyanın yox etimadı,
Sənin də rehlətin bugün-fərdadı;
Sal yadına nəqli-Şirin-Fərhadı,
Sərgüzəşti-Məcnun-Leylayə³² bir bax!

Mənim tək deyilsən, əzizim, sənin
Kür kənarı, yol üstüdür məskənin;
Ləzzətini apar gəlib gedənin,
Nazənini fərdi-əlayə bir bax!

Hallavarın bu səmtinin gözəli
Bazar günü kəlisayə çox gəli;
Laçın tumaqəli, tər lan cılvəli,
Səri tər cıqqalı sonayə bir bax!

Duyuq düşsə aman verməzlər rüsxət,
Unutma gah-gahi düşəndə fürsət.
Molla Əhmədi də Axunddan xəlvət
Al yanına, mələksimayə bir bax!

Sürəhi solunda, badə sağında,
Məzə qabağında, mey dodağında,
Bulaq kənarında, çay qırağında
Əmmameyi-seyid, mollayə bir bax!

³¹ İran şahları və məşhur adamların adlarıdır.

³² Fərhad və Şirin Nizami romanının, Leyli və Məcnun isə Füzuli Bağdadinin qəhrəmanlarıdır.

Vaiz³³ bizə oxur şəri-Mustafa;
Harama mürtəkib olmayın əsla!
Özü lum-lum udur batində, amma
Zahirdə dediyi mənayə bir bax!

Kimdir baxan peyğəmbərə. imamə,
Bu dağılmış düşən deyil nizamə!
Orucluqda şürbi-meyi-gülfamə,
Mahi-məhərrəmdə³⁴ zinayə bir bax!

Səhra mərdümünü şəhr əhli görcək,
Yalvarıb-yapışıb oturdar çömlək;
Beş arşında sürüşdürər üç çərək,
Tacirə seyr elə, sövdayə bir bax!

Baqqal tərəziyə qoyar imanın,
Əsəl qiymətinə satar ayranın,
Qudurmuş it kimi tutar dörd yanın,
Deyən yoxdur ali-əbayə bir bax!

Pinəçilər bafta taxar boynuna,
İmperial tökər vərəq oynuna,
Qovurmaçı saat qoyub qoynuna,
İddiayi-ədna, əlayə bir bax!

Dilanır bazarı darğa, kvartal,
Döyülür sifətlər, yonulur saqqal,
Gecə get cibinə beş-on manat sal,
Gündüz gəlib nırxa, bahayə bir bax!

³³ Moizəçi.

³⁴ Müsəlmanların oruc tutduqları ayın adıdır.

Xanzadələr şişə taxır rəiyyəti,
Özlərinin deyil malı, dövləti.
Oda təpər harda düşsə fürsəti,
Mujiki seyr elə, ağayə bir bax!

Palajeniya nəqli ta olub möhkəm,
Gərək bəy azalda zülmün dəmadəm.
Dəxi də artırar bu əhli-biqəm,
Yanında çalınan zurnayə bir bax!

Piranəsərlikdə mən oldum rüsva,
Düzəlmədi işlər, canə yetdim ta.
Gör nə oyun tutdu əzizim Mirza,
Zakira, təqdiri-qəzayə bir bax!

Zakirin müxtəlif janrlarda yazmış olduğu əsərlər içərisində canlı dildə yazdığı təmsilləri və hekayələri də diqqəti cəlb edir; onun bir sıra təmsilləri o qədər yaxşı yazılmış və bu təmsillərdə o qədər həyati həqiqət ifadə olunmuşdur ki, həmin təmsilləri İvan Andreyeviç Krilovun təmsilləri ilə müqayisə etmək olar və ola bilər ki, bu Azərbaycan şairi elə onu təqlid etmişdir. Əgər onun Berjenin "Məcmuə"sinə daxil edilmiş sayca az olan məktublarını və lirik şeirlərini istisna etsək, təəssüflə demək lazımdır ki, belə böyük bir şairin əsərləri indiyə qədər heç bir yerdə nəşr edilməmişdir. Şairin öz əl xətti ilə yazılmış əsərlərinin hamısı onun nəvələrindən birində mühafizə edilir və bizim eşitdiyimizə görə, o bu yaxınlarda həmin əsərləri nəşr etmək istəyir. Zakirin bütün əsərlərinin bir nüsxəsi də şairin dostu və müasiri Mirzə Fətəli Axundovun oğlundadır.

M. F. Axundovun Azərbaycan ədəbiyyatındakı xidmətləri çox böyükdür; o, həm şair, həm dramaturq, həm nasir, həm publisist, həm tənqidçi idi. M. F. Axundov 1812-ci ildə Nuxada (indiki Şəki-P.M.) anadan olmuşdur. 7 yaşında ikən o, atasını itirmiş və öz zamanəsinin ən alim ruhanilərindən biri olan dayısı Axund Hacı Ələsgərin yanında tərbiyə almışdır. Bu alim mollanın rəhbərliyi altında mirzə Fətəli çox yaxşı müsəlman təhsili almış, fars, ərəb dillərini əsaslı surətdə öyrənmişdi; çünki dayısı onu ruhani rütbəsinə hazırlayırdı. Mirzə Fətəli 17 yaşında ikən, təsadüfən Yelizavetpolda (indiki Gəncə-P.M.) məşhur Mirzə Şəfi ilə tanış olmuş və bu tanışlıq Axundovun fikirlərində böyük bir dönüş əmələ gətirmişdir (Mirzə Şəfi bir şair və filosof kimi hətta Avropada da, xüsusən, Almaniyada məşhurdur. Bodenştedt onun şeirlər məcmuəsini orada nəşr etmişdir), Bu hadisədən sonra Mirzə Fətəli ruhaniliyə getməmiş və qulluğa girməyi qərara almışdır. Bunun üçün lazımı hazırlıq keçməkdən ötrü o, yenicə açılmış Nuxa qəza məktəbinə daxil olmuş və 22 yaşına qədər həmin məktəbdə oxumuşdur. Bu zaman onun dayısı Axund Hacı Ələsgər Məkkə səfərindən qayıdıb gəlmişdi. M. F. Axundov öz dayısından onu, necə olur-olsun, qulluğa düzəltməyi xahiş etmişdir. Bu məqsədlə onlar Tiflisə gələrək Gürcüstanın o zamankı baş hakimi Baron Rozenə ərizə vermişdilər. Lazımı imtahandan sonra Baron Rozen tərəddüd etmədən Mirzə Fətəlini Şərqi dilləri üzrə mütərcim vəzifəsinə qulluğa götürür. O zamandan (1834-cü ildən) Mirzə Fətəli ta vəfat etdiyi günə qədər həmin qulluqda qalmışdır. Qulluq işlərindən sonra asudə vaxtlarını Mirzə Fətəli başlıca olaraq rus kitablarını oxumağa sərf edirdi. Bunun sayəsində o, tarix, fəlsəfə və siyasi elmlər üzrə öz bilik dairəsini o qədər genişləndirə bilmişdi ki, o zaman qafqazlıların arasında öz zamanəsinin ən savadlı müsəlmanı hesab oluna bilərdi. Bundan əlavə, Mirzə Fətəli Şərqi dillərini

gözəl bilən bir mütəxəssis idi. Mirzə Fətəli öz qulluğunda polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmiş və bir sıra rus və xarici ordenlərlə təltif olunmuşdur. Düşmənlər əleyhinə aparılan müharibələr zamanı o bir sıra ekspedisiyalarda iştirak etmiş və bir neçə mühüm tapşırıqları yerinə yetirmişdir. Mirzə Fətəli Axundov ağır xəstəlikdən sonra 1878-ci ildə fevralın 28-də 66 yaşında ikən Tiflisdə vəfat etmişdir. Axundovun ədəbi fəaliyyətinə keçərkən qeyd etmək lazımdır ki, uzun müddət içərisində yaşadığı maarifpərvər adamların mühiti onun mənəvi qüvvəsinə və yaradıcılıq istedadının inkişafına çox kömək etmişdir. Gəncliyində o, fars və Azərbaycan dillərində bir çox şeirlər yazmışdır. Rus şairlərindən o, ən çox Puşkini, Qoqolu və Qribayedovu yüksək qiymətləndirirdi. Puşkinin ölümü Axundova çox qüvvətli təsir etmişdi və o, bu kədərli hadisənin xəbərini alan kimi çox təsirli bir şeir də yazmışdır ki, həmin şeir Marlinski tərəfindən rus dilinə tərcümə olunmuşdur. Öz zamanəsinin ən istedadlı və mədəni müsəlmanlarından olan Axundov Zaqafqaziya müsəlmanları arasında humanist ideyaların ən yaxşı təbliğatçılarından idi. O, öz dostlarını - Zakiri, Baba bəyi və digər Azərbaycan şairlərini rus yazıçılarının əsərləri ilə tanış etmiş və bu yolla da onların bilik dairəsini genişləndirmişdir. Onun təsiri sayəsində Zakir və bir qədər sonra Hacı Seyid Əzim yeni istiqamətdə işləyib yaratmışlar. Onların əsərlərində, üzvü şəkildə olmasa da, hər halda rusların humanist ideyaları ilə müsəlman xalqının hiss və arzularının çox yaxından birləşdirildiyi gözə çarpır. Məsələn, Zakir Kolubyakinə və Axundovun özünə yazdığı məktublarında rus xalqının sakit həyat tərzinə və nəcib xarakterinə hüsn-rəğbətlə yanaşır, onun mədəniyyətinə və hərbi hünərinə hörmətini bildirir.

Axundovun böyük xidməti onun ölməz komediyalarından ibarətdir ki, o bunları 1850-ci ildən yazmağa başlamışdır; bu işdə knyaz Vorontsovun ümumiyyətlə teatr işinə bəslədiyi diqqət və rəğbət ona çox kömək etmişdir. Axundov altı

komediya yazmış və bu komediyaların hamısı onun bir povesti ilə birlikdə 1859-cu ildə nəşr olunmuşdur. Həmin komediyaların rusca tərcüməsi isə hələ bundan əvvəl, yəni 1858-cü ildə nəşr olunmuşdur.

M. F. Axundovun komediyaları bir reflektor kimi Zaqafqaziyada yaşayan azərbaycanlıların 30-cu və 40-cü illərdəki həyatını əks etdirir. Böyük istedadla malik olduğu və xalqın həyatı ilə yaxşı tanış olduğu üçün Axundov xalq məişətinin müxtəlif tərəflərini çox diqqətəlayiq bir düzgünlük və sənətkarlıqla təsvir etmişdir. Onun hər hansı komediyasını diqqətlə oxuduqdan sonra, sanki sən özünü bir müddət yaxından tanış olduğun adamların içərisində hiss edirsən və elə bil indicə onlardan ayrılıbsan. Xəsis Hacı Qaranın Qurana and içib, ona əla növ mal əvəzinə pis mal satan Şuşa tacirinə dediyi söylüşləri uzun müddət qulaqlarda səslənir; yaxud sadə Azərbaycan qadını Zalxanın ağıllı mühakimələrini götürək. O deyir ki, bu viran olmuş ölkənin qızları quldurluq, oğurluq bacarmayanı sevmirlər. Divanbəyiyə deyən gərək ki, biçarə gədələri niyə oğurluqdan, quldurluqdan ötrü incidirsən? Bacarırsan ölkəmizin qızlarına qadağan elə ki, quldur olmayan oğlandan zəhlələri getməsin. Onda mən zəmin ki, qurd qoyun ilə otlayar və s. Bir sözlə, hər yerdə və bütün komediyalarında Axundov özünü təsvir etdiyi sinfin adamlarının həyatını yaxşı bilən bir sənətkar kimi tanıtdırır. Onun komediyaları canlı, oynaq və yaxşı işlənmiş Azərbaycan ləhcəsində yazılmışdır. Dilinin belə canlılığı və sadəliyi, məzmununun dolğunluğu və həyatiliyi sayəsində bu əsərlər bütün savadlı kütlənin malı olmuş, indi də böyük bir maraqla hamı tərəfindən oxunur və bu əsərlərin hər biri Zaqafqaziyanın, demək olar ki, bütün şəhərlərində və hətta İranda həvəskarlar tərəfindən dəfələrlə səhnədə tamaşaya qoyulmuşdur.

Komediyalarından əlavə, Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycan dilində "Aldanmış kəvakib" adlı bir povest də yazmışdır³⁵. Bu povestdə müəllif Səfəvilər dövründə İranın şah sarayındakı vəzirlərin və ali vəzifəli şəxslərin həyatını sənətkarlıqla təsvir etmişdir. Onun təsvir etdiyi adamların hamısı ağıldan kəm, məhdud və mövhumata inanan adamlardır. Onların fəvqəladə yığıncaqda söylədikləri nitqlər öz sadələvhlüyü ilə insanı heyran edir, eyni zamanda həmin nitqlər çox səciyyəvidir. Bu nitqlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, dövlət adamlarının hamısının fikri və işi "qızıl dövrünü keçirmiş İranın" abadlaşmasına tərəf deyil, bəlkə onun iflasına və tənəzzülünə tərəf çevrilmişdir.

Axundov həmçinin fars dilində də bir neçə tənqidi əsər yazmışdır (bu da Şərqdə ədəbiyyatın tamamilə yeni bir növüdür). Axundov Şərq dillərini çox yaxşı bildiyinə görə, ilk dəfə olaraq ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi məsələsinin zəruriyyətini ortalığa atmış və beləliklə də, oxuyub-yazmağın və müsəlmanlar arasında savadın tezliklə yayılmasının yolunu göstərmişdir. Axundov ərəb əlifbasının nöqsanları haqqında fars dilində xüsusi bir kitabça yazaraq, onu İran hökuməti tərəfindən baxılıb təsdiq olunmaq üçün Tehrana göndərmişdi. Həmin kitabça ilə birlikdə o, ərəb əlifbasını əvəz etmək üçün özünün tərtib etdiyi təkmilləşdirilmiş əlifbanı da oraya göndərmişdi. Lakin İran sarayının mürtəcə və paxıl adamları Axundovun bu maarifpərvər əsərinə layiqi ilə diqqət yetirməmiş və onun yeni əlifba qəbul etmək haqqındakı xahişi həyata keçməmiş qalmışdır. (Bir qədər sonra isə İranın indi Konstantinopoldakı səfiri Mirzə Rza xanın tərtib etdiyi əlifbanın da aqibəti belə qurtarmışdı). M.F. Axundov əlifba

³⁵ Həmin povestin bizim tərəfimizdən rus dilinə edilmiş tərcüməsi "Kavkazski vestnik" jurnalının 1901-ci il may nömrəsində çap olunmuşdur-F.K.

məsələsi üçün xüsusi olaraq Konstantinopola getmişdi, lakin, onun əlifba mələsi orada da müvəffəqiyyət çazanmamışdır. Burada da, əsasən, İran səfiri onun işlərinə mane olmuşdu. Axundovun bütün cəhdlərinə baxmayaraq yenə də cəhalət və avamlıq qalib gəlmişdir. Axundov bu yolda 20 ildən artıq əmək sərf etmişdi. O, öz şeirlərindən birində, vaxtilə Sultan Mahmud tərəfindən aldadılmış şair Firdovsi kimi, şahın acgöz, cahil və kütbeyin saray adamlarını və vəzirlərini gülüş hədəfinə çevirmişdi.

V

Zaqafqaziyadakı azərbaycanlıların ədəbiyyatının tədriclə inkişaf etdiyi haqqında danışarkən onun inkişafına 70-ci illərin axırında Bakıda nəşr olunan "Əkinçi" adlı Azərbaycan qəzetinin göstərmiş olduğu səmərəli təsiri qeyd etməmək olmaz. Həmin qəzeti ali təhsil görmüş və o zaman Bakının realni məktəbində müəllimlik edən, maarifpərvər Həsənbəy Məlikov redaktə edirdi. Qəzetdə nəşr olunan üçillik³⁶ məqalələrin sayına və məzmununa görə belə hesab etmək olar ki, bu qəzetin əsas rolu azərbaycanlılar arasında həm əməli, həm də nəzəri mahiyyətli kənd təsərrüfat biliklərini yaymaqdan ibarət olmuşdur. Aqranomiya üzrə mütəxəssis olan və Azərbaycan dilini yaxşı bilən Həsənbəy Məlikov öz qəzetinin hər nömrəsində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə dair çox faydalı məqalələr çap edirdi; bu məqalələri nəşr edərkən o, qələmə aldığı mövzuları başa düşülən ədəbi bir şəkildə və sadə dildə elə şərh edirdi ki, elmi biliklərin kütlə arasında yayılmasına səbəb olurdu. Öz əhəmiyyətini indiyə qədər itirməmiş olan bu məqalələr toplanılıb müəyyən bir qaydaya salınaraq ayrıca kitabça şəklində nəşr olunsay, yenə də bizim

³⁶ "Əkinçi" 1875-ci ildə nəşrə başlamış, 1877-ci ilin axırında isə onun nəşri dayandırılmışdır.

yerlərin əkinçiliklə məşğul olan əhalisinə böyük fayda gətirə bilər. "Əkinçi" qəzetinin redaktorunun əsas köməkçiləri onun öz tələbələri olan, indi Tiflis məhkəmə palatasının prokuroru Əsgərağa Adıgözəlov, Şuşa qəzasının hakimi Kərimbəy Mehmandarov, sabiq Dilican meşəbəyisi Nəcəfbəy Vəzirov idi. Bunlardan başqa redaktorun bir sıra başqa köməkçiləri də var idi. Ali məktəblərdə mühazirələrə qulaq asan bu gənclər Moskvadan və Peterburqdan qəzetin elm və ədəbiyyat şöbələrinə maraqlı məqalələr yazıb göndərirdilər. Nəcəfbəy Vəzirov məqalələrinin birində Qarabağ şairləri Asi, Növrəs, Katib və başqalarının mənzum əsərlərini təhlil edərək göstərir ki, onların sentimental fars poeziyasına saxta aludəçiliklərinin heç bir əsası və faydası yoxdur; o, həmin şairlərin ünvanına məzəmmətlər yağdıraraq Puşkini və Lermantovu nümunə göstərirdi. Növrəsin, Katibin və bəzi kimi əldəqayıma şairlərin Puşkin və Lermantovun mənzum əsərlərinə oxşar əsərlər yaratmaq cəhdləri boşa çıxdı və onların bu sahədəki fəaliyyəti ancaq rus şairlərinə mədhiyyələr yazmaqla nəticələndi. Nəcəfbəy Vəzirovun bu çağırışına bədii yaradıcılıq istedadı, fikri dərinliyi və nəcib hisslərinin təbiiliyi ilə bütün müasirlərindən üstün olan şamaxılı şair Hacı Seyid Əzim cavab verir. "Əkinçi" qəzetinin vasitəsilə rus ədəbiyyatının istiqaməti və rus şairləri ilə tanış olan Hacı Seyid Əzim ən çox Puşkin istedadını yüksək tutur, onun böyük yaradıcılığının və hərtərəfli dühasının önündə ehtiramla baş əyir. Bəzi əsərlərini Puşkinin əsərlərinə oxşadaraq o, özünü həyəcanlandıran dəruni fikirləri bədii şəkildə təsvir etməkdə böyük ustalığ göstərir.

"Əkinçi" qəzetinin görkəmli əməkdaşlarından biri olan Şamaxı şairi Hacı Seyid Əzim ruhanilərə qarşı kəskin mübarizə aparır, onların şüurlu surətdə fanatizmi və mövhumatı sadə camaatın arasında yaydıqlarını ifşa edirdi. O, polad kimi bitkin və möhkəm, qəlbinin dərinliklərindən aşılıb gələn şeirləri ilə, öz şəxsi mənafeləri üçün quranın və peyğəmbər tərəfindən qoyulmuş şəriət təliminin mənasını istədikləri kimi təhrif edən

vaizlərin və axundların yalançı təlimini alt-üst etmişdir. Bu cəhətdən o, yuxarıda deyildiyi kimi, mollaların insanı qəzəbləndirən hərəkətlərini görəndə onlara aman verməyən öz müəllimi qarabağlı Zakiri də ötüb keçmişdir.

Hacı Seyid Əzim bir sıra parlaq şeirlərində öz sevimli oğlu Cəfərə müraciət edərək ona xeyirxah ata nəsihəti verir və mömin adamların həyatından gətirdiyi tərbiyəvi misallarla öz nəsihətlərinin hər birini əsaslandırır. Dərin mənalı, həyat həqiqəti ilə dolu, müdrik və hazırcavab şəkildə yazılmış bu nəsihətlərdə şair öz oğluna müraciət edərək onun şəxsində elə bil ki, bütün oxucularına nəsihət vermişdir. Doğrudan da bu nəsihətlərdə o qədər həqiqət, səmimiyyət və mehribanlıq vardır ki, onları oxuyan oxucu şeirin lap ilk sətirlərindən başlayaraq özünü həmin nəsihətlərin altında hiss edir. Bu nəsihətamiz şeirlərin bəziləri o qədər yüksək humanizm və insana məhəbbət hissi ilə aşılammışdır ki, heç bir Avropa təhsili almamış bu sadə Şamaxı seyidinin görüşlərindəki genişliyə heyrət edirsən. Şeirlərindən birində o öz oğluna aşağıdakı sözlərlə müraciət edir:

Cəfər, ey qönçeyi-gülüstanım,
Ey mənim bülbülü-xoşəlhanım.
İki yüz yetmiş üçdə bəd həzar
Mötədil fəsl idi, zəmani-bahar.
Səni həqq mən fəqirə etdi əta,
Kəbəyi-qəlbimə yetişdi səfa.
On beş ildir ki, ey ətayi-əzim,
Sənə adab eylərəm təlim.
Yetibən əqlə sərəfraz oldun,
Dəxi məndən ki, biniyaz oldun.
Əqli-peyğəmbərin qılıb rəhbər,
Öyrən adabi-məzhəbi, Cəfər!
Demirəm mən gedən təriq ilə get,
Əqli tut, ol gözəl rəfiq ilə get!

Sənə bürhan deyil təriqi-pədər,
Gör nə yol getdi zadeyi_Azər!³⁷
Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan, get əhli-ürfan ol!
Demirəm sünni ol və ya şiə,
Tək hədəf olma tiri-təşniyə!
Demirəm şeyxi ol və ya babi³⁸
Hər nə olsan tək olma qullabi!

Sonra şair deyir:

Ey gözüm nuri, ey ətayi-xuda,
Sənə Şirvanda oldu nəşvü-nüma.
Lillahül-həmd xitteyi-Şirvan
Saniyi-İsfahandır³⁹ bu zaman
Gərçi viranə oldu zəlzələdən,
Çıxmayıb mərifət bu mərhələdən.
Vardı hər guşədə yüz əhli-kamal,
Hər biri əhli-elmü sahibi-hal.
Xassə kim, abü xakının əsəri,
Qabili-tərbiyə qılır həcəri,
Xassə kim padşahi-kişvəri-rus
Edəli təxti-ədlü dadə cülus,
Eyləyib tərbiyə kamal əhlin.
Hər vilayətdə açdı məktəblər,
Oxunur onda müxtəlif dillər,
Həll olur onda cümlə müşküllər.
Ey oğul, bu dəlili-bişəkdir,
Adəmi-bisavad eşşəkdir.

³⁷ Din tarixindən məlumdur ki, patriarx Avram öz atası Azərin bütperəstliyini qəbul etməyib, bir olan Allaha inandığını elan etmişdir.

³⁸ Müsəlman təriqətçiləridir.

³⁹ İrənin zəngin və mənzərəli şəhəridir. Əvvəllər, səfəvilərin hakimiyyəti dövründə ölkənin mərkəzi idi.

Rəmzi-“halyəstəvi” müdəlləl imiş,
 Bilməyəndən bilən kəs əfzəl imiş.
 Həq buyurmuş ki, ixtilafi-lisan
 Nemətimdəndir, ey güruhu-zaman.
 Kim ki, bəs, bir dil eyləsə hasil,
 Oldu bir nemətə o kəs vasil.
 Cəhd qıl neməti-təmamə yetiş,
 Elm təhsil qıl, məqamə yetiş.
 Ey oğul, hər lisanə ol rəğib,
 Xassə ol rus elminə talib.
 Çün ona ehtiyacımız çoxdur,
 Bilməsək dil əlacımız yoxdur.
 Çatmayıb şərdən bizə bu xəbər
 Ki, ərəbdən səva dil oldu hədər.
 Nə ərəbdir xuda, nə rumü, nə zəng,
 Nə həbəşdir, nə rusdur, nə firəng.
 Xah boq, xah tanrı, xah xuda⁴⁰
 Birdi mənada, ey düri-yekta!
 ləfz edərsə ifadə mənani,
 Sərf edər əhli-mərifət anı!
 Ey oğul, bil bu rəmzdən mətləb
 Deyil əlhəq lisan, lisani-ərəb.
 Həq sözü hər lisanə davadır,
 Hər lisan həq yanında zibadır.

Hacı Seyid Əzimin bəzi nəsihətləri vaxtilə tərcüməsi ilə birlikdə Bağçasarayda çıxan “Tərcüman” qəzetində çap olunmuşdur. Həmin qəzet indi də Rusiya müsəlmanlarının arasında maarifin yayılması xeyrinə olduqca böyük səylə çalışır.

⁴⁰ Xuda- fars dilində Allah deməkdir.

Hacı Seyid Əzim öz əsərləri məcmuəsinə daxil olmuş qısa tərcümeyi-halında, başqa cəhətlərlə yanaşı, özü haqqında da aşağıdakı məlumatı verir:

Ol zaman ki, etdi həft əba
 Ümməhat izdivacını peyda,
 Gəldi ondan vücuda çox fərzənd
 Bəzi biəql, bəzi danişmənd.
 Mən dəxi bir yeganə fərzəndəm,
 Deyiləm naxələf, xirədməndəm.
 İki yüz əlli birdə bədi-həzar,
 Əsri-sultan Məhəmmədi-qacar.
 Ruma Əbdülməcrid idi sultan,
 Oldu darülviladətım Şirvan.
 Hansı Şirvan, o gülüstani-qədim
 Ki, onda Şirvanşəhilər oldu müqim.

Burada şair haşiyə çıxaraq rus dilinə tərcümə oluna bilməyən coşqun bir şeir dili ilə Şamaxının gözəllik və məziyyətlərini tərənnüm edir, onu dünyanın ən gözəl guşəsi ilə, yer üzünün cənnəti ilə müqayisə edir. O, bu cah-calallı diyarı xərəbəliyə çevirən və onun öz evini tarmar edən dəhşətli zəlzələni kədərlə xatırlayır. Sonra şair öz tərcümeyi- halını belə nağıl edir:

Vəzi-həml etdi çün məni madər,
 Pədərim dari-xüldə etdi səfər.
 Adımı qoydular çü Seyyid Əzim,
 Düşdü bəhri-qəmə bu düri-yetim.
 Oldum ol gün ki, çardəh salə,
 Düşmədim fikri-dövlətü malə.
 Eylədim arifanə kəsbi-ülum,
 Gah Bağdad məskənim, gah Rum.
 Eylədim Misrü Şamdə məva,

Gəh yerim Yəsrib oldu, gəh Bətha.
 Oxudum sərfü nəhvü fiqhü üsul,
 Hikmətü heyət eylədim məhsul.
 Ta ki, müstəcməi-ülum oldum,
 Nəzəri-əhli-əsre şum oldum.
 Olmadı çünki məndə malü mənəl,
 Mənə öz elmim oldu vizrü vəbal.
 Eylədim ta ki, hər büsatə güzər,
 Məni gördükdə xəlq söylədilər:
 Budu gəldi səfahətin kani,
 Hacı Seyyid Əzimi Şirvani.
 Küreyi-ərzi fərz edər səyyar,
 Zəlzələ bəsin bilibdi buxar.
 Söyləyir şəms qütbi-aləmdir,
 Fələki-nöhhüm ərşi-əzəmdir.
 Bir görün ki,olubdu bu cahil,
 İnqilabi-ənasirə qail.
 Söyləyir:gah su havaya dönər,
 Gəh həba su olub səmadən enər.
 Ab olur atəşü həm atəş ab,
 "İnnə hazəl-məqalə şeyün ücab"⁴¹
 Allah-allah bu küfrü tüğyandır,
 Demək olmaz ki, bu, müsəlmandır.

Hacı Seyid Əzimi əhatə olunduğu mühit dinsizlikdə belə, taqsırlandırır. Ona Aşıq Kərəm, Aşıq Qərib, Koroğlu, onun qara atı və sairə əfsanəvi mövzularda, nağıl və rəvayətlər aləmindən əsərlər yazmağı təklif edirdilər. Həqiqətən də, istedadlı şair olan mərhum Hacı Seyid Əzimin bir sıra boş və mənasız hekayələrinin meydana çıxması bu avam kütlənin tələblərindən irəli gəlmirmi? Bu hekayələr çoxlu tərbiyəvi əhəmiyyəti olmayan başqa xırda şeylərlə birlikdə yuxarıda

⁴¹ Doğrudan da bu söz təəccüblüdür.

göstərilən məcmuəyə daxil edilmişdir. Bizim eşitdiyimizə görə, indi Hacı Seyid Əzimin ilk məcmuəsinə daxil olunmayan əsərləri çapa hazırlanır. Yaxşı olardı ki, bu gözəl şairin əsərlərinin yeni nəşrinin redaktəsi bu işdən xəbərdar olan və təcrübəli bir adama tapşırılaydı.

Hacı Seyid Əzim keçən əsrin həştadıncı illərinin axırlarında səbəbi indiyə qədər də aydınlaşdırılmamış hadisələr üzündən Şamaxıda vəfat etmişdir. Şairin ölümünə səbəb olan dolayı və bilavasitə hadisələr arasında ən çox bunu qeyd edirlər ki, o, qara camaatla ehtiyatlı davranmadığından mollalar və yerli ruhanilər camaatı onun əleyhinə qaldırmışdılar. Deyirlər ki, şair guya məsciddən çıxarkən qara camaat onu ayaq altına salıb tapdalayaraq öldürmüşdür. Din nümayəndələrini və insana məhəbbət təbliğ edənləri belə ifşa edən bu rəvayətin nə qədər doğru olub-olmadığına yalnız allah bilir. Lakin bir şey şübhəsizdir ki, ruhanilərlə onları tənqid edən, fürsət düşdükcə onların çirkin işlərini ifşa edən şair arasında ölüm-dirim müharibəsi gedirdi. Hacı Seyid Əzim haqqında bütün bu deyilənlərə bir də onu əlavə etmək lazımdır ki, yaradıcılıq əhval-ruhiyyəsi və ilham heç bir zaman onu tərk etmirdi; ilham pərisi onun daimi və ayrılmaz peyki idi. O da, Puşkin kimi, öz zamanəsinin hər bir həyatı hadisəsinə və məsələsinə çox tez cavab verirdi. Onun istedadı sərbəst və qüvvətli idi. Bəzən, öz dostları arasında olarkən, o bədahətən tam bir poema söyləyirdi. Bir şair kimi, onun xüsusi ləyaqətlərindən onu da qeyd etmək olar ki, özünün alimliyinə və uzun müddət Şərq ölkələrini Türkiyəni, Ərəbistanı və İrani gəzib dolaşmasına baxmayaraq, o heç bir zaman öz yaradıcılıq işində yad təsirlərə düşməmiş, öz əsərlərində orijinallığı və böyük şair müstəqilliyini həmişə saxlamışdır. Onun bütün əsərləri öz orijinal bədiiliyi və şərhinin aydınlığı ilə fərqlənir. Onun şeirləri axıcıdır, ahəngdar və məlahətlidir. Pozuq və nahamvar ifadələr onun üslubuna yaddır.

İstər həyatdan, istərsə də təbiətdən alınsın, onun təsvir etdiyi lövhə öz tamlığı, düzgünlüyü və gözəlliyi ilə insanı heyrətə gətirir. Yalnız sərbəst və çox zəngin istedadla malik olan nadir şairlər həqiqəti Seyid Əzim kimi cəsarətlə yazıb deyə bilirdilər.

Hacı Seyid Əzim, həmçinin, bir-birinin əleyhinə düşmənçilik bəsləyən sünnilərlə şiələr arasında barışıq və mənəvi yaxınlıq yaratmağa da öz əsərləri ilə xeyli kömək etmişdir. Şiələrlə sünnilər arasında baş verən toqquşmaların sadələvh mahiyyətini zarafatyana bir şəkildə öz əsərlərində nağil edərək, şair mübahisə edən iki tərəfin dini anlayışları arasındakı çox cüzi fərqləri ustalıqla və düzgün göstərir, bəzən də o, Mübahisə edən tərəfləri təsvir edərək, öz oxucusu ilə birlikdə hər iki təlimin fanatik nümayəndələrinin gülməli vəziyyətinə qəlbi ilə acı-acı gülür.

VI

Keçən əsrin altmışıncı illəri Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı tarixində ən səmərəli və ən xoşbəxt bir dövr olmuşdur. O zaman Zaqafqaziyanın bir çox şəhərlərində müxtəlif poetik adlar altında, məsələn, "Beytüs-Səfa", "Beyti-xamuşan", "Daris-sürur" və sairə bu kimi ədəbiyyat dərnəkləri olmuşdur. Ayrı-ayrı dərnəklər arasında dostluq əlaqələri mövcud olmuş, bu dərnəklər bir-biri ilə məktublaşmışlar. Bu dərnəklərin nümayəndələri: Şuşada-Abdulla bəy Asi, Şamaxıda-Hacı Seyid Əzim, Yelizavetpolda-Mirzə Mehdi Naci, Yerevanda-Mirzə İsmayıl Bəzmi, Qazaxda-Kazımbəy Salik olmuşdur. O zaman güdrətli qartallar kimi Şuşanın hündür qayalarının zirvəsində özlərinə yuva salmış Qarabağ şairləri bu ədəbi dərnəklər arasında xüsusi bir hörmətə və şöhrətə malik idilər. Bu şairlər o zaman öz yüksək mövqelərindən poeziya sahəsində çalışan bütün digər xadimlərin işinə ton və istiqamət verirdilər. O zaman müxtəlif yerlərdən şairlər öz bədii əsərlərini Qarabağ

şairlərinə göndərir və onlardan göstəriş və qiymət almaq istəyirdilər. Gərgin bir diqqətlə müxtəlif yerlərdəki şairlər öz əsərlərinə məşhur şair Asinin necə qiymət verəcəyini səbirsizliklə gözləyirdilər. Gənc, gözəl və son dərəcədə istedadlı şair olan Abdulla bəy Asi bir meteor kimi Azərbaycan şairlərinin səmasından keçmiş, öz güdrətli istedadının göz qamaşdıran şüaları ilə bu səmanın üföqlərini işıqlandırmışdır. Olduqca coşqun, həssas və səmimi bir şair olan Abdulla bəy Asi hələ gənc yaşlarından müvəqqəti və keçici eyş-işrətə alışmış, öz həyatını şərab şüşəsi ətrafındakı yoldaşlarının arasında ağılsızcasına fotə vermişdir. Xəyyam kimi, o da öz gözəl şeirlərində şərabı, nəşəni və məhəbbəti tərənnüm edərək, bunların hamısını təbiətin bütün nemətlərindən üstün tutmuşdur. Bu epikürçü şair şeirlərindən birində deyir: "Bir halda ki, şərab vaizlərin moizəsindən daha yaxşı insanın beynini işıqlandırır, necə ola bilər ki, belə bir şərabi içməyəsən; bir halda ki, şərab insanın qəlbini nəcib hisslərlə doldurur və onu səmələrə qaldıraraq, lap allahın özünə yaxınlaşdırır. necə ola bilər ki, bu şərabi içməyəsən. Bir halda ki, şərabın ecazkar rəngi və insanı bihuş edən ətri bu qədər sehirli bir qüvvəyə malikdir, bir halda ki, onun qüvvəsi mənim ilahi gözəlliyə malik olan pərimin al dodaqları kimi füsunkardır, necə ola bilər ki, bu şərabi içməyəsən!" Lakin Abdulla bəy Asi tamamilə ağılsız və səmərəsiz keçirdiyi gecələrdən və günlərdən sonra, adətən, bədbinliyə qapılır və sızıldayırdı, onun ruhunu boğan dərin kədər hissi şairi çıldırmaq dərəcəsinə gətirib çıxarırdı. Belə hallarda şairin özü də öz hərəkətlərindən utanırdı, qəlbi isə parçalanmağa hazır idi. Belə dəqiqələrdə o özünü ən bədbəxt adam hesab etmiş və buna görə də özünə "Asi" təxəllüsünü seçmişdir ki, bunun da mənası günahkar deməkdir. Öz qəlbini ağırlarını yüngülləşdirmək üçün şair belə ruhi vəziyyətlərdə İmam Hüseynin şərinə növhələr yazmışdır.

Lakin, bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, peşmançılıq Asinin şeirindəki əsas motivlər arasında daimi yer tutmamışdır;

onun göz yaşları, yalvarışları və kədərli hissləri tezliklə dostlarını, unudulmuş “piri-muğanın”⁴² şərəfinə badə qaldırmağa səsləyən nəşəli çağırışlarla əvəz olunmuşdur. Asinin yaşadığı müasir cəmiyyətin nümayəndələri və yerli ruhanilər quranın ən vacib qanunlarını bu qədər açıq və cəsarətlə pozan Abdulla bəyin hərəkətlərindən qəzəblənərək, bir dəfə şairi məclisə gətirmiş və onu müqəddəs qurana and içməyə məcbur etmişlər ki, bundan sonra bir daha şərab içməyəcək, bu şeytan əməlidən tamamilə imtina edəcəkdir. Müsəlman dünyasında adi bir qayda hesab olunan bu hal, yeni ruhanilərin işə qarışması ilə camaatın dini məsələlərdə öz üzərinə qeyri-məhdud ixtiyar və hakimiyyət götürməsi şairin dostlarına çox dərin təsir etdi. Bu münasibətlə Şamaxı şairləri “məliküş-şüəra” müqabilində tutduqları Asiyə üz vermiş bədbəxtliyə görə böyük bir şeir yazıb ona göndərmişdilər. Həmin şeirdə deyilirdi:

İlahi, məscidə meyxanə dönsün!
Tökülsün badəsi, peymanə dönsün!
Ola meyxanə bayquşlar yatağı,
Uçub bir mənzili-viranə dönsün!
Nə güldən ötrü bülbül nalə etsin,
Nə dövrü-şəmə bir pərvanə dönsün!
Çəmən səhnində oldun daği-lalə,
Yanıb bir atəşi-suzanə dönsün.
Pozulsun rəvnəqi-ordibehşiti,
Gülüstani-cahan niranə dönsün!
Səfayi-kainat bulsun küdurət,
Bu aləm xalq üçün zindanə dönsün!

⁴² Hörmətli tamada, şən məclisə ilham verən və şərab pərəstişkarlarının təcrübəli rəhbəri.

Sənin min bəd, ey piri-xərabat,
Şərabı-ləli nabin qanə dönsün!
Neçün kim Asiyə-zarü üftadə
Edibdir Şişə içrə tərki-badə.

Hacı Seyid Əzim Şirvanidən və çox gənc ikən 1867-ci ildə vəfat etmiş Abdulla bəy Asidən (anadan olduğu il dəqiq məlum deyildir) sonra onların şəxsində öz ideal-romantik istiqamətli ən yaxşı nümayəndələrini itirmiş Azərbaycan ədəbiyyatı tamamilə başqa bir yola düşmüşdür. Bu zamandan başlayaraq poeziya və şeirlə deyilən söz öz yerini nəsrə yazılmış komediyalara, tragediyalara, povest və romanlara verməyə başladı; şeir yerinə indi təmsillər və uşaqlar üçün nağıllar yazılmağa başlandı. Bu yeni ədəbi cərəyanın nümayəndələri, əsas etibarilə, Şərqi təhsildən əlavə, dövlət məktəblərində-orta və ali məktəblərdə rus təhsili görmüş gənclər idi. Onlardan bəziləri dərslilər tərtib etməklə, başqaları rus ədəbiyyatından tərcümələr etməklə məşğul olur, bəziləri də povest və romanlarda öz gücünü sınaıyır, bir hissəsi də özlərini tamamilə dramatik ədəbiyyata həsr edirdilər.

Biz müasir ədəbiyyat aləmində çalışan yazıçıların əsərlərini müfəssəl surətdə tədqiq etməyərək, onlardan yalnız ən məşhur müəlliflərin qiymətli əsərlərinin adlarını saymaqla kifayətlənirik. Əvvəlcə dərslilərdən başlayaq. Sövti üsul ilə ilk ibtidai əlifba kitabı 1882-ci ildə Qori şəhərindəki Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsində sabiq müfəttiş A.O.Çernyayevski tərəfindən tərtib olunmuşdur. Onun “Vətən dili” adlanan bu ilk dərsliyi Azərbaycan məktəblərində çox geniş yayılmışdır; müəllif müəllimlərdən ötrü öz dərsliyi üçün xüsusi bir rəhbər təlimat da tərtib etmişdir. Həmin dərsliyin ikinci hissəsi müəllifin özü tərəfindən ibtidai Azərbaycan məktəbinin sabiq müəllimlərindən Səfərləbəy Vəlibəyovla birlikdə tərtib edilmişdir. Bu kitab məktəblərin ikinci və üçüncü sinifləri üçün nəzərdə tutulmuş və Uşinskinin

“Ana dili ” kitabının nümunəsi əsasında tərtib edilmişdir. Bu dərslilər o zamana qədər fars dilində mövcud olan çərəkə əsasında, yəni hərfləri höccələmək üsulu ilə dərslər keçən Azərbaycan məktəblərində tamamilə yeni bir islahat əmələ gətirdi. Bu dərslilərdən sonra yazılmış kitablar arasında Zaqafqaziya şeyxül-islamı molla Əbdüssəlam Axundzadənin müsəlman məzhəbi və şəriət tarixi haqqındakı dərsliyi diqqəti cəlb edir. Onun “Risaleyi-ümtədül-ehkam”ı, “Zibdətül-ehkam”ı və “Tarixi-müqəddəsi-ənbiya”sı meydana çıxana qədər nə məktəblərdə, nə də ilahiyyatın məcburi fənlər cərgəsində olduğu dövlət məktəblərində müsəlman şəriəti tarixi əsl qaydasında keçirilmirdi. O vaxta qədər şəriət dərsləri belə keçirilirdi: molla dinin ehkamları haqqında uşaqlara bəzi məlumat verir, qiyamət günü haqqında danışır, sonra isə uşaqlara Quran oxudurdu və aydındır ki, onu da yalnız əzbərlədir, mənasını isə başa salmırdı. Cənab Axundzadənin kitablarında isə dinin bütün ehkamları və şəriətdən doğan bütün qayda-qanunlar pedaqojinin didaktika tələblərini gözləmək yolu ilə, yəni asandan çətinə, yaxından uzağa üsulu əsasında şərh edilmişdir. Duaların ərəb mətnlərinə Azərbaycan dilində lazımi tərcümə və izahatlar verilmişdir. Keçmişdə bizim məktəblərimizdə uşaqların tamamilə xəbərsiz olduğu müqəddəs tarix indi ən çox yayılmış və ən çox hörmət edilən dərslilərdən biri olmuşdur. Cənab Axundzadənin həm bu, həm də digər kitabları yaxşı bir dildə yazılmışdır. Hörmətli şeyxül-islam, haqlı olaraq, bədii-ədəbi dilin ilk öyrədicisi hesab oluna bilər. Onun “Cəhalət xəstəliyinin dərmanları və bu dərmanların tətbiq olunması qaydaları” adlı həm məzmununa görə, həm də şərhinə və dilinin gözəlliyinə görə çox maraqlı olan kitabçası ədəbi janrların ən yaxşı nümunələrindən hesab oluna bilər. Demək olar ki, cənab Çernyayevski və Axundzadənin kitabları və zəhmətləri sayəsində azərbaycanlılarda da pedaqoji iş elmi zəmində aparılmağa başlamışdır. İsmayılbəy Qaspirinskinin “Xocayi-sibyan”(uşaq müəllimi) və Rəşidbəy Əfəndiyevin

“Uşaq bağçası” əsərləri də faydalı tədris kitablarıdır. Hər iki dərslilik işi yaxşı başa düşən və bilən müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir. Savadsız uşaqlar bu kitabların vasitəsilə ana dilində oxumağı və yazmağı asanlıqla öyrənirlər. Lakin “Xocayi-sibyan”Kırım tatarlarının ləhcəsində tərtib olunduğuna görə Zaqafqaziya bir o qədər də yayıla bilməmişdir: bu dərslilik ən çox Krimdə və Rusiyanın içərilərindəki quberniyalarda yaşayan tatarların arasında yayılmışdır. Ərəb əlifbasının qeyri-mükəmməlliyi və sait səsləri ifadə edən hərflərin lazımi qədər olmaması üzündən, bu əlifbada qəti müəyyən olunmuş orfoqrafiya qaydaları yoxdur. Bu işi az-çox qaydaya salmaq üçün cənab Nərimanov L. Polivanovun rus qrammatikası nümunəsi əsasında tərtib etdiyi “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsərsərf-nəhvi” kitabını 1899-cu ildə Bakıda nəşr etmişdir. Azərbaycan şöbəsinin şəriət müəllimləri Q. Ə. Əfəndizadə və Köçərli tərəfindən din tarixi üzrə başqa bir dərslilik də 1899-cu ildə tərtib olunmuş və rus dilinə tərcümə edilmişdir; bu dərsliyi şöbənin müfəttişi cənab F. A. Smirnov rus dilinə tərcümə etmişdir. Bu il R. Əfəndiyevin “Bəsirətül-ətfal” və M. S. Seyidovun “Kitabi-xəzainül-ətfal” adlı iki müntəxəbatı çapdan çıxmışdır. Hər iki müntəxəbat yuxarı yaşlılar üçün tərtib edilmiş və onlarda həm zəngin tərcümələr, həm də orijinal material vardır. Bu müntəxəbatlar çox ağıllı və yaxşı tərtib olunmuşdur; həmin ildə Bakıda başqa bir tam Azərbaycan qrammatikası dərsliyi də nəşr olunmuşdur. Bu dərsliyin müəllifi gənc müəllim A. Y. Talıbzadədir. Zaqafqaziya yaşayan azərbaycanlılar arasında savadı yaymaq işinə çox böyük xeyir verən bu dərslilərdən əlavə keçən əsrin son on ilində türk dilinin Azərbaycan ləhcəsində müxtəlif fənlər üzrə bir neçə faydalı dərslilər də nəşr olunmuşdur.

Ədəbi əsərlərin başqa növlərinə keçdikdə, qeyd etmək lazımdır ki, indi bizim yaşadığımız zəmanədə dramatik əsərlər Azərbaycan yazıçılarının zövqlərinə daha uyğun gəlmişdir. Bu, başlıca olaraq, belə bir vəziyyətlə izah olunur ki, ədəbi əsərlərin

bu növündə cəmiyyətdəki nöqsanları və qüsurları daha dolğun və aydın şəkildə göstərmək və həmin əsərləri səhnədə tamaşaya qoymaqla kütlənin diqqətini bu nöqsanlara və qüsurlara cəlb etmək mümkündür. Müsəlman həyatı bu növdən olan əsərlər üçün zəngin və tükənməz material verir. Komediyanın digər ədəbi əsərlərin üzərində üstünlük təşkil etməsi, şübhəsiz, hiss olunur və bu da məşhur dramaturq, xalqın bütün təbəqələrinin həyatının komik tərəflərini bədii şəkildə sənətkarlıqla vermək bacarığına malik olan Mirzə Fətəli Axundovun gənc yazıçılara göstərdiyi təsirlə əlaqədardır. Onun Məstəli şahı, demək olar ki, eyni zamanda üç müəllif tərəfində təqlid olunmuşdur; lakin təbiidir ki, bu təqlidçilərdən heç biri öz vəzifəsini kifayət qədər yerinə yetirə bilməmişdir. Bizim mövhumatçı qadınları hiyləgərliklə və açıqdan-açığa istismar edən cadugər dərvişin tipi heç kəs tərəfindən mərhum Axundovun “Məstəli şah” əsərində olduğu qədər dolğun, düzgün və səciyyəvi şəkildə göstərilməmişdir.

Bu növ ədəbi əsərlərin nümayəndələri-Nəcəfbəy Vəzirov, Nəriman Nərimanov, Haşimbəy Vəzirov, Vasaq Mədədov (ermənidir), Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Süleyman Axundov, Əsgər Adıgözəlov və başqalarıdır. Onların hər biri, bu axırıncıdan başqa, bir neçə komediya yazmışdır. Nəcəfbəy Vəzirov ən çox əsər yazan dramatik yazıçılardan hesab olunur. O, yeddi komediya və bir neçə bodevil yazmışdır.

Cənab Nəcəfbəy Vəzirov öz komediyalarında böyük bir istedad göstərmişdir; o, mülkədar təbəqəsinin patriarxal məişətindən alınmış müxtəlif hadisələri sənətkarlıqla təsvir edir. Onun “Adı var, özü yox” və “Daldan atılan daş topuğa dəyər” komediyaları bu cəhətdən ən müvəffəqiyyətli əsərlər hesab oluna bilər. Cənab Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev öz “Dağılan tifaq” adlı əsərində mülkədar-bəy təbəqəsinin həyatının düzgün mənzərəsini vermişdir. Bu komediyaların birinci üç pərdəsində müəllif özünün böyük müşahidə qabiliyyətini və müşahidə etdiyi şeyləri düzgün və canlı surətdə ifadə etmək bacarığını

göstərmişdir. Lakin cənab Haqverdiyevin belə bir zəif cəhəti vardır ki, o öz komediyalarına nə isə cinləri və ölmüş adamların ruhlarını salır; bizə elə gəlir ki, başqa xalqların əsərlərindən iqtibas olunmuş bu manera ilə o öz komediyalarının əhəmiyyətini xeyli aşağı salır. Həm H. Vəzirovun, həm də Ə. Haqverdiyevin komediyaları canlı dildə yazılmışdır. lakin Vəzirovun dili az işlənmişdir və heç bir ehtiyac olmadan Bakı ləhcəsinə uyğunlaşdırılmışdır.

Nəriman Nərimanovun “Nadanlıq” və “Dilin bəlası” adlı ilk iki komediyası hələlik müəllifin xeyrinə heç bir şey demir. Məzmunun kasıblığı, ayrı-ayrı pərdə və şəkillər arasındakı rabitənin olmaması, əsərin başlanğıcının pis düşünülməsi, müvəffəqiyyətsiz və qeyri-təbii sonluq, zəif dil-bütün bunlar komediyanın ümumi nöqsanıdır. Lakin cənab Nərimanovun “Nadir şah” faciəsi gələcəkdə ondan gözəl bir dramatik yazıçı yetişə biləcəyi haqqında ümidlər doğurur.

Azərbaycan ədəbiyyatı nəsr əsərləri ilə daha az fəxr edə bilər. Azərbaycan və fars dillərində heç bir roman göstərmək olmaz. Nəsr əsərlərinin Şərq xalqlarının ədəbiyyatında belə az olması, bizim fikrimizcə, bu xalqlarda qadınların örtülü vəziyyətdə saxlanması və öz xalqlarının həyatına təsir göstərmək imkanından məhrum olmasıdır. Bir halda ki, qadınlar həmişəlik kölə vəziyyətindədir və həyatda müəyyən rol oynamaq imkanından məhrumdur, onların haqqında azad adamlar kimi, müəyyən ideyalara, meyllərə malik olan qəhrəmanlar kimi danışmaq da mümkün deyildir. Qadın, yəni məhəbbət və bununla əlaqədar olan əziyyətlər, bir-birinə qarşı duran xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsi olmayan roman isə çox darıxdırıcı bir şeydir; belə roman oxucuya səmərəli, nəcib və yüksək təsir göstərə bilməz. Buna görə də, heç təəccüblü deyildir ki, cənab Nərimanovun “Bahadır və Sona” adlı povestində qadın rolunda müsəlman qızı deyil, erməni qızı Sona göstərilmişdir. Həmçinin cənab Qəniyevin “Şeydabəyin məktəbləri” adlı romanının

ikinci hissəsində də baş qəhrəman kimi çıxış edən qadın rus ziyalı Sofya Mixaylovnadır.

Nərimanovun povesti haqqında müvəffəqiyyətsiz qələm təcrübəsi kimi danışmaq olar. İlk iki komediyasında olduğu kimi, burada da bir ümumi nöqsan nəzərə çarpır: ideya və istiqamətverici bir başlanğıcın yoxluğu... onun ağıllı nitqləri, xeyrixahlığın əhəmiyyəti haqda doğru fikirləri, mülahizələrində ardıcılığı, dilin sadə və düzgünlüyü çox yaxşı təsir bağışlayır. Görünür ki, cənab Nərimanov öz üzərində, öz istedad və biliyinin inkişafı üzərində ciddi işləyir. Bu isə ədəbi yaradıcılıq sahəsində çalışsan, yorulmaq bilməyən gənc əməkçi üçün şərəfdir.

Doğma ədəbiyyatımızın faydasına Soltan Məcid Qəniyev də yorulmadan və səmərəli çalışır. O, zəngin və hərtərəfli inkişaf etmiş bir istedadla malik olduğunu öz əsərlərində göstərir. O həm şairdir ("Tülkü və Çaq-Çaq bəy" mənzum hekayəsində), həm romançı ("Şeydabəyin məktubları" və "Ədalət divanı"), həm tərcüməçi (Əvvəlinci şərabçı), həm də müxtəlif dilləri yaxşı bilən bir mütəxəssisdir. ("İstilaşi-Azərbaycan-türki" və "Lüğəti-rusi və türki"). Onun dili obrazlıdır, rəngarəngdir və müdrik Şərq təşbihləri ilə bəzənmişdir; lakin onun dili bəzən o qədər də aydın və dəqiq olmur.

Əhmədbəy Ağayevin bu yaxınlarda çapdan çıxmış "Axund və İslam" adlı kitabçası da diqqəti cəlb edir. Müəllif tərəfindən çox yazıq və yoxsul bir vəziyyətə salınmış İslam, əsil-nəsəbli, qayğısız yaşayan bir axundla kəskin bir mübahisə aparır. İslam Axundu taqsırlandırır deyir ki, öz şəxsi rifarı və qazanc əldə etmək üçün Məhəmmədin təliminin əsil mahiyyətini istədiyi kimi təhrif edir və onu, yəni İslamı da belə bir acınacaqlı vəziyyətə gətirib çıxarmışdır. Bu kitab öz məzmununa görə müsəlman ruhanilərinin qara işlərinin və şəxsi mənfəət meyillilərinin əleyhinə çevrilmiş ən qüvvətli bir etirazdır. Müəllif xeyli miqdarda tarixi dəlillər gətirmişdir və ədəbi dili də yaxşı bilir.

Rus ədəbiyyatından və xarici ədəbiyyatdan tərcümə edilmiş əsərlər haqqında danışarkən qeyd etməmək olmaz ki, bu sahədə hələ çox az iş görülmüşdür.

Aşağıdakı yazıçıların və şairlərin əsərlərindən tərcümələr edilmişdir.

Puşkindən: "Dubrovski" və "Çöl xanımı" povestlərini M.H.Əfəndiyev tərcümə etmişdir. "Torçu və balıq", "Oleq haqqında mahnı" əsərini F.Köçərli tərcümə etmişdir. Onun bir çox xırda əsərləri də Əhmədbəy Cavanşir tərəfindən tərcümə olunmuşdur.

Lermantovdan: "Mtsiri", "Mübahisə", "Üç xurma ağacı", "Terekin hədiyyələri", "Hacı Abrek" və bir çox xırda şeirləri Əhmədbəy Cavanşir, "Yel gəmisini" əsərini isə Əsgərağa Adıgözəlov tərcümə etmişdir.

L.N.Tolstoydan: "Əvvəlinci şərabçı" əsərini S.M.Qəniyev və "Tənbəkinin və şərabin zərəri barəsində" əsərini F.Köçərli tərcümə etmişdir.

Jukovskidən: "Yatmış şahzadə", "Yay axşamı" və bir çox başqa şeirləri Əhmədbəy Cavanşir tərcümə etmişdir.

Krılovdan: bir çox təmsilləri Xan Qaradağski və Rəşidbəy Əfəndiyev tərcümə etmişdir.

Xarici ədəbiyyatdan yalnız Şekspirin "Otello" adlı bir faciəsini Haşimbəy Vəzirov və Şopenhauerin "Dahi" əsərini F.Köçərli tərcümə etmişdir.

Müasir şairlərdən ən çox öz lirik şeirləri ilə tanınmış olanları Mirzə Növrəs, Ləli, Mirzə Rəhim Fəna, Rəşidbəy Əfəndiyev, Şaki, Abbasəğa Qayıbov Nazir, Məşədi Əyyub Baqi, Sabir, Musayev İbrahim və başqalarıdır. Onlardan bəziləri, məsələn, Mirzə Növrəs, Ləli, Musayev gənc və ümidverici Azərbaycan qəzeti "Şərqi-Rus" səhifələrində çox səmərəli fəaliyyət göstərirlər. Müasir şairlər haqqında danışarkən çox vaxtsız vəfat etmiş knyaz Mehdiqulu xan Usmiyevi böyük bir qəlb ağrısı ilə xatırlamamaq olmaz. İnsana məhəbbət, qardaşlıq, pisliyi bağışlamaq, yıxılana mərhəmət

etmək kimi hisslər istedadlı şair Mehdiqulu xanın poeziyasının əsas motivini təşkil edir. Knyaz Usmiyev şeirlərindən birində deyir ki, “Yaşıl çəməndə ehtiyatla göz ki, cücülər ayağının altında qalıb ölməsin və yaşıl otlar əzilməsin”.

Hələ orijinal və tərcümə əsərləri ilə bir o qədər də zəngin olmayan Azərbaycan ədəbiyyatı haqqındakı bu xülasəni qurtararkən, biz bunu da qeyd etməyi lazım bilirik ki, bu ədəbiyyatın inkişafına müsəlman aləmində işlənən ərəb əlifbasının mükəmməl olmaması çox maneçilik göstərir; öz xalqının fikirlərini, dühasının gücünü ifadə etmək üçün bir silah olmaq etibarilə bu əlifba öz qarşısında duran vəzifəni yerinə yetirmir. Vaxtilə mərhum Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən qaldırılmış bu məsələ müsəlman cəmiyyətinin ziyalı təbəqəsi tərəfindən hal-hazırda qızğın müzakirə olunur və onların bəziləri, ərəb əlifbasını əvəz etmək üçün, özlərinin yeni tərtib etdikləri mükəmməl əlifba təklif edirlər.

1903

HÖRMƏTLİ “ŞƏRQİ-RUS” RUZNAMƏSİNƏ BİR NEÇƏ SÖZLƏR

İyirmi beş sənə bundan əqdəm Badkubə şəhərində nəşr olunan “Əkinçi” qəzetəsi müsəlman qardaşları təhsili-ülum və fəunə təğrib və təşviq edən zaman onlardan kəmetinalıq və soyuqluqdan başqa bir əsər görmədi. Hətta bəzi əşxas ki, o əsrin sahibi-kamal və əhli-mərifəti hesab olunurdu. Hadiyül-Müzəllin Qarabaği(1) kimiləri, “Əkinçi”nin məsləkini müzür və onda dərc olunan gözəl mətləbləri özlərinin köhnə adət və ayinlərinə zidd bilib, biçarə mühərriri nalayiq sözlər ilə həcv edib, olmazın böhtan və iftiranı haqlarında söyləmişdilər. Belə naşayəstə əməlin müqabilində cənab mühərrir özgə bir əlac tapmayıb, məzkur həcvin bəzi naməqbul yerlərini ki, çirkin

föhşlərdən ibarət ola, atıb, yerdə qalanını eyni ilə qəzetəsində çap etdirib, həcvin axırında da bunu qeyd etmişdi: “Hadiyül-Müzəllinin həcvini tamamən çap etməyə izn olunmadı. Amma o cənabın və onun həmrəylərinin könlü şad olmaq üçün fikrim budur ki, bir daş üstə onu qazıdıb, Qarabağ ilə Zərdab sərhəddində qoyam, ta ki, gələcəkdə bizim övladımız o yadigara baxıb bilsinlər ki, mən milləti-islami qəflətdən ayılmaq istəyən vaxtda nə qisim adamlara rast gəlmişəm”(2). Filhəqiqə demək olur ki, o vaxt cəhalət və nadanlıq Zaqafqaz müsəlmanlarını əhatə edib elm və mərifət nurundan onları bibəhrə qoymuşdu. İki ildən bir qədər ziyadə “Əkinçi” artıq üsrət və məşəqqət ilə zindəganlıq edib, canını millət uğrunda fəda etdi və onun gözəl sözləri və nəfli məlumatı cəhalət pası ilə tutulmuş qəlblərə əsər etmədi. “Əkinçi”dən bir neçə il sonra əvvəlcə “Ziyayi-Qafqaz” və onun dalınca “Kəşkül” ruznamələri Tiflisdə təb və nəşr olunmağa başladı. Amma onlar da çox yaşamayıb, ömürlərini bizə bağışladı. Bu iki qəzetin zavalını əgərçi çoxları mühərrirlərindən görüb onların bimeslək və tamahkar olmaqlarından bəhs etdilsə, bizim əqidəmizə görə, camaatımızın da bihümmət və kəmetinə və süstrəy olmaqları məzkur qəzetələrin fəvt olmasına bais olubdur və insafdan xaricdir ki, biz öz qüsurumuzu bilkülliyyə özgənin boynuna atıb özümüzü safa çıxardaq. Axırncı qəzetənin ki, “Kəşkül”dən ibarət ola, zavalından on il gəlib keçdi və bu müddətin ərzində biz ruznaməsiz qaldıq. Amma bu illər bizim üçün boş keçmədi. Zəmanənin təqzası bir yandan, mədəni və mərifətli qonşularımızın təsiri özgə bir tərəfdən bizi hərəkət və cümbüşə gətirdi və demək olar ki, bu halda müsəlmanlar bir növ qəflətdən ayılıb tərəqqi yoluna üz qoyublar. Hər guşədən elm və mərifət sədası və hər bükədən təlim və tədris icrası eşidilib müşahidə olunmaqdadır.

Lillahülhəmd bu günlərdə intizarımı çəkdiyimiz “Şərqi-Rus” ruznaməmiz mərifət meydanına qədəm qoyub, elm və mədəniyyət bayrağını qalxızdı. Ətraf və əknafdan idarəyə daxil

olan təbriknamələr, nəzm və nəsr ilə ruznamənin tərfi qəfləti-tövsiyi yuxusundan ayılmağımıza böyük bir dəlil və əlamətdir desək, xəta etmiş olarıq. İyirmi beş il bundan irəli qəzetə haqqında yazılan həcv və föhşlərin indi mədh və tərifə təbdil olması, əlbəttə, bizim üçün böyük bir mayeyi-iftixardır...

Bu halda "Şərqi-Rus"dan, hansı ki, ancaq bir aydan bir az ziyadədir nəşr olunur, böyük xidmətlər və mühim faydalar tələb etmək ağıl və insafdan kənardır. Qəzetə işi ağır işdir, xüsusən, müsəlmanlar içində, hansılarının ki, mətbəəsi yox, mahir və məlumatlı köməkçiləri və əxbarnəvisləri yox və bunlardan əlavə pul verən müştəriləri yox. Qəzetdən yetişən nəf və fayda bu qüsuratın rəf və təshih ilə vüqaa gəlir və əgər bizim xahişimiz qəzetəmizi nəfili və ləyaqətli etmək isə, onda borcumuz budur ki, onun ehtiyacatını düzəldək, intişarına hümmət və qeyrət göstərək və ərbabi-qələmimizə borcduronun mündərəcatını xeyirli və zamanın təqzasına müvafiq məlumat ilə doldursun ki, ta ki, qəzeti oxuyanlar ondan istifadə edib, arzu və təmənnaları puç və zay olmasın.

Keçən nüsxədə zikr olundu ki(3), bizim müsəlmanlar qəflət yuxusundan ayılmaqdadırlar. Bu doğrudur. Amma yuxunun müddəti uzun və özü ağır olmağa görə birdən-birə onun əsərindən xilas olmaq çətindir. Bədən zəifləşib, üzvlər taqət və hərəkətdən düşüb, kəsalət cismin əza və cəvarihlərinin cümləsinə sirişt edibdir. Belə ki, ayılmış zəif bədəni birdən qaldırmaq ayaq üstə qoymaq qeyri-mümkündür. lazımdır ki, ona müalicə etmək və qüvvət gətirən dərman və qida yedirtmək və bir müddət onun tədavi üsuluna mütəvəccəh olmaq. Bu isə bağlıdır ağıllı və kamallı kəslərin hümmətinə və əhli-mərifətin və ərbabi-qələmin hünər və qeyrətinə. Heç kəs əlindən gələni görə bu yolda müzayiqə etməsin və cümlə din və millət təəssübü çəkənlər bacardığı qədər kömək və müavinəti ya əli və qələmi ilə və ya malı və canı ilə ola görə əsirgəməsin. Milləti ayıldan və ruhani və cismani qüvvələrini hərəkətə gətirən, qəlbini ziyalandıraraq, ruhunu təzələndirən gözəl və ali fikirlər,

hüsni-tədbirlər, doğru və salamat sözlər və səmimi qəlbədən çıxan avazlar olacaqdır. Hər kəs xeyrxahi-millət isə və bu yolda danışib yazmağa özünü müqtədir bilirsə hünər və sədaqətini göstərsin. Şükür olsun allaha. intişari-fikir və tədbir üçün "Şərqi-Rus"un səhifələri açıq və vüsətli bir meydandır. Cümlənin gözəl və nəsihətəməz sözləri, hüsn-rəyləri və etiqləri cənab mühərrir tərəfindən kamali-məmunyyətlə qəbul olunur. Amma gərəkdir şəxsi qərəzlər və təmənnalar, yekçəşmilik və tərəfgirlik kənara qoyulsun. Millətimizin ehtiyacı, qüsur və nöqsanımızın illəti, dalda qalmağımızın səbəbi nədə isə gərəkdir dürüst təhqiq və tədqiq oluna və sonra çarə dalınca gedilə və eyblərimizi açıb göstərməkdə qorxu və ictinab olunmaya. Büxl, həsəd, mədəniyyət və xudpəsəndlik ki, müsəlmanların nifaq və pərişanlıqına böyük bir illətdir, gərək aramızdan götürülə və "İnnəməl-mömininə üxüvvətün"(4) ayeyi-şərifəsi misdaqınca ittifaq və ittihad ki, mənbəyi səadət və tərəqqidir, gərəkdir bir an və dəqiqə unudulmayıb, onun ziri-hökmündə olub, məzmununca səy və təlaş oluna...Bu saf etiqlə üzrə müstəhkəm var ikən "Tərcüman"ın axırkı nömrələri gəlib əlimizə keçdi və əhvalımızı pərişan eylədi. Cənab Qaspirinskinin(5) bu vaxta kimi sükut edib, indi "Şərqi-Rus"u əvvəlcə təbrik və təhniyə edib dalınca irad tutması və qəzetəni oxuyanların nəzərində təyib və təxfif etməsi bizi siyadə heyrət və təəccübə gətirdi. Bu günə rəftardan cənab Qaspirinskinin muradı nə isə, əlbəttə, özü yaxşı bilir. Amma bizim anladığımız görə bu qisim hərəkətə hər tərəfdən baxılsa baxılsın, burada təssüfdən başqa söyləniləsi bir söz yoxdur. Əgər o cənabın belə rəftarı, öz rəfiqinə rəqabət hüsnüldədən naşı isə çox heyf! Millətin xadimləri nə qədər çox olsa bir o qədər yaxşıdır və Qaspirinski kimi maarifpərvər şəxsə bu sifət yaraşası sifət deyil. Yox, əgər o cənabın niyyəti öz həmsinfinin və qələm yoldaşının qüsurluğunu göstərib təshih olunmasını izhar etmək isə onda daha nə söyləyəlim. Burada o cənab kəmtəcrübəliyini bürüzə vermişdir. Məgər ona məlum deyil ki,

bu qisim kinayəli və acı məzmunlu nəsihət kimsədən qəbul olunmaz! Bu vazeh əmri cənab Qaspirinski gərək anlayıb fəhm edəydi və bunu yəqin biləydi ki, belə acı sözlər təzə qəzetənin müştərilərini azaldıb və onu oxuyanları şövq və həvəsdən salmaqdan başqa özgə bir səmər verməz. Heyf, səd heyf ki, ittifaqı pozan və ittihadın binövrəsinə rəxnə yetirən əvvəlcə o kəslər oldu ki, maarifpərvərlik ismini üstlərinə götürüb riyasətlik iddiasındadırlar.

Çün qərəz aməd honər puşide şod,
Səd hicab əz del besuye-dide şod,
Çün dəhəd qazi bedel rüşvet qərar
Key şonasəd zalim əz məzlumi-zar(6)

1903

MÜSƏLMAN MÜƏLLİMLƏRİNİN HÜMMƏTİ

Hər sənə yay fəslində Şuşa şəhərinə elm və mərifət təhsil edənlərimizdən, xah müəllimlər olsun, xah studentlər və xah dövləti qulluqlarda olan cavanlardan-böyük bir cəmiyyət yığışib, millət və vətənə xidmət etmək fikrinə düşürlər. Bunlardan mabeynlərində ülfət və rəfaqət vüquə gəlib ittihad və ittifaqın binası bir növ möhkəmləşir və bacardıqları qədər vətənlərinə nəf və fayda yetirirlər. Xüsusən bu yolda artıq hümmət və qeyrət göstərən müsəlman müəllimləri olur. Doqquz ay qürbət vilayətlərdə, uzaq kəndlərdə və şəhərlərdə təlim və tədrisə məşğul olub artıq məşəqqət çəkib üç ay yay fəslini dəxi istirahət və asayiş ilə keçirməyi özlərinə rəva görmürlər.

Belə ki, iyul ayının 24-cü günü buradakı şəhər məktəbində təlim alan fəqir şagirdlərin nəfi üçün müəllimlərin hümməti ilə türk dilində bir komediya göstərildi. Müsəlmanlardan xeyli camaat: nücabadan, tüccardan və sair əsnafdan tamaşa

üçün teatroya topladılar. Oynanan mərhum Mirzə Fətəli Axundovun əsərlərindən məşhur “Hacı Qara” yaxud “Mərđi-xəsis” komediyası idi. Əgərçi bu komediya kərrat ilə Şuşa şəhərində irəə olunubdur və onun məzmunu şəhər əhlinin çoxuna məlumdur, bəinhəmə komediya əsla əksilməyib hamıya xoş gəlir. Əlbəttə, mərhum Axundov kimi kamil, dəqiq, baxəbər və ziyadə təcrübəli vücudun əsəri dəxi həmişə həyat üzrə baqi qalacaqdır.

“Hacı Qara” bir sayaq doğru və düz yazılıbdır ki, bu mərdi-xəsisin əxlaqi-ətvari, xəsasət və ləimliyi, cifayi-dünya üçün dini və imanı və hətta əziz canı fənayə verməsi, dünya malı üçün yalan söyləməyi, and içməyi bir növ təhlil olunubdur ki, guya mərhum Mirzə ömrünü məzkur Hacı ilə bir yerdə keçiribdir və onun ürəyində olan fikirlərini, hər bir cüzi hərəkət və rəftarını, adab və əxlaqını layiqincə öyrənibdir. Bu məharət və rümuzşünaslıq ancaq Mirzə Fətəli kimi kamil və ustadi-qabil kimsələrin qələmindən vücuda gələ bilər. Əgər biz mərhum Mirzə Fətəlini firənglərin Molyerinə və rusların Qoqoluna təşbeh etsək, səhv etməmiş oluruq.

Komediya oynayan cavanların cümləsi öz rollarını yaxşı yerinə yetirib tamaşaya cəlb olanları ziyadə fərəhnak və xoşhal etdilər. Artıq məharət və hünər göstərənlər bunlardır: Yusif bəy Haqnəzərov, Həsənəli bəy Sarıcallı, Mirzəcamalov Məhəmməd Həsən bəy, Fərhad bəy Köçərlinski, Cavad bəy Bağırbəyov. Bu cavanlar kərrat ilə ssenaya çağırılıb, təhsin və afərin sədasını istima etmək ilə xoşhal oldular. Bu işdə artıq zəhmət çəkənlərdən birisi də cənab Lütfəli bəy Behbudov idi ki, bilet satmağa və komediyanın mühüm işlərinə mübaşir olmuşdi. Tetrədan cəm olan məbləğ məxaric və məsarifdən başqa iki yüz manatdan ziyadədir. Belə ki, fəqir və kasıb şagirdlərimizə böyük kömək olundu. Qeyrətmənd cavanlarımızın xahişi var ki, iki-üç dəfə belə komediya tərtib və təşkil edib, möhtac və çarəsizlərimizə müavinət göstərsinlər. Allah onlardan razı olsun və tofiq əta eləsin.

1903

ANTON ÇEXOV

Rusiyanın ən məşhur ədibi və sevgili münşisi hesab olunan Anton Çexovun bu iyul ayının ikisində vəfat etməsi cəmi mərifət əhlinə bilümmü və rus üdəbə və şüarasına, bilxüsus hüznəvər bir hadisə olduğu qəzetlərdə dərc olunan fəqərələrdən görünür. Çexov təbii, mətin, qələmi ötgün və dili şirin bir ədibi-binəzir idi. Onun əsərlərinin çoxusu Avropa dillərinə tərcümə olunubdur. Onun kitabları artıq şövq və həvəs ilə oxunur. Çexov müxtəsər və qısaca hekayələrində rus millətinin hər sinfinə dair əhvalat yazıb, hər dairənin eyib və qüsurlarını istehza və kinayə təriqincə zərifənə ima və işarələr ilə göstərir. O cənab kəlamın ustası hesab olunub, azacıq və lətif sözlər ilə dərin və böyük mənalar yetirməkdə bimisli bir vücut idi. Gödək və xırdaca rəvayətlərdə və nağıllarda məişətin ənvayi-tərzini və qisim-qisim övzalarını təhrir edib, demək olar ki, eyni ilə onun şəklini oxuculara göstərib, bir yandan onları dilşad və bir yandan məğmun, məhzun edir. Çexov ömrünün ən müqtədir və işə yarıyan çağında, yəni 44 sinnində vəfat etdi; vətəndən kənarında. nemsə diyarında... Hörmətli “Şərqi-Rus”un oxucularına nümunə göstərmək üçün onun bəmərə hekayələrindən birisini burada tərcümə edirik(1).

1904

TƏZƏ KİTAB

Türk dilində, Azərbaycan şivəsində təzə bir kitabın ədəbiyyat xəzinəmizə daxil olmasını kəməli-iftixar ilə izhar edirik. Məzkur kitabın Avropa ədəbiyyatının ən müqtədirlərindən bulunan ingilis şairi- məşhuru Şekspirin asari-ədidəyi-məqbuləsindən “Otello”nun qisseyi-pürqüssəsinin tərcüməsidir. Mü-tərcimi Haşimbəy Vəzirovdur ki, ərbabi-qələmimizdən hesab

olunub, onun “Evlənmək-su içmək deyil” adında yazılan komediyası neçə dəfə Qarabağda oynanıb, tamaşaçıların təhsin və tərifini cəlb etmişdir. Şekspir kimi böyük şair və tragediya(faciə)yazmaqda ədibi-binəzirin əsərini bizim kasıb və rəkkik dilimizə tərcümə etmək filhəqiqə böyük hünərdir və biz kəməli-cürətilə deyə bilərik ki, cənab Vəzirov öz öhdəsinə götürdüyü mühüm əmri layiqincə yerinə yetiribdir. Məzkur tragediyanın məzmunu ilə hörmətli “Şərqi-Rus”un oxucularını aşna etməyi burada müvafiq görürük. Qədim əsrdə indiki İtaliya dövlətinin təhti- idarəsində olan Venetsiya şəhəri məxsusi bir dövlət olub, cəmi dünyada öz şöhrət və ticarəti ilə məşhur idi. Venetsiyanın işlərini senat dolandırır, padşahı yoxdu. senat isə ibarət idi alinəsəb, dövlətmənd, ağıllı və insafli əşxasın icmaindən. Bunların sədrnişini “doj” ləqəbi ilə məşhur idi. Dojun özünün artıq ixtiyarı yoxdu, ancaq senat qət eləyən işləri təsdiq edirdi. O vaxtlarda Venetsiya hər yerin adamları ilə alış-veriş, Şərq ilə Qərb arasında böyük bir ticarət mərkəzi hesab olunurdu və bu dövlət əksər övqat ətrafda sükunət edən əqvam və miləl ilə dava edərdi. O cəhətdən hər yerdə rəşid və qoçaq adamlar var idisə hər kəs nam, şöhrət və dövlət təmənnasına düşürdüsə, Venetsiyaya cəm olunurdu. Bu vaxtlar Otello dəxi gəlib şəhərə çıxdı. Otellonun əsli ərəbdir, Afrika qitəsinin şimal səmtində sükunət edən Marokko tayfasındandır. Bu tayfa indi də öz rəşadət və şücaəti ilə məşhuri-cahandır. Otello öz hünət və rəşadəti sayəsindən Venetsiya dövlətinə böyük qulluqlar və bimisli xidmətlər göstərmişdi və bunun əvəzində ona böyük mənəsb verilmişdi və hər yerdə onun hörməti izzəti artıq idi. Amma bununla belə Venetsiya əhli, xüsusən əyan və əşraf bunu dəxi unutmazdılar ki, Otello əcnəbi millətdəndir, o nə qədər qoçaq və rəşid olsa, yenə onlar ilə bərabər ola bilməz-o qara ərəbdir...senatın üzvü vəzir Brabansionun Dezdenona adında bir qızı var idi ki, vəcihəyi-zaman və cəmiləyi-dövran. əql və ismətdə misli və bərabəri yox idi. dezdemonə Otelloya təəşşüq yetirir və onun eşq və

məhəbbətinə səbəb Otellonun zahiri sifəti olmayıb, rəşadət və zirəkliyi olur. belə ki, Otello tez-tez Brabansionun evinə gəlirmiş. Vəzir özü onun söhbətini çox sevərmiş. Otello başına gələn qəza-qədər, perxəta səfərlərini, dərya və quruda ittifaq düşən cəngləri, düşmənin əlinə əsir düşməsini və ondan xilasını fəşahətlə söylədikcə Dezdemonna hər bir şüglünü unudub huşu-ğuş ilə onun söhbətinə qulaq asardı. Axırda Dezdemonna Otellodan təvəqqe eyləyir ki, bu söhbətləri ona məxsusi və müfəssəl nəql etsin və Otello başına gələn xatalı hekayətləri söyləyəndə, az ittifaq düşürdü ki, Dezdemonanın ahu gözlərində yaş görünməyə idi və həmişə nağıl tamam olanda dərin ah çəkib deyərdi: “Kaş allah məni də belə yaratmış olaydı” və Otellodan razılıq edib bunu da artırardı: “Hərgah sən bir dostun bu tövr işləri tutmuş olsa idi, mən onu canı dildən sevərdim”. Bu minval nazik və zərif ima və işarələr ilə öz məhəbbətini Otelloya izhar edərdi və Otello dəxi o aşiq olmağını bildirib, bir-birinə saf-dildən məhəbbət bağladılar.

Bir gecə Otellonun bədxahları qızın atasını yuxudan oyadıb ona xəbər verdilər ki, sənin qızın ismət və həyanı unudub qara ərəb ilə işrət etməkdədir. Brabansio bu əhvaldan ziyadə pərişan və qəzəbnak olub gedir senata şikayətə. Bu əsnada belə ittifaq düşür ki, osmanlılar Kipr(Qibris) cəzirəsinin üstünə hücum edirlər və senat Otellonu Kiprin valisi təyin edib, onu düşmənin müqabilinə göndərməyi qərar qoyurlar. Vəzir Brabansioşikayətə gələn vaxtı Otello dəxi məzkur işdən ötrü senata təklif olunur. Burada vəzirin şikayətinə ariq etina olunmayıb və Dezdemonna özü senatorların hüzurunda Otelloya olan məhəbbətini və onu özünə ərliyə qəbul etməsini kəmalicürət və fəşahətlə təqrirə götürür.

Kipr cəzirəsində Otello və Dezdemonanın eys və işrəti çox müddət çəkmir. Adamların düşməni şeytan hər zaman və məkanda insan libasına girib bəni-növi-bəşər arasında fəsad və inqilab törətməkdədir. Otellonun paruçiki Yaqo ki, onun ziri-dəstində qulluq edirdi, öz ağasından narazı idi. Narazılığına

ümdə səbəb onun zatında olan cibilli şeytənət, büxl və həsəd idi və bundan əlavə, o öz ağasından bir işdən bədgüman olmuşdu və bir də Yaqo xahiş edirdi ki, Otello ona leytenantlıq mənəbini versin. Amma Otello o mənəbi Kassio adında özge bir şəxsə həvalə etmişdi. Kassio isə çox gözəl, insafli və qeyrətli bir şəxs idi ki, öz ağasına və onun xanımına səmimi-qəlblə məhəbbət və iradə göstərirdi. Yaqo Kassionun gözəlliyini əldə böyük dəstəviz edib, cüzi vəsilələr ilə aralığa fitnə və fəsad salıb, onu öz istəkli zövcəsindən bədgüman eyləyir və Kassio ilə Dezdemonanın mabeynində məhz ülfət və məhəbbət olduğu qisim-qisim dəlillər ilə ərəbə sübut qılır. Yaqo öz arvadı Amaliyanı vadar edir dezdemonanın dəsmalını oğurlamağa və Amaliya gedəndən sonra öz-özünə deyir: “Mən dəsmalı Kassionun otağına salaram, o da tapıb götürər, bədgümanlıqda lap cüzi əlamətdən böyük fəsadlar törər. Mən ərəbi zəhərləmişəm, onun xasiyyətindən ötrü bir yüngülcə bədgümanlıq çox böyük zəhərdir. Əvvəlcə o zəhər təsirsizdir. Elə ki, qana qarışdı, kükürd kimi yandırıcı olur”. Bu hində ərəbi kənardan ona tərəf gələn görüb deyir: “İndidən sonra nə tiryək, nə bəng və nə də dünyanın bir dərmanı sənə dünənki rahat yuxunu qaytara bilməz”. Amaliya dəsmalı oğurlayıb ərinə verir və əri də onu Kassionun otağına atır. Kassio dəsmalı tapıb çox heyrətə düşür ki, bu dəsmal nə sayaq və haradan onun otağına düşübdür və məlum ola ki, həmin dəsmalı Dezdemonaya Otello bağışlayıb. Ondən təvəqqe edilmişdi ki, onu yaxşı saxlasın, çünki anasının yadigarıdır. buna binaən Dezdemonna dəsmalı arayıb tapmayanda, ziyadə təşvişə düşmüşdü və hər kəsdən onun sorağını edirdi. Çün dəsmalı çox zərif və üstü gözəl çiçəklər ilə tikilmiş bir dəsmal idi. Kassio onu öz aşnası Biankaya vermişdi ki, onun mislini ona tikib versin. Yaqo şeytənət edib Otelliya deyir ki, Dezdemonanın sənə olan xəyanəti ondan naşidir ki, sənənin əziz yadigarını öz sevgilisi Kassioya bağışlayıbdır. Bu xəbər hər şeydən artıq ərəbin namusuna toxunub intiqam almaq arzusu onun qəlbinə

şöləvər olur. Yaqo ona söz verir ki, Kassionu öldürsün. O da Yaqoya deyir ki, mən öz bivəfa zövcəmi tikə-tikə doğrayacağam. Yaqo ona məsləhət görür ki, onu doğramasın və zəhərlə dəxi öldürməsin. Onu biüzüm elədiyi yorğan-döşəkdə boğsun. Hirsli ərəb dəxi bu şeytanın vəsvəsesinə firiftə olub öz istəkli zövcəsini boğub həlak eyləyir. Nə qədər Dezdemonə ona yalvarıb özünün pak və günahsız olmağını ona isbat edirsə, o qəbul etməyir. Biçarə Dezdemonə gecənin yarısında can verən zamanı Yaqonun arvadı Amaliya oraya gəlib Kassionun yaralanmağını ərəbə xəbər verir və o öz xanımının ah-naləsini eşidib, tələsik özünü onun üstünə salır və görür ki, canını təslim etməkdədir. Otellodan əhvalı bilib, başlayır onu danlamağa və ağzına gələn sözləri kəmfərəsət ərəbin haqqında söyləməyə. Dezdemonanın pak və ismətli olmağını Otelloya sübut edib həqiqəti-halı və dəsmalın oğurlanmasını bişüür ərəbə bildirib, hər bir barədə öz mühil və müfsid əri Yaqonu müqəssirləndirir. Bu halda Yaqo dəxi oraya girib öz övrətinin sözlərini eşidəndə görür ki, işin üstü açılır və bir zərbə ilə övrətini həlak edir. Otello əhvəlatı biləndən sonra çox peşiman olur və lakin bu peşimanlıqdan bir səmər olmadığını bilib, əvvəlcə Yaqonu və sonra özünü həlakə yetirir.

Bu ibrətamiz və rıqqətəngiz faciəni ədibi-binəzir Şekspir ziyadə məharətlə tərtib və tənzim edibdir. Belə ki, səhnəyi-tamaşada neçə dəfə vəz olunmuş isə də, tamaşa edənləri ağladıb qəmnak qılmışdır. Bu tragediya nüktəamiz hissiyati-aliyyə və əfkari-həkimanə ilə malamal olmağa binaən mütaliesini hər əhli-savad müsəlman qardaşa səlah görürük.

Nəzərimizə gələn qüsurlardan bəzilərini burada göstərməyi dəxi lazım bilirik.

Əvvəla, cənab mütərcim dilin sadəliyini nəzərə alıb da kitabə elə kəlmələr daxil edibdir ki, onlar yalnız bir Qarabağda istemal olunur. Məsələn: “hasand”, asan əvəzinə, “haçar” açar əvəzinə, “heylə” elə əvəzinə, “pikara” cüzi əvəzinə və habelə. Və saniyə, bir para əlfaz və ibarələri cənab mütərcim eyni ilə

rusdan türk lisanına tərcümə etməkləri ilə əsil mənanı dolaşdırıb çətinə salıbdır və bir neçə yerlərdə kalamdan əsla məna çıxmıyır. Məsələn, 33-cü səhifədə: Yaqo-Xeyir, gözəl heç vaxt axmaq olmaz və axmaqlıq ona evlad sahibi olmağa mane olmaz. Yenə həmin səhifədə: Yaqo-Dünyada o çirkin və əqlsiz yoxdur ki, gözəl və əqlilər doğan axmaqlardan doğmasın. 37-ci səhifədə: Yaqo-Bundan əlavə cavan və gözəldir, hansılara ki, cahıllıq və axmaqlıq həmişə həmağuşdur, bu da qəribə çapıq şeytandır. Dezdemonaya bir qədər təsir edib... 70-ci səhifədə: Otello-Dünyada hərgah xəncər, kəndir, od, dərin sular qalır, o bivəfalığa səbr edə bilməyəcəyəm, allah rızasına, tez yəqinlik verin. Bu kəlmələrin çoxusu, necə ki, oxucular özləri müşahidə edirlər, əsla bimezmundur və əgər bəzində məzmun var isə, o da qəliz və bitərki ibarə və əlfazlar ilə pərdələnibdir desək səhvimiz olmaz və salisən, bir para ehyam və kinayələr ki, rus dilində onların məxsusi mənalı var, türk dilində ola bilər ki, onlardan məna çıxmasın. Məsələn: 89-cu səhifədə: “Otello-Onu tikə-tikə edəcəyəm, o məne buynuz qayırır?” rus dilində flən arvad ərinə buynuz qoyubdur demək, ona işarədir ki, öz zövcü haqqında xəyanət edib, kənardan özünə aşna tutubdur. Amma türk dilində buynuz qayırmağın əsla mənası yoxdur. 95-ci səhifədə: “Bir damcı səbir”, “zəhlə getmək barmağı” kimi istilahlər rus və ya sair dillərdə varsa da, bizim türk lisanımızda yoxdur. Bununla belə, zikr olunan qüsurlar kitabı qiymət və hörmətdən salmayı, o çox gözəl və sadə dildə tərcümə olunubdur. Hər kəs mütalie etsə başa düşər.

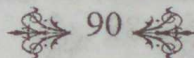
Çap olunubdur Badikubədə; qələt və səhvləri çox azdır, maiyəti 50 qəpikdir. Talib olanlar mütərciminə rucu etsinlər: Şəhri-Şuşa, müəllim Haşimbəy Vəzirov.

ƏDƏBİYYATIMIZA DAİR MƏKTUB

Vaxtbavaxt "Şərqi-Rus"un səhifələrini əsr və zamanəmizin şüarə və ədibləri öz gözəl və abdar əşar və kəlamları ilə müzəyyən qılırlar və müsəlman qardaşları elm və maarif kəsbinə dəvət edirlər. Bir millətin ədəbiyyatı, demək olar ki, onun məişətinin aynasıdır. Hər bir millətin dolanacağını, övzaiməişətini, dərəcəyi-tərəqqisini, mərtəbəyi-kamalı, qüdrət və cəlalını onun ədəbiyyatından bilmək olar. Şairi-kamil və ədibi-fazil öz əsrinin müsəvvir və nəqqəşi mənziləsindədir. nə qədər şairin təbi səlīm, zehni açıq, nitqi guya, daireyi-əqliyyəsi vəsi, əfkar və hissiyyatı təbii və ali olsa, bir o qədər onun qələmi cavahir nisarından vüqə gələn nəqşələr və təsvirlər mərgub və dilaviz olacaqdır, bir o qədər o əsərlərin əzhan və vicdan üzərinə təsiratı külli, tərbiyəyi-əfkar və təhzibi-əxlaq yolunda faydası artıq, əhəmiyyəti böyük və məziyyəti ziyadə olacaqdır. farsların Şeyx Sədisi və Xacə Hafizi, ingilislərin Şekspiri və Bayronu, frənglərin Jan Jak Russosu və Viktor Hüqosu, nemeslərin Hötesi və Şilləri, rusların Puşkini, Dotoyevskisi və Tolstoyu öz əsərlərində millətlərinin ən böyük müəllimi və ən mahir və müqtədir mürəbbisi olub əsərləri ilə onların təhzibi-əxlaqına, rüfət və səadət tapmasına, şöhrət və qüvvət kəsb etməsinə hüsn-tədbirlər və salamat təriqlər göstəriblər. bu zati-alilərin vücudu ilə fəvqədə zikr olunan millətlər fəxr edirlər. farslar nəzm aləminin dörd nəfərdən ibarət olmasını iddia edib, əvvəl məqamda Firdovsi-Tusini, sonra Ənvərini, sonra Şeyx Sədini və dördüncü məqamda Nizamiyi-əleyhirrəhməni qoyublar. Frənglər Viktor Hüqo ilə və ruslar Puşkin ilə fəxr edən kimi, farslar dəxi bu dörd nəfər nəzm aləminin soltanları ilə fəxr edirlər. Sədinin haqqında ki, üçüncü məqamda qoyulubdur, şair belə deyibdir:

Seyyum Sədi ke, ta dəm zəd zi Şiraz,
Rəsid şiraziyanra bər fələk naz(1).

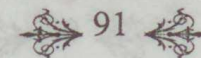

Həqiqətdə Sədi kimi ədibi-binəzirin və sahibi-hikmət və vücudun adı ilə iftixar edib, fələkə də naz etmək olar.

Ancaq bu qədər var ki, Sədinin əsərləri bir Şiraz əhlinə və fars millətinə mütəlliq olmayıb, bəlkə cəmi mədəni tayfalara və millətlərə hüsn xidmət göstərir. Buna görə də Sədi dəxi bir şirazlıların olmayıb, bəlkə cəmi aləmin mürəbbisi və filosofu hesab olunur və habelə Tolstoy, Şekspir, Höte və qeyriləri... Bunların təəllüqü cəmi aləmə çatar, bir millətə və tayfaya çatmaz. Bunlar ümum xələyiq və insaniyyət müəllimi və mürəbbisidirlər, nəinki məhz bir millət ədibi və şairi. Şeyx Sədi əleyhirrəhmə öz vəzifəsinə və öhdəsinə götürdüyü böyük təklifi kamalınca bilib, nəinki bir şirazlılara və yainki əhli-əcəmə, bəlkə ümum nasa gözəl nəsihətlər və hikmətamiz sözlər deyib, timsal götürüb, hekayələr nəql edib deyir ki, ey adəm övladı, sizi həqqə irşad edən, nicat və salamatlığa yetirən yol budur, həqiqətdə adam isən, bu yol ilə get və nəsihətlərimi dərguş qıl.

Pənde-Sədi bequşe-can beşino,
Rəh çinin əst, mərd başu bero(2).

Həqiqi şair öz zamanəsinin aynasıdır və Puşkinin deməyinə görə, şair qayalardan və dərələrdən gələn əks-səda mənziləsindədir. Necə ki, heyvanın bağırtısına, göyün gurultusuna və çobanın uca avaz ilə bayatı çağırmasına əks-səda cavab verib, hər bir sövtü eyni ilə təkrar edir, həmçinin həqiqi şair dəxi öz camaatının hər qisim sədasına, xah o səda suznak, nalə və fəryad olsun və xah fərəhəngiz bəşəşət və şadyanalıq səsi olsun, gərəkdir eyni ilə cavab verə, öz səsini millətin səsinə qoşub, onun qeyrət və təəssüb damarını hərəkətə gətirə, təsirli kəlamı ilə onu qəflətdən bidar edib, tərəqqi və maarif səmtinə cürət və cəsarət ilə dəvət edə. amma hər kəlamın təsiri o vaxt dürüst və təbii olar ki, onun mənbəyi şairin ürəyi və zəmiri-səfi ola. ağıl və zor ilə yazılmış kəlam nə qədər mövzun və müsəlsəl olsa da, oxuculara təsir edə bilməz. Hissiiyyati-qəlbiyyə bələğət və

fəsahtin əvvəlinci müəllimidir. Hər bir müəllif və şairin baş arzusu qarelərin qəlblərini təsxir etməkdir və bu arzuya vasil olmaq ancaq o vaxt mümkün olar ki, əşar və asarın törənəcək yeri hissiyyat ola və hissiyyat nə qədər ali və təbii olsa, bir o qədər kəlamın təsiri artıq olacaqdır.

Azərbaycan şairlərindən Molla Pənah Vaqifin, Molla Vəli Vidadinin, Qasımbəy Zakirin və Hacı Seyid Əzim Şirvaninin kəlamları cümlə əhli-savada və sahibi-kəmalımıza xoş gəlir. Bu müntəxəb şairlərin qələmlərindən hər nə zühurə gəlibsə, demək olar ki, can rıştəsi ilə və ürək qanı ilə təhrir və tənzim olunubdur. Əgər həqirə irad tutulsa ki, Molla Pənah Vaqifin və Molla Vəli Vidadinin əşar və əbyatı əksəriyyətlə mədhi-hüsn və eşqi-dilbər barəsində olub, özgə bir ruha qida. ağla qüvvət, fikir və xəyala hərəkət və vüsət verən əsərlər yoxdur, cavabında deyəcək sözlərimiz bu olacaqdır ki, əvvəla, bunlar öz əsərlərinin təqzasına müvafiq rəftar ediblər və hər nə ki, yazıblar- xah müxəmməsət, xahmüstəzad, xah qəzəliyyat və rübaiyyat-təmamisi səmimi-qəlbədən və hissiyati-həqiqi ilə bəhəmə gələn əsərlər olubdur. belə ki, bunların mütaliəsi hər əhli-zövqə təsir edə bilir. Və saniyə Vaqifin və Vidadinin mədhi-hüsn babında yazılan əsərlərindən əlavə, xeyli əşar və əbyatları dəxi vardır ki, onlarda keçmiş əsrin ayin və adati və adamların adab və əxlaqı və dolanmaları artıq məharətlə rıştəy-nəzmə çəkilib, gələcək nəsil üçün böyük yadigar məqamındadırlar. Vaqifin Vidadiyə və Vidadinin Vaqifə yazdıqları namələri möhtərəm oxucular mütaliə buyursalar, sözüümüzü təsdiq edərlər. Molla Pənah Vaqifin tərifi-çuxa, nimtənə, kürk, şalvar və tufəng və tərifi-Tiflis və vəsfi-hamamvə mədhi-valiyi-Gürcüstan barəsində yazdığı müxəmməslər bəzilərə boş və biməzmun gəlibsə, həqiqətdə əhli-mərifət nəzərində bimis əsərlərdir. Yüz sənə bundan əqdəm ata və babalarımızın dolanacağını, adab və əxlaqını, əlbisə və ətiməsini. arzu və təmənnalarını, fikir və xəyalatını və bilcümlə o əsrinövza və dəstgahını ustadi-bimis olan Vaqif

gözəl əşar və kəlamı-abdari ilə yazıb gələcək nəsil üçün unudulmayan bir əlamət və yadigar qoyubdur. Bunlardan məda Vaqifin əbnayi-vətənə vəz və nəsihət səpgisində yazdığı müxəmməsin məali-pürməzmunu həmişə doğruluq üzrə qalıb, oxucuların bir yandan təhsin və tərifinə və bir yandan heyrət və əndişəsinə səbəb olacaqdır. Həmin müxəmməsdən bir bəndi göstərməklə iktifa edirik:

Xah sultan, xah dərvişü gəda bilittifaq,
Özlərin qılmış giriftari-qəmə dərdi-fəraq.
Cifayi-dünyadır hər ehtiyacü iştiyaq,
Munca kim, etdim tamaşa, zillərə asdım qulaq,
Kizb, böhtandan savayı bir hekayət görmədim.

Görəsən, aya, bu sözlər hansı əqvam və miləl arasında məzmundan düşüb cifayi-dünyaya ehtiyac və iştiyaq olmayacaqdır və adamların əmal və əqvalında kizb və böhtan əvəzinə, doğruluq və düzlük işlənəcəkdir? Turalım ki, sədaqət və düzlük yoxdur, bəlkə adəm atanın övladı arasında həqşünaslıq, şükrannemət, qeyrət, hümmət, şərm, həya, etibar və etiqad var. Heyfa ki, şair bunların yoxluğunu təsdiq edib, bizi məyus və məlul edir. Budur, oxuyun:

Gün kimi bir şəxsə gündə xeyr versən, səd həzar,
Zərrəcə etməz ədayi-şükrnemət aşikar.
Qalmayıbdır qeyrətü şərmü həya, namusu ar,
Dedilər ki, etibarü etiqad aləmdə var,
Bundan ötrü mən də çox gəzdim, nəhayət, görmədim.

Filhəqiqə, acı və hüznəvər sözlərdir və filhəqiqə ürəkədən çıxan suznak nalə və fəryaddır. Amma nə qədər acı və əziyyətli isə də həq və doğrudur, bunları batil etməyə əldə bir çarə və dəlilimiz yoxdur. Etiqad və etibar, qeyrət və namus özgə millətlərdə varsa da biz müsəlmanlarda yoxdur. Və illa belə

zələlət və fəlakətdə qalmazdıq və bu ana qədər biz də bir ağ günə çıxardıq.

Qasımbəy Zakirin və Hacı Seyid Əzimin barəsində özgə bir vaxtda danışırıq. Bu iki vücud Azərbaycan şüəra və üdəbasının ən məşhuru və ən müntəxəbi hesab olunur. Azacıq sözlər ilə bunların tövsif və tərifi və əsərlərinin dərəcəyi-əhəmiyyəti təqrirə gələsi deyil.

İndiki şairlərimizə gəldikdə, onların təbi-şeyrləri barəsində bir sözüümüz yoxdur; təbləri mövzun, fikirləri gözəl, niyyətləri məqbul və müstəhsən olmağına şübhəmiz yoxdur. Bunların hamısı var. Ancaq şeirə lətafət və məlahət verən hissiyyati-həqiqi və zövqi-təbii yoxdur və buna səbəb anladığımızı görə odur ki, bu ərbabi-bəlağətlərimiz bir şeyin yaxasını tutub yüz cürə əlfaz və ibarə və istiarələr ilə onu tərif və tövsif etməyə sərfi-hümmət qılırlar. Məsələn, “elm”. Bu halda bir kəs tapılmaz ki, elmin fəzilət və mənfəətini və onun cümləyə zərur olmasını inkar edə. Avamdan dəxi sual olunsa ki, şeyin elmi yaxşıdır, yoxsa cəhli, bişək və laşübhə deyəcəkdir ki, elmi yaxşıdır. Belə olan surətdə uzun-uzun şeirlədə elmi və kamalı tərif etməyə nə hacət var. Xah Avropanın və xah məşriq-zəminin məşhur ədibləri və namdar şairləri “elmi” və ya “Məktəbi” sərməşq tutub, öz təlifət və əsərlərində bunları tərif etməyiblər. Gözəl nəsihətlər, hikmətamiz hekayələr, vətənə məhəbbət, millətə xidmət, təvarixdən şayani-diqqət əhval və rəvayətlər, dostluqda sədaqət, əhdə vəfa etmək və bunlar misilli min cürə uca fikirlər və müqəddəs hissələr şairin silsiləyi-təbinə hərəkət versə daha ziyadə mərgub olmazdımı?

1904

QARABAĞDA CAVANŞİR MAHALININ ƏHVAL VƏ ÖVZASINA DAİR

Əlli-altmış sənə bundan əqdəm Qarabağın şairi-binəziri Qasımbəy Zakir təxəllüs Qarabağın, çox yerlərini gəştgüzar edib Tərtərbasara ki,- ibrət ola Cavanşir mahalından, səyahət qəsdilə gəlir. Bu ümidlə ki, orada onun könlü açılsın və Bəlkə Bərdə şəhərinin sabiqində olan rövnəq və abadanlığından bir nişani-ələmətə görə. Öz hiss və arzularını Zakir bu sayaq nəzmə çəkir:

O viladə bir mehriban görmədim,
Gəlmişəm indi də Mehriban(1) gəzəm.
Seyr eyləyim tamam Tərtərbasanı⁴³,
Varmı aşiqinə can qıyan, gəzəm.

Tülək tərən ovlağıydı bu yerlər,
Bərdə torpağına eyləyim güzər,
Görüm qalıbdırmı Şirindən əsər,
Baxam hər tərəfə nigaran gəzəm.

Xosrovi-Pərvizin şanü şövkətin,
Fərhadın ələmə qəmə möhnətin
Şapurun çəkdiyi nəqşi surətin,
Arayıb-axtarıb bir zaman gəzəm.

Deyim hanı burda gəzən gözəllər?
Teyhulu meşələr, sonalı göllər?
Çayın kənarında tikilən evlər?
Yoxdur heç birindən bir nişan, gəzəm.

⁴³ Tərtər – Cavanşir mahalında axan çayın adıdır.

Ol baş-başa verən sərvə rənalar,
Hər guşədən gələn sövtü sədalar,
Zərrin piyalələr, meyi-səhbalar,
Gərdişi-badeyi-ərgüvan gəzəm.

Bu minval ilə şikəstə Zakir bülbülü-zardan əhval-pürsan olub deyir ki, bu diyarın adət və qanunun mən təvarixdə oxumuşam, onları xeyli müstəhsən yazıblar. Bayram gecələri Bərdə şəhəri sübhə kimi çıraqban olub, onları eyş-işrətdə keçirirlərmiş, əmirzadə və bəyzadələr boynu qiladəli səgi-şikar ilə ceyran ovuna gedirlərmiş. Böyükər astanasında pəhləvanlar və qızmış dəvələr kuştı tutarlarmış Bir yandan cavahirfuruşlar, bir tərəfdən zərgərər nazənin gözəllərə ziynət və yaraşiq əsbabı mühəyya edirlərmiş. Karvansaralarda və mehmanxanalarda səyyahlar, tacirlər, qələndərlər və hər qisim qəriblər gecələr sübhədək nəql və hekayətlər söylərmiş. Aya, bunlardan indi də bir əsər varmı? Rucu edək şairin öz kəlamına:

Gecə-gündüz daim bangi-cərəsdən
Qulaq tutulurmu sədədən, səsdən?
Bakıdan, Dərbənddən, Kırım, Çərkəsdən
Gəlirmi mətai-bipayan, gəzəm.

Sayeyi-sərvdə məcməi-xuban,
Yenə əyləşirmi xoşdilü xəndan?
Yoxsa ki, onlara saqi-yi-dövrən
İçiribdir mey yerinə qan, gəzəm.

Nazəninlər ta tülui-afitab,
Oturub gecələr çəkərmə gülab?
Çəşmi-əşiq kimi fəvvarədən ab
Tökülmü hövzə nüməyan, gəzəm.

Müzəyyən məhəllələr və münəqqəş evlər irəlki halda dururmu və onların içində yenə xanəndə və nəvazəndələr gözəl nəğmələr oxuyurmu? Töylələrdə köhlən atlar çığırışırımı? Hamamlarda sular fəvvarə edirmi və onlar əzəlki kimi şirin işləyirmi və onlara külli ağçalar sərf olunurmu? Teyhulu meşələrdə, güllü və sünbüllü bağçalarda seyr edənələr, qızlar-gəlinlər qaqqıladaşa-qaqqıladaşa gəzirlərmi, yoxsa onların heç birindən bir əsər yoxdur? Bülbülü-şikəstədil Zakir fəqiri bu xəbər ilə məyus və peşiman eləyir.

Bülbüli-biçarə verdi xəbəri,
Dedi ki, qalmayıb şənlik əsəri,
Mən Zakirəm, onu görəndən bəri
Gərək cünun olub, biyaban gəzəm(2).

Hər kəs Zakirin bu kəlamını başdan-ayağa diqqətlə oxusa və o yazdığı yerləri seyr edib, oranın əzəlki şükuhlu halı ilə indiki pərişan halını nəzərə gətirsə bilaşübhə onun ürəyi qanla dolub, gözlərindən yaş tökülər. Necə ki, bülbüli-zarın verdiyi əhvali-pürmələl Zakirin halını pərişan edib, onu məcnun-sifət kuh-biyabana salır. Keçmişdəki tərəddüd və abadlıqdan, cah-calaldan, mal-dövlətdən, sövt-sədədan şair bir əsər görməyib, Qarabağın və xüsusən Cavanşirin övzasını özgə bir pərişan halda tapıb, əhvalatı, necə ki, var artıq məharətlə öz dusti-həqiqisi olan Mirzə Fətəli Axundova yazır və öz vilayətindən və müasirinin əxlaqü ətvarından və rişti-kirdarından söz açıb, onları birbəbir zikr eləyir və deyir:

Xəbər alsan bu vilanın əhvalın,
Bir özgədir keyfiyyəti-Qarabağ.
Həqdi, bundan əzəl görübsən sən də,
Hamı o qaidə, o qanun, səyaq?

Qütaüttəriqin vüfuru vardır,
Yaylaqda, aranda qatar-qatardır,
Yenə tuthatutdur, apar-apardır,
Bizim başımızda çattadı çanaq.

Həddən aşıb büxl, həsəd, şərərət,
Yoldaş yoldaşına eylər xəyanət,
Alimdə əməl yox, bəydə ədalət,
İşlərimiz olub saf gərdən-bucaq(3).

ilaxir.

Təəccüb budur ki, necə ki, əlli sənə bundan əqdem Qasimbəy Qarabağ əhlinin övsaf və əxlaqını nəzmə çəkibdir, demək olur ki, haman halda qalıblar, irəliki adət və qaydaları üzrə zindəganlıq etməkdədirlər. Zahirdə guya ki, bir azacıq tərəqqi ediblər, amma həqiqi və mənəvi tərəqqidən çox uzaqdadırlar. Buradan Zakirin yazdığını qoyub, öz hisslərimi və gördüklərimi söyləmək istəyirəm. Xeyli vaxtdan bəri Qarabağa ayağım düşməmişdi və onun övzayi-əhvalından xəbərim yox idi. Gürcüstanın ortasında zindəganlıq edib və onun ab-havasına və gürcülərin ayin və adabına və təriqü sülukuna adətkərdə olub, vətəni-məlüfu bir növ xatırımından kənar etmişdim. Nə qədər ki, Gürcüstan ab-havası xoşdur, bir o qədər də gürcülərin özü gözəl tayfadır. Qəribnəvaz, sadədil, eyş-ışrət sevən, açıq-üzü, şirin sözlü, halal, kin və kədərsiz nəcib bir millətdir. Bu axır vaxtlarda gürcülər tərəqqi yolunu tapıblar və aşkara irəli getməkdədirlər. Oktyabrın 17- sində elan olunan hüriyyət, azadəlik Qafqaziyada, demək olar ki, hamıdan artıq gürcülərə təsir edib, hamıdan ziyadə onları cümbüş və hərəkətə gətirdi və hətta onları cürbəcür iddialara saldı. O gündən bəri "Sağ olsun hüriyyət, sağ olsun ittihad, ittifaq, qardaşlıq və azadəlik" sədasi kəndlərdə və şəhərlərdə böyükdən tutmuş xırda uşaqlara kimi hər bir sinfi-xəlqin dillərində cari olmaqdadır. Azadəlik sevən, qardaşlıq axtaran,

ittihad və ittifaq arzusunda olan milləti kim istəməz, kim belə millətə afərin oxumaz?

Gürcülərin bu bəşəşətini, bu ali hisslərini və bu gözəl təmənnalarını görüb və hər gün kəndlərdən dəstə-dəstə gələn rəiyyətlərin şəhər meydanında və Çarsoybazarda toplaşib ruznaməyə diqqətlə qulaq asmaqlarını müayinə edib, qəlbim şad olurdu və öz-özümə deyirdim: Görəsən, aya, bizim müsəlmanlarda öz qonşuları gürcülər kimi bu fərəhəfza və həyatbəxş azadəlik xəbərini eşidib şadlıq edirlərmə və az-çox tərəqqi yoluna düşüblərmə? Onların da milliyyət hissi və qeyrət damarı ayılıbdırmı? Dövləti-əliyyəməizə düşmən şuriş və inqilabdan, övzai-aləmdən və gərđişi-zəmanədən xəbərləri varmı? Nə haldadırlar və necə dolanırlar? Bu fikirdə ikən iş belə gətirdi ki, inqilab, iğtişaş mən olduğum şəhəri dəxi əhatə elədi və qulluq etdiyim darülmüəllimin və onun cümbündə olan müsəlman şöbəsi bağlandı. Şagirdlər dərsdən azad olub buraxıldı. Fürsəti qənimət bilib, mən dəxi Cavanşirə azim oldum, vətəni-məlüfu ziyarət edib, qohum-qardaş, dost-aşna ilə görüşüb, şad və xürrəm oldum. Və lakin çox çəkmədi ki, biz də Zakir kimi arzularımıza nail olmayıb məyus qaldıq. Fərəh və şadlığımız qüssəyə mübəddəl oldu. Vətəndaşlarımızın dünyadan bixəbər olmaqlarını, cəhalət və zəlalət dəryasında zar və zəbun qalmaqlarını müşahidə edib pərişanhal oldum. Onlarda nə hüriyyətdən bir xəbər, nə ittihad və ittifaqdan bir əsər görmədim. Hal-hazırda vüquə gələn iğtişaşdan və mühüm məsələlərdən onların əsla xəbəri yoxdur. Bir sayaq qəflət yuxusuna qər q olublar ki, bəlkə suri-İsrafil dəxi onları haman qəflət yuxusundan bidar etməkdə aciz qala. Burada mən biləks ittihad əvəzində ixtilaf, ittifaq yerində nifaq, qardaşlıq yerinə düşmənçilik, büğz və ədavət, hüriyyət əvəzində übudiyət və dənəət görüb, ürəyim qəm və qüssə ilə doldu. Vətəndaşlarımızın bu tərəqqi zamanında, bu telefon və elektrik əsrində ki, sair miləl və əqvam artıq sürətlə irəli gedib özləri üçün ixtiyarlar və imtiyazlar axtarmaqdadırlar. Geridə

qalmaqları və bir-birinin malına və canına düşmən olmaqları məni heyretə saldı. O Cavanşir ki, keçmişdə onun tərif və tövsifi və əhalisinin qeyrət və hünəri dillərdə söylənirdi, indi Qarabağın pərişan mahallarından birisi hesab olunur. O Cavanşir ki, onun qışı ilə yazında təfəvüt yoxdur, havası mötədil, torpağı ziyadə bərəkətli və hər qisim məhsulat yetirəndir, turacın və qırqovulun vətənidir, meşəli, bağılı Qarabağın ən dövlətli və ən səfalı bir mərkəzidir, heyfa ki, o Cavanşir elm və mərifətdən xali qalıbdır. Onun yetirdiyi məhsulat tamamən əcnəbilərin xeyir və mənfəəti üçündür. Cavanşirin ağzadə və bəyzadələri çox isə də, aralarında ittifaq, sülh və mehribanlıq yoxdur. İttifaq olmayan yerdə, əlbəttə, səlah və tərəqqi olmaz. və buna biz özümüz şahid olduq. Neçə dəfələr bəzi mühüm və lazımlı məsləhətlər üçün bəyzadə və xanzadələr və rəiyyət tayfasının ağsaqqalları bir yerə cəm olub, müşavirə və müzakirə etdilər də, axırda məniyyəti-qərəzi-nəfsi və mənfəəti-şəxsi ucundan aralığa ixtilaf saldılar. Birləşib, yekdil və yekcəhət olub, ümumi məsələlər irəli yeritmək əvəzinə neçə-neçə firqəyə bölünüb. bir-biri ilə büğz və ədavət başladılar. İş yatdı, məsləhət pozuldu, millət və islamiyyət unuduldu. Fitnə və fəsad qalxdı, oğrular və yol kəsənlər ölkəni çapıb talan etdilər. Yenə Zakir əleyhirrəhmənin əlli sənə bundan əvvəl yazdıqları yadıma düşdü. Öz dostu Mirzə Mehdiyə belə yazmışdı:

Canə yetdim dərdü qəmi möhnətdən,
Qurtarmadım əndişədən, xiffətdən,
Başımı götürüb, bu vilayətdən
Getməliyəm bir diyara, əzizim!

Bizlər kimi bir-birinin bədxahı
Tapılmaz, gəzəsən aləmi dahi
Onun üçün qəzəb edib ilahı,
Xayinik aşnaya, yara, əzizim!

Yenə təzə oğurlanıb bir yabım,
Dəxi ziyanlığa qalmayıb tabım,
Budur sizə əvvəl-axır cavabım,
Bu işə eyləyin çara, əzizim!

Fəqir-füqaranın qoyunu, malı
Yarım saat deyil xətdən xalı,
Sakit etmişdiniz bu qiyl-qalı,
Yenə qarışıbdır ara, əzizim!

Filhəqiqə, Cavanşirdə oğurluq ziyadə şiddət edibdir və bu halda fəqir-füqaranın malı bir dəqiqə xətdən xalı deyil. Nə divanda bir hökumət var ki, oğrulara tənbeh edə və nə camaatın özündə bir tədbir və səlah var ki, öz içlərində olan bəd və bihesab işlərə çarə qıla. Cavanşiri biz bu pərişan halda qoyub, yenə gürcülərin içinə qayıtdıq. Cavanşir bəlkə keçmişdə həqiqətən "Cavan şir" imiş, amma indi o "Cavan şir" "Qoca şir" olubdur...

1906

QARANLIQDA QALANLARIMIZ

Rusların məşhur ədibi və timsalnəvisi Krilov "Ağacın yarpaqları və kökləri" adlanan bir timsalında yazır: "Baharın gözəl bir günündə ağacın yarpaqları səhraya kölgə salıb, sabah yeli ilə şirin söhbət edirdilər və özlərini tərif edib zəban-hal ilə səbadan sorurdular: Məgər bu səhranı zinyətləndirən və ağacın özünə hüsn və lətafət verən biz yarpaqlar deyilik? Əgər biz olmasaq, ağac nəyə bənzər və özümüzü tərif etməkdə məgər bizim haqqımız yoxdur? Biz deyilikmi çobanı sürüsü ilə günün istisindən saxlayan və onlara rahatlıq bəxş edən? Biz deyilikmi

qızları və gəlinləri öz sayəmizin altına rəqsə gətirən, biz deüyilikmi sübhələr və axşamlar bülbülü şövqə və həvəsə gətirib, ona gözəl nəğmələr oxutduran və sən özün, ey səba, müttəsil bizimlə olurdun, bir dəqiqə bizdən ayrı qala bilərsənmi?

Bu sözləri eşidib, yerin altından ağacın kökləri həzin səslə dedi: Bizi də bir yada salıb razılıq etsəniz nə olur? Yarpaqlar qeyz ilə cavab verdilər ki, siz kimsiniz, sizin nə cürətiniz var ki, bizimlə belə küstaxanə mükəlimə edəsiniz? Ağacın kökləri dedi: Biz onları ki, burada yerin altında qaranlıqda dolanıb sizi bəsləyirik və ağaca qüvvət və dirilik veririk. Biz onun rişələriyik. Sizinlə bizim təfavütümüz bundadır ki, sizin ömrünüz bir sənəlikdir. Hər yazdan yaza siz təzələnərsiniz. Amma biz həmişə qaranlıqda işləyib sizə həyat veririk. Əgər biz olmasaq nə ağac salamat qalar və nə də sizdə bu lətafət və tərəvət olar.

Bu timsalı burada zikr etməkdən muradımız budur ki, bizim müsəlmanların nüəcəba və əhli-kəmalı öz kökləri və rişələri mənziləsində olan rəiyyət tayfasını, əkinçi və cütçü qardaşlarını unudub, bilmərrə onların qeydinə qalmazlar. Və hətta biz onlara bir növ nifrət və həqarət gözü ilə baxıb, onları xar və zəlil tuturuq. Mayeyi-həyatımız və səbəbi eysü zinəganımız olan ziraət əhlinə "qara rəiyyət" adı qoyub, onlardan özümüzü kənar tuturuq və onlar ilə ülfət və mülaqat etməyi kəsri-şanü şərəfət hesab edirik. Ancaq öz zahiri kamal və tərbiyəmizlə, nəcabətimizlə, təzə modada tilikmiş libasımızla və müzəyyən və münəqqəş otaqlarımızla oftixar və sərkəşlik edib, qaranlıqda qalan cəhl və nadanlıq cəngində zar və zəbun olan qardaşlarımızın dad və harayına yetişmirik. Bu sayaq onları özbaşına və öz halına qoyduğumuza görə onlar da gün-gündən cəhalət dəryasına qərq olmaqdadırlar, icz və zəlallətləri şiddətlə artıb çoxalır, dəmbədəm, saatbasaat tənəzzül etməkləri müşahidə olunur. Yüz sənə bundan əqdəm nə halət və nə dərəcə istitaətdə vardısalar, indi də o halda müstəhkəm

durublar. Müddəti-mütəmadi bir halda qalmaqlı dəlil-tənəzzüldür. Çünki bu müddətin ərzində sair əqvam və miləl kəmalı-sürətlə irəli gedib, bizi geridə qoyublar. Bizim müsəlmanlar isə bir nöqtə üstündə sabitqədəmdirlər.

Elm və maarif kəsb edənlərimizin ümdə arzusu özlərini şəhərə salıb, isticə və mənəfətli qulluq tapmaqdır. Kəndlərimizdə əcəlsiz, dərmansız və müalicəsiz ölənələrin həddü hesabı yoxdur, nə əczaxana, nə mərixana və nə elmlə həkim və cərrah gözə dəymir...Ətfali-müslimin tərbiyəsiz və elmsiz qalıb ataları və babaları kimi dünyadan bixəbər, vəhşət və zülmət içrə zindəganlıq edirlər. Üləmalarımız və vaizlərimiz şəhər zindəganlığını kəndlərdə avam dehqanlarla müaşirət etməyə tərcih və təfəvvüq qılıb, öz nəf və xeyirlərinə və əmi-asayışlərinə xələl yetirməzlər...Cavan müəllimlərin əksəri ki, darülmüəllimində kəsbi-maarif ediblər, bir sənədən artıq kənddə qalıb müəllimlik etməzlər və qaranlıqda qalan qardaşlarını ziyalandırıb, gözlərini açmağı özlərinə borc bilməyib, yüz cürə vasitələrlə onların içindən çıxıb qaçmağı və özlərini şəhərə salmağa böyük hünər bilirlər. Ali mədrəsələrdə ki, ibarət ola universitetdən, qisim-qisim institutlarda və akademiyalarda ikməli-təhsil edənlərimizin heç birisi özünə bu əskikliyi və həqarəti qəbul etməz ki, gedib kəndlərdə cəhl və nadanlıq qaranlığında qalan din qardaşlarını qəflət yuxusundan oyatsın və öz elm və mərifəti ilə onları da nurlandırsın. Universitetin axırncı kursunda elm təhsil edən dövlətmənd bir ağazadə ilə millətimizin geridə qalmağı barəsində söhbət edirdim. Əsnayi-göftüguda ondan soruşdum ki, unuversiteti qurtarandan sonra niyyətin harada qulluq etməkdir? Cavab verdi ki, harada pulu çox versələr, orada. Cavani-məzbur əgər ki, ibtidai-kəlamda vətənə xidmət etməkdən və millətpərəstlikdən dəm vururdu, amma burada öz ürəyinin əsil niyyətini biləixtiyar izhar elədi. Və filhəqiqə haman cavan əlan Bakı milyonçularının birisinə xidmət eləyir. Bəli, qızıl-gümüşün qüvvəyi-cazibəsi müqabilində heç bir əfkari-aliyəmiz

tab gətirə bilmir. Təəccüb budur ki, hansı bir ziyalı və mədəniyyətli müsəlman qardaşı dindirirsən ahi-cigərsuz ilə deyir: “Millət əldən getdi, dinimiz puç oldu, sair tayfalar bizi qoyub irəlilədi. Gərəkdir çalışaq, gərəkdir rahatlığı özümüze haram edək, milləti oyadaq, onun uğrunda can və maldan keçək, ona tərbiyə verək, elm nuru ilə onu işıqlandıraq” və bu qisim laf-kəfəzdan dəm vurub boşboğazlıq edirlər.

Amma həqiqətdə heç biri öz şəxsi mənfəətlərini millət xeyrinə fəda etmir. Axırda baxırsan ki, yenə “qara rəiyyət”i öz fəna və pürməlal halları üzrə buraxıb, özlərini şəhərə salırlar. Qaranlıqda qalanlarımız dəxi kor-koranə bir-birini tapdalaya-tapdalaya zülmət içrə heyran və sərgərdan qalırlar.

Mordəra mordə key konəd bidar?(1)

Tiflisdə sülh məclisinə daxil olanərbabi-kəmal vəkillərimiz bu halı nəzər-diqqətə alıb, ümumi Qafqaz müsəlmanına məccanən təlim və tərbiyə vermək məsələsini meydani-müzakirəyə qoymuşlar və əsnayi-müşavirədə bu məsələ cümlənin diqqətini cəlb edib. Qonşularımız erməni vəkilləri dəxi bu barədə bizim vəkillər ilə müttəfiq və müttəhid olublar...Ümidvaram ki, bundan sonra qaranlıqda qalanlarımız üçün dəxi işıq, nicat və səadət yolu açıla və bəlkə bundan sonra ikmali-təhsil edənlərimizin qəlbinə dəxi bir həqiqi məhəbbət düşə ki, qaranlıqda qalanlarımızın nicat və səadəti yolunda candildən sərfi-hümmət edələr.

1906

TAYBUYNUZ ÖKÜZ

Bu günlərdə qədim dostlarımdan birisi ilə görüşüb, onun halına çox təəccüb elədim. Bizim axırncı görüşüb ayrılmağımızdan hələ üç il tamam gəlib keçməyibdir, amma bu az vaxtın ərzində əziz dostum bir o qədər dəyişilibdir ki, əgər əvvəlcə o mənə salam verib, əhval-pürsan olmasa idi və səsinə çıxartmasa idi, mən onu tanıya bilməyəcəkdim. Rast və gözəl qaməti əyilib, rəngi soluxub, gözlərinin işığı gedib, səsi zəifləyib, üzünün və başının tükləri çallanıb və tamam cüssəsi balacalanıb, qərəz, canı-başı salamat, təndürüst və müqtədir bir halda ikən indi çox həqir və məyus görünürdü. Doğrusu ki, dostumun bu pozğun halda və pərişan sifətdə olmağı mənə də ağır təsir edib, halımı digərgun və xarab elədi. Ağzımı açıb, onun bu gunə pəjmürdə hala düşməyinin səbəbini soruşmaq istəyirdim ki, onun özü guya mənim fikrimi duyub, başladı öz əhvalını və başına gələn qəza və qədəri söyləməyə. Sözlərindən məlum oldu ki, həqiqətdə kişinin dərdi çox imiş və o biçərəni bu hala salan ağ gün olmayıbdır, qara gün olubdur. Bir xeyli öz əhvalatından söyləyib, axırda ürəkdən bir ah çəkib dedi: Qərəz, nə başını ağrıdım, mənim dərdim yerə-göyə sığısa deyil, mənim günüm taybuynuz öküzün günündən bədtərdir. Və həqiqət hala mültəfit olsanız, yalnız bir mən deyiləm; hamı müsəlman qardaşlar taybuynuz öküzün halında yaşayıb zillət və üsrət ilə güzəran keçirməkdədirlər. Vəli biar və xüsusən avam olmaqları cəhətə öz hallarından bixəbərdirlər və qəzalarına razı olub, hər qisim zülm və sitəmə səbr və təhəmmül edirlər. Və çox bərkə düşəndə özlərinə bu gunə təsəlli verirlər: Kişinin aqibəti gərək xeyir olsun. İnşallah, aqibət və əbədi səadət biz müsəlmanlar üçündür. Bu dünyamız yox isə də, axirətimiz var. “Məhəmməd ümməti darda qalmaz”. Amma məsələnin ikinci misrasını unudurlar və ya qəsdən demirlər ki, “Damdan çıxınca canı da qalmaz...”

Dostumdan təvəqqe elədim ki, mənə bəyan etsin görüm taybuynuz öküzün halı necədir ki, onun buynuzunun biri yoxdur və belə olan surətdə o yazıq necə ki, lazımdır özünü xəta və bələdan mühafizə edə bilmir. Onun taybuynuz olmağına da səbəblər çoxdur: ola bilər ki, xilqətdən elə məyub yaranmış ola və yəni cahillikdə keyfi qalxıb öz həmcinsi ilə oynayıb buynuzlaşan zamanı həmcinsi ona güc gətirib, basıb buynuzunun birini dibindən qoparıbdır. Və elə də ola bilər ki, əvvəlcə xam vaxtda işə getməkdə bir az kahıllıq və tənbellik etmiş ola və sahibi acıqlanıb hirs və qəzəbinin şiddətindən vurub, buynuzunun bir tayını çıxarıbdır və bundan əlavə yenə də qeyri səbəblər ola bilər, hamısını sadalamağa ehtiyac yoxdur. Hər halda əvvəl binadan yazığın günü qara gəlib, allahın qəzəbinə giriftar olubdur. Həm öz həmcinslərinin və həm də bəni-növi-bəşərin nəzərində hörmətdən düşübdür. Biçarə guya özü də öz fəna halını dərk edib, taleyinə tabe olmaqdan başqa bir çarə bilmir və cümlənin xahişini əmələ gətirməkdə olub, öz arzu və təmənnalarını unudubdur və o gündən bəri xoş günlük və rahatlıq qeydinə düşmür və müttəsil övqatını zəhmət və məşəqqətdə keçirib, bir kəsdən çəkdiyi zəhmətin əvəzinə razılıq və xoş sifət görmür. Bir dəfə sahibi onu xoş dillə dindirib könlünü almır. Əgərçi öküz dilsiz-ağızsız heyvandır, özü danışmır, amma onun barəsində danışılan sözlərin çoxunu anlayır. Məgər sən görmürsən əkinçi yer əkən zaman nə gözəl sözlərlə və xoş avazla mahnı oxuyub, öküzləri ilə tərgib eləyir və öküzlər necə hali-dillə özlərini işə verirlər. Taybuynuz öküzə heç mahnı oxuyan, xoş dillə onu oxşayan və xatirini alan olmur və işə bir az ağır gedəndə yaman sözlərdən, töhmətdən və döyülməkdən başqa bir şey görüb eşitmir, onun ac və susuz qalmağı da bir kəsin xəyalına girmir.

Amma işə gələndə hamı çarpalardan əvvəl yada düşən taybuynuz öküz olur. Odunamı getmək, suyamı getmək lazımdır, taybuynuz öküz olsun, cüt əkməkmi lazımdır, yenə taybuynuz öküz gəlsin, dəyirmanı dən aparmaq və

dəyirmandan unu evə gətirmək taybuynuz öküzün borcudur, xırmanda taxıl döymək ancaq taybuynuz öküzün işidir. Bu ağır işə yayın isti günlərində ondan savayı hansı heyvan tab gətirə bilər? Bu çox vaxt xərman döyəndə yazığın ağzını da bağlayırlar ki, belə rənc və zəhmətlə döydüyü arpa-buğdanın küləşindən və ələfindən yeməsin. Bunların hamısına yenə bir sayaq tab gətirmək olar, bunlar demək olur ki, dərdin yarısıdır. Fəqirin işi ələlxüsus çətinə düşür köç-düş zamanı. Məlumdur ki, bir az hava qızdı, tərəkəmə əhli aranda dayana bilməz. Gərəkdir yaylağa qaçsın və orada soyuq düşənə kimi gərək bağ-bostan solmamış özünü arana yetirib şalaqdan və kal meyvədən yeyib qızdırmaya düşsün. Bu dağdan arana və arandan dağa köçən zaman taybuynuz öküz gor əzabı çəkir, harada ağır və narahat yük varsa onun belinə və bundan əlavə bir o qədər də üstəlik qoyurlar. Köç vaxtı öküzün bilirsən ki, xırda-para şeylər çox olur və tərəkəmə əhlində də insaf olmaz, əlinə hər nə gəlsə ağırlığına, yüngüllüyünə baxmayıb atır dilsiz-ağızsız heyvanın üstə: sac, təkne, sacayaq, cəhrə, nehrə, yun darağı, toyuq səbəti, su sənəyi və yüz cürə belə şeylər bağlanır taybuynuz öküzün üstə və hansı ki, dinməz və fərağət durub üstünə yük qoyulduqca itaət boynunu əyib guya zəban halıyla duyur: "Ey bimirüvvətlər! Çox da mən sizin cövr və sitəminizə səbr edib dinməyirəm; sizdə də bir insaf olsa nə olar, ey allahdan bixəbər insan?"

İndi, əzizim, cəhd elə taybuynuz öküzün halına düşmə, yoxsa insan övladından rəhm və mürüvvət gözləmək olmaz. Əgər bilmək istəsən ki, nə səbəbə taybuynuz öküzdən savayı özgə heyvanatın haqqında belə zülm olunmur. Onu da ərz eləyim, özgə heyvanlardan bəzisini, səbəb nə işə, sahibi əziz tutur. Ağır işə salmır ki, arıqlar, ətdən və sifətdən düşər. Bəzisi ağır yük götürmür, bir az ağır yükü olanda şıllaq atıb soncuqlayır, yükünü aşırır və üstündə olan qab-qacağı tökübsındırır. Bəzisi də kahıl və inad olub, işə getmir. Yük altında bir az yol gedib yatır, elə ki, yatdı, daha durmağına ümid yoxdur,

nə qədər acıqlanırsan, döyürsən, əsla ona kar eləməyir. Çox vaxt görürsən ki, yükünü də açıb özgə taybuynuz kimi heyvanlara yükləyirlər, yenə də durub getmək istəmir. Belə heyvanın dərisini soymaqdan başqa özgə əlac yoxdur. Və bəzisini də işə artıq qoşanda tündləşib buynuz göstərir, belə ki, axırda yenə zəhmət taybuynuz öküzün üstə düşür. Nə eləmək? Əvvəl başdan o binəvanın günü qara gəlibdir. Allah heç bəndəsini taybuynuz öküzün gününə salmasın.

1906

“MOLLA NƏSRƏDDİN”

Bu ilin aprel ayından Tiflisdə çıxan yumoristik “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilk nömrələrindən başlayaraq bizim ölkənin müsəlmanları arasında canlı maraq oyatmışdır. Məlumdur ki, Şərq xalqları, xüsusilə azərbaycanlılar öz danışdıqları məsəllər, atalar sözləri və Şərqi müdrik məsləhətçisi olan Molla Nəsrəddinin lətifələri ilə bəzəməyi sevirilər. Bu əfsanəvi Molla xalq müdrikiyinin və hazırcavablığının ifadəçisidir. Onun lətifələri o qədər həyati və məzəlidir ki, bu lətifələrdə o qədər səmimi yumor vardır ki, hamı onlarla maraqlanır və azərbaycanlıların arasında həmin lətifələri bilməyən və yeri gələndə bu və ya digər bir lətifəni danışmayan adam çox az tapılar. Hətta Azərbaycan dilində danışa bilən ermənilər və gürcülər də Molla Nəsrəddinin lətifələri ilə maraqlanırlar. Bu lətifələrdən çoxu isə müxtəlif müəlliflər tərəfindən rus dilinə tərcümə olunub “Sbornik materialov dlya opisaniya plemen i mestnostey Kavkaza”nın müxtəlif buraxılışlarında çap edilmişdir. Jurnalı bir qrup ziyalı müsəlmanların əməkdaşlığı ilə savadlı və mədəni azərbaycanlı-Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə nəşr edir. İndiyə qədər çapdan çıxmış nömrələrə əsasən deyə bilərik ki, “Molla Nəsrəddin”

nöqsanlara gülmək yolu ilə müsəlman cəmiyyətini islah etməkdən ibarət olan məqsədini tamamilə yerinə yetirir. Belə nöqsanlar və mövhumat isə bir neçə əsr qaranlıq və cəhalət içərisində yatıb qalmış bizim cəmiyyətimizdə o qədər çoxalmış və o qədər dərin kök salmışdır ki, tənqiddə onların hansından başlamağı təyin etmək çətindir. İlk zamanlar jurnal, hər şeydən əvvəl, müsəlmanların bu cəhalət yuxusundakı vəziyyətinə diqqət yetirmişdir. Jurnalın 1-ci nömrəsinin birinci səhifəsindəki şəkildə cəhalət yuxusunda yatanların səltənəti təsvir olunmuşdur. Jurnalın bütün nömrələrində eyni qaydada təsvir olunan Molla Nəsrəddin isə əlinin hərəkəti və istehzal bir heyrət ifadə edən baxışı ilə bu mənzərəni seyr edir və görür ki, bütün mömin müsəlmanlar müxtəlif vəziyyətlərdə və paltarlarda yuxu allahı Morfeyin ağışundadırlar. Gecə keçmiş, səhər açılmışdır. Pəncərədən düşən ziyalar bu yuxu səltənətini işıqlandırmışdır. Lakin heç kəs və heç bir şey bu möhkəm yatmış müsəlmanları oyatmağa qadir deyildir: qocalar və cavanlar, orta yaşlı kişilər-hamısı yatmışlar, bu aləmdəki hər şeyi unudub yuxuya getmişlər, sükunəti bütün dünyadan üstün tutmuşlar. Uzaqda cavan bir oğlan, deyəsən, qüvvəsini toplayıb oynamaq istəyir, lakin ağır yuxu ona da gözlərini açmağa imkan vermir.

Molla öz oxucularına müraciət edərək deyir: “Ey mənim müsəlman qardaşlarım! zamani ki, məndən bir gülməli söz eşidib ağzınızı göyə açıb və gözlərinizi yumub o qədər “xa... xa !..” edib güldünüz... o vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz... Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülürsünüz.. , o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqət ilə baxınız camalınıza”.

Jurnal hər şeydən çox müsəlmanlar arasındakı mövhumata, cəhalətə və fanatizmə gülür. Çünki bunlar müsəlmanların həyatında böyük bir maneəyə çevrilib və onların geri qalmasına səbəb olubdur. Məsələn, müsəlmanlardakı mövhumatı göstərmək üçün Molla onlara məsləhət görür ki, hər

ayın üçündə, beşində, on üç, on altı, iyirmi bir, iyirmi dörd və iyirmi beşində, həftənin bazar və bazar ertəsi günlərində, habelə hər ayın 28 və 29-da jurnala abunə yazılmasınlar. Çünki bu günlər ağır və nəhs günlər hesab olunur. Həmçinin Molla məsləhət görür ki, redaksiyaya göndərilən məktublarda gərək metal pero ilə yox, mütləq qamış qələmlə, özü də elə dəbdəbəli və ibarəli bir dillə yazsınlar ki, orada bir kəlmə də Azərbaycan sözü işlənməsin.

Çünki Azərbaycan sözlərini işlətmək şəxsin elminin azlığına dəlalət edir. Susmaq müdrikliyin ən yüksək dərəcəsi hesab olunur. Əgər həzrət Süleyman danışmağı gümüş, susmağı qızıl adlandıırıbsa, “Molla Nəsrəddin”ə görə, susmaq lap brilyantdır. Buna görə də o, öz həmməzhəblərinə məsləhət görür ki, bu qiymətli cəvahiri göz bəbəkləri kimi qoruyub saxlasınlar və hər hansı bir həyati məsələdən söhbət düşəndə danışmayıb sussunlar. Xüsusilə, yaşadığımız indiki həyəcanlı zamanədə susmaq daha çox lazımdır. Yoxsa bir kəlmə artıq söz üçün ictimai qayda-qanunu və ümumun sükutunu qoruyanların tələsinə asanlıqla düşmək olar. Susmağın əhəmiyyətinə dair jurnalda gözəl bir şeir dərc olunmuşdur ki, həmin şeirdə belə deyilir: “Əgər qonşuların səni döyüb incitsələr, var-yoxunu əlindən alsalar, acıqlanma, başını aşağı sal və lal ol. Çünki sənin xeyrin və qurtuluşun susmaqdadır”(1). Molla Nəsrəddin müsəlmanlar arasından dövlət dumasına üzv seçilmiş adamlara da məsləhət görür ki, öz nüfuzlarını saxlamaq üçün özlərini mənasız hay-küy salanlara oxşatmasınlar. Müsəlmanlara məxsus səbr və dərin sükutla öz ağıl və ləyaqətlərini büruzə versinlər. Jurnalın beşinci nömrəsində dərc olunmuş “Məclisi-ədəb” şəkli müsəlmanlarda susmağın, mütiliyn və tam sükutun nə qədər uca bir mərtəbədə tutulduğunu göstərən ən yaxşı illüstrasiyadır.

Molla heç özünün mənsub olduğu təbəqəyə də rəhm etmir. Öz kəskin istehzal və kəsərli sözləri ilə o, müsəlman ruhanilərinə tez-tez sataşır. Ruhanilərə hücumu əsaslı olsa da,

bizim fikrimizcə, həddindən çox kəskin və bir qədər də tendensiyalıdır. Bizim ruhanilərin başlıca qüsuru onların cahilliyində və məhdud düşünmələrindədir. Ruhanilərin əksəriyyətinin əqidəsinə və anlayışına görə, dinin mənası yalnız zahiri xarakter daşıyan bəzi dini ayinlərin icrasındadır; dinin daxili mənası onun əsas məğzi, əxlaq təlimi isə ya mollaların özlərinin başa düşməməsi, ya da şəxsi mənfəətləri üzündən şüurlu surətdə nəzərdən qaçırılır.

Jurnalın üçüncü nömrəsində (Hacı Seyid Əzim Şirvaniyə təqlid yolu ilə) dərc olunmuş “Keçmiş yad” şeirində (2) müəllif mollaın dili ilə keçmiş əyyamı xatırlayıb deyir ki, keçmiş zamanlarda mömin müsəlman bəndələrin hamısı cəhalət içində idi. Heç nəyi bilmir, heç nəyi anlamırdılar; mollaı hər yerdə alim və müqəddəs bir insan sayırdılar; onu plova, çaya qonaq edirdilər. Vəz edib hamının canına qorxu salanda hər yerdən ona pul və xələt verilirdi. Onda ki, övladi-vətən xam idi, kef çəkməli əyyam idi. O gözəl əyyam keçmişdir, onu geri qaytarmaq mümkün deyildir.

Müsəlman arvadlarının ağır və kölə vəziyyəti də jurnalın diqqətindən kənar qalmamışdır. “Molla Nəsrəddin”in həmin nömrəsində belə bir şəkil verilmişdir. Evin başçısı taxtda döşəkçənin üzərində uzanıb fikirli halda qəlyan çəkir; onun qabağında oturan kiçik bir oğlan uşağı qışqıraraq ağlayır. Qəlyanı çəkən kişinin arvadı otağa daxil olur, onun paltarını köhnə, ayaqları yalındır. Əlində sənək var, bir uşağı da arxasına almışdır. Ər onu görəndə kimi qəzəbli halda deyir: “Ay arvad, allah sənə lənət eləsin, bu uşaq mənim başımı apardı, gəl bunu da götür al dalına!”

Hər şeyi bilməyə çalışan kiçik bir qız nənəsindən soruşur ki, nə üçün onun sifəti saralmış və qırıqlarla örtülmüşdür (3). (Pozdnyakovun bu şeiri tərcümə olunub “Dəbistan” jurnalında çap edilmişdir). Molla nənənin əvəzinə qıza cavab verib, onun gözlərini açaraq deyir ki, hər bir Azərbaycan qızının taleyi belədir və həmin kiçik qızın özünü də belə bir tale gözləyir. O

da vaxtından əvvəl solub saralacaq, sifəti qırıqlarla örtüləcək, qoca bir nənə olacaqdır. Mərhmətsiz və qəzəbli atası 8-10 yaşlı bu kiçik qızı 40 yaşında dəvə boyda və kütbeyin bir kişiyeərə verəcəkdir. O zamandan qızın həyatında qara günlər başlanacaqdır. O bir daha ömründə ağ gün görməyəcək, sevinçə həsrət qalacaq və heç kəsdən təsəlli ala bilməyəcəkdir. Molla həmin kiçik qıza müraciət edib deyir: “Qızım, bu elə bir dərddir ki, əlacı yoxdur. Ərin tez-tez səni döyüb, söyəcək, heç bir günahın olmadan səni təhqir edib alçalacaqdır. Günlərin birində sənin başqa bir arvad alacaq və səni həmişəlik unudacaqdır. Çox çəkməyəcək ki, ərin üçüncü bir arvad alacaq, sonra sizin aranızda həmişə dava-dalaş hökm sürəcəkdir. Dərd və kədər səni yandıracaqdır. İstər təqsirin olsun, istər olmasın əriniz gündə birinizi döyəcəkdir. Yaxın gələcəkdə səni də belə bir həyat gözləyir. O zaman sən də tezliklə qocalarsan, nənən kimi sənin də alnın qırıqlarla örtülər”.

Qonşu dövlətin – “Qızıl İranın” həyatı jurnala zəngin və çox maraqlı material verir. Hələ beş-altı il bundan əvvəl çapdan çıxmış olan məşhur Səyahətnaməyi-İbrahimbəy” bizi İran həyatı ilə yaxşı tanış edir. Budur, qarşımızda belə bir şəkil vardır: İrandan bizə “əziz qonaqlar” kimi gələn, əslində isə cəhalət, zülmət, mövhumat və fanatizm carçıları olan dərvişlər, ilan oynadanlar, meymun oynadanlar, cadugərlər, gözbağlıcalar, nağıl deyənlər, fala baxanlar, cindarlar, mollalar, yuxu təbir edənlər, tiryək satanlar və asan qazanc əldə etmək üçün macərə axtaran digər fırıldaqçılar əl-ələ verib, cərgə ilə Araz çayından bu tərəfə keçirlər. Onlar hər il Zaqafqaziyaya yüzlərlə və minlərlə gəlir. Ölkədəki cahil əhalini istismar edir, onların əxlaqını pozur, camaat arasında fanatizm toxumu yayır, özləri də bizim pulumuzu ciblərinə doldururlar(4).

Budur, “Qızıl İranın” həyatından verilmiş başqa bir şəkil.(№ 9). İran şəhərlərinin birinin küçəsində örtülü karetda tanınmış bir şəxs öz xanımı ilə gedir; xanım tülə və çadraya bürünmüşdür. Fərraşlar qabaqda gedərək qışqırırlar: “Çəkil, yol

ver, gözlərini yum, kor ol!” Onlar təsadüfən həmin küçədə qarşılarına çıxan iranlıların kürəyinə və peysərinə zərbələr endirirlər, küçədəki iranlılar onların əmrinə tabe olub, üzlərini divara çevirir və gözlərini yumurlar ki, karetda gedən mötəbər şəxsləri görməyə cəsarət etməsinlər. Bütün bu hadisələr XX əsrdə baş verir. “Molla Nəsrəddin” uşaqların ev və məktəb tərbiyəsi məsələsində böyük diqqət edir, müsəlmanlarda uşaqların ev tərbiyəsinin nə qədər acınacaqlı bir vəziyyətdə olduğunu və bu məsələnin, ümumiyyətlə, necə yanlış qoyulduğunu göstərən kəskin qeydə jurnalın demək olar ki, hər nömrəsində təsadüf edə bilərsiniz. Jurnalın altıncı nömrəsində dərc olunmuş “Laylay” dan(5) görünür ki, müsəlman anaları uşaqlara hələ beşikdə ikən necə müdhiş mətləb və fikirlər aşılalırlar. Hazırcavablıqla yazılmış bir sıra məqalələrdə, məsələn “Niyə mən dərstdən qaçım?” adlı məqalədə “Hop-hop” adlı bir nəfər bizim məktəblərin nöqsanlarını çox aydın göstərər deyir ki, bu məktəblər uşaqların mənəvi keyfiyyətlərini və zehni qabiliyyətlərini artırmaq əvəzinə, onların əxlaqi cəhətdən korlanıb şikəst olmalarına kömək edir(6).

Jurnalda verilən məktublar çox bacarıqla tərtib olunur. Onlarda Qafqazın müxtəlif yerlərindəki sakinlərin adətləri və ənənələri göstərilir. Xüsusilə İrandan və Türkiyədən verilən teleqramlar da maraqlı olurlar. Onlardan bəzilərini misal çəkək: “Təbriz. 30 mart. Hacı Qurbanın şəkər zavodu yandı və iki milyon zərər mülahizə olunur”. “Tehran, Tehrandan Bəndərbuşirə kimi təlsiz teleqraf işləməyə başladı”. “German-Şiraz dəmir yollarının tətilləri gözlənilir”. “İstanbul. 29 mart. Küçə gedən vaxt öskürməyi Osmanlı hökuməti əhaliyə qadağan edibdir” və ilaxır.

İran təqvimindən alınan və jurnalda verilən məlumat da çox maraqlıdır. Həmin məlumatda, məsələn, deyilir: Bu il həmişəki kimi çox toz olacaqdır. hərəgah yağış yağsa, yerdən nəbatat çox göyərəcək... İran tərəqqi edəcək, Yaponiya tənəzzül. Osmanlı ilə Bolqariya ya dava edəcək ya etməyəcək.

Dava etsə, ya Osmanlı basılacaq, ya Bolqariya. Ulduzların vəziyyəti üləmalar üçün saatin xoş olduğunu xəbər verir. Üləmalar "İrşad" qəzetini və "Molla Nəsrəddin" jurnalını lənətləyəcək və bütün yeni elmlərin hamısını baykot edəcəkdir.

Jurnalın şəkillərinə gəldikdə, demək olar ki, onun rəssamı(O. Ş.-linq) yerli əhalinin məişətini, adət-ənənələrini gözəlcə öyrənmişdir. Onun bəzi şəkilləri bilavasitə həyatdan alınmış lövhələri bütün dolğunluğu ilə oxucuya göstərir. "Qoç döyüşdürmək", "Qəzet satan və dövlətli tacir", "Ədalət(talaq vermək əhvalatı)", "Əziz qonaqlar", "Məclisi-ədib", "İyirminci əsr", "Cümə. Dükənlər bağı", "Qrammatika mübahisələri", "Vəqf", "Şəriət dərindən imtahan", "Tacir Xoncaxani" və başqa şəkillər belədir(7).

Ümumiyyətlə, "Molla Nəsrəddin" çox yaxşı təsir bağışlayır və öz çətin vəzifəsini hələlik müvəffəqiyyətlə yerinə yetirir. Yeni azərbaycanlıların vaxtı keçmiş, köhnəlmiş görüşlərini, anlayış və adətlərini islah etməyə və özlərini oyaqıb, yeni, nəcib və ciddi fəaliyyətə sövq etməyə çalışır. biz C. Məmmədquluzadəyə səmimi qəlbədən müvəffəqiyyətlər arzu edirik və ümidvarıq ki, müsəlman cəmiyyəti bu faydalı və yeganə jurnalın nəşrinə kömək göstərəcəkdir.

1906

İDARƏYƏ MƏKTUB

Müdiri-möhtərəm fəzilətli cənab İsabəy Aşurbəyov(1). Əvvəla cənab haqdan zat-alilərinizin səhhət və afiyyət üzrə payidar olmağını arzu edirəm, digər tərəfdən cənabınıza izhari-məmunyyətlər edib, millət yolunda göstərdiyiniz hümmət və qeyrətinizə təhsin və afərin oxuyuram və qəlbən şad oluram ki, sizin kimi qeyrətmənd şəxslər dəxi bizim müsəlmanların içində görənirlər. Xüsusən, müsəlman və erməni arasında sülh və

barışığın bina tutmasına çalışmağımız hər bir şeydən artıq bizi şad eləyir. Əgərçi erməni-müsəlman iğtişasında Şuşa qələsində həqirin evi içinin əcnası ilə yanıb tələf olubdur, dayım və onun iki nəfər cavan uşaqları qətlə yetibdir, bununla belə mən ürəyimdə büğz və ədavət bilməyib, bunu ancaq arzu edirəm ki, bu iki qonşunun arasında şeytanın iğva və vəsvəsesi ilə bəhəmə gələn fitnə və fəsad götürülsün və yenə irəlili mehribançılıq və dostluq onların yerini tutsun. Vaxta ki, biz yəqin etdik, hər iki tərəfi bir-biri ilə vuruşduran və yek-digərinin üstə qalxızan üçüncü bir düşməndir, onda bizə vacib olan budur ki, haman düşmənin vəsvəsesinə bir də aldanmayaq və müttəhid olub, onun dəfinə və bizdən kənar olmasına çarələr tapaq. Ancaq bu yolla biz özümüzü düzəldib, sahili-nicatə yetirə bilərik, ancaq büğz və ədavəti bilmərrə unudub dostluq əlini bir-birimizə uzatmaqla qüvvət və mütməinnlik hasil edə bilərik. Hərgah bundan sonra biz bir-birimizə inanıb etimad və etibar etsək, onda bizi barışdırmağa və aralıqdan niza və fəsadı götürməyə nə Qalaşapov lazım gəlir, nə Levitski və qeyrisi. Erməni və müsəlman onlara arız olan bu qədər fəlakət və müsibətdən sonra gərəkdir dürüst fikir edib, öz işlərindən və öz etdikləri insafsız və əqilsiz əməllərindən peşiman olalar, barışmağı özləri lazım və vacib bilələr. Ancaq o barışıq möhkəmdir, vaxta ki, o tərəflərin rızası və xahişi ilə əmələ gəlir. Zorla və təkid ilə bəhəmə gələn barışıq möhkəm ola bilməz və hansı tərəf bu işdə artıq danalıq, mürüvvət və sədaqət göstərsə, özünə yetən zərəri nəzərə almayıb, əvvəlcə sülh əlini dostu uzatsa o tərəf səd afərinlər olsun. Ümidvaram ki, tezliklə hər iki tərəf bir-birinə sülh əlini uzada və aralıqdan ədavəti bilmərrə götürə...

1906

İRANIN OYANMASI

(İranda konstitusiya elan edilməsi münasibətilə)

On il bundan əvvəl mən təsadüfən bir nəfər varlı iranlı ilə tanış oldum. O, öz ticarət işləri ilə əlaqədar olaraq İstanbula gedirdi. Mənim tanışım İranın əsl oğlu kimi çox məlumatlı, əyləncəli və maraqlı bir adam idi. Mənim İran haqqındakı suallarına cavab verərək, o ölkənin vəziyyəti haqqında müfəssəl məlumat verdi və öz vətəninin gələcəyi haqqında çox bədbin mülahizələr söylədi. Vaxtı ilə xoşbəxt və əzəmətli bir dövlət olan İranın ağır vəziyyətini qabarıq təsvir etmək üçün o, belə bir müqayisə apardı: dəmir yolu və hərəkət üçün başqa az-çox əlverişli nəqliyyat vasitəsi olmayan Ərəbistan yarımadasında susuz və həyat əsəri olmayan səhralarda uzun məsafələri yalnız dəvə karvanları ilə qət etmək mümkündür. Bəzən elə olur ki, karvandakı dəvələrdən biri taqətdən düşür və yolu davam etdirə bilmir. belə hallarda sarvanlar yorulmuş dəvədən yükü götürür və yazıq heyvanı başlı-başına buraxaraq yollarına davam edirlər. Zira, təcrübə göstərir ki, yerə çökən dəvəni heç bir vəchlə ayağa qaldırmaq olmaz!

Karvan uzaqlaşdıqdan və qaranlıq düşdükdən sonra səhranın vəhşi heyvanları hər tərəfdən dəvənin üstünə cumur və onu diri-diri parçalayırlar. Müqavimət göstərməyə əsla taqəti qalmayan, hətta yerindən belə qalxmağa qüdrəti olmayan bədbəxt heyvan inilti ilə böyürür və öz səsi ilə səhrada hökm sürən sakitliyi pozur. Hazırda İranda da vəziyyət belədir. O, bəşəriyyətin fasiləsiz irəli gedən karvanından kənar düşmüş və təkmilləşməyə, inkişafa doğru yolunu davam etdirə bilmir. İndi bu müdafiəsiz, zəifləmiş ölkəni yırtıcı heyvanları xatırladan başqa dövlətlər parçalamaq istəyirlər.

Bu söhbətdən beş il keçdikdən sonra naməlum bir müəllifin İran haqqında "Səyahətnaməyi-İbrahimbəy"(1) adlı ifşaedici bir əsəri meydana gəldi.

Səlis ədəbi dildə yazılmış və Misirdə çap olunmuş bu əsər, İranın özündə olduğu kimi, kənarlarda da çox böyük təsir bağışladı. Kitab müasir İranın həyatı ilə, xüsusən, İran xalqının vəziyyəti və İran hökumətinin ona münasibəti ilə oxucuları tanış edirdi. Bu kitab bir daha bizdə belə bir əqidəni möhkəmlətdi ki, İran ən bədbəxt ölkədir və o, yaxın gələcəkdə mütləq məhv olacaqdır.

Lakin görünür ki, bu müəmmalı Şərqdə xalqların taleyindən baş çıxarmaq qeyri-mümkündür. Təəccüblüdür ki, İranda indi qərribə hadisələr baş verməkdədir. Uzun müddət davam edən yuxudan sonra burada oyanma əlamətləri müşahidə edilir. Deyəsən, yorulmuş dəvə ayağa qalxmaq və karvana qoşulmaq istəyir. Fikir intibahı bütün ölkəni bürümüş və islahat işlərinə böyük meyl görünməkdədir. Xüsusən, İranda böyük təsir qüvvəsinə malik olan ruhanilər qorxulu əhvali-ruhiyyə keçirir. Hələ keçən əsrin 80 - cı illərində İranın Londondakı keçmiş səfiri Mirzə Melkum xan(2) ruhanilərin ölkədə qüvvətli təsirini hiss etdiyi üçün "Qanun" da İran müctəhidlərini o zamankı sədrəzəmin siyasətinə və bir sıra xarici dövlətlərin İranda qüvvətlənən təsirinə qarşı əlbir etiraz üçün fəal mübarizəyə çağırmışdı.

Bu dövrdən iyirmi beş il keçmişdir. İndi ruhanilər dərk etmişlər ki, onların ən əsas vəzifəsi xalqın mənafeyini, onun ruhani və əxlaqi müstəqilliyini müdafiə etməkdən ibarətdir. Onlar müasir quruluşdan öz narazılıqlarını hamıdan əvvəl açıb söyləmiş, hətta öz etirazlarını şahın paytaxtında, Tehrandə da bildirmişlər. Yerli əhali öz ruhani rəhbərlərinin səslərinə tam şərik olmuşdur. İki seyidin qətli və Tehrandan ruhanilərin sürgün edilməsi hərəkətin qabağını almadı, əksinə daha da qüvvətləndirdi. Baş vəzirə qarşı düşmənçilik və nifrət daha da artdı və hər yerdə zalım Eynəlüddövləyə(3) lənət oxumağa başladılar. Hökumət əleyhinə qalxmış və hər yerdə ruhanilər tərəfindən müdafiə edilən hərəkət çox sürətlə bütün ölkəyə yayıldı.

Şahın Tehran ruhaniliyi nümayəndələrinin adına göndərdiyi fərmanından görünür ki, şah onu idarə etdiyi ölkə üçün təhlükə törədə biləcək bu hərəkətdən çox narahat olmuşdur. Fərmanda şah ciddi surətdə mücdəhidləri-öz sadıq bəndələrini təbəəlik vəzifələrini yerinə yetirməyə, sülhə və itaətə çağırır, eyni zamanda, söz verir ki, onların mənafeyini müdafiə etsin və ağıllı arzularını yerinə yetirsin.

Məşriqi adlı birisi "İrşad" qəzetində Tehranda yayılmış bir intibahnamənin məzmununu nəql edir. Bu intibahnamə tehranlıların əhvali-ruhiyyəsini eyni ilə əks etdirir. Onun məzmununu belədir: İki nüfuzlu və məlumatlı xan arasında söhbət gedir. Onlardan biri soruşur, o birisi cavab verir:

S u a l: Tehranda yenə nələr baş verir, nə üçün Eynəlüddövlə seyidləri edam və ruhaniləri sürgün etməyə hökm vermişdir?

C a v a b: Görüm onu lənətə gəlsin, o özünü də, hökuməti də rüsvay elədi və öz inamsızlığını və daxili aləmini açıb göstərdi. Onun bu hərəkəti elə ruhanilər üçün çox əlverişlidir. Xalq bu vaxta qədər düşünürdü ki, o müsəlmandır. İndi allaha şükür o, başa düşdü ki, Eynəlüddövlə müsəlman deyil, kafirdir; əks halda müqəddəs imamın qəbri üstündə peyğəmbər nəslinin qanını tökməzdi və ona məxsus olan kəndi gülləbaran etməzdi.

S u a l: Bəs nə əcəb şah bu cür cinayətlərə yol verir?

C a v a b: Ay qardaş, şah kimdir, bütün bunlar onun nə vecinədir. Məyər o bilir ki, ətrafında nələr baş verir, məyər bu şümlər⁴⁴(vəzirlər) qoyarlar ki, şah onun ölkəsində baş verən cinayətlərin ondan birini bilsin.

S u a l: Əgər şah bilmirsə onun dövlətində nələr olur, bəs onda onun gələcəkdə taleyi necə olacaqdır?

C a v a b: Mən sizə sözün düzünü deyirəm: əgər işlər bu vəziyyətdə davam edərsə, onda çox çəkməz ki, nə İran qalar, nə

də İran xalqı. Buna görə də mütləq xalq özü haqqında düşünməli və vaxtında özünə çarə tapmalıdır. Əks halda bu satqın hakimlər ölkəni tamam məhv edəcəklər...

S u a l: Bəs İngiltərə konsulxanasında gizlənmiş tacirlərin, sənətkarların, tələbələrin və başqalarının xahişi nədən ibarətdir?

C a v a b: Həm onların, həm də xalqın xahişi budur ki, şah taxt-taca və xalqa düşmən olan vəzirləri məhkəməyə vermək şərti ilə rədd eləsin, iki seyidin qatillərini lazımınca cəzalandırsın, həmçinin ruhaniləri lazımi ədəb-ərkanla Tehrana geri qaytarsın. Onların başqa xahişi budur ki, Tehranda xalq məclisi təşkil olunsun, burada işlər müqəddəs Quranın tələbi, mənası və ruhuna uyğun şəkildə həll edilsin və beləliklə, xalq acgöz hakimlərin cinayətlərindən və ədalətsizliyindən azad etsin.

Bütün bunlar göstərir ki, İranda xalq şüuru oyanır və İran xalqı yeni gözəl həyata qədəm qoyur. Lakin İranın ictimai xalq hərəkəti tarixində ən təsirli fakt indiyə qədər mütləqiyyətin mühafizəkar dayağı hesab edilən ruhaniliyin hərəkətdə əsas qüvvə kimi iştirak etməsidir. İranda konstitusiyaya elan edilmişdir. Belə düşünmək olar ki, azad xalqın hüquqlarını cəsarətlə müdafiəyə qalxmış xalq zəkası bütün ölkəni geniş və aydın tərəqqi yoluna çıxaracaqdır.

1906

ƏDƏBİYYATIMIZA DAİR

Molla Vəli Vidadinin, Molla Pənah Vaqifin və Qasım bəy Zakirin göy üzündə qatarlaşıb oxuya-oxuya uçan durnalara xitabən yazdığı mürəbbəti möhtərəm "Rəhbər" in səhifələrinə təqdim etməklə belə məlum edirəm ki, bu əsərlər nə Adolf Berjenin Leypsiqdə çap olunan məcmuəsinə(1) və nə də Yusif Qarabağının kitabçasına(2) daxil olmayıb, nüdrətən tapılan əsərlərdir.

⁴⁴ Təhqiredici sözdür. Şümr-Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi imam Hüseyinin qatildir.

Molla Vəli Vidadi

Qatar-qatar olub qalxıb havaya,
Nə çıxıbsız asimana durnalar?
Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin ötərsiz,
Üz tutubsuz nə məkana, durnalar?

Təsbihi kimi qatarınız düzərsiz,
Havalanıb ərş üzündə süzərsiz,
Gah olur ki, danə-xurə gəzərsiz,
Siz düşərsiz pərişana, durnalar!

Ərz eyləyim bu sözümlün sağdır,
Yollarınız həramıdır, yağdır,
Şahin, şunqar sürbənizi⁴⁵ dağdır,
Boyanarsız qızıl qana, durnalar!

Əzəl başdan Bəsrə, Bağdad eliniz,
Bəylər üçün ərmeğandır teliniz,
Oxuduqca şirin-şirin diliniz,
Bağrım olur şana-şana, durnalar!

Bir baş. çəkin dərdməndin halına,
Ərzə yazsın, qələm alsın əlinə,
Vidadi xəstədən Bağdad elinə
Siz yetirin bir nişanə durnalar!

⁴⁵ Sürbə - sürü, dəstə və qatar mənasındadır. Durna sürüsünə "sürbə" deyilir.

Molla Pənah Vaqif

Bir zaman havada qanaq saxlayın,
Sözüm vardır mənim sizə, durnalar!
Qatarlaşıb nə diyardan gəlirsiz?
Bir xəbər versəniz bizə, durnalar!

Sizə müştəq olub Bağdad elləri,
Gözləyə-gözləyə qalıb yolları,
Asta qanad çalın, qafil telləri,
Heyifdir, salarsız düzə, durnalar!

Xeyli vaxtdır yarın fərağındayam,
Pərvanə tək hüsnün çırağındayam,
Bir ala gözlünün soracağındayam,
Görünürmü, görün gözə, durnalar!

Mən sevmişəm ala gözün sürməsin,
Bədnəzər kəsibən ziyan verməsin,
Sağın gəzin, laçın gözü görməsin,
Qorxuram səfnizi poza, durnalar!

Nazənin-nazənin edərsiz avaz,
Ruh da təzələnir, olur sərəfraz,
Vaqifin də könlü çox edər pərvaz,
Hərdəm sizin ilə gəzə, durnalar!

Qasımbəy Zakir

Bir saat havada qanad saxlayın,
Rəhm edin didəmdə yaşa durnalar!
Qatarlaşıb hansı yerdən gəlırsız,
Qaqqıldaşa-qaqqıldaşa, durnalar!

Bu vilada hər gün tökülür qanlar,
Laçın yatağıdır bizim məkanlar,
Yavaş-yavaş keçin, səsniz anılar,
Qorxuram sürbəniz çaşa, durnalar!

Diyari-qürbətdə müddətə varam,
Gecə-gündüz canan deyib ağlaram,
Mən də sizin kimi qərıbi-zaram,
Eyləməyin məndən haşa, durnalar!

Mən sevmişəm yarın ala gözünü,
Nəşib ola bir də görüm üzünü,
Yoxsa danışırsız dilbər sözünü,
Verıbsınız nə baş-başa, durnalar.

Zakirəm, od tutub alışdı ciyər,
Var isə canandan sizdə bir xəbər,
Təğafül etməyin, allahı sevrə,
Dönməsin bağırınız daşa, durnalar!(3)

Əgərçi bu mürəbbətin iki axırncısı əvvəlkinə nəzirədir və lakin bunlardan birini o birilərinə tərcih vermək çətindir. Çünki hər bir şairin kəlamının məxsusi bir şivəsi vardır. Hər bir şair öz qəlbinin və təbinin iqtizasınca göy üzündə qatar ilə uçan durnalara üz tutub, öz hali-dilini ərz qılır. Vidadi xəstə öz hüzn-ələmindən və şikəstəxatirliyindən dəm vurub elə zənn eyləyir ki, durnalar dəxi həmişə qəm və ələmə mübtəla olub,

oxuduqları nəğmələr fərəh və şadlıq ucundan olmayıb, qəm və qüssədən naşi ah və nalələrdir. O səbəbdən şair onlara xitab edib deyir:

Qərıb-qərıb, qəmgin-qəmgin ötərsız
Üz tutubsuz nə məkana, durnalar?

Onların şirin dili Vidadinin ürəyini parça-parça eləyir:

Oxuduqca şirin-şirin diliniz,
Bağrım olur şana-şana, durnalar!

Burada şan-şan, yəni parça-parça əvəzinə vəznə-şeyr düz gəlmək üçün şana-şana yazılıbdır. Vaqif dəxi həmçinin öz qəlbində olan hissiyyati-təbiisindən söz açıb durnalardan təmənnə eləyir ki, intizarını çəkdiyi və soragında olduğu ala gözlü həmdəmdən görsünlər ona bir xəbər və əsər gətirə bilərlərmi? Onlara belə deyir:

Keyli vaxtdır yarın fərağındayam,
Pərvanə tək hüsnün çırağındayam,
Bir ala gözlünün soragındayam,
Görünürmü görün gözə, durnalar!

Durnaların oxumağı Vaqifə hüzn gətirməyir və könlünü pərişan qılmayı, onların avazı şairin ruhunu təzələndirir və onu dövrə qalxmağa, ərs üzündə onlarla seyr və səyahət etməyə təhrik qılır:

Nazənin-nazənin edərsız avaz,
Ruh da tazələnilir, olur sərəfraz,
Vaqifin də könlü çox edər pərvaz,
Hərdəm sizin ilə gəzə, durnalar!

Məlum ola ki, nə qədər ki, Molla Pənah Vaqif əhli-zövq və səfa idi, beş günlük ömrünü fürsət bilib istərdi ki, onu eyşi-ışrətdə keçirib, könlündə bir həsrət və arzu qoymasın, bir o qədər də onun dusti-həqiqisi Molla Vəli Vidadi dünyanın zövq və səfasına bel bağlamayıb, onun bifəva olmasından mütəhəffir və məyus idi, qəlbi və meyli axirət dünyası ilə olub, ibadət və riyazətlə ömr keçirməyi beş günlük eyş-ışrətə tərcih qılırdı. Necə ki, bu barədə şair özü buyurubdur:

Fikr etsən əyər dəhrin işi bəhri-bələdir,
Bir dürri-giranmayəsi min cana bəhadır.
Hər nəqşi bir ayineyi-isbati-fənadır,
Məqsudi-dü aləm yenə təhsili-rizadır.
Bir cam yetir, saqi ki, dövrən belə qalmaz,
Tən bir gün olur xak ilə yeksan, belə qalmaz(4).

Qasımbəy Zakirə gəldikdə, o da Molla Pənah kimi durnalardan xahiş eləyir ki, ondan ehtiyat etməsinlər və onu özlərinə həmsirr, yoldaş və rəfiq hesab etsinlər:

Diyari-qürbətdə müddətdi varam,
Gecə-gündüz canan deyib ağlaram,
Mən də sizin kimi qəribi-zaram,
Eyləməyin məndən haşa, durnalar!

Amma hər üç şairin durnalara yazdığı və rəhmi gəlib dostluq və mehribanlıq üzü ilə onlara tapşırırlar ki, bu yerlər xatalı yerlərdir. Burada durmasınlar və səslərini çıxartmayıb, ahəstə keçib getsinlər və illa şahin və laçın duyuq düşüb onların sürvəsini dağıdar və qızıl qana boyar.

Vidadi deyir:

Şahin, şunqar sürbənizi dağıdar,
Boyanarsız qızıl qana, durnalar!

Vaqif deyir:

Saqın gəzin, laçın gözü görməsin,
Qorxuram səfnizi poza, durnalar!

Zakir deyir:

Laçın yatağıdır bizim məkanlar,
Qorxuram sürbəniz çaşa, durnalar!

Mühəssəlülkəlam, hər bir şairin kəlamında özgə bir lətafət və başqa bir hiss və məlahət var ki, əhli-dil və ərbabi-zövq və kamal onları oxuduqda dərk eləyir və hər şey ki, qəlb ilə hiss olunur, bəzi vaxt yazmaq və sevilməklə ifadə olunmaz, təqir və bəyana gəlməz.

1906

USTA ZEYNAL

Bu yaxınlarda Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin maraqlı bir hekayəsi həmin başlıq altında ayrıca kitabça şəklində çapdan çıxmışdır. Yumoristik "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktoru olan müəllif Azərbaycan ədəbiyyatında "Poçt qutusu", "Kışmış oyunu", "Səkinə."(1) və başqa hekayələri ilə də məşhurdur.

Sadəlik, təbiilik və real həyata yaxınlıq Məmmədquluzadə hekayələrinin əsas məziyyətləridir. hər şeydən görünür ki, müəllif öz xalqının həyatını və dünya görüşünü yaxşı bilir və

incə müşahidə qabiliyyətinə malikdir. Onun bilavasitə həyatdan götürülmüş hekayələri, bizim, Şərqi yazıçı və şairlərində olduğu kimi, boş fantaziyanın məhsulu deyildir. Məmmədquluzadənin başqa məziyyəti də onun, müşahidə etdiyi həyatı canlı və anlaşılıqlı dil ilə, Şərqi yumorunun aydın xüsusiyyətləri ilə verə bilməsidir ki, bu da oxucunun nəzərini hər şeydən çox cəlb edir.

Hekayənin çox sadə süjeti vardır. Muğdusi Akopun böyük oğlu Moskva Universitetini bitirib evlərinə gəlir. Onun evində böyük canlanma və həyəcan vardır. hamıdan çox ev sahibi narahatdır, düzdür, qonaqları qəbul etmək üçün onun evində hər şey hazırdır, otaqlar təmizdir və onların hamısı yenicə sahmana salınmışdır, lakin bədbəxtlikdən bir neçə gün bundan əvvəl çox şiddətli yağın yağışdan sonra zəlin səqfinin bir tərəfindən su axmış və səqf uçulub tökülmüşdür. Oğlu gələne qədər səqfin uçan yerini suvayıb düzəltmək lazımdır. Oğlu isə alınmış teleqrafa görə iki gündən sonra gəlməli idi. Bədbəxtlikdən Muğdusi Akopun tanış, bəna Usta Cəfər bu vaxt başqa yerdə işləyirdi. Onda o öz dostu Hacı Rəsulun məsləhəti ilə İrandan gəlmiş Usta Zeynal adlı birisini işləməyə götürür. Öz vətəninin həqiqi oğlu olan Usta Zeynal Muğdusi Akopun tam əksini təşkil edir. Axırncı üçün vaxt qızıldır, hər dəqiqə qiymətlidir və adam gərək ondan istifadə etsin. Birinci üçün isə rus atalar sözündə deyildi ki, iş ayı deyil ki, meşəyə qaçsın; tələsik lazım deyil, hər işi səbrlə, aramla görmək və allaha bel bağlamaq lazımdır. Tələsiklik və həyəcan ancaq işi korlaya bilər. Allahın köməyi olmadan bir iş görmək olmaz və onsuz işə başlamaq da lazım deyildir. Nə qədər ki, Muğdusi Akop bacarıqlı, öz mənfəətini güdən və işgüzdür, o qədər Usta Zeynal fəaliyyətsiz, cəsarətsiz və axmaqcasına sadələvhdür. o iş ki, Muğdusi Akopdan bir saat vaxt tələb edir, Usta Zeynala görə bu işə ən azı bir gün vaxt sərf etmək lazımdır. O iş ki, Muğdusi Akop bu gün görməlidir, Usta Zeynala görə, onu sabah da, o biri gün də yerinə yetirmək olar,

çünki tələsməyin yeri yoxdur, hər şey Allahın iradəsindən asılıdır. Lakin Usta Zeynalın əsas nöqsanı onun boşboğazlığı və özünəməxsus filosofçuluq etməsindədir. Muğdusi Akopa verdiyi suallara qısa və başqaçıncı cavablar almasına baxmayaraq Usta Zeynal ondan əl çəkmir və işi yarımçıq qoyaraq lazımsız boşboğazlığa başlayır. Nəhayət, hövsələsi daralmış ev sahibi ona kəskin surətdə deyir ki, o, bura söhbət üçün deyil, işləmək üçün gəlmişdir. Ev sahibinin bu töhmətindən qəti narahat olmayan Usta Zeynal Muğdusi Akopa təskinlik verir ki, inşallah işi təyin edilmiş vaxta qədər görüb qurtaracaqdır. Lakin o, qətiyyətlə tələsmir, tez-tez çubuq çəkir, vaxtlı-vaxtında namaz qılır və ev sahibi yanında olmayanda özü kimi Şərqi tənbel və boşboğaz oğlu olan köməkçisi Qurbanla birlikdə filosofluq edir. İş isə çox ləng və yavaş görülür.

Usta Zeynalla Qurban arasında necə söhbət getdiyi haqqında oxucuya məlumat vermək üçün onların danışığından aşağıdakı səciyyəvi yeri misal gətirirəm.

Qurban Usta Zeynala təsadüfən kəc verərək deyir:

- Usta, bizim xozeyin yaxşı adama oxşayır...

- Yaxşı adam olmağına yaxşı adamdı, Allah dinə gətirsin, amma nə fayda?!

- Usta, mən bir şeyə mat qalırım. Yaxşı, ermənilər bu aşkarlıqda zadı görmürlər? Bunlar niyə bəs dönüb müsəlman olmullar?...

- Qurban, bu işlər hamısı sirrdir. Bunları heç başa düşmək olmaz. Bunlar hamısı Allah yanında; çünki belə fərz elə, ermənilərin hamısı dönüb müsəlman oldu, onda cəhənnəmi Allah kimdən ötrü xəlq edib və kimi ora göndərəcək, Bu işlərin hamısının bir səbəbi var, yoxsa ermənilər çox yaxşı bilir ki, bizim məsələmiz onlarınkindən yaxşıdır. Xudayı-əzz və cəll.

- Usta, sözünü də kəsirəm, hələ deyək ki, müsəlman olmasınlar, mən bilmirəm bunlar hələ donuz ətindən irgənmirlər.

- Usta Zeynal malanı qoydu taxtın üstünə, çubuğu götürüb başladı doldurmağa və alçaq səslə dedi:

- Mən deyirəm ki, ermənilər özləri də görürlər ki, donuz ətində ləzzət yoxdu; amma boyunlarına düşüb, ta əl çəkə bilmirlər...Və bir də bunların hamısı allahdandır. Gəl ləyəni götür kəc qayır...

- Qıl körpüdən keçəndədi tamaşa!⁴⁶

- Qurban, bilirsən nə var? İşin əsli haqq yolu tanımaqdadır; insan ki, haqq yolunu tapdı, insan ki, xudayitaaalarımı ...

Muğdusi Akop içəri girib, dinməz-söyləməz baxdı Usta Zeynalın üzünə. Usta Zeynal üzünü Muğdusiyə tutub soruşdu:

- Ay xozeyin, səni and verirəm İncilə, bir mənə de görün, o zəhirmarda nə ləzzət görübsünüz ki, yeyirsiniz?

Bu sözlərə cavab olaraq. Muğdusi Akop deyir ki, o, Usta Zeynalı dini təbliğata qulaq asmaq üçün deyil, iş üçün gətirmişdir.

Çox keçmədən, Usta Zeynal işi yarımçıq atır və pərt çıxıb gedir ki, bu da Muğdusi Akopu çox dilxor edir. Əhvalat belə olur: ikinci gün məlum olur ki, kütbeyin Qurban öz yaddaşsızlığı üzündən Usta Zeynalgildən gətirilmiş ləyəni bir kənara qoyub, bütün günü erməninin səhəngində su daşımış və bununla da nəinki təkcə Usta Zeynalın üst-başını, hətta bütün işi murdarlamışdır. bizim nadan və fanatik ruhanilərin təlimi əsasında tərbiyə almış Usta Zeynalın tipi Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən çox müvəffəqiyyətlə və məharətlə yaradılmışdır. Kitaba tipik şəkillər çəkilmişdir. Məmmədquluzadənin istedadlı rus yazıçısı Çexovun əsərlərini xatırladan hekayələri bizim mədəni ziyalılarımızın nəzərini cəlb etməyə tam layiqdir.

⁴⁶ Müsəlmanların əqidəsinə görə, bütün adamlar o biri dünyada qılıncdan iti və sapdan nazik qıl körpüdən keçəcəklər. Allaha inananlar ondan hamar yol kimi cəsarətlə keçəcəklər, lakin günahı olanlar və allahsızlar müxtəlif murdar həşəratlarla dolu dərin uçuruma yuvarlanacaqlar.

Lakin nədənsə dövrü mətbuat "Usta Zeynal"ın üstündən sükutla keçmişdir.

1906

AZƏRBAYCAN DÖVRİ MƏTBUATININ QISA İCMALI

Otuz il bundan əvvəl Bakıda türk dilinin Azərbaycan ləhcəsində nəşr olunmağa başlayan "Əkinçi"⁴⁷ birinci müsəlman qəzeti idi. Bu qəzetin banisi keçmiş müsəlman pedaqoqu və hazırda məşhur ictimai xadim olan Həsənbəy Məlikov idi. Qayğısız və heç şeyin fikrini çəkməyən, "xoş keçmişin" ənənələri əsasında tərbiyə alan. hər cür yeniliyə qarşı fanatik münasibət bəsləyən Zaqafqaziyada yaşayan azərbaycanlıların o zamankı geri vəziyyətini nəzərə alaraq, əlbəttə, "Əkinçi" qəzetinin böyük müvəffəqiyyət qazanacağını gözləmək olmazdı. Həqiqətən, qəzet ilk nömrələrindən soyuq və qeyri-səmimi qarşılandı. Cəmiyyətin bəzi təbəqələri isə qəzetə güclü düşmən müqaviməti göstərdi. Redaktorun işgüzar və məzmunlu məqalələri, istedadlı şair Hacı Seyid Əzim Şirvaninin müsəlmanları fəal və mənalı həyata səsləyən gözəl şeirləri ucsuz-bucaqsız səhrada yüksələn fəryadı xatırladırdı, cavabsız qalan bir çağırış idi. Bundan əlavə, cənab Məlikov ehtiyatsızlıq edərək öz qəzetində vaxtsız olaraq dini şəbehlər(şaxsey-vaxsey) məsələsinə toxundu və bununla da şialik tərəfdarlarının qızgın hiddətinə səbəb oldu. Hər tərəfdən redaktorun üstünə məzəmmət və biabırçı həcvlər yazılmağa başlandı. Şuşa şairləri həcvlər yazan başqa şairləri bu cəhətdən geridə qoydular. Hadiyül-müzəllin(1) adlı birisi Qarabağdan redaksiyaya redaktorun adına biabırçı söyüşlər göndərdi. Cənab Məlikov bir qədər ixtisarla bu həcvi "Əkinçi" də dərc etdirərək

⁴⁷ "Əkinçi" 1875-ci ildə nəşrə başlayıb, 1877-ci ilin axırında qapanmışdır.

ona diqqəti cəlb edən aşağıdakı qeydi verir: “Cənab Hadiyül-Müzəllin Qarabağının aşağıda zikr olunan həcvini onların xahişinə müvafiq tamam çap elətməyə izn olmadı... Amma o cənab və onu fitləyən əşxaslar məyus olmasınlar ki, belə kamallı söz pünhan qalacaq. Fikrim budur ki, bizim Zərdab⁴⁸ kəndində, Qarabağın sərhəddində bir daş qoydurub, onun üstə zikr olan həcvi tamam qazdıram ki, gələcəkdə bizim evladlar o yadigara baxıb bilsinlər ki, mən bu zəhmət ilə milləti-islami qəflətdən ayılmaq istəyən vaxtda necə nadanlara rast gəlmişəm”(2).

Üç il ərzində qəzetdə dərc edilmiş mühüm materiallardan görünür ki, onun əsas məqsədi kənd təsərrüfatı biliklərini həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən ölkənin əhalisi arasında yaymaqdan ibarət olmuşdur. Aqronomiya sahəsində yaxşı mütəxəssis olan və sadə xalqın dilini bilən Həsənbəy Məlikov qəzetin hər nüsxəsində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə dair çox maraqlı və faydalı məqalələr dərc etdirirdi. O, eyni zamanda, elmi məlumatları asan bir şəkildə, sadə və anlaşılıqlı bir dildə oxuculara çatdırmaqda yüksək məharət göstərirdi. Bizim fikrimizə görə, bu məqalələr indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Əgər onlar müəyyən bir sistem halına salınıb Azərbaycan dilinə nəşr edilən dövrü jurnallarda çap olunarsa, kəndlilərə fayda verə bilər.

Lakin “Əkinçi” öz oxucularını bu cür gözəl materiallarla təmin etməsinə və ümumiyyətlə, ayıq və mənalı istiqamətinə baxmayaraq o, uzun müddət davam edə bilmədi və əhatə olunduğu nadan, qaranlıq mühitlə ağır mübarizədə öz fəaliyyətini dayandırdı.

“Əkinçi”dən sonra Tiflisdə bir-birinin ardınca “Ziyayül-Qafqaz”(3), və “Kəşkül” adlı iki Azərbaycan qəzeti nəşr edilməyə başladı. Bu qəzetlərin müəssisləri Ünsizadə qardaşları-Hacı Seyid əfəndi və Cəlal əfəndi idi. Onlar çox

⁴⁸ Zərdab- Göyçay qəzasında olan kənddir. Həsənbəy Məlikovun vətənidir.

bacarıqlı və Şərq dillərini yaxşı bilən adamlar olsalar da qəzet nəşr etmək kimi çətin və mürəkkəb işi aparmağa hələ qəti hazır deyildilər. Bunun nəticəsində tez bir zamanda “Ziyayül-Qafqaz”ın nəşri dayandırıldı və onun əvəzində Cəlal əfəndinin “Kəşkül”ü çıxmağa başladı. “Kəşkül”də “Ziyayül-Qafqaz” kimi hazırlıqsız adamların əlində idi və o, çox səlqişiz və müəyyən istiqaməti olmadan nəşr edilirdi.

“Kəşkül”də, məsələn, M. F. Axundovun tərcümeyi-halı ilə bir sırada müxtəlif zarafatlar, lətifələr və ağla sığmayan gülməli məlumatlar dərc edilirdi. Bəzən qəzetin bir neçə nömrəsində dalbadal Dağıstan və Çeçen xarabalıqlarından redaksiyaya göndərilən ərəb dilində yazılmış uzun, heç bir ciddi əhəmiyyəti olmayan məqalələr çap olunurdu. Dini-əxlaqi məsələlərin müxtəlif sahələrindən bəhs edən və dil cəhətdən anlaşılmaz olan bu məqalələrin əksəriyyəti, yəqin ki, yalnız onların müəllifləri üçün çap edilirdi. Bu cür hikmətləri anlamağa hazır olmayan oxucuların əksəriyyətinə isə fikir verilmirdi. Öz-özlüyündən məlumdur ki, xalqın ehtiyac və tələblərini inkar edən və zamanın ruhuna cavab verməyən “Kəşkül” kimi mətbuat orqanı geniş yayıla bilməzdi və o, keçən əsrin 90-cı illərinə qədər güc-bəla ilə öz acınacaqlı fəaliyyətini davam etdirərək nəşrini dayandırdı.

“Kəşkül” qəzeti bağlandıqdan sonra Zaqafqaziya müsəlmanları on-on beş il öz ana dilində mətbuat orqanından məhrum qaldı. Bir neçə şəxs Azərbaycan dilində qəzet çıxarmaq təşəbbüsü hökumət tərəfindən rədd edildi. Hökumət nə səbəbdən isə azərbaycanlılar arasında maarifin yayılması sahəsində məhsuldar işi ilə tanınan və səsli metod ilə savad təlimi üçün birinci dəfə Azərbaycan dilində dərslik tərtib edən Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının müsəlman şöbəsinin keçmiş inspektoru, əməkdar müəllim Çernyayevskinin də xahişini rədd etmişdi. Lakin Qafqazın başqa xalqlarından geridə qalan və mədəniyyəti zəif inkişaf etmiş azərbaycanlılar yaxşı bir mətbuat orqanına hamıdan çox ehtiyac hiss edirdilər.

Beləliklə, əgər “Ziyayül-Qafqaz” ilə “Kəşkül”ü ictimai orqan deyil, müvəffəqiyyətsizliyə uğramış şəxsi ticarət müəssisəsi hesab etsək, onda məlum olar ki. Qafqaz müsəlmanları 25 il ərzində mətbuat vasitəsi ilə öz ehtiyac və tələblərini müzakirə etmək, məktəb işini yaxşılaşdırmaq və ümumiyyətlə, öz həyatlarını irəli aparmaq imkanından məhrum edilmişlər. Bu müddətdə rus təbəəliyində olan çoxmilyonlu müsəlman əhalisi üçün yalnız Baxçasarayda “Tərcüman”(“Переводчик”) adlı həftəlik bir qəzet nəşr olunmuşdur. Baş sensor və şərqşünas cənab Smirnovun ciddi nəzarəti ilə nəşr edilən və kiçik formatda rus dilinə tərcüməsi ilə çıxan bu qəzet də Rusiya müsəlmanlarının bütün tələblərinə cavab vermək imkanına malik deyildi. bundan əlavə, Krım tatarlarının dilində çıxan “Tərcüman”, xüsusən, əvvəllər hamı tərəfindən başa düşülmədiyi üçün Zaqafqaziyada geniş yayıla bilmədi. Hazırda “Tərcüman” həftədə üç dəfə çıxır. Onun məzmunu xeyli yaxşılaşmış və dili Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmışdır. Belə ki, indi qəzet az-çox savadı olan azərbaycanlılar tərəfindən asanlıqla oxunur. Ədalət tələb edir ki, “Tərcüman”ın redaktoru cənab Qaspirinskiyin xidməti xüsusilə qeyd edilsin. Həyatının ağır şəraitdə keçməsinə baxmayaraq, o, 25 il ərzində rus müsəlmanlarının maariflənməsi sahəsində qızgın enerji ilə işləmiş və indi də işləməkdədir.

1903-cü ildə bizim möhtərəm publisistimiz Məmmədəğa Şahtaxtinski uzun əzab-əziyyətdən sonra Tiflisdə Azərbaycan dilində “Şərqi-Rus” adlı qəzet nəşr etməyə icazə alır. Bu qəzetin meydana gəlməsi nəinki yalnız Zaqafqaziyadakı azərbaycanlıları, hətta bütün Rusiya müsəlmanlarını sevindirdi. Hər tərəfdən redaksiyaya təbrik məktubları gəldi. 25 il əvvəl çox söylə “Əkinçi” qəzetinin adına deyilən mənasız və təhqiramiz həcvlər indi gənc “Şərqi-Rus” və onun redaktoru M. Şahtaxtinskiyin adına yazılan tərifli himnlərlə əvəz edildi. “Allah bəndəsi” adlı birisi “Şərqi-Rus”un 17-ci nömrəsində ondan əvvəl çıxan Azərbaycan qəzetlərinin ötəri icmalını verib,

müsəlmanları yeni qəzeti müdafiə etməyə çağırmışdı(4).O, azərbaycanlılar arasında nəşriyyat işinin çətinliyini, yeniliyini, nə yaxşı mətbəələrin, nə mürəttiblərin, nə də iş bilən əməkdaşların olmadığını nəzərə alaraq, ilk vaxtlar “Şərqi-Rus” oxucularını qəzetə iltifatla baxmağa və əlbir olaraq onu möhkəmlətməyə çağırmışdı. Həqiqətən də, qəzetin işi ilk əvvəllər elə bil yaxşı getdi, onun yalnız Zaqafqaziyanın müxtəlif yerlərində deyil, bütün imperiyanın Kazan, Orenburq, Ufa, Peterburq, Moskva, Zakaspi vilayəti, Türküstan, Vladivostok və başqa şəhərlərinə abunəçiləri var idi.

Lakin yaxşı nəzəriyyəçi olan cənab Şahtaxtinski təcrübədə özünü doğrulda bilmədi. O, qəzet işində tam təcrübəsiz olduğunu göstərdi. Ən başlıcası isə, cənab Şahtaxtinski xalqın mənəvi inkişafını nəzərə almadığı üçün ciddi səhvə yol verdi və öz qəzeti vasitəsi ilə tərtib etdiyi yeni əlifbanı yaymağa çalışdı. O, bununla özünə və qəzetə qarşı ümumi narazılıq oyatdı. Düzdür, bütün müsəlmanlar tərəfindən qəbul edilmiş ərəb əlifbası müsəlman dünyasında təəqqiyə ciddi surətdə maneçilik törədir və əsaslı dəyişikliklərə ehtiyacı vardır. Lakin bütün məsələ köhnə, əsrlərlə işlənən əlifbanı ləğv edib, onu əvəzinə daha əlverişli və daha mükəmməl əlifba təqdim etməkdədir. Cənab Şahtaxtinskiyin əlifbası isə heç bir xüsusi məziyyəti ilə fərqlənmirdi və o, başdan ayağa yöndəmsiz və mürəkkəb hərflərdən ibarət idi. Hamı tərəfindən ən əlverişli hesab edilən ərəb rəqəm işarələri cənab Şahtaxtinskiyin əlifbasında sait rolunu oynayırdı. Bu əlifbanın nöqsanları və yaramazlığı barədə mən elə o zaman, 1902-ci ildə Tiflis qəzetlərinin birində çox müfəssəl danışmışam(5).Cənab Qaspirinski də öz “Tərcüman” ında bu əlifbaya qarşı çıxmışdı. Göründüyü kimi, sonralar cənab Şahtaxtinski özü də əlifbasının tələb olunan vəzifələrə cavab vermədiyini anladı və yavaş-yavaş qəzetindən bu məsələni çıxartdı. Lakin o bu qənaətə çox gec, “Şərqi-Rus” öz əvvəlki nüfuzunu itirdikdən sonra gəldi.

Lakin bununla bərabər qəzetin bağlanması başqa səbəblər də olmuşdu. Məsələn, bizim fikrimizcə, gənc “Şərqi-Rus”a “Kaspi” qəzetinin o zamankı əməkdaşlarının hücumları və “Tərcüman”ın arasıkəsilməz iradları əsassız idi. Bizə məlum olduğu kimi, bütün bunların nəticəsində, cənab Şahtaxtinskiyə böyük pula, əməyə və mənəvi əzablara oturan “Şərqi-Rus”, nəşrinin ikinci ilində öz fəaliyyətini dayandıрмаğa məcbur oldu.

Keçən 1905-ci ilin payızında, təxminən 17 oktyabr manifesti ərəfəsində Bakıda həftəlik “Həyat” qəzeti çıxmağa başladı. Deyəsən, “Həyat” ona qədər nəşr edilmiş Azərbaycan qəzetlərinin hamısından mötəbəri idi. Onu müsəlmanların ən yaxşı ədəbi qüvvələri - Əlibəy Hüseynzadə ilə Əhmədbəy Ağayev birlikdə redaktə edirdilər. Qəzetin böyük formatı, yaxşı kağızı, gözəl və aydın çapı, ən başlıcası isə əməli və dərin məzmunlu məqalələri oxuculara yaxşı təsir bağışlayırdı. Lakin qəzet 3-4 ay çıxdıqdan sonra Əhmədbəy Ağayev ondan ayrıldı və Bakıda öz “İrşad” qəzetini təsis etdi. Əhmədbəyin getməsi ilə “Həyat”da işlər zəifləməyə başladı. Qəzet yavaş-yavaş canlı və maraqlı orqandan darıxdırıcı və qeyri-həyati sxolastik gündəliyə çevrilməyə başladı, ən vacib məsələlərə isə diqqət yetirilmədi... Qəzet dil cəhətdə də getdikcə yerli azərbaycanlılar üçün çətin və anlaşılmaz oldu. “Həyat”da əməkdaşlıq edən şəxslər öz yazılarında İstanbulda təhsil almış qəzetin redaktoru Əlibəy Hüseynzadənin üslubuna səylə təqlid etməyə başladılar. Lakin bu təqlid çox gülünc nəticələr verdi. “Həyat” qəzetinin bağlanması səbəbləri haqqında biz öz mülahizələrimizi “Znaniye” qəzetinin 6-cı nömrəsində ayrıca danışırdıq(6).

Hazırda bütün Qafqazda Azərbaycan dilində yalnız birçə “İrşad” qəzeti nəşr edilir və o da maddi cəhətdən çox böyük ehtiyac və kəsir içindədir.

Kədərlə bu qəmli faktı qeyd etmək lazımdır ki, hələ xalq kütlələrində qəzet oxumaq ehtiyacı yaranmamış və onlarda ictimai məsələlərə qarşı bir laqeydlik və etinasızlıq hiss

olunmaqdadır. bizim yuxarıda göstərdiyimiz səbəblərdən başqa, bu axırncı məsələ də, şübhəsiz, “Əkinçi”, “Kəşkül”, “Şərqi-Rus” və “Həyat” qəzetlərinin bağlanması mühüm təsir göstərmişdi.

“İrşad” qəzetinin fəaliyyətini davam etdirmək üçün onun redaktoru və nəşiri Ağayev lazımı miqdarda abunəçi toplamaq üçün Qafqazı səyahət etmişdir. Bu yolla abunəçi toplamaq, əlbəttə, çox adama qərribə və qeyri-adi şey kimi görünəcək, lakin başqa xalqlardan təhsil və mədəniyyətcə geridə qalmış müsəlmanlar arasında isə çap işinə yardım etmək üçün bu ən düzgün və bəlkə də, yeganə vasitədir. Yaxşı əməkdaşlar heyəti və Ağayev kimi təcrübəli publisistin rəhbərliyi altında nəşr edilən “İrşad” ən canlı, məzmunlu və gözəl mətbuat orqanıdır. Bu qəzet ictimai həyatın inkişafını açıq gözlə izləyir və onun səhifələrində Rusiya müsəlmanlarının həyatında az-çox əhəmiyyəti olan məsələlər diqqətlə və hərtərəfli müzakirə edilir. Odur ki, bütün vasitələrlə bu qəzetə yardım etmək mədəni müsəlmanların üzərinə düşür. Əgər bu qəzet də işin əvvəlində öz fəaliyyətini dayandıрмаğa məcbur olsa və qolbudaq atmadan solub məhv olsa, onda çətin ki, bundan sonra bir kimsə Azərbaycan dilində qəzet nəşr etməyə cəsarət edə.

Simaları hələ tam müəyyənləşməmiş gənc Azərbaycan jurnalları - “Dəbistan”, “Rəhbər” və “Füyuzat” haqqında rəyi xüsusi məqaləmizdə verəcəyik.

1906

VAQIF VƏ VIDADI VƏ BUNLARIN DOSTLUĞU

Milli şüəramızdan məşhur Molla Vəli Vidadi təxəllüsün vəfatından bu il tamam yüz il, yəni bir əsr gəlib keçir. o cəhətə onun adını hörmətli jurnallarımızda - “Dəbistan” və “Rəhbər” də(1) zikr edib, oxuculara Vidadinin barəsində bir para məlumat verməyi lazım gördük.

Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqif hər ikisi bir əsrin və bir elmin adamlarıdır. Qazax mahalında bunlar öz əsərlərini əhli-kəmal və sahibi-elm və mərifəti olub, müasirləri arasında özlərinə şan və hörmət qazanmışdılar və hər ikisinin gözəl, rəvan və səlim təbləri var idi. Belə ki, Qazax şairlərindən məşhur Kazımağa Salik təxəllüs bunların haqqında deyibdir:

Qazax içrə olub şairlər, amma
Əsamı onların biintihadır.
Biri Vaqif ki, məşhuri-xələyiq,
Gözəl mədhində məlumi-şümadır.
Biri xəstə Vidadi təbi mövzun
Ki, bəhri-nəzmi-şeyri cabəcadır.
İlahi, ol iki məğmun pirin
Günahı dərdinə səndən dəvadır.

Vaqif ilə Vidadinin arasında artıq dostluq və məhəbbət və bəzi rəvayətə görə bir növ qərabət dəxi varmış. Cavanlıq əyyamını bunlar bir yerdə keçirib eys və səfa sürərlərmiş. Amma sonralardan tarixi-hicriyyənin 1172 sənəsində ki, tarixi-məsihiyyənin 1766-cı ilinə mütabiqdir(2), Gürcüstan padşahı İrakli şahın vaxtında ki, o vaxt Qazax və Şəmsəddinli dəxi Gürcüstana tabe imiş. Qazax mahalının vəkili Pənah Ağanın zamanında bir para şuriş və inqilabın vüquinə görə Qazax mahalından bir neçə elat keçib Qarabağ vilayətinə, İbrahim xanın təhti-himayətinə gediblər. Belə ki, Molla Pənah dəxi öz elindən hicrət eyləyən firqə ilə ki, ibarət ola Salahlıdan və özgə bir qövlə görə Ağstafanın yaxınlığında olan Həsənsudan Qarabağa səfər edib və Cavanşir mahalında⁴⁹ Tərtərbasarda bir

⁴⁹ Məlum ola ki, məzkur elatın tamamisi Qarabağa köçməyib, onların əlsiz-ayaqsızları Qazaxda qalıb və sonra onlardan yenə böyük kəndlər əmələ gəlibdir. Məsələn, Dəmirçi Həsənli, Qaraqoyunlu, Alpavut, Salahlı və qeyriləri.

müddət sakin olub. Orada məəşi təng keçdiyinə görə köçüb İbrahim xanın paytaxtı olan Şuşa qalasına və miruru-əyyam ilə xani-mərhumun ən müqərriblərindən birisi olubdur. Amma Molla Vəli öz vətəninə qalıb, dusti-həqiqisinin müfariqətində qəm və qüssə edərmiş. Bəzi rəvayətə görə, Molla Vəli dəxi öz əql və kamalı sayəsində nam və şöhrət qazanıb, o da İrakli xana Qazax mahalına dair ümüratın səlahını göstərmək üçün müdəbbir və məsləhətçi olubdur. amma bu əhvalat təvaxixdə nəzərimizə çatmadı və Gürcüstan təvaxixinə bələd olan əhli-xibrədən bu barədə məlumat istəyib. Molla Vəli Vidadidən bir söz-səda eşitmədik.

Molla Vəli vaxtbavaxt dostu Vaqifə gözəl məktublar yazıb ondan əhval-pürsan olarmış və öz vilayətlərində vüquə gələn qəribə və şayani-diqqət əhvalatı rixtəyi nəzmə çəkib ona göndərərmiş. Vaqif dəxi Qarabağın əhval və övzaindən və başına gələn qəzavü qədərdən nəzm qılıb ona yollayarmış. Məsələn, Ağa Məhəmməd şahın Şuşa qələsində qətlə yetişməyi bərəsində bu şeirləri inşa edib, Molla Vəliyə göndərmişdi:

Ey Vidadi, gərdişi-dövrani-kəc rəftarə bax!
Ruzgarə qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax!
Əhli-zülmü necə bərbad eylədi bir ləhzədə,
Hökmi-adil padşahi-qadirü qəhharə bax!
Sübh söndü şəb ki, xəlqə qiblə idi bir çirağ,
Gecəki iqbali gör, gündüzdəki idbarə bax!
Taci-zərdən ta ki, ayrıldı dimaği-pürqürur,
Paymal oldu təpiklərdə səri-sərdarə bax!
Qeyrət et Ağa Məhəmməd xandan, ey kəmtər gəda,
Ta həyatın var ikən nə şahə, nə xunxarə bax!
Baş götür bu əhli-dünyadan ayaq tutduqca qaç,
Nə qıza, nə oğula, nə aşına, nə yarə bax!(3)

Bir çirağ ki, tamam İrana qiblə idi və cümlə xələyiq onun itaətində böyük xof ilə kəmərbəstə durmuşdular hənz sübh

olmamış qəflətən söndü. Hamının qəlbindən xof-xətər getdi və hamı onun qətlindən sonra asudə və arxayın nəfəs aldılar. Məlum ola ki, haman gecə bu kəlamın sahibi dəxi Şuşa qələsində zindanda məhbus və həlakına müntəzir durmuşdu.

Sübh açılarda şahı-zalim və birəhmin hökmünə görə gerek adamlar kəlləsindən minarə qurulaydı. Vaqifin başı haman dəhşətəngiz minarənin qülləsini müzəyyən edə idi. Çünki şair ilə səffak şahın qədimi kin və ədavəti var idi. Ağa Məhəmməd şahın bu niyyətinə şair özü kəlamında işarə eyləyib deyir:

Mən fəqirə əmr qılmışdı siyasət etməyə,
Qurtaran məzlumu zalımdan o dəm qəffarə bax!⁵⁰

Və lakin adilü qadirü qəhhar həqq-taala əhli-zülmü bir ləhzədə bərhad elədi və taci-zərdən dimaği-pürqüruru ayırıb təpiklər altına saldı.

Heyfa ki, Vidadi əleyhürrəhmənin Vaqifə göndərdiyi məktublarnın əksəri itib gedibdir və nə qədər biz səy və cüstcu etdikcə ki, onlardan bir parasını ələ gətirək, müyəssər olmadı. Təəccüb budur ki, mərhum Molla Vəli Vidadinin övladı ki, əlan hal həyatdadırlar və onlardan bəzisi elm və kamal sahibi hesab olunurlar, öz babalarının asar və əşarından və tərcümeyi halından bixəbərdirilər və onun adını diri etməyə əsla hümmət və qeyrət göstərməyirlər. Vidadinin kağızları ziyadə əhəmiyyətli və xoş məzmun olmağına Vaqifin qəzəlləri şəhadət verir. Məsələn, bir qəzəlində Molla Vəlidən ona vüsul olan kağızın barəsində belə yazır:

⁵⁰ Bu fərd Berjenin Leypsiç məcmuəsinə daxil olmayıbdir.

QƏZƏL

Vidadidən gələn kağız məni fərxəndəhal etdi.
Bu halı gördü qəm, filhal məndən intiqal etdi.
Uçub könlüm quşu pərvaz qılsa övci-əlayə,
Əcəb yox kim, bu məktubu özünə pərü bal etdi.
Ziyayi-şəms tək etdi, məni bədr eylədi, hala
Əgərçi qəddimi dövrani-filmazi hilal etdi.
Səvadi-namənin, ey dil, məgər zülmati-heyvandır
Ki, ruhum Xızr tək ondan bəsa kəsbi-kamal etdi.
Xəyal etmişdi Vaqif kim, rəvan bir xoş qəzəl yazsın,
Rəvan olmuşdu qasid kim, bunu ancaq xəyal etdi.

Bu qəzəldən məlum olur ki, Vaqif onu ömrünün musini çağında yazıbdır ki, candan əziz olan dostunun fəraqında xeyli cəfalar çəkib və dövrani-filmazi onun qəddini hilal edibdir. Vidadidən gələn kağız şairin könül quşuna pər və bal olub, onu uca məqamlarda seyr və gərdiş etməyə qalxızır. Və əgərçi zamanənin şuriş, iğtişaş inqilabı şairin qəddini əyib ikiqat edib, hilalə döndəribdir və lakin dusti-əzizin məktubu ziyayi-şəms tək onu misali-bədri-münəvvər qılır və səvadi-namə zülmati-heyvan kimi onun ruhuna səfa və əbədi həyat və kamal bəxş eləyir... Afərin bu dostluğa və mərhəbə belə sədaqətə! Bu qəzəl Şeyx Sədinin dostluq barəsində yazdığı kəlama bərabərdir. Təfavüt ancaq burasındadır ki, Şeyx Sədi həqiqi dostluq nədən ibarət olmasını və onun vəzifə və təkliflərini bəyan edib, ümum nasə xitabən öz kəlamını inşa qılıbdir. Amma Vaqif ancaq öz dostundan yetişən kağızdan xoşhal və dilşad olub, qədr və mənzələtini göstəribdir. Sədi əleyhürrəhmə dostluq barəsində buyurubdur və həqiqətdə çəmən-mənayə dürr və cavahirat səpibdir.

Yaran bövəd ke, səbr konəd bər cəfayi-yar,
Tərki-rizayi-xiş konəd bər rizayi-yar.
Gər bər vücudi-aşiqi-sadeq nəhənd tiğ

Binəd xətəyə-xiş, nə binəd cəfayi-yar.
 Yar ər bərayi-nəfs giriftən təriq nist,
 Ma nəfse-xiştən bekoşim əz bərayi-yar.
 Mən rəh nəmibərəm mægər onca ke kuyi-dust,
 Mən sər nəminəhəm mægər onca ke payi-yar(4)

Dusti-həqiqi və yarı-cani həqiqətdə o dostdur ki, öz xeyir və rızasını və səlahi-ümürünü dostun yolunda onun xatirəsi və rızası üçün tərki edib ondan canını və malını əsirgəməyə və dostun adı çəkilən yerdə maldan və candan keçə. Heyfa ki, bizim bu vəsvəsəyi-şeytan və dəğdəğəyi insan ilə malamal olan zamanımızda belə dostların vücudu kimyaya dönübdür. Zənnimizcə, həqiqi dost çox az tapılar ki, onun sədaqət və dəyanətinə etibar edib, dar günündə ona ümid bağlayan və şikəstə xatirini onun yadilə şad və xürrəm edəsən... Nakəslər və nəhlilər ilə dəxi dostluq etmək rəva deyil. Belə dostluq həqiqi olmayıb, riyayi və saxta olmasına şübhə yoxdur və belə saxta və yalançı dostluqdan uzaq olmaq eyni-səlahdır. Çünki onun axırı yoxdur, onda məhəbbət paydar olmaz, necə ki, Vidadi deyibdir:

Könül səbrü qərar etməz,
 Gedər yar olmayan yerdə.
 Məhəbbət paydar olmaz,
 Vəfadar olmayan yerdə.

Vəfa qıl bir vəfadərə,
 Ulaşma hər biiqrərə,
 Mətəin atma bazərə,
 Xiridar olmayan yerdə(5).

Yəni hər nəhl və nakəsə bel bağlama, sözüne bəvər və əhdinə etibar etmə, dar gündə, zərurət məqamında baxırsan ki,

səndən üz çevirir və ehtiyacı olmadıqda səni tanımaz. Ona görə mərd ətəyindən yapış, necə ki, Vidadi vəsiyyətdir:

Söhbəti-nakəsü namərd həmin söhbət imiş,
 Tut ki, bir mərd ətəyin dövləti-xaqanə dəyə(6).

Yəni nakəsə və namərdlərin söhbəti laf-kəzafdır və məhəbbətdən, sədaqətdən danışdıqları kəlam boş və quru sözlərdir. Hərgiz onlara inanma.

1907

HƏSƏNBƏY MƏLİKOV

Bu fani dünyanı, onun əzab və əziyyətlərini həmişəlik tərki edib aramızdan getmiş Həsənbəy Məlikov müsəlmanlar arasındakı ictimai xadimlərdən biri idi. Biz Həsənbəylə 1906-cı ilin avqustunda Bakıda müsəlman müəllimlərinin qurultayında tanış olmuşduq. Həsənbəy həmin qurultaya sədr seçilmişdi. Yaşının çox olduğuna baxmayaraq, pedaqoji xarakter daşıyan hər hansı bir məsələnin həllində o canlı zəkaya, xeyli təcrübə və biliyə malik olduğunu bürüzə verirdi və müsəlmanlar arasındakı ikisınıfli ibtidai məktəblərin nəzdində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri üzrə şöbələr açılması üçün təhsil üzrə ölkənin ali rəisliyi qarşısında vəsatətdə bulunmaq fikrini də ilk dəfə o ortalığa atmışdır.

Böyük həyati təcrübəyə və fitri zəkayə malik olan Həsənbəy hər şeydən daha çox bizim məktəblərin təbii ehtiyaclarına və tələblərinə diqqət yetirirdi: o, boş və gurultulu ibarələri sevmirdi və həyatla az tanış olan bəzi gənc pedaqoqların söylədiyi nitqlər, görünür, onu dilxor edib əhvalını pozurdu; bütün bunlarla birlikdə, onda böyük səbr var idi və başqalarının mülahizəsinə lazımı bir hörmətlə yanaşırdı.

Həsənbəyin əsas xidmətlərindən biri bundan ibarətdir ki, o öz həmməzhəblərinin oyanmasına ilk təkan vermişdir. Biz hələ keçən ilin dekabrında "Zaqafqazye" də Həsənbəyin "Əkinçi" qəzeti haqqında rəy vermiş⁵¹. "Əkinçi" nin məqsədi müsəlmanların mədəniyyətsiz kütlələri arasında faydalı kənd təsərrüfatı biliklərini yaymaq idi.

Qəzet bu məqsədi izləyərək, öz səhifələrində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə dair sadə xalq dilində xeyli müxtəlif məlumat verir, torpağı gübrələməyin ən yeni qaydalarını göstərir, bu və ya digər təkmilləşdirilmiş kənd təsərrüfatı alətlərinin tətbiqi haqqında yazırdı.

Bundan əlavə, qəzet öz oxucularına təbabətə, hifz-səhhəyə, fiziologiyaya və sairəyə dair bir çox faydalı məsləhətlər verirdi. "Əkinçi" qəzetində "Müsəlmanların geri qalmasının səbəbləri", "İslam tərəqqiyə mane olurmu?" və bu kimi vacib məsələlərə toxunan çox ciddi məqalələr də dərc olunurdu.

Bu və ya başqa məsələlərə dair "Əkinçi" qəzetinin əsas əməkdaşları-Əhsənül Qəvaid, Heydəri, sabiq şeyxülislam Hüseynzadə(1), Əsgərağa Gorani, Nəcəfbəy Vəzirov tərəfindən yazılmış faydalı məqalələr indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Lakin, təəssüf ki, bu qabaqcıl adamların bilik və elm ziyasını müsəlmanların cahil kütlələri arasında yaymaq ciddi-cəhdləri və onları daha yaxşı və şüurlu bir həyata çağırışları təsəlliverici bir nəticəyə gətirib çıxarmadı və müsəlmanlar əvvəlki kimi yenə də elm və maarif məsələlərinə laqeyd qaldılar. Hələ bu azdır, onların bəziləri Həsənbəydən xahiş etmişdir ki, onları rahat buraxsın və elm haqqında bu "səmərəsiz" hədyanlarla onları əziyyətə salmasın.

"Əkinçi"nin 1876-cı il 7-ci nömrəsində Həsənbəyin dostlarından bir nəfər "S" imzası ilə yazdığı məktubunda ondan

⁵¹ "Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmalı", "Zaqafqazye", 1906, №2.

soruşur ki, bu "elmi-əbdan"⁵² haqqında yazmaqdan nə vaxt əl çəkəcəkdir. Öz şübhəsini ifadə edərək bildirir ki, Həsənbəy bu "elmi-əbdan" məsələsi ilə işi o yerə gətirib çıxaracaqdır ki, qəzeti bağlanacaqdır. Həsənbəy öz dostu "S" ə cavab verib deyir ki, peyğəmbərin dünyəvi elmlərin həyat üçün əhəmiyyəti və zəruriyyəti haqqındakı sözlərini müsəlmanlar çoxdan unudublar və o, həmin sözlərin əhəmiyyət və mənasını bərpa etməyi özü üçün müqəddəs vəzifə sayır. Buna görə də, azərbaycanlıların yeganə qəzeti olmaq etibarilə, "Əkinçi" dərvişlik edib, öz oxucularına "1001 gecə" nağılları danışa bilməz; bu qəzet öz qüvvəsi daxilində cəhalət zülmətindən allahın işıqlı dünyasına çıxmaqda öz həmməzhəblərinə kömək etməyə borcludur.

1907

QAZAX ŞAİRİ KAZIM AĞA SALIK TƏXƏLLÜSÜN BARƏSİNDƏ BİR PARA MƏLUMAT

"İrşad"ın 17-ci nömrəsində(1) dərc olunmuş müxəmməsin(2) sahibi Salik təxəllüslü şairin naxçıvanlı olmağını idarə xəbər verib rəfi-istibah etmişdir. Əgər idarə tərəfindən bu xəbər verilməsəydi, yenə də həmin kəlamı keçmiş əsrin şüərasına nisbət etmək olmazdı. Çünki şeirin məal məzmunundan və şairin şivəyi-lisanından aşkara görünür ki, bu nalə və fəqanlar indiki fəna halımız və pərişan övza və əhvalımız üçün edilən növhə və nəvalardır ki, şair suzişli dil ilə onları izhar edir.

Salik Naxçıvanının bu əsəri keçmiş şüəranın kəlamına əsla bənzəmir. Keçmişdəki şairlərimizin istilahında vətən,

⁵² "Elmi-əbdan" ifadəsi altında şəriət dərslərindən başqa bütün elmlər nəzərdə tutulur.

millət, hüriyyət, qeyrət, elm və mərifət misilli sözlər, demək olar ki, yox idi. Əgər nüdrətən bu kəlmələrdən birisi istemal olunsa idi, o da özgə mənaya işlənirdi. Keçmiş vaxtın işi və halı bir özgə, indiki zəmanənin təqzası bir başqa... Hər nə isə keçək mətləbə. Naxçıvanlı Razizadə Salik ilə Şıxlı Kazım ağa Saliki bir-biri ilə qarışdırmaq cayiz deyil.

“İrşad”ın 22-ci nömrəsində Qazaxdan cənab A.F.(3) imzasında bir şəxs Kazım ağanın barəsində bir neçə məlumat vermişdir və lakin onlar haqq və doğruya müvafiq olmadığından məzkur Kazım ağanın haqqında bir neçə söz danışmağı lazım gördük.

Kazım ağa Salik, doğrudur, Qazax mahalında Şıxlı qəryəsində təvəllüd edibdir. Təvəllüdü ittifaq düşübdür hicrətin 1195-ci sənəsində. Vəli onun əsil və nəsəbi Şəmkirdəndir ki, indi Şamxor deyilir; anası dilbazlardandır. Salikin babalarına Şeyxzadə deyirlərmiş ki, sabiqdə qazaxlı qəryəsində sakin olarlarmış. Sonradan Kazım ağanın babalarından birisi Kür çayının yaxasında Şıxlı qəryəsini binə etdiribdir və şair orada vücuda gəlibdir. Bu halda ki, Şıxlinskilərin bir parası qazaxlıda və bir parası Şıxlı qəryəsində sakindirler. Öz əsil-nəsəbi barəsində şair Tubu adında bir sevgilisinin məhdində yazdığı şeirdə deyibdir:

Adım Kazım, Vəli Salik ləqəb, şeiridə məşhürəm
Ki, əvtanım kənari-Kür, şikargahım Qarayazi.
Binayi-bixi-nəxl əslimiz Şəmkirdir, amma
Vəli tifli-vücudumdur məkidə şiri-Dilbazi.
Şeyxzadə deyərlər bizlərə, gəlmiş Qazaxlıdan,
Şıxlı qəryəmizdir, həm bizik ol qəryə ezazi...

ilaxir.

Cənab A. F. yazır ki, Kazım ağa iyirmi beş il bundan irəli vəfat edibdir. Belə deyil: Kazım ağa vəfat edibdir hicrətin 1258-ci tarixində. Qəməri hesabı ilə onun vəfatından altmış

yeddi ildən dəxi bir az artıq keçir. Mərhumun tarixi-vəfatı öz qəbirdəşi üstə yazılıbdır. Məlum ola ki, Kazımağa Qarabağ şairləri Valehin(4) və Mədədov Mirzəcanın və qubalı Abbasqulu ağa Bakıxanovun müasiri olubdur. Mirzəcana yazdığı bir şeirində onu tərif edib deyir:

Sənsən cahanda fikri-bikrlə misli-Məryəm,
Nola çıxarsa şeirin İsa tək asimanə.

Bu şairlər isə 70-80 sənə bundan irəli vəfat edib dünyadan gediblər.

Və bir də cənab A.F. yazır ki, Salik oğlunun bədəxlaq olmasını bilib, bir uzun şeir yazır və axırında belə deyir:

Saliki dünyadan kəm etmə tarı,
Söyləsin məclisdə şirin göftarı,
Bir zaman tapılmaz nəzmi-əşarı,
Deyərlər dünyadan Kazım gedibdir.

Bu şeirlərdə Kazım ağanın oğlunun pisliliyinə və bəd övlad olmağına bir işarə yoxdur və bunların o mətləbə əsla dəxli yoxdur. Bu şeir çox uzun deyil. Bu barədə A. F. səhv ediblər. O şeir qafiyələrdən ibarətdir ki, şairin eys və səfası, dərd və ələmə təbdil olmağı babında deyibdir:

Mən Tubiyəm, dövrən mənə zülm etmiş,
İşvəm əksilibdir, nazım gedibdir.
Dəxi məndən kimsə şadlıq ummasın,
Gördüyün söhbətim, sazım gedibdir.

Əlimdə dairə dövrən elərdim,
Çoxları özümə heyran elərdim.
Hərdəm gəştə çıxıb seyran elərdim,
Qışım qayıdıbdır, yazım gedibdir.

Gündən-günə artar nə ah-zarım
Gülməz üzüm, heç açılmaz üzarım,
Necə əksilməsin meyli-şikarım(5),
Əlimdən tuyğunum, bazım gedibdir.

Baş götürüb burdan qaça bilmənəm,
Etdiyim iqrardan keçə bilmənəm,
Dərd budur ki, dərdim açə bilmənəm,
Yar ilə bir gizli razım gedibdir.

Saliki dünyadan qəm etmə tarı,
Söylənsin məclisdə şirin göftarı,
Bir zaman tapılmaz nəzmi-əşarı
Deyərlər dünyadan Kazım gedibdir.

Kazım ağa öz əsrinin qabil, xoştəb və şirinkəlam şairlərindən birisi olmağı əşarından anlaşılır. Əhibbələrindən knyaz Plendova(6) ki, o vaxtı Qazax mahalının hakimi imiş, yazdığı bir kəlamda bəzi şairləri belə tərif və tövsif qılıbdir:

Sənə dair işim xeyir-duadır,
Əgərçi saxlayan xalqı xudadır.
Dəmadəm bülbülü-təbim sədası,
Səhərgahan sənə mədhü sənadır.

Oxu şeirim, ey məhrumzadə(7),
Bilirsən ancaq ixlasım sanadır.
Xudavəndə, Plendovun nicatın,
Füzun et kim, mənim dəstim onadır.

Ədalət, həm hidayət ver ona, çün
Ki, məlcəyi-məsakinü gədədir,
Qamu aləm bulub ondan məramın,
Nə tənha şəfqəti ancaq manadır.

Kəmalü rifəti-Şirvan məlum,
Maarif mədəni xaki-Qubadır.
Neçə əhli-bəlağət var onda,
Biri Ağabəy və Mirzəbabadır.

Biri Qüdsi ləğəb Abbasqulu bəy,
Diyari-nəzmi-şeyrə padşadır.
Qazax içrə olub şairlər, amma
Əsami onların biintəhadır.

Biri Vaqif ki, məşhuri-xələyiq,
Gözəl mədhində məlumi-şümadır.
Biri xəstə Vidadi təbi mövzun
Ki, bəhri-nəzmi-şeyri cəbəcədir.

İlahi, ol iki məğmun pirin,
Günahı dərdinə səndən dəvadır.
Biri Şair ləqəb məzlum şair,
Xədimi-padşahi-Kərbəladır.

Biri Arif, ona cövr etdi dövrən
Ki, qürbətə şəhidi-mübtəladır.
Xudavəndə qulundur Əbdürəhman,
Tərəhhüm qıl biri çün Mustafadır.

Mahali Borçalıdan şair olmaz,
Çıxan bir Şəmsəddinlidən Cəladır.
Bunun tək Qələlidən⁵³ gəldi Rizvan,
Kəlamı-nüsxəsi behcətnümadır.

⁵³ Tiflis şəhərində olan Qələliyə işarədir. Şuşa qələsi deyil.

Biri Sadiq, biri Kazım(8), xülasə,
Oların ismi ismi-övlüyadır...
Əbubəkrü Ömər, Osmani-came
Dəxi püşt-pənahım Mürtəzadır.

Kazım ağanın bu kəlamı ən gözəl kəlamlardan birisidir. Məzmunca dəxi bunun qeyrilərə tərcihi budur ki, şair o əsrin şüəra və üdəbasını müşfiqanə və kəmalı-ehtiram ilə yad edib, hər birisini öz təb və əxlaqına məxsus sifətlər ilə zikr qılıbdir. Məsələn, Abbasquluğa Bakıxanov Qüdsi təxəllüsü diyari-nəzmi-şeyrə padşah təyin edir. Təəccübdür ki, Kazım ağa öz müasiri Qasımbəy Zakiri yad etməyibdir və Qarabağ şüərasından bir söz yazmayıbdır. Yəqinən Salikin Qasımbəy ilə aşnalığı yox imiş və ələlcümlə Azərbaycan şüərasından onun şan və dərəcəsinə uca tutarmış.

Kəlamım axırında nə olubsa Kazım ağa təvsəni-təbinin başından cilovu çıxarıb bir neçə namünasib sözlər deyibdir ki, buraya sığınacağı yoxdur. Şair özü də dediyi sözlərdən peşiman olub deyir:

Gəl əl çək, Salik, hərcayi sözdən,
Deyirlər ki, sənə bin-bihəyadır.
Sənə layiq deyil hərcayi sözlər,
Sənin təbin ki, bundan masəvadır.
Qəzəl söylə ki, olsun yadigarın,
Qəzəl şərh et ki, bu dünya fənadır.

Bundan səva Salikin hər qisim kəlamı vardır ki, cümləsi təbii hissiyyatdan doğub zühura gələn kəlamlardır ki, onlardan öz vətənimizin, lisanımızın və millətimizin gözəl və can bəsləyən rayihəsi hiss olunur. Salikin mürəbbeati lətafət və sadəlikdə Vaqifin, Vidadinin və Zakirin qafiyələrindən əksik deyil. Gözəl mədhində olan bir qafiyəsini bu sayaq başlayır:

Ey şahin cilvəlim, şünqar şivəlim,
Durnatək tellərin cığalanıbdır.
Xəstə könlüm onu görəndən bəri
Çıxıb asimana, havalanıbdır.

Bu mürəbbeatin axır bəndini bu sayaq qurtarır:

Məclislər zivəri gördüyün Salik,
Xaqani, Ənvəri gördüyün Salik,
Şairlər sərvəri gördüyün Salik,
Gəl gör sənsiz necə gədalanıbdır.

Özgə bir mürəbbeatında sevgilisi Tubuya xitabən yazıbdır:

Ey Tubu! Baxışın yaxdı aləmi,
Xumar gözün yenə qiyamət eylər.
Kəbəyi-kuyini görən kimsənə,
Haşa ki, qıbləyə ziyarət eylər.

Qırğı başlı, tuyğun, tər lan cilvəli,
Görməmişəm sənə tək nazü qəmzəli,
Sərasər yaxası qızıl düyməli,
Baxdıqca özünə fəxarət eylər.

Zahid baxsa zülfi-pərişanına,
Tərk edər məscidi, gələr yanına,
Sidqi-dildən canın qatar canına,
Huri və qılmana məlamət eylər.

Hər kimsə ki, sənə baxırsa gəndən,
Bil ki, öyrənibdir o halı məndən.
Özgə təvəqqeim yox əsla səndən,
Xəstə Salik sənə zərafət eylər.

Bu qafiyələrdə şair bəzi istiarat və gözəl təşbihat ilə ki, ancaq türk dilinə məxsusdur, öz istəklişi Tubiyi-dilfiribi belə vəsf edir: “qırğı başlı”, “tuyğun, tər lan cılvəli”, “şünqar şivəli”, “durna telli”, “Nazü qəmzəli”, “sərasər yaxası qızıl düyməli”...

Bu sifətlər ilə vəsf və tərif olunan gözəl, əlbəttə “baxdıqca özünə fəxarət eylər”. Axiri-kəlamda şair ona deyir ki, sözlərimdən incimə, özgə təvəqqe və iltimasım yoxdur, səninlə xəstə Salik ancaq zarafat elər. Kazım ağanın qardaşı və bir rəvayətə görə əmizadəsi Mustafa ağa Arif Rusiyada zəval təriqi ilə məhbus olan vaxtı ona yazmışdır:

Agah et, ey bad, məndən ol vəfalı həmdəmi,
Söylə, gəl gör əşkidən ruyimdə bəhri-əzəmi.
Çarə qıl kim, qərqi-ab etmiş mənə çeşmim nəmi,
Vaxtdır, ey Nuhi-dövrən, gəl ki, gəlmişdir dəmi,
Yoxsa bu tufana sənsiz çarısaz olmaz gəmi!

Aləmi təsxirə salmış fitnəvü ali-fələk,
Aləmə məlumdur kim, boylədir hali-fələk,
Aqilü nadan olubdur cümlə pamali-fələk.
Sərv-qədlər qəddimi əymişdir ol zal fələk,
Gör necə zal fələk təsxirə salmış aləmi!

Düşmənidir bu zamanda hər kişi öz canının,
Fərqi yoxdur bir-birindən aqilü nadanın.
Vay, yüz min vay əlindən ədlsiz dövrən,
Dərd üçün heç bir təbibin sudu yox dərmanın,
Bu zamanə zəxminin yox bir müvafiq mərhəmi!

Demə bu zəxmin, təbiba, bunda yoxdur çarəsi,
Mərhəmi-vüslət dilər bu tiği-hicran yarəsi.
Qərqi-xun eylər cahanı çeşmimin fəvvarəsi,
Olmuşam dəşti-fənada Arifin avarəsi,
Gəl ki, pamal eyləmişdir Saliki hicran qəmi.

Mərhum Mustafa ağaya vətəninə müraciət etmək nəsbilə olmadı və həsrət çəkə-çəkə qürbətdə, bəzi rəvayətə görə Kazan şəhərində vəfat etmişdir. O, mərhumi-sitəmzadə və dilazürdənin Rusiyadan dost və yarananə nəzm ilə yazdığı məktublar indi də oxuyanlara təsir edib, onların gözlərindən bilaixtiyar yaş tökdürür. O ürəkyaandırıcı şeirlərdən məlum olur ki, Mustafa ağa Arif qürbətdə çox zillət və əziyyət ilə dolanırmış. Odu ki, Salik şüəraları zikr etdikdə onun barəsində deyibdir:

Biri Arif, ona cövr etdi dövrən,
Ki, qürbətdə şəhidi-mübtəladır(9).

Hicrətin 1246-cı sənəsində İrana və Qafqazın qeyri yerlərinə vəba naxoşluğu düşmək bəbində Salikin yazdığı müxəmməs o vaxtın adamlarının əhval və əxlaqını bəyan edir. onun bir neçə bəndini burada zikr etməyi lazım gördük. Çünki, şairin əqidəsincə, bu dəhşətli mərəzin vüquinə səbəb o əsrin adamlarının haqq yolundan çıxıb, küfr və zəlalətə düşməkləri olubdur ki, qəzəbi-ilahiyyə giriftar olublar.

Bu zamanə bəyləri çün zülmə nail oldular,
Həm qənilər qapısından mənə-sail oldular,
Oldular əşrərə bais, xeyrə hail oldular,
Yıxdılar iman evin həm əqli-zail oldular,
Aldılar verdikləri əşyalar üstündən riba(10).

İçdilər andü qəsəm hər ləhzədə məhz drug,
Verdilər hər bəzmdə şəmi-drugə min feruğ.
Satdılar qatıq yerinə dik içində avduğ,
Etdilər gərdənkəşanlıq misli Övc ibni-Ünuq,
Padişahlıq iddia etdi dəxi hər bir gəda.

Üləma qəlbini etmiş nəfsi-əmmarə xərab,
Mədrəsə içrə təderrüs eyləmiş tərki-kitab,
Az qalıbdır parsalar eyləyə meyli-şərab,
Zahidü şeyxin duası hərgiz olmaz müstəcab,
Müxtəsər bu ki, düşübdür hər icabətdən dua...(11).

ilaxir.

Salikin burada zikr olunan əsar və kəlamından səva öz əsrinin övza və əhvalına dair çox gözəl əsərləri vardır ki, tamamisini ruznamə sütunlarında yazmaq qeyri-mümkündür. O halda Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı bərsində yazdığımız kitabda Salikin haqqında lazım olan qədər məlumat veriləcəkdir.

Burada möhtərəm “İrşad” ın vasitəsi ilə münasib məqalə bilib, təzə zühur edən ədib və şairlərimizdən təvəqqe edirik ki, öz tərcümeyi-hallarını müxtəsər vəch ilə olsa da nümunəyi-əşarları ilə lütf edib, bizə göndərsinlər. Kəmal-məmunyyətlə qəbul edib məcmuəmizi müzəyyən qılarıq.

1908

MƏİŞƏTİMİZƏ DAİR

(1)

İki sənə bundan müqəddəm yuxarıda qoyduğumuz sərlövhədə bir neçə məqalə möhtərəm “İrşad” ruznaməsinin nömrələrində öz daxili işlərimizdən və dolanacağımızdan yazıb, bəzi mətləblərdən bəhs etmişdik(1). Sonradan bir para səbəblərin vüqui ilə ki, burada onların şərhinə ehtiyac yoxdur, yazmaqdan əl çəkdik. Bu müddətin ərzində aləmi-islamda çox böyük əlamətlər, fikrə gəlməyən inqilablar, xəyala sığışmayan vəqiələr zühur etdi. “Molla Nəsrəddin” məzəlikcə söylədiyi sözlər və istehzalar, yəqincə yazdığı xəbərlər eyni ilə nəticə

verdi. İranda “bomba” sədasi eşidildi, “zabastovka” xəbəri çıxdı və buna səbəb cənnətməkan Müzəffərəddin şahın verdiyi hürriyyətin geri alınması, məclisin qovulması oldu. Bu yolda böyük iğtişaş və inqilabçılar törədi və əlan iğtişaş yatmayıb, gələ-gələ artmaqdadır. İranın gələcəyi nə olacaq?

Şayani- təəccüb budur ki, hürriyyət tərəfdarları hər yerdən artıq Azərbaycanın mərkəzi olan Təbriz şəhərində tapıldı. O Təbrizdə ki, neçə sənə bundan irəli məşhur İbrahimbəy öz “Səyahətnamə” sində onun əhalisini məqami-tənqidə qoyub, olmazın pozğun sifətləri və qəbih əməlləri onlara isnad vermişdi; o Təbrizdə ki, İbrahimbəydən əvvəl mərhum Abbasquluğa Bakıxanov Qüdsi təxəllüs, onun xalqını daha da bətdər həcv qılıb, onda adam nəzərə gəlmədiyini bəyan etmişdir:

Nə qədər seyr elədim kuçə ilə bazarı,

Adəm çox az görünür, izdiham kəsərətdir(2).

İndi haman Təbrizdə hər yerdən artıq hürriyyət və azadlığın qədri bilinib, onun yolunda qanlar tökülür və canlar fəda olunur. Beş-on il bundan qabaq həcv olunan Təbriz indi mədh olunur. Hürriyyətperəst müsəlmanlar millət bahaduru Səttarxanı tərif və təhsin edirlər. Hürriyyətperəst xaricilər onun sağlığına qədəhfərş olmaqdadırlar...

Osmanlıya gəldikdə, burada dəxi məşrutyyətiyyət verilir ki, bu dəxi heç kəsin yuxusuna gəlməz bir vəqiə idi. Hər kəs soltan Əbdülhəmid həzrətləri tutduğu məsləki və işlətdiyi politikanı nəzərə alsın, bizim sözüümüzü təsdiq edər. Burada dəxi hürriyyətperəstlər ilə mühafizəkarlar arasında bəzi iğtişaş və fəsadlar vüquə gəlməkdədir. Qərəz, hər yerdə böyük təğyirat və təbəddülat müşahidə olunmaqdadır. Burada Şeyx Sədinin əsrində türklərin hücumundan nəşət edən şuluqluq və inqilab yadına düşdü:

Birun rəftəm əz nəngi-türkan ke didim,

Cəhan dərhəm oftad çun muyi-zənci(3).

Bu müddətin ərzində aləmi-islamda vüqə gələn işlərə biz kənardan tamaşaçı olduq. Qələmimiz paslandı, mürəkkəbimiz qurudu və kağızımız toz altında qalmaqdan saraldı. Bir tərəfdən aləmi-islamın bəzi nöqtələrində müşahidə olunan tərəqqiləri görüb şad olduq. Qeyri bir tərəfdən öz məişətimizə baxıb, onun irəliki halı ilə köhnə dəyirmanın çürümüş çarxı kimi ağır və ahəstə və bir qayda üzrə dolanmasını görüb, məlul və məhzun olduq. Yenə sabiq qərar üzrə biçərə millətimiz cəhalət və nadanlıq qaranlığında zəbun və sərgərdan qalmışdır. Işıqlı dünyadan onun xəbəri yoxdur. Uzun müddət qaranlıqda güzəran etdiyi üçün qaranlığa adətkərdə olmuşdur və işığa çıxmağa meyl və rəğbət göstərmir, guya işığa onun heç ehtiyacı yoxdur.

Belə qaranlıq aləmində yaşayan qövmlər və tayfanın, əlbəttə, işləri də qaranlıq, fəna və əhəmiyyətsiz olacaqdır. Burada hər kəs öz xırdaca işlərinin dalınca olub beş günlük ömürləri üçün qüvvəti-layəmuq cəm etməkdədir və bu yolda cümlənin səyi və təlaş, hümmət və qeyrəti biri-birini aldatmaq, biri-birinə tor qurmaq və biri-birinin qanını sormaqdır. Ümumi qaydaya müvafiq, söz yoxdur ki, güclü-gücsüzə qalib gəlir, dərisi soyulan və qanı sorulan qara rəiyyət tayfası olur; yəni o sinif olur ki, onun elmi və biliyi və təcrübəsi vəhşilərə və qan soranlara nisbət azdır, hansılar ki, avam və sadədil olduqlarına görə tez tora düşür. Əlli-altmış sənə bundan müqəddəm mərhum Qasımbəy Zakirin vaxtında rəiyyət tayfasına olan bidadlıq, zülm və təcavüz indi də o qərar üzrə icra olunmaqdadır. Bu hürriyyət əsrində belə ədalətsizliyə baxdıqda ürəyimiz qan ilə dolur və daha artıq sükunəti-ixtiyar etməyə tab gətirməyib, qələmə əl uzadıırıq. Həqiqətdə bizim diriliyimiz, mayayi-həyatımız və eyş-işrətimiz bu qara rəiyyət adlanan güruhun pürməşəqqət zəhmətinə bağlıdır. Bunlar bizə madditərəfdən rahatlıq, əmniyyət və asayiş verdikləri kimi, zindəganlığımıza lazım olan mayehtiyacı mühəyya qıldıkları kimi, biz də əvəzində borcluyuq ki, bunlara ruhaniyyət və

mənəviyyət cəhətinə qulluq edək, bunların haqqında olunan zülm və sitəmi dəf edək, ruhlarının və ağıllarının tərəqqi və tərbiyəsinə sərfi-hümmət göstərək.

Amma mətəəssüf öz borclarımızı nəinki layiqincə əda etmirik, hətta küfrannemət izhar edib, sağmal inəyimizin boğazına pıçaq sürtənlərə kənardan arxayın tamaşa edirik.

Zakir öz əsrində rəiyyət tayfasını çapıb talan edən fırqələri kəlamında tədad edib, əvvəlinci mərtəbədə ruhani sinfini qoyur və onların haqqında çox danışdıqdan sonra mühəssili-kəlamda deyir:

Vaiz bizə oxur şəri-Mustafa,
Hərəma mürəkib olmayın əsla,
Özü lüm-lüm udar batində, əmma
Zahirdə dediyi mənayə bir bax(4).

Bundan aşkar görünür ki, millətin ruhani ataları-mollalar millətin avamlıqda qalmaqlarından nəfərdar olub, zahirdə dediklərinə batində əməl etməirlərmiş və şəriətin hökmünü pozan ən əvvəl özləri olurmuş. Bu qisim ola bilər ki, Zakirin vaxtında artıq imiş, amma onların toxumu kəsilməyibdir. Bizim vaxtımızda dəxi az deyil.

Şair ikinci mərtəbədə divan əmələsini qoyub, onların barəsində də xeyli danışdıqdan sonra deyir:

Dolanır bazarı darğa, kvartal,
Döyülür sifətlər, yolunur saqqal.
Gecə get cibinə beş-on manat sal,
Gündüz gəlib nırxa, bahayə bir bax.

Və özgə bir yerdə nəticəyi-kəlamda deyir:

Divan demə hərgiz buna kim, adəti-candır,
Bir mən demədim nola ki, məşhuri-cahandır(5).

Zakirin vaxtında divan əhli sifətləri döyüb və saqqalları yolmaqla ciblərini doldurmuşlarsa, bizim vaxtımızda dəxi geri qalmırlar və bəlkə bu xilafi-zakon işlər ilə keçmiş divan əhlinə bizimkilər rəhmət oxutdurur. Bu noyabrın 7 və 8-ci günlərində südebni palatanın şöbəsi Gəncədə ağa pristavların: Bəhram bəy Cavanşirin, İvan Yaralovun, Andriyan Parfiyenkonun və Mixail Parçinskinin xilafi-zakon işlərinə baxıb, hər birisi öz cəzasını çəkməyə tənbeh qərar qoymuşdur.

Pristav ağaların xilafi-zakon işləri rüşvət almaq və adam döymək olubdur, Hər yerdə döyülən və rüşvət alınan müsəlman olubdur. Əlbəttə, bu əsrdə müsəlmandan başqa rüşvət verməyi və döyülməyi heç bir millət özünə qəbul etməz. Bu cənabların intiqam və qisas almaq üçün Mixail Parçinski Zəngəzur uyezdində Məşədi Abdulla Məşədi Allahverdi oğlunu və Allahqulu Həzrətqulu oğlunu kəndir ilə boyunlarından ağaca sarıtdırıb və çıpaq soyundurub, dal tərəflərinə qamçı ilə o ki, var döyübdür. Və rüşvət almağının da hesabı yoxdur. Doğrusu ki, Parçinski kimi əxlaqsız və dəni bir adamın müsəlmanların haqqında göstərdiyi zülm və intiqam bizi ürəkdən incitdi. Parçinskinin kim və nə əməlin sahibi oldudunu İrəvan müsəlmanları yaxşı tanıyırlar. o intiqamın nədən nəşət etdiyini zaiqayə tapşırsınlar. budur bizim müsəlmanların halı...

Gələcəkdəki məqaləmizdə mərhum Qasımbəy Zakirin rəiyyət tayfasına cövr və sitəm edən sair firqələrin barəsində yazdığı şeirlərdən danışib əsil mətləbə keçəcəyik.

(2)

Qarabağın şairi-binəziri mərhum Qasımbəy Zakir kənd əhlinin qanını sorub, malını insafsızcasına qarət edənlərin cümləsindən üçüncü məqamda alış-veriş adamlarını və tüccar sinfini qoyub, onların vəsfində deyir:

Səhra mərdümünü şəhr əhli görcək,
Yalvarıb, yapışıb oturdur çömlək.
Beş arşında sürüşdürər üç çərək,
Tacirə seyr eylə, sövdayə bir bax.

Baqqal qoyar tərəziyə imanın,
Əcəl qiymətinə satar ayranın,
Qudurmuş it kimi dalar hər yanın,
Deyən yoxdur Ali-əbayə bir bax.

Söz yoxdur ki, alış-veriş əhli və tüccar qismi təbiətlərinin təqzasına görə, hər millətin içində olacaq olsun, bir növ tamahkar, həris və xəsis olurlar və öz mallarını baha qiymətə satmaq üçün yüz cür fənd və əməllər işlədirlər. Bu yolda xaricilər arasında bizimkilərə səbqət edənlər az deyil. Təfavüt ancaq bundadır ki, bizim tüccarlar mərhum Mirzə Fətəlinin Hacı Qarası kimi aciz, qorxaq və kəmcürət olub, məhz öz yaxın qonşularını və ətraflarında olan əlsiz-ayaqsız, kasıb və yoxsul kənd əhlini soymağa iktifa edirlər və beş arşın çürük bezlərini satmaq üçün on dəfə peyğimbərə, imama və getdikləri Həccə and içirlər. Və bu qisim insafdan dışarı və xilafi-şər yolu ilə təhsil qıldıqları dövlətdən axırda nə özləri bəhrədar olurlar və nə də qeyrilərə, yəni soyulanlara bir mənfəət yetişir. "Yel ilə gələn, sel ilə gedir". Əksər övqat həcisi-qeyri-nacinin dövləti Hacı Qaranın dövləti kimi hədəf gedir.

Amma sair millətin alış-veriş adamları bizimkilərə oxşamır: onlar işlərinin bünövrəli və əsaslı götürüb, mal ilə mətahlarını qeyri tayfalar arasında intişar etməyə səy qılırlar və bu nəhvləri ilə mal və dövləti dəxi özgə millətlərdən qazanıb, lazım olan məqamlarda öz millətlərinin xeyrinə və rəfi-ehtiyacına sərf edirlər. Erməni tayfasının cəmiyyəti-xeyriyyələrinə erməni tüccar və bəzircanının kassalarından on minlərcə və yüz minlərcə pul daxil olmasına gərək şübhə olunmasın. Sövdagər və alış-veriş əhlinin zəmmindən sonra şair

xanzadə və nüçəba sinfinə ətfi-kəlam edib, onların əleyhində yazır:

Həddən aşıb bu viladə şərərət,
Hər kim bir iş görə puluna minnət.
Mu qədəri yoxdur ədlü ədalət,
Və lakin şöhrəti-bicayə bir bax.

Böyüklərin işi deyil deməli,
Dənindən betərdir felü əməli.
Belə görməmişdik bundan əzəli,
İndi karü bari-rüsvayə bir bax.

Xanzadələr şişə taxar rəiyyəti,
Özlərinin deyil malü dövləti,
Oda təpər harda düşsə fürsəti,
Mujikə seyr eylə, ağayə bir bax.

Palajenya nəqli ta olub möhkəm;
Gərək bəy azalda zülmün dəmadəm,
Dəxi də artırır bu əhli-biqəm,
Yanında çalınan zurnayə bir bax.

Piranəsərlikdə mən oldum rüsva,
Düzəlmədi işlər, cana yetdim ta.
Gör nə oyun tutdu, əzizim Mirza,
Zakira, təqdiri-qəzayə bir bax.

Zakir özü Qarabağın xass-xalis nüçəbalarından ola-ola öz həmsinfinin ayıb və qüsurlunu belə açıq, mərdanə və şairanə söyləməyi, əlbəttə, şayani-təhsindir. İmperator Aleksandr sani 1861-ci ildə fevral ayının 19-cu günündə verdiyi fərmani-hümayunu ilə Rusiyada olan cəmi rəiyyət tayfasını mülkədar ağaların cövr və sitəmindən xilas elədi. Bu fərmanın zühuru ilə əlli-altmış milyon rus əkinçilərinin üstünə guya təzə bir gün

doğdu. Bir il bundan sonra Zaqafqaziyada olan rəiyyətləri haqqında dəxi təzə polojeniya qərardad olundu. Bu polojeniyanın hökmüncə bizim ağaların bir para həddi-təcavüz edən ixtiyarları geri alınıb, zülm və təddi əlləri qısalandı. Hər iki sinfin mabeynində guya bir növ sülh və xoşrəftarlıq binası təsis olundu. Və lakin Zaqafqaziyanın sair yerlərində polojeniyanın hökmünə az-çox əməl olunursa da, bizim yerdə olunmadı. Necə ki, Zakir yazır: Polojeniya hökmü sadir olandan sonra zülm etməyə mötad olan "bu qövmi-biqəm" dəxi də öz zümlərini artırıb, rəiyyət tayfasını bicürmü günah şişə taxıb yandırırırlarmış. Şair onların bu sayaq zülmkar, biar və bədsüur olmaqlarından nalə və fəryad edib, hali-dilini dusti-əzizi olan Mirzə Fətəli Axundova yazmışdır.

Zakirin əsrindən bu ana qədər qırx beş-əlli sənə gəlib keçibdir. Bu müddətin ərzində əcnəbi millətlər və bizdən çox geridə qalan qövm və tayfalar bizi basmıyıb qabağa keçiblər. Çünki hamıdan artıq rəiyyətin əlinin zəhməti ilə asudə mürəffə hal dolanan onlardır və lakin çox heyf olsun ki, bizim alinəsəb ağzadə və xanzadələrimiz bu məsələyə başqa nəzər ilə baxıb, rəiyyət tayfasının həmişə vəhşi halında və zülmət aləmində qalmaqlarını özləri üçün eyni-səlah görüblər; ta ki, onların avamlığı ilə nəfərdar olub mərifət işığının və elm nurunun onların içinə daxil olmasına sədd çəkib, məmanəət göstəriblər və əlan göstərməkdədirlər.

"Qarğalar laçın olub, laçınlar qarğalamıb". Bu müddəti rəiyyət tayfasının güzəranı və övzai-məişəti dəyişilib, üsrətdən-yüsrətə mübəddəl olmayıb, gələ-gələ fəqir və zillətə düşər olmaqdadırlar. Əlbəttə, cümlədən ziyada onların qeydinə qalan və oduna yanan gərək mülkədar bəylər və ağalar olaydı, hamıdan artıq gərək onlar çalışıb öz rəiyyətləri arasında elm və bilik intişar edəydilər.

Necə vaxt bundan müqəddəm həqir böyük bir mülkədar bəy ilə dəhat əhlinin cəhalət və avamlığından bəhs edib ona məsləhət üzü ilə təklif elədim ki, öz kəndində rəiyyət

uşaqlarının təlimi üçün bir məktəb açırsın. Bizim bu təklifimizdən cənab bəy mütəğyyir-hal olub, itab ilə cavabında bizə dedi ki, filankəs, sən nahaq yerə belə sözləri bizim camaatın içində danışsın və aralarına iğtişaş salırsın. Rəiyyət tayfasına oxumaq-yazmaq nə lazımdır. Sözün doğrusunu bilmək istəyirsən sənə deyim: “Mən heç vaxt istəmərəm ki, mənim rəiyyətim elmlə və qanacaqlı olsun. Ondan mənə və övladıma nə fayda? Mən əlan öz mülkümün içində bir balaca padşaham, hər nə istəyirəm, eləyirəm. Hər qisim əmr məndən sadir olsa, təbəələrim ona sözsüz. sualsız əməl edirlər. Onlar zəhmət çəkib, işləyir, məndə rahat yeyib padşah kimi dolanıram. Dünya başdan belə yaranıbdır: “Biri zəhmət çəkib qazanır, biri də rahat oturub yeyir”. Kim istər padşahlığını əldən versin? Kim istər öz məmləkətində elm oxutmaq ilə xəyanətkar sosialistlər əmələ gətirsin, fəsad toxumunu əksin ?!”.

Əlbəttə, sərkarın bu batil etiqadda olmağı onun öz avamlığını dəxi göstərir. İşin zahirini görüb, batiniyə elm yetirə bilmir və düşünür ki, camaatı həmişə avamlıqda saxlamaq olmaz, anlamır ki, o, avamlıqda qaldığı halda ətrafdakılar elm sayəsində tərəqqi edib qabağa gedirlər və çox çəkməz ki, ona hücum edib özünü, müstəmləkətini və avam təbəəsini əjdaha kimi udub məhv və nabud edəcəklər...

(3)

İrəliki məqalələrimizdən “Tərəqqi”nin hörmətli oxucuları gördülər ki, əsillərindən o dərəcədə uzaqda və kənarda durmayıblar, necə ki, bizimkilər durubdur. İntelligensiyamız ilə camaatımızın arasında dərin və gen bir dərəcə vardır ki, hər iki tərəfi bir-birinə vasil etmək üçün lazımdır yol açmaq və körpü salmaq. Hələ hər bir tərəfin “köçü də ayırır, heç də”. Təlim və tərbiyə kəsb edənlərimiz kənardan durub millətimizə tamaşa edirlər və millətin çirkinliyi, fəqirliyi və avamlığı onları

təəccüb və heyrətə salır. Avam camaata gəldikdə o dəxi təlim almışlarımıza vəhşiyənə baxıb, onlardan bir yaxınlıq, bir mülayimət və münasibət, həqiqi bir iltifat və müavinət görməyib də kənara çəkilir, onlardan hürkür. Tərəflərin yek-digərinə yaxınlaşmağına hələ bir vəsilə görünməyir. Füzuli Bağdadinin kəlamını bir azacıq dəyişdirib, münasibi-hal demək olar:

Bu ona fitnə, ol buna afət,

Bu ona qüسسə, ol buna möhnət.

Mütənəffir bu ondan, ol bundan,

Mütənəkkir bu ondan, ol bundan.

Burada tamam səhv və xəta və bəlkə günah, bizim əqidəmizə görə, intelligensiyadadır. Çünki bunlar millətimizin özlərindən ayrı və özlərinə oxşamayan bir cismi-kəsif məqamında tutub, ona yaxınlaşmağa meyl və rəğbət göstərmirlər və kənara çəkilib istəyirlər ki, boş sözlər ilə onun dərdinə əlac eləsinlər. Özlərini hər cəhətdən əşrəf və əfzəl tutub, qara camaatın içinə qarışmağı özləri üçün böyük eyib hesab edirlər. yuxarı mərtəbələrədən aşağı enməyi kəsri-şan bilirlər. Söz yoxdur ki, kənardan durmaqla millətin ehtiyacını və dərd-halını bilmək olmaz. və bilmədiyi halda ona kömək vermək, dərdinə əlac tapmaq və onu haqqa irşad etmək qeyri-mümkündür. necə ki, təbib naxoşun naxoşluğunu bilməmiş buna müalicə etməz, habelə də bizim intelligensiyamız öz məqamlarından tənəzzül etməmiş, millətimizə qarışmamış, onunla müəşirət və müamilet etməmiş, onun nəfəs aldığı hava ilə tənəffüs etməmiş, onun şadlığına və qəminə şərək olmamış, onun cəhalət mərizlərini öz yerində bilafasilə təhqiq və təcziyə etməmiş və üsuli-tədavisinə lazım olan dərmanları istemal qılmamış millətə həqiqi kömək edə bilməzlər və millət dəxi get-gedə daha da artıcaq pozğun hala və möhlik mərzələrə düşər olub, əlində olan miknət və sərvəti zay edəcəkdir və çobanı itmiş qoyun sürüsü kimi zar və sərgərdan qalıb, axırda

əcnəbilər əlində əsir və hər qisim zülm və bəlalərə giriftar olacaqdır...

Hər bir şeyin başı məhəbbətdir. Hər bir şeyi cümbüş və hərəkətə gətirən, hər bir şeyə dirilik və zinət verən məhəbbətdir. Bu hissi-ali isə bizim intelligensiyamızın ürəyində yoxdur. Və necə ki, məhəbbət çeşməsi onların qəlbində açılmayacaqdır, onun həyatbəxş suyu damarlarında cərəyan etməyəcəkdir, intelligensiyamız özlərini kənarında saxlayıb, millətin dərdlərinə və qisim-qisim fəlakətlərə düşər olmasına tamaşaçı olacaqlar. Bilirəm ki, bizə bu barədə irad olunacaqdır ki, filankəs, səhv edirsiniz, bu halda millətin dərdinə qalan və oduna yanan az-çox var isə də yenə bizim millət xadimlərimiz vardır ki, onların vücudunu inkar etməyə haqqımız yoxdur. Onlar da olmasa vay bizim halımıza; amma dediyimiz bu beş-on nəfər deyil! beş-on nəfərdən intelligensiya əmələ gəlməz, biz çoxu nəzərdə tuturuq. Əgər desələr ki, çoxunun da həmişə danışdıqları millət sözüdür, cavabında sözüümüz bu olacaqdır ki, quru millətpərəst iddiasında olub, onun dərdlərinə məhz söz ilə kömək etməyə biz əsla qiymət vermirik.

Keçmişdə "millət" sözü bizim dilimizdə az işlənərdi və işləndikdə nifrətamiz bir mənəni ifadə edirdi. Bir müsliim qeyri bir müsliimi hiylə və təzvir damına giriftar etdikdə tora düşən nifrət və kərəhətlə fəryad edib deyirdi: "Belə də millət olarmı, a kişi?". Amma indi elə bir zaman yetişibdir ki, onun təqzasına görə millət sözü "modni" bir ləfz olubdur ki, onun əsil mənəsinə layiqincə dərk etməyənlərdəxi mövqesiz və ehtiyacsız onu istemal edirlər. Əlbəttə, bunlar tamamən hərfdir, əhli-hal onun bahasına bir qara pul da verməz. Bu qəbil millətpərəstlər "Tərəqqi"nin "Gəncəli" müxbiri yazdığı millətpərəstlər qismindəndir ki, gah da bir Bazarbaşı adlanan yerdə cəm olub, başqa bir söz tapmayıb, "millət sözü" danışirlar və sonra xanələrinə istirahət üçün çəkilirlər və millət, millət deməklə istəyirlər onu qabağa aparsınlar. Ədiblərimizdən Əbdürrəhim-bəy Haqverdiyev "Millət dostları" ünvanında yazdığı müxtəsər

hekayə və yalançı millət dostlarının dolanacağından gözəlcə və tərtəzəcə bir nümunədir. Bu halda hətta millətin dərini soyan adamlar da millətpərəstlikdən dəm vurub, millət belə gəldi, millət belə getdi deyirlər. Bunların söylədiklərinə inanmaq zəhi sadələvhlük deyilmi? Bunların haqqında mərhum həci Seyid Əzim demişdir:

Qeyrəti-milləti bəhanə qılır,
Gündə xalq içrə fəsanə qılır(6).

1908

MİLLİ BAYRAM

Budur, beş-altı aydır ki, hörmətli qonşumuz gürcü milləti artıq ciddi-cəhd, şövq və həvəslə böyük bir milli bayramların icrasına hazırlaşmaqdadırlar. Bu bayrama, demək olar ki, tamam millət hazırlaşır. Böyük, kiçik, arvad, kişi, xəvass və avam, müəllim və şagird, hər bir sinif, və, firqə, hətta mehmanxanalar və traktirlərdə qulluq edən lakeylər də milli bayramlarına hazırlaşmaqdadırlar. Bu bayram gürcülərin məşhur şairi Akaki Seretelinin əlli sənəlik yubileyidir ki, bu dekabrın 7-də artıq cəlal və təntənə ilə Gürcüstanın hər yerində icra olunacaqdır. O vaxt biz də "Tərəqqi"nin möhtərəm oxucularına cənab Seretelinin tərcümeyi-halından və asari-qələmiyyəsinə icmalən məlumat verərik. Burada ancaq gürcülərin bu ittihad və ittifaqı bizi bir yandan şad edib, bir yandan mütəəllim etməklə və dərin fikirlərə salmaqla qareini-girami aşna etmək istəyirik.

Əlli sənə millətə xidmət eləmək, onun ürəyində gözəl və pakizə hissiyyatın doğub nəşv-nüma tapmasına səbəb olmaq, millətin keçəcək və istiqbalını, nicat və səadətini şairanə və ədibanə nəzmə çəkmək, əbiayi-millətin təlim və tərbiyyəsinə,

ruhani məişətinə qulluq etmək, əlbəttə, böyük hünərdir. Əlli sənə millət balalarının beşiyini yırğalayıb onlara layla çalmaq, gözəl nağıllar demək, millət analarının qəlbində məhəbbət toxumu saçıb o məhəbbətlə Gürcüstanın yaralarını sağaltmağı mühəyya etmək, millət cavanlarının ürəyində qeyrət və fədakarlıq hissiyyatına pırvəriş vermək, millət əkinçilərinin ağır zəhmətini gözəl mahnılar ilə yüngülləşdirmək, əlbəttə böyük və əvəzsiz qulluqlardır ki, bunların müqabilində nə qədər hörmət və ehtiram olursa yenə də azdır. Bu qədər vəsfə gəlməyən xidmətlərin əvəzində hər bir maddi müavinət və ehsanətdən, hər qisim töhfə və hədiyyələrdən ziyadə şairi xoşhal və səadətəndən edən bir şey varsa o da millətin məhəbbətidir. Sereteli cənablarını bu bimisli səmimi və mənəvi töhfə ilə biz təbrik edə bilərik. Doğrudan da gürcü camaatının ürəyi şairə nisbət məhəbbət hissi ilə doludur necə ki, gürcü milləti sağ və salamatdır, onun adı dəxi xəyal ilə zində və baqi qalacaqdır. Budur, qonşularımızın hal-həyatda olan şair və ədibləri haqqında etdiyi ifayi-məhəbbət və müvəddət və izhari-sədaqət və xlusiyət! İndi keçək ölmüş ədiblərin üstə.

Keçən sənədə sentyabrın 7-də knyaz İlya Çavçavadzenin təşyi-cənazəsində olub, gürcülərin mütəvəffi ədiblərinə göstərdiyi ehtiramı da gördük. Bu qisim ehtiramı və bu sayaq təziyədarlığı, belə ittihad və ittifaqı bu vaxta kimi biz bir kəsin haqqında görməmişdik. Cəmi Gürcüstan, demək olardı ki, böyük bir hüzn və qəm, intəhasız bir yasa düşər olub öz şairlərinin cəsədi ilə belə ruhani zindəganlıqlarının mayəsini hazırlaşdırdılar ki, qara torpağın altında dəfn etsinlər. Gürcüstanın hər yerindən: uzaq və uca dağlarından, dərin dərələrindən və qalın meşələrindən deputatlar Tiflis şəhərinə cəm olub, hər biri bir növlə izhari-təəssüf və zar-təzərrə edirdilər. Əkinçidən tutmuşərbabi-qələmə kimi, rəiyyətlərdən knyazlaracan, fəqir-füqəradan sərvət və dövlət əhlinədək, hər qisim sənətkar və əsnaflardan, şagirdlərdən, müəllimlərdən, qara camaatdan, ruhani və partiyalardan, sahibi-mənsəblərdən,

mütəəddid dəftərxana çinovniklərindən iki yüzəcən venoklar mühəyya olunub, hər firqənin vəkili öz venokunu məhzun və qəmgin bir halət üzrə təşyi-cənazədə aparırdılar. Gürcü qəzetə və jurnalları başdan ayağa hüznəvər və ənduhsirişt məqalələrlə dolmuş idi. Hər yazıçı bir dil ilə, hər şair bir növə və tərənə ilə yetmiş sinində məqtul olunmuş ədiblərini oxşayırdı...

Aya, biz Azərbaycan türklərinin sereteliləri və çavçavadzələri olmayıbdırımı? Bizim milli şairlərimiz ərseyi-dünyaya gəlməyibdirimi? Aya, bizlər belə möhtərəm şəxslərin vücudundan məhrummu qalmışıq? Bu suallara cavab verib deyə bilərik ki, bizim də çox böyük, müqtədir xoştəb milli şairlərimiz olubdur və lakin mətəəssüf onların qədir və qiyməti nə öz vaxtlarında və nə bu halda bilinməyibdir. Bu vaxtadək nə Qasimbəy Zakirin və nə Hacı Seyid Əzim Şirvaninin tərcümeyi-halları və əşari-asarı kamalınca öyrənilməyibdir. Bu qəflət və kəmetinalıq bizim hala cəhalət və kəsalət içrə yaşayıb qalmağımıza böyük sübutdur. İndiyə kimi Qasimbəy Zakirin əsərlərindən Adolf Berjenin Leypsiqdə təb olunmuş məcmuəsinə daxil olan nəviştəcat və bəzi qəzəliyyatdan başqa birisi də çap olunmayıbdır. Hacı Seyid Əzimin əsərlərindən bir parçası çap olunubsa da, bir çoxu dəxi təb və nəşr olunmayıbdır. Çap olunanları dəxi xeyli biqayda və bisəliqə tərtib olunubdur.

Əsla lüzumiyyəti olmayan və təqazayi-zəmanəyə müvafiq gəlməyən əsərlər məcmuəyə daxil olduğu halda, ziyadə əhəmiyyətli və lazımlıları unudulub kitaba salınmayıbdır. Nəstəliq xətti ilə Ünsizadənin mətbəəsində çap olunmuş kitabda həddən ziyadə səhv və qələtlər vardır, kitabın kağızı alçaq və cod olmağa görə bəzi yerləri bir sayaq qarışıq və bulaşmış xətlə çap olunubdur ki, düz oxunması savad əhlinə dəxi müyəssər deyil. Budur bizim əvvəlinci şairimizin, milli ədibimizin və mayeyi-fəxrimiz olan Seyidin əsərlərinə və digərlərinə olan hörmət və ehtiram. Bizim yəqinimizdir ki, əgər

Hacı Seyid Əzim kimi şair, Avropa əhlini hələ kənarda qoyaq, bizim qonşularımız erməni və gürcü tayfalarının içində vücuda gəlmiş olsa idi, onun əsərləri kərrat ilə çapdan çıxıb, oxucular arasında bir dərəcədə intişar bulmuşdu ki, uşaqdan böyüyə kimi cümləsi onları oxuyub əksəriyyəti əzbərdən bilərdilər.

Budur, beş ildən ziyadədir ki, biz fəqir milli şairlərimizin tərcümeyi-hallarına dair əhvalat yığmağa çalışırıq, kifayətincə məlumat cəm etmək bacarmadıq. Hacı Seyid Əzimin, Abdulla bəy Asinin və mərhum Mirzə Fətəli Axundovun vəfatlarına gəldikdə bunların haqqında izhar olunan bəttinalığı və bir dərəcədə bədəbliyi dilə gətirməsək yaxşıdır... Ancaq mayeyi-təsəllimiz bu ola bilər ki, ədiblərimizin qədr və qiyməti öz vaxtlarında və bu halda bilinməsə də gələcəkdə qəflət yuxusundan ayılmış millətimizin zirək və qədrşünas balaları bilərlər və onların nam və şöhrətini uca məqama qalxızarlar və bu unudulmuş əsərlərini intişar etməklə adlarını zində qırlar. Çünki bizim şüarə cismən ölüb fəvt olublarsa da, ruhən və mənən həlak olmayıblar. Farsların Sədi və Hafizi diri qalan kimi bizlərin də Zakiri, Seyidi, Nəbatisi, Saliki, Arifi, Fəqiri, Kamisi gərəkdir qalsınlar.

Mərhum Hacı Seyid Əzimin bu beyti ki, onun qəbr daşına yazılıbdır, bizim arzunun gələcəkdə nəticə bəxş olunmasına şəhadət verir:

Mövti-cismani ilə sanma mənim ölməyimi,
Seyyida, ölmərəm, aləmdə səsim var mənim!

Əlbəttə, bizim də milli bayramımız olacaqdır!

1908

GÜRCÜ ŞAİRİ AKAKİ SERETELİ YUBİLEYİNƏ DAİR

Necə ki, ötən məqaləmizdə söz vermişdik(1), Akaki Sereteli cənablarının müxtəsər tərcümeyi-halını yazıb, əsərlərindən bəzi məlumat verməyə iqdam edirik.

Akaki Sereteli məşhur İmeret knyazlarının nəslindəndir. Onun babaları sabiqdə İmeret padşahlarına müqərrib olub, vətənlərinə və millətlərinə böyük xidmətlər göstərmişlər.

Knyaz Akaki anadan olubdur Kutais quberniyasının Şorapel uyezdində özünə mütəəlliq Saçxeri(2) adlanan məhəldə, miladın 1840-cı sənəsində iyunun(3) 9-da. Akakinin valideyni Qafqazın knyaz və nücəbaları arasında qədimdən işlənən adətə görə öz körpə balalarını tərbiyə üçün bir rəiyyət evində süd anasına tapşırıblar.

Zahirdə bu adət bir az təəccüblü gəlsə də, həqiqətdə bunun yaxşı tərəfləri vardır. Belə ki, xass ilə amin, rəiyyət ilə ağanın məbəyində hər iki sinfi bir-birinə yaxınlaşdırmaq üçün bir vəsilə əmələ gəlir, xüsusən, o halda ki, tərbiyəyə verilən o ağzadəninin süd qardaşı və süd bacısı ola.

Burada balaca knyaz kənd uşaqlarının içində böyüyüb, onların adab və əxlaqını, dünyaya nə göz ilə baxmağını, hərəkət və səkənatını, danışqlarını, adətlərini, bilaixtiyar iqtibas edib, onlar kimi sadə dolanmağa, soyuğa və istiyə, aclığa və susuzluğa körpəlikdən adətkərdə olmuşdur. Knyaz Sereteli indi də haman gözəl vaxtını həsrətlə yad edir və kənd uşaqları ilə bir yerdə oynadıqlarını, bağda və çəməndə gəzməklərini, çiçəklərdən dəstə bağlamaqlarını, dünyanın qayğısından əsla bixəbər olmaqlarını yada gətirməklə könlünü şad eyləyir. Şair kənd əhlindən və balaca yoldaşlarından eşitdiyi qisim-qisim nağılları sonradan başqa libasa geyindirib, gözəl əsərlər meydana gətirmişdir.

Uşaq mövsümünün ikinci hissəsini şair valideynlərinin təhti-nəzarətində keçirir. Fəqir əkinçinin hisli və boş daxmasından dövlətmənd və sahib-hökumət knyazın müzəyyən və bəzəkli otağına müraciət edib və burada olan calalı və otuz nəfərdən ziyadə pişxidmətlərin qabağında əlibağlı durmağı görüb şair heyretə düşür, oradakı yoxsulluq, ehtiyac və sadəlik, buradakı dövlət, təntənə, büsat, bolluq, izafə xərclər... Nə böyük təfavüt, nə ziyadə fərq!..

Seretelinin əvvəlinci müəlliməsi mehriban anası olubdur, hansı ki, öz əsərində artıq bilikli və elmlı arvadlardan birisi hesab olunurdu. Amma atasının çəndən elm və savadı yox imiş. Səkkiz yaşı tamam olduqda balaca Akakini atası Kutaisdə gürcü dvoryan gimnaziyasına qoyur. Burada əvvəl dəfə azadəliyə adət etmiş knyaza gimnaziyanın köhnə və sərt qaydaları çox ağır gəlir. O vaxt acıqlı, qaş-qabaqlı və mütəkəbbir müəllimlər ilə saziş eləmək doğrudan da ən çətin məsələlərdən birisi idi. Heç zadın üstündə şagirdi döymək, qaranlıq otağa salmaq, yemək və içməkdən məhrum etmək bizim köhnə məktəblərdə işlənən kimi gürcülərin gimnaziyalarında dəxi mütəbər qaydalardan sayılırdı. Kutais gimnaziyasında Sereteli çox zəhmət və məşəqqətlə rus dilini öyrənir, amma gimnaziyanın kursunu tamam etməyə üç-dörd ay qalmış müəllimlərin cövrü sitəminə artıq təhəmmül edə bilməyib, air ata və ananın izni ilə oradan çıxır və Rusiyanın paytaxtı Peterburqa azim olur. Burada əlsinəyi-şərqiyyə mədrəsəsinə daxil olursa da, ona iktifa etməyib, o vaxtda məşhur professorların leksiyalarına qulaq asmaqla xeyli məlumat kəsb eləyir. Rus studentləri ilə dostlaşıb keçən əsrin altmışıncı sənəsində məşhur ədiblərin əsərlərini artıq həvəslə oxuyub, rusların məişəti ilə aşna olur.

Bu vaxtlarda knyaz Akaki özü dəxi başlayır qələmini imtahan etməyə. Onun əvvəlki yazıları vaxtın təqzasına görə imperator Aleksandr saninin verdiyi reformalara dair məqalələr idi.

Bu məqalələrdəki “İsti xəbərlər” sərlövhəsi ilə “Droeba”(4) qəzetində çap olunurdu. Akaki reformanın tərəfdarı olmağını bildirib, rəiyyət tayfasının knyazların və mülkədarların təhti-hökumətindən və zülm-sitəmindən xilas olmasını suzişli dil ilə bəyan edərdi. onun məqalələri artıq şövq ilə oxunurdu.

Bundan bir zaman keçmiş şair başlayır nəzmlə yazmağı və bizim Azərbaycan şairləri kimi gülü, bülbülü, bahar və şərabi vəsf edib, mədhi-dilbər barəsində gözəl şeirlər yazır ki, indi də oxuyanları valeh edir.

Nəzmin əqsamindən savayı onun nəsr ilə yazılmış hər növ əsərləri: romanı, draması, komediyası, təlimi-ətfala dair nağıl və hekayələri və məzhəkələri vardır.

Seretelinin təbi ziyadə mövzun və rəvan olmağa görə yazdığı əsərlərinin dəxi həddi-hesabı yoxdur. bir şeirində şair təbi-şeiyyəsinə bəyan edib deyir: “Mənim mürəkkəbim zəhər və bal ilə, sirkə və göz yaşları ilə məmzucdur. Mən istəyirəm ki, şeirlərimi fəqir oxuduqda fəqirliyini unutsun, bədbəxt oxuyanda təsəlli bulsun və haqq-savabı hər kəs nəzmində hiss edib xoşhal olsun, amma şeirlərimin vasitəsi ilə düşmənlərin də ürəyinə zəhər damızdırmaq istəyirəm...”.

Bununla belə, Akaki Seretelinin ümdə arzusu və baş fikri məhəbbət və qardaşlıqdır. Gələcək zamanda hamı millətlərin birləşib ittihad və ittifaqı və qardaş kimi mehriban dolanmaq arzusu şairin təbini güşadə edib, onun xəyalatını uca məqamlarda gəzdirir və bu ümumi ittifaqın ziddinə gedən təəssübkeşləri, nifaq və ziddiyyət toxumunu səpənləri və ürəklərdə kin və ədavət bəsləyənləri və filcümlə haqq üzünə pərdə çəkənləri nifrət ilə yad edib, lənət damğasını onların alınına basır. sereteli yektərəf və mütəəssib millətpərəstlərdən deyil ki, öz millətinin eyib və qüsurlarını görməyib, ancaq onu layiqi-məhəbbət və təhsin bilsin. sereteli üçün hamı millətlər müsavidir və bir-birinə qardaşdır. Şairin ibadət elədiyi məbədəgahda bütün insaniyyət sığışa bilir. Onun üçün kilsə,

məscid və yəhudilərin sinaqoqu yeksandır. Çünki həqiqətdə hər bir millətin getdiyi yol əlavə isə də, məqsədi birdir. Cümlə haqq tərəfinə, xudayi-ləmyəzal canibinə(5) sövq etməkdədir. bu barədə Sereteli bizim şüəradan mərhum Abdulla bəy Asini və Hacı Seyid Əzim Şirvanini dərxatir edir ki, onların da məslək və əqidəsi və baş arzuları ümumi bəşərin və insaniyyət aləminin səadətidir, nəinki yalnız bir qövmün nicatı. Və məbudi-həqq birdir; hər kəs nə dil ilə və nə qayda təriqi ilə ona ibadət edəcək etsin, necə ki, Asi deyibdir:

Kiniştü Kəbə yeksandır, əzizim,
Çu min xud talibi-didar imişum(6).

Və Hacı Seyid Əzim buyurubdur:

Kimisi Kəbədə həqqi, kimi deyir içrə görər,
Hərə bir növü gəzər, axtarar ol sübhani(7).

Və insaniyyət barəsində demişdir:

Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan get əhli-ürfan ol(8).

Seretelinin baş arzularından birisi də təzə nəsl ilə köhnə nəslin, yeni atalar ilə oğulların birləşib yekdil və yekcəhət olub, vətənin və millətin xeyr və səlahi üçün sərfi-hümmət etməkləridir. Bu xüsusda bir nəzmində deyir: “Hərdəm ki, gözəl bir xəndəni və canalıcı bir baxışı yada salıram, cürət və qüvvətim artır. Haqq yolunda bütün aləm ilə cəng etməyə müqtədir oluram. O xəndə mehriban ananın və sevgili yarın xəndəsi deyil, o xəndə yeni hasilə gələn cavan nəslin xəndəsidir ki, onu dünyanın malına dəyişməyəm. O xəndədir mənim qəlbimə səfa və təbimə tab və qüvvət verən!”.

Akaki Seretelinin təbi romantizmdən xali deyil. Onun “Suliko”(Cancıqazım) ünvanında yazdığı bir nəğmə başdan ayağa romantizmdir. Bu nəğmə rus və firəng dillərinə tərcümə olunubdur və tamam Gürcüstan onu şövq ilə oxuyur. Məzmunu budur: “Sevgili cananın qəbrini axtarırdım və heç yerdə onu tapmayıb ağlaya-ağlaya çağırırdım: Haradasan mənim canım, Suliko? Bu halda xar və tikan içrə gözüm yeni açılmış tər və tazə qızıl gülə sataşdı. Ondan sual eylədim: mənim Sulikom sənmişən? Cavabında qızıl gül qızarmış və şərməndə başını aşağı dikdi və bir damcı duru və müəttər şəh göz yaşı tək yerə saldı. Bu əsnada gülün içindən bülbül pırıldayıb nəğməsini kəsdi. Müşfiqanə ondan sordum: Gözəl quşcuğaz, mənim Sulikom sən deyilsən ki? Bunu eşitcək biçərə bülbül dərhal uçub gül şaxının üstünə qondu və dimdiyi ilə gül yarpağına ahəstə toxunub başladı ah və nalə eləməyə, onun nəğməsi məni valeh etdi.

Qaranlıq gecədə ulduz zəif şəfəqini üzümə saldı. Ondan sual etdim: Ey gözəl ulduz, bəlkə mənim Sulikom sənsən? Ulduz atəş kimi alışıb yanmağa başladı və şəfəqini daha da artırıb üzümü və gözümü münəvvər etdi. Bu halda lətif bir yel əsdi və mənim qulağıma pıçıldadı: “Axtardığını tapdın, şad ol, qəm və qüssəni unut, vaxta ki, gün batar, dünyanı qaranlıq bürür, göydə ulduz, yerdə bülbül və gül sənə qəlbini şad edər. Sənə sevgilin vəfat edibse də, səndən ayrılmayıbdır və üç sifətdə həmişə sənənlə vardır”. Odur ki, mən hər şeydən artıq gülün ətrini, bülbülün naləsini və ulduzun şəfəqini sevirəm. Hər üçündə mənim Sulikom özünə məkan tutmuşdur”.

Akaki Sereteli knyaz Çavçavadze kimi vətən uğrunda və millət yolunda kişilərin mərdanəliyindən danışmış, gürcü arvadlarını da unutmayıbdır. Onların vətən yolunda qeyrət və namuslarını şairanə nəzmə çəkibdir.

Bir nəzmdə belə bir əhval söyləyir: Gürcü xatınlarından birisi üç nəfər oğlunu vətən mühafizəsi üçün davaya göndərmiş, artıq iztirab ilə onlardan xəbər gözləyir. bu əsnada xəbərçi gəlir,

qeyrətkeş arvad mətanəti-qəlb ilə ondan təvəqqe edir ki, heç bir şeyi gizlətməyib, ona dürüst xəbər versin.

Müxbir ahi-cansuz ilə cavab verir ki, sənə qara xəbər gətirmişəm. arvad artıq söyləməyə macal verməyib deyir: “ Bu barədə danışma, söylə görüm hansı tərəf qalib oldu, vətənimiz salamatdırmı, yoxsa düşmən əlinə düşübdür. xəbərçi ona təsəlli verib deyir: “Qorxma xanım, gürcülərin qılıncı kəskindir və hünəri artıq. Biz düşməne qalib gəldik”.

Bunu eşitcək arvad allaha şükür edir və oğlanlarından xəbər tutur. Xəbərçi onun böyük və kiçik oğlunun vətən uğrunda qətlə yetişməyini xəbər verdikdə gözlərindən iki damla yaş salıb deyir: “Mən onları vətəni mühafizə etmək üçün bəsləmişdim. Bəs ortancıl oğlum qardaşlarının intiqamını aldımı? ”- deyib sorduqda xəbərçi deyir: “Xeyir, xanım, bu barədə sənə təsəlli verməkdə acizəm. Ortancıl oğlun düşmənin hücumundan qorxub qaçdı, qardaşları qan tökən zaman o meşədə yarpaqlar altında gizlənmişdi”. Bəşirin bu xəbəri biçarənin canına lərzə salır, uca səslə fəryad edib və saçlarını qum-qum dibindən qoparır, yaxasını çak qılıb, əmcəklərini əlinə alıb deyir: “Sən yox olasan ki, belə qorxaq oğul bəslədin və məni töhmət altında qoydun”. bizim xanımlar üçün şayani-ibrət bir haldır! Arvadların fədakarlığı və vətən yolunda izhar etdikləri hünər və sədaqət hər əsr və zamanda gürcülər üçün mayeyi-fəxr olub, ədibləri onların barəsində gözəl nağıl və hekayələr tərtib etmişlər. Onlardan birisi də Akaki cənablarının “Natela” ismində nəzm etdiyi hekayədir: Gözəl Natela ağ rəngdə bir çuxa tikibdir və elam edibdir ki, o çuxanı geyən xoşbəxt o kəs olacaqdır. Hansı ki, onu düşmənin qanı ilə əlvan və qırmızı boyayacaqdır və sakın olduğu qəsrin ətrafında yüz iyirmi paya sancıbdır. Hansı igid yüz iyirmi düşmən kəlləsi gətirib payaların başına sanca, Natela canını və cismini ona təslim edəcəkdir. Minqrel knyazlarından rəşid və nəcib Sotne Dadiani(9)qanıçici nazəninə toy sovqatı üçün yüz iyirmi düşmən kəlləsi gətirir, Amma toy başlananda Natela nişanlısına

təklif edir ki, öz dost-aşnaları ilə gedib, Kartaliniyanı (10) (Gürcüstanın şərq tərəfini)monqolların zülmündən xilas eləsin və illa toy olmayacaqdır. Bu təklifi toya cəm olan cavanlar qəbul edib, şövq ilə monqollar üstə azim olurlar. Bunların qəsdini monqollar duyub, çoxlarını tələf edir və knyaz Didiani yoldaşları ilə əsir düşür. Monqol padşahı Noinin(11) fərmanı ilə knyazları çılpaq soyundurub ağaclara sarıyırlar və bədənlərinə bal sürtürlər ki, günün qabağında hər qisim həşərat onların qanını sorsun. Noin bu işrətdə ikən ona xəbər verirlər ki, bir arvad onu görmək istəyir. Arvad hüzurda gəldikdə dəfətən üzündən rübəndini açıb yerə atır və cümləni gözəlliyi ilə heyran edir. Bu övrət knyaginya Natela imiş. Noinin işarəsi ilə hüzurda olanlar dışarı çıxır və özü taxtdan düşüb Natelaya tərəf hərəkət edir. Natela libasının altında gizlətdiyi xəncəri çəkib hökm edir ki, yerindən tərpənməsin. Noin heyrətdə qalıb başlayır ona yalvarmağa və padşahlığının yarısını, mal və dövlətini ona vəd edir, hətta ona qul olmağı iqrar edir, ta ki, xahişini əmələ gətirsin, ona arvad olsun. Natela cümləsini rədd eləyib deyir: Mən özüm də sənə kimi padşaham, heç bir şeyə ehtiyacım yoxdur. Mən səndən təvəqqe edirəm ki, nişanlımı öz adamları ilə xilas edəsən. Noin ünəs əhlindən əvvəlinci dəfə belə mərdanəliyi, rəşadət və cəladəti və ali hissiyyatı müşahidə etdikdə o, valeh və məbhut olur, bir az fikrə gedib onun dərüni aləmində bir təbəddülat vüquə gəlir. Dərhal sui-qəsdindən daşınıb, knyaz Dadiani ilə sağ qalmış yoldaşlarını xilas edir və rəşid Natela ilə Gürcüstan barəsində sülh bağlayıb Gürcüstandan çıxır.

Bu hekayənin az-çox əsli olmağı Gürcüstan tarixindən görünür. Knyaz Seretelinin bundan əlavə hübbi-vətən babında tarixdən əxz olunmuş hətta mütəəssir tragediyaları vardır ki, onda Gürcüstan arvadlarının fədakarlığı ədibənə yazılmışdır.

Onlardan məşhur “İraqli dövvüm”(“Patara qaxi”), “Tamara”, “Medeya” və qeyriləridir. Dramdan savayı Akaki cənabları bir çox komediya dəxi yazmışdır ki, cümləsində

gürcülərin məişətini artıq məharətlə göstəribdir və mərhum Mirzə Fətəli Axundovun komediyalarından məşhur “Xan sərabi” ni türkdən gürcü dilinə tərcümə etmişdir və bir çox romanlar, povestlər, hekayə və nağıllar vasitəsi ilə Gürcüstanın keçmişdəki və indiki halı ilə öz millətini xəbərdar etmişdir. Onların təmamisi ilə oxucuları aşna etmək qeyri mümkündür. Onlardan nümunə üçün abxazların dolanacağından “Mürəbbi” ünvanı ilə yazdığı bir hekayənin məzmununu burada zikr etməyi münasib gördük. Bir halda ki, bu hekayənin təlim və tərbiyə məsələsində artıq əhəmiyyəti vardır.

Abxaziyada olan uca dağların birisinin başında cavan bir abxazlının evi qaralırdı. Burada cavan abxazlı gözəl və istəkli Nazibrola adlı yarı ilə dünyanın qayğısını unudub işrət edirdilər. Soyuq və boranlı bir gecədə məzkur abxazlının süd qardaşı qabardalı Səfər bəy ona qonaq olur. Yorulmuş müsafir qardaşının yanına bir işdən ötrü gəlir. Onun ürəyi eşq odu ilə alışıb yanır, çoxdandır gözəl Ziya xanıma aşıq olubdur, amma məzurə Ziya xanım ona təklif edir ki, Əlməqsudun kəhər ayını oğurlasın və illa ona getməyəcəkdir. Əlməqsudun kəhər atı isə cəmi Abxaziyada adı ilə söylənir və hamı ona aşıqdır. Sahibi-xanə qardaşının sözlərini eşidib, onu bu xətalı səfərdən mən edir, amma qardaşının xatirəsi üçün bu çətin əmri öz öhdəsinə götürür.

Məğrib səmtində hələ ulduzlar göy üzündə sayrışırdı ki, rəşid abxazlı yedəyində kəhər at dar və qorxulu cığır ilə dağ başına, öz xanəsinə tərəf dırmaşırdı. süd qardaşı yapıncı altında xabda idi. amma onun istəkli yarı Nazibrola üzü-gözü qanlı, yaxası parçalanmış, zülfləri pərişan halda gözlərindən yaş töküdü, rəxtxab isə dağınıq və pərişan halda idi.

Nə iş vaqe olduğunu abxazlı dəfətən anladı, ürəyi sıxıldı, başı ağırlaşdı bilaxtiyar yerə yıxıldı. Arvadının həzin səs ilə ağlamağı, qəm və qüssəsi bir dəqiqə onun ixtiyarını aldısa da, yenə abxazlı özünü toxdadıb, arvadının əlindən tutub dedi: “Mənim əzizim, ağlama, o bir yuxu idi, onu yadından çıxart.

Sən günahdan paksan. Yenə bizim pakizə və müqəddəs məhəbbətimiz ulduz kimi saf və baqi qalacaqdır”. bu sözlərdən sonra onun üzündən öpüb, ürəyini sakit elədi.

Sonradan namusuna toxunan Səfəri mülatifətlə yuxudan oyadır. Səfər süd qardaşını adəti halında görüb xof və əndişədən çıxır və güman eləyir ki, arvad vaqəni ərindən məxfi saxlayıbdır. Abxazlı gülər üzlə deyir: “Xahişini əmələ gətirdim. İstədiyini kəhər at səni gözləyir, tez ol yola rəvan ol, daha da artıq səni yanımda saxlardım, amma bilirəm ki, əziz yarının vüsəlinə tələsirsən”. Sonradan qonağa əl-üzünü yumağa su, yeməyə xörək verib...onunla bahəm dağın ətəyinə enir. Burada qonağa vida etdikdə ütab ilə ona deyir: “Səfər bəy! Sənin bəd əməlin alçaqlığın mənə məlumdur. Sən mənim irzimə və namusuma toxundun. Bu fənalığı söyləməyə dilim qadir deyil. Bu fəna yaddan çıxmaz və əfv olunmaz. Öz yolunla get, bir də mənim gözümə sataşma, bu ləkəni ancaq qan ilə yumaq olar”. Bu sözləri eşitdikdə Səfər bəy titrədi və rəngi ağardı, ahəstə qardaşına dedi: “Doğru deyirsən, müqəssirəm, deməyə bir sözüm yoxdur. Şeytan məni günah əmələ saldı, mən sənin kəmtərin qulunam, rəhm elə, başımı cəsədimdən ayır”.

“- Yox, sənə mənim əlim dəyməz, sən mənim anamın döşünü əmmisən, çəkil kənara, babalarımızın müqəddəs adətini pozmaqda müqəssir sən deyilsən. Vətəninə müraciət etdikdə öz müəllim və mürəbbilərinin hüzuruna gedib, mərdanəliyini ona söyləməyi səndən iltica edirəm. Hər qisim tənbeh o sənə qərar etsə, ona tabe ol!”

.Səfər bəy pərişanhal və qəmgin vətəninə varid oldu və öz mürəbbisi alim və möhtərəm Hacı Yusifin hüzuruna gəlib, tamam əhvalatı ona söylədi. Bu söylədikcə Hacı Yusifin üzü bulud kimi qaralıb tutqun olurdu. Axırda güclə nəfəs alıb soruşdu: “Bəs sonra nə oldu, səninlə necə rəftar elədi, sənə nə dedi?”

Səfər bəy cavab verdi ki, “O məni əfv elədi süd qardaşlığı cəhətinə, amma məndən söz aldı ki, sənin hüzuruna gəlib

təqsirimi ərz eləyim və hər əmr səndən sadir olsa, ona əməl edəm". "Aha! Düşünürəm, belə bir böyük günahın cəzası qandır, bunu ancaq qan ilə təmizləmək olar, başqa çarə yoxdur!" Belə deyib tapançanın çaxmağını qalxızdı. Səfər bəy döşünü qabağa tutub qəzasına razı oldu. Hacı Yusif onu rədd edib dedi: "Yox, ölümə layiq sən deyilsən. Sənin mürəbbindir ki, sənə tərbiyə verməkdə böyük qüsurlar göstərmişdir". Bu halda tapança açılır və Hacı Yusifin ruhsuz qəlbi yerə sərilir və alnından nazik qan çəsməsi açılır...

Müəllim və mürəbbilərə nə gözəl ibrətdir.

Bu misal təlim və tərbiyəyə və yeniyetmə cavan nəslin tərzi-əxlaqına dair Sereteli cənablarının daha çox bərgüzidə əsərləri vardır ki, təmamisini qəzetə sütunlarında zikr etməyə yer yoxdur. Bu axır vaxtlarda knyaz Akaki "Müsəlman qardaşlarıma" sərəlvində yazdığı bir şeirində müsəlmanların qəflətdən ayılmağını müşahidə edib, onları təbrik, ümum və fənnin təhsilinə təşviq, ittihad və ittifaqa tərgib edib deyir: "Çox çəkməz ki, sizi zəif, bacarıqsız və elmsiz bilənlərdən siz qüvvətli, bacarıqlı və elmi olarsınız..." Heyfa ki, Akakinin bu təbriknaməsini ələ gətirə bilmədik ki, tərcüməsini eyni ilə burada yazıdık. Sereteli cənablarını cümlə müsəlman ədibləri və şairləri tərəfindən təbrik edib, Gürcüstanın fəxri üçün daha da çox yaşamaqlarını səmimi qəlbdən arzu və təmənnə edirik.

1908

MƏİŞƏTİMİZƏ DAİR

(1)

Karvan rəfto to dər xabo biyaban dər piş
Key rəvi, rəh ze ke porsı, çe koni, çun başi?(1)

Xacə Hafiz Şirazinin bu beyti övqati-əzizəsini qəflət və bətalətdə keçirmiş bir nəfsi-vahidin fəna halını bəyan etdiyi kimi, bütün bir qövm və tayfanın qəflətdən bidarı və tənbiyəsi üçün hikmət üzvi ilə yazılmışdır, desək, xəta olmaz. Bəhərtəqdır zamani-hazırda bu beytin məalı bizim hal və şanıımız və övzayi-əhvalımlıza ən münasib, ən müvafiq gəlir.

Miləli-müxalifə tərəqqi və təməddün yolunda səy və təlaş, rənc və zəhməti itirahət və qəflətə tərcih verib, elm və bilik sayəsində irəli gediblər. Övzayi-məişətləri elə bir münsiq və münəzzəm qaydaya düşübdür ki, gün-gündən qabağa getməyə şəkk qalmır. bu halda ətrafımızda vüquə gələn hadisat, əlamət, gurultu, nərilti və hürriyyət yolunda olan vuruşma və çarpışma bizi də bir növ yuxudan oyadıbdır, gözümüzü açıb görürük ki, karvan çoxdan gəlib gedibdir. Qabaqda vəsi bir biyaban, yolu ilə getməyə nə dizdə taqət və nə də ürəkdə hünər, nə qəlbə mətanət və nə də mənzurda bir rəhbər və dəlil! Odur ki, Xacə Hafiz bizim kimi qəflət yuxusunda vaxtını keçirmiş bir millətə xitabən deyir: "Key rəvi, rəh ze ke porsı, çe kon, çun başi?". Yəni yolu nə vaxt gedəcəksən? Səni xabda qoyub keçən karvanın sorağını kimdən soracaqsan? Nə eləyəcəksən? Başına nə çarə qılacaqsan?...

Filhəqiqə heç bir millət mədəniyyət aləmindən, elm, mərifət nurundan bizim kimi uzaq düşməyibdir. Heç bir millətin, heç bir qövm və tayfanın üstündə o qədər ağır təkliflər və çətin məsələlər yığılıb qalmayıbdır, nə qədər ki, biz müsəlmanların üstündə qalıbdır. Qonşularımız öz dolanacaqalarına,

məişəti-ümumiyyətlərinə aid hər qisim məsələlər törətdikcə vaxtın təqzasına müvafiq ittifaqla təhqi və tədqiq etdikdən sonra əməl ediblər. Sonra qeyri məsələlərin halına və qeyri ehtiyacların rəfinə sərfi-hümmət ediblər. Hər bir məsələni öz vaxtında, hər bir ehtiyacı zühuru əsnasında təhlil və təshil qılıblar.

Biz isə... Biz indiyə kimi ümumi işlərimizə dair bir məsələni layiqincə həll etməmişik, milli ehtiyaclarımızdan birisini də rəf qılmamışıq, ümumi qüsurlarımızdan birisini də təshih eləməmişik, köhnə ehtiyaclarımız təzəsinə və təzələri köhnəsinə qarışıb cümləsi təzə hökmündədir.

İyirmi-otuz sənə bundan müqəddəm mərhum Həsənbəy Zərdabi "Əkinçi" qəzetəsində atəşli dil ilə yazdığı ehtiyaclarımız, on sənə bundan irəli müdiri-möhtərəmimiz Əhmədbəy Ağayev "Kaspi"(2) ruznaməsində məhəlli-müzakirəyə qoyduğu mühüm məsələlərimiz, ümum qüsür və nöqsanlarımız indi də irəlili sayaqda və qədimki halında qalıbdır, layiqincə nizam və qaydaya düşməyibdir. Nəbati demişkən: "Hələ ləng, ləng, ləngdir"(3).

Bu süstlüyə, bu acizliyə, bu bir nöqtə üzrə donub qalmağa ümdə səbəb, necə ki, irəlili məqalələrimizdə dəxi zikr etmişdik, camaatımızı təşkil edən hər bir sinfin öz darca və qaranlıq dairəsində güzəran etməyi olubdur, hər bir firqənin öz məxsusi kar-barının, nəf və səlahinin və dolanacağıının dalınca tələş etməsi olubdur. Rəyasət və hörmət iddiasında olan ruhani ataların və alicənab ağaların hirs, qərəzi, tamahı və kütəhbeyinliyi olubdur.

Millət qeydinə qalan, camaat nəf və səlahini mülahizə edən, onun dərd və mərəzlərinə çarə axtaran olmayıbdır. Atalardan qalma ittihad və ittifaqa məxsus gözəl məsəllər unudulub, nifaq və ixtilafa mənsub olanları: "El üçün ağlayan gözsüz qalar", "Məndən ötdü, yoldaşıma dəydi-guya ki, saman çuvalına dəydi" kimiləri dərguş olubdur və müsəlman qardaşlar onların məzmununca yek-digəri ilə rəftar etməkdədirlər.

Bu minval üzrə bizlər öz dairəmizdən kənərə çıxmayıb, bir-birimizə tələ qurub, şəxsi mənfəətimiz üçün bir-birimizin ayağını çəkməkdə, bir-birimizə quyu qazmaqda ikən qeyri millətlər gəlib bizi tapdalayıb keçib gediblər.

Qəzetimizdə "Ordan-burdan" yazan "Filankəs" in (4)zara-fatyana yazdığı sözləri hər halda qəribliyə salmaq olmaz.

Bizlər uzun-uzadı xabi-istirahətə məşğul ikən qonşularımız hünər və mərifət kəsb edib "fil" yaradıblar. İndi biz nəinki fil, hətta siçan qayımaq da dəxi aciz və bacarıqsızıq. Bacarıqsız olduğumuz hər məqamda və hər qədəmdə bürüzə çıxır.

"Filankəs" in sözünün haqq olmasına "Novosti Zaqafqaziya" qəzetəsinin Naxçıvan müxbiri yazdığı fəqərə şəhadət verir.

Əhvalat bu üzrədir ki, Naxçıvan nüçəba və rəisləri Naxçıvanda progimnaziya açmaq xəyalına düşürlər. Çox gözəl niyyət!

Naxçıvan İrəvan şəhərindən yüz əlli verst kənardadır. Onun yaxınlığında Ordubad, Culfa, Şahtaxtı, Əylis kimi əhalisi çox mərkəzlər olduğuna binaən bu yerlərin xalqı, əlbəttə, uşaqlarını Naxçıvan progimnaziyasına təlim almağa qoyarlar, bir də İrəvana göndərməzlər və gələcəkdə progimnaziya gimnaziyaya dəxi təbdil ola bilər. qərəz, sözümüz burada deyil. Bu məsələni həll etmək üçün şəhərin böyükləri və başbilənləri kərrat ilə biçərə əhalini məsləhət və məşvərətə toplayırlar, hər dəfə də məclisə cəm olanlar danışıb-danışıb öz işlərinin dalınca gedir, bu xeyir işin xatirəsi üçün Naxçıvanda sabiqdə uyezdni naçalnik olanlardan birisini şəhərdə qiraətxana açmaq üçün yığıdığı beş min manatı da kargüzarlar yədi-təsərrüflərinə alır ki, mənzurədə olan progimnaziyanın ehtiyacına sərf etsinlər.

Əfsus ki, o vaxtdan indiyədək hər yerdə çox işlər olubdur, çox sular axıbdır; amma Naxçıvanda bu hala kimi nə progimnaziya bir xəbər və nə puldan bir əsər var.

İş bu hal üzrə ikən progimnaziya açmaq xəyalına düşən cənablar şəhərdə çoxdan bəri açılmış iki sinifli rus-müsəlman

şkolasının bir klasının pulsuzluqdan bağlanmağını, mübtədilər üçün güşad olunmuş pansionun yenə pulsuzluqdan qapanmağını və şəhər məktəbindən (qorodskoy şkoladan) müəllimlərin pulsuzluqdan qaçmağını görmək istəmirilər.

Burada doğrudan da demək olur ki, naxçıvanlıların həzar zəhməti ilə qayırdıqları "siçanı" bimürvət pişik qəflətən sıçrayıb yeyir. Bizim camaat işlərimiz hər yerdə bu sayaq ilə getməkdədir.

Bəs nə çarə eləmək, nə çarə qılmaq? Bu suala gələcək məqaləmizdə cavab verərik.

(2)

İrəliki məqalənin axırında qoyduğumuz suala cavab verib bunu demək istəyirik ki, biz müsəlmanlar ki, yenicə qəflətdən ayılmağa, tərənib hərəkət etməyə meyl və rəğbət göstəririk, yenicə mənəvi həyata övdət etmək asarı bizlərdə müşahidə olunur.

Ən əvvəl lazım olan budur ki, öz ehtiyaclarımızı dürüst bilib, təcridlə bunların rəfinə çalışsaq. Mərəzi-millimizi diqqətim ilə təhqiq edib üsuli-tədavisinə məşğul olaq, tərəqqi və təcəddünümüzbə bais olan alat və əsbabın cəm və tedarükünə sərfi-hümmət edib, həməvaxt aramsız səy və təlaşda, iztirab və təşvişdə olaq, ta ki, bizi qəflət yuxusunda qoyub, təyy-mənazil edən karvana vasil olaq.

Əlbəttə, birdən-birə quş olub havada uçmaq olmaz!

İndiyə kimi vaxtını kəsalət və bətalətdə keçirmiş, heç bir şeyi özündən ixtira etməmiş, heç bir şeyi vücuda gətirməmiş bir tayfaya nəinki havada uçmaq, bəlkə quruda da rast və möhkəm yerimək əvvəl dəfələrdə çətin olacaqdır.

Bu halımızda nəinki "fil" yaratmaq və xariqülədə bir şey əmələ gətirmək, bəlkə siçan misilli balaca şeylər də törətmək bizə müşkül olacaqdır. Lakin hər şey ağla və zəhmətə, hümmət və qeyrətə tabe olduğu üçün, bir tərəfdən hümmət və qeyrətlə,

digər tərəfdən də ağıl, elm və nuri-mərifət ilə az vaxtın zərfində çox hünərlər meydana gətirmək olar, çox şeylərə müvəffəq olmaq mümkündür. Bunun imsalı, yəni adı-sanı, hörməti və qüvvəti olmayan bir qövm və tayfanın, müddəti-mütəmadi ömrünü zillət və qəflətdə keçirmiş bir millətin ayılıb az vaxtda tərəqqi etməsi, şan və hörmət, mal və dövlət kəsb etməsi tarixdə görünmüşdür. Uzağa getməyib və Yaponiya kimi bizdən bəid olan bir dövlətin azacıq vaxtda sürətlə tərəqqi tapmasını kənarda qoyub, öz qonşumuz erməni tayfasının bu axır vaxtlardan bəri, iyirmi-otuz ilin müddətində vüquə gələn ittihad və ittifaqlarına, tərəqqi və təcəddünlərinə diqqət yetirsək, yəqin edərik ki, hər bir şey hümmət və qeyrətə, elm və biliyə bağlıdır. dünyada elə bir şey yoxdur ki, mükərrəm və müəzzəz yaranmış, əqli-səlim ilə müəyyid olmuş insanın qüdrət və bacarığından xaric olsun...

İndi məqalənin baş mətləbinə rücu edib deyə bilərik ki, mərəzlərimiz çox isə də, onların ümdəsi və mühliki cəhalət və nadanlıqdır. Onun doğru və həqiqi müalicəsi elm və tərbiyədir. Ona binaən hal-hazırda hər şeydən artıq ehtiyacımız elm və ədəbdir, mərifət və kəmaladır ki, bunları təhsil etməmiş məişətimizi qayda və nizama salmayacağıq.

Bu mərəz, yəni cəhalət təzə mərəzlərdən deyil, çox zamandan bəridir ki, bədənimizə sirişt və ruhumuza qalib olubdur. Bu o mərəzdir ki, Seyid Şirvani onun əlindən fəryad edib, rüesayi-millətə hali-dilini söyləmişdir:

Dadü fəryad, ey güruhi-üzam,

Oldu zaye bu milləti- islam.

Günü gündən zəlilü xar oluruq,

Möhnətü qüssəyə düçar oluruq.

Bu qədər dərddə kim olur hadis,

Ona bielmlik olur bais.

Bir bələdir bu dərddi-nadani

Ki, onun elm olubdu dərmani.

Mərhum Seyid dəxi bu mərəzin illətini elmsizlikdə və çarəsini elm təhsil etməkdə görüb izhari-təəccüb edir ki, nə üçün bu mərəzin, yəni biçarə və sahıbsız millətin səhhətinə çalışın və can yandıran yoxdur.

Bu təəccüblüdür, ey gürühi-bəşər,
Bir kişi yatsa, naxoş olsa əgər,
Axtarır bir təbibi-danadıl,
Ta ki, söhbət ona ola hasil.
İndi naxoşdu milləti-islam,
Ona lazımdır eyləmək əncam.
Dərdimizdir bu dərdi-nadanlıq
Ki, tutubdur bizi pərişanlıq.
Qeyrilər istəyir tərəqqiyi-tam,
Qaldı zillətdə firqeyi-islam...(5)

Aya, kimlər və nə vəsilələr ilə millətimizin bu naxoşluğuna gərək müalicə eləsinlər və onları cəhalət qaranlığından elm və mərifət işığına çıxartsınlar? Bu xüsusda gələcək məqələmizdə danışarıq.

(3)

MÜƏLLİMLƏRİMİZ VƏ ONLARIN HALI

Ruhani atalardan sonra cəhaləti-millət ilə müttəsəl cəngə müsəmməm olan, elm və maarif qapılarını millət üzünə açan ikinci firqə hər millətin içində müəllimlər firqəsi olubdur. Müəllimlərin səyi və qeyrəti sayəsində çox qövmvə tayfalar xoşbəxt olub ağ günə çıxıblar, şan və hörmət qazanıblar, dövlət və qüvvət kəsb ediblər. Keçən on doqquzuncu əsrin 70-ci sənəsində almanların firənglərə qalib gəlməyi onların müəllimlərinə isnad olduğunu təsdiq edib, qəti surətdə deyə bilərik ki, miləli-müxtəlifə arasında hər zaman və məkanda

vüqə gələn hər qisim dava və müharibələrdə xah siyasi olsun, xah iqtisadi və xah qeyri, qalib gələn tərəf müəllimləri sayəsində nüsrət tapmışlar və qalib gəlmişlər. Bu bir vazeh əmr olduğu üçün bu barədə artıq danışmağı lazım görmürük. Vəli biz Rusiya müsəlmanları müddəti-mədid müəllimsiz və mürəbbisiz qalıb, tərəqqi yoluna salıq geridə qalmışdıq. uzun müddətlər əbnayi-millətə qaydasınca təlim və tərbiyə verən müəllimlərimiz olmadığına görə belə pərişan hala düşmüşük.

İyirmi beş-otuz sənə bundan müqəddəm övladımızın tərbiyə və təlimi bilkülliyyə üsuli-təlimdən bixəbər və adabi-tərbiyədən bihissə olan məktəbdarların əlində idi. Ətfali-müslimin gözəl ömrlərini qaranlıq və nizamsız məktəblər küncündə, quru həsirlər üstündə keçirib, neçə sənələr ərzində çox az və heç şeyə yaramayan biliklər kəsb etməyə qadir olurdular. Təlim və tədris üçün ana dilimizdə kitablarımız olmadığına görə müəllim əfəndilər fars və ərəbdən hansı kitabı xoşlasa idilər, şagirdlərə ondan dərs verərdilər.

Milli məktəblərimizin pərişan halını və üsuli-tədrisin biüsul və binizam olduğunu, təlim kitablarımızın tərifi ni o vaxtın şairi-binəziri Hacı Seyid Əzim Şirvani ədibənə nəzmə çəkmişdir ki, onlar ilə oxucularımızı münasib məqal olduğu üçün aşına etməyi lazım gördük. Şair Həsənbəy Məlikova xitabən yazmışdır:

Məhsina! Ey fəda olum sənə mən,
Etdiyin fikri-bikrə səd əhsən!
Bilməyən yoxdu kim, bu mənani,
Tərbiyə təkamül eylər insanı.
Tutalım, gəldik əmrə mərdanə,
Baxmadıq tənü ləni-nadanə.
Tutalım, eylədik bu əmrə tifaq,
Tərbiyə biz gərək ki, kimdən alağ?
Hansı məktəbdə fəvci-ətfali
Hansı bir elmdən edək hali?

Məktəbi-tibb, ya ki, hikmətdən,
 Ya ki, hərbiyyə, ya ki, hırfətdən?
 Necə kim, ol "Vəkili-naməlum"⁵⁴
 Eyləmişdi bu nüktəni mərquq.
 Əvvəla, bizdə yox idi o məktəblər
 Ki, verə kəsbi-elmi xalqa səmər.
 Nə o gunə kitablar əlan
 Ki, ola öz lisanımızda bəyan.
 Bizə hasil nə şey olur yoxdan
 Ki, itibdir kitabımız çoxdan.
 Hanı bizdə "Xülasə"nin səməri?
 Hanı "Cəbrül-müqabil"ın xəbəri?
 Səhl dillərdə elmi-heyət yox,
 Cəməü təfriqü zərbü qismət yox.
 Nə təqiyə, budur sözün safı,
 Küfrdür bizdə elmi-coğrafi.
 Elm evi oldu ol zaman bərhad
 Ki, etdi rehlət xəlfeyi-Bağdad.
 Hər vilayətdə var beş-on məktəb,
 Edirik kəsb onda elmü ədəb.
 Məktəbin fərşi altı köhnə həsir,
 Neçə ətfali-müztər onda əsir.
 Dərsimizdi kitabı "Gürbəvü muş",
 "Nəqli-həmdunə", "Qisseyi-xərguş".
 Oxuruq çox tərəqqi etsək əgər,
 Cümlə "Tarixi-Nadir" i əzbər.
 Bixəbər elmi-paki-hikmətdən,
 Bisəmər cadeyi-şəriətdən...(6).

⁵⁴ 1877-ci ildə bir şəxs "milləti-islamın təqdirən vəkili-naməlumi" imzası ilə mərhum Həsənbəyə bir kağız yazıb, müsəlmanların əlində əsbabiməişət və məbəynlərində ittifaq olmadığını və məktəblərin binizamlığını bəyan etmişdir. Həmin kağız "Əkinçi" də çap olunmuşdur. Şair burada hamam məktuba işarə edir.

Keyfiyyəti-hal bu qərar üzrə olduqda, təlim və tədris işləri belə çətin və narəftə yollar ilə getdikdə, əlbəttə millətin ruhani tərəqqisi, elm və biliyi, mərifət və kamalı artıq dərəcədə ola bilməzdi. Amma bununla belə bu övzasi dağımıq olan məktəblərdə zəif halda olmuş olsa da, mərifət işığı görsənirdi. Bu məktəblərdən Qasımbəy Zakir, Abdullabəy Asi, Hacı Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Fətəli Axundov, Kazım ağa Salik, İsmayılbəy Nakam, Mirzə Mehdi Naci və qeyriləri kimi xoş təb şairlər və dəqiq ədiblər hasilə gəlmişdir. Bu hal bir tərəfdən də, söz yoxdur ki, millətimizin qabili-mərifət və sahibi-istedad-cibilli olmağına şəhadət verir.

1879-cu ildə, otuz sənə bundan əvvəl Qori şəhərində xristian darülmüəlliminin cümbündə müsəlman şöbəsi açıldı və iki sənə bundan sonra 1881-ci ildən bu darülmüəllimindən tərbiyə almış müsəlman müəllimləri çıxmağa başlayır. Mübtədilərə üsuli-sövti ilə ki, "üsuli-cədid" adı ilə məşhurdur, təlim verməyin binasını Zaqafqaziya müsəlmanlarının içində qoyan müsəlman şöbəsində müəllimlik elmini tamam edən cavanlar olubdur.

1881-ci sənədə kurs tamam edən üç nəfər şəxs üsuli-cədidin qaydasını şöbənin əvvəlinci naziri mütəvəffi Çernyayevskidən əxz etmişlər. Şöbənin cümbündə tərbiyə alan mübtədilərə üsuli-sövti ilə əvvəlcə dərs verən Çernyayevski özü olubdur. Çünki o vaxt üsuli-cədidə bələd olan müəllim bir nəfər isə də müsəlmanlardan yox idi. Çernyayevski mübtədilərə verdiyi dərslərdən məşhur "Vətən dili" kitabçasını təcrübə üzü ilə tərtib qılmışdır.

Məzkur üç nəfər müəllimlərdən biri mərhum Mirzə Əli Məhəmməd Xəlilov İrəvan quberniyasında, Naxçıvan şəhərində və Baş Nuraşen qaryəsində mərhum Səfərəlibəy Vəlibəyov Gəncə quberniyasında, Şuşada və cənab Teymurbəy Bayraməlibəyov Lənkəranda üsuli-cədid ilə dərs deməyin binasını qoymuşlar.

O vaxtlarda şkolalarda 1881-ci ildə namestnik təsdiq etdiyi "uçebni planın" proqramı ilə dərs deyilirdi; yəni əvvəlcə təlim ana dilində, sonra rus dilində icra olunurdu.

Amma bir vaxtdan sonra bu "uçebni plan" tədrislə qüvvətdən düşüb bilmərrə unuduldu və ana dilinin təlimi şkolalardan götürüldü.

1881-ci ildən indiyə kimi, iyirmi yeddi ilin ərzində Qori darülmüəlliminindən 150 nəfərə kimi müəllim çıxıbdır. Müsəlman şöbəsinin güşadından iki-üç il sonra İrəvanda dəxi bir darülmüəllimin açıldı.

Amma burada müsəlman şagirdlərinin ədədi çox az olmağa görə bundan ancaq otuz, artıq başı qırx nəfərə kimi müəllimlər hasilə gəlibdir.

Bunlardan əlavə, keçən əsrin həşdədinci sənələrində Tiflisdə Aleksandrovski institutundan beş-altı nəfər şəhər müəllimi təhsili-elm edib kurs qurtarmışdı.

Bu müəllimlərdən möhtərəm bəradərlərimiz Sultan Məcidbəy Qənizadə və Həbibbəy Mahmudbəyov Bakı şəhərində bir məktəb açıb, təzə üsul və qayda ilə onda dərs deməyin binasını qoymuşlar.

Demək olar ki, bu müəllimlərin Bakıda təsis etdikləri məktəb indiki rus-müsəlman şkolalarının anası mənziləsindədir.

Lakin o vaxt da maarif naziri olan Delyanovun(7) tədbiri və binagüzarlığı ilə müsəlmanlardan şəhər məktəblərində müəllim olmaq ixtiyarı alındı.

Buna binaən müsəlmanlardan instituta daxil olmaq rəğbəti kəsildi. Belə ki, 188-ci ildə qızıl medal ilə institut kursunu tamam edən cavanlarımızdan cənab Hacı Rəhimbəy Qayıbova şəhərdə yer verilməyib, İrəvan uyezdində Uluxanlı qəryəsində müəllim təyin olundu. o da bir-iki sənə kənd müəllimliyi edib, özü üçün bir tərəqqi yolu görməyib, Okrujnoy sud məhkəməsinə qulluğa girdi.

Belə ki, iyirmi yeddi sənənin ərzində dövlət tərəfindən açılmış darülmüəlliminlərdən 200-ə qədər müəllimlər çıxıbdır.

Qafqazın üç milyona çatan müsəlman əhalisinin təlim və tərbiyəsinə mübaşir olmaq üçün iki yüz nəfər müəllim-dəryaya nisbət bir qətrə mənziləsindəndir. desək, mübaliğə etmiş olmarıq.

Ötən məqaləmizdə dövlət tərəfindən açılmış darülmüəlliminlərdən iki yüz nəfərə kimi kurs qurtarmış müəllimlərin tamami Qafqaz müsəlmanlarının təlim və tərbiyəsi üçün kifayət etmədiyini bəyan etmişdik. Məlum ola ki, bu iki yüz müəllimlərdən bu anacan bir neçəsi dari-bəqayə rihlət edib, rəhməti-həqqə vasil olmuşlar.

Hali-həyatda olanların da bir sülsi müəllimlik kimi nə qədər müqəddəs də olsa ağır və çətin bir peşəyə, qədr və qiyməti bilinməyən və nəzərdə istiqbalı olunmayan bir sənətə tab gətirməyib, iki-üç sənə müəllimlik etdikdən sonra qeyri bir mədaxilli sənətlərin və avam nəzərində hörmətli sayılan başqa qulluqların dalısınca gediblər.

Müəllimlikdən hər qisim mənəblərə: polisiya qulluğuna, mütərcimliyə, sekretarlığa, müxtəlif məhkəmələrdə və mütəəddid dəftərxanalarda cürbəcür xidmətlərə girəni olubdur. Müəllimlikdən hətta aksız qulluğuna da keçəni olubdur.

Əlbəttə, o kəslər ki, müəllimlik kimi möhtərəm və müqəddəs xidməti tərk edib, qeyri peşə dalısınca gediblər, mənəviyyat cəhətinə öz əhdü peymanlarını şikəst ediblər, ümumi xidməti əda etməkdən, millətə qulluq eləməkdən boyun qaçıırıblar. Vəli maddi tərəfdən və dolanacaq sarıdan bunlar zirək və durbin olublar. Zira müəllimlərə nisbətən bunlar artıcaq rahat və mürəffə-hal güzəran etməkdədirlər.

Müəllimlik peşəsinə müdavimət edib, onun zəhmətinə qatlanıb qalanların halı və güzəranı ziyadə üsrət və məşəqqət ilə keçibdir və keçməkdədir. Bunlardan dəxi artıq bacarıqlı və zirək olanları dolanacaqlarını bir növ yüngülləşdirmək üçün kəndlərdə qulluq etməyə qane olmayıb şəhərə keçiblər. Şəhərdə müəllimlik məvacibi kənd müəlliminin məvacibindən bir az artıqdır və həm də burada sair mənəblər də vardır ki, onlardan

təhsili-məaş etmək mümkündür. Bunlardan əlavə, şəhərlərdə əsbabi-tərəqqi və maarif həmə vaxt müyəssər olduğu üçün ünsiyyət etməyə müvafiq yar-yoldaş tapıldığı üçün şəhərdə təlim almış cavanlara şəhərdə də güzəran etmək xoş keçir. Bu səbəblərə görə müəllimlərin çoxu kəndlərdən qaçirlar.

Necə ki, bu barədə üç sənə bundan əvvəl "İrşad" ruznaməsinin səhifələrində yazmışdıq(8), indi dəxi haman mətləbi təkrar edib deyirik ki, kəndlərimiz müəllimsiz və mürəbbisiz qalıbdır.

Üç yüz, dörd yüz və daha ziyadə nüfuslu qəryələrimizdə məktəb və məsciddən bir əsər də yoxdur. Mayeyi-zindəganlığımız olan dəhat əhllərinin və rəiyyət tayfasının balaları sırf avamlıqda yaşayıb, sahibsiz və pərəstarsız qalırlar. Cəhalət və onunla bahəm yoxsulluq və qorxu get-gedə artıb çoxalır, qeyri millətlər tərəqqi etdiyi halda biz tənəzzül edirik. Zaqatala okruqunda iyirmidən ziyadə dörd-beş yüz nüfuslu böyük kəndlər vardır ki, heç birində məktəb və mədrəsə yoxdur. Belə dövlətli və məhsuldar mahalın, bu sayaq barverici və meyvəyetirici torpağın əhalisi əgər elmlı və bilikli olsa idi, əlbəttə, ehtiyacdan xəbərləri olmazdı və qızıl-gümüş içində dolanardılar. Vəhalonki avamlıqları ucundan öz torpaqlarından mənfəətbərdar ola bilmirlər.

Qızıl və gümüş axıb, kənardan gələnlərin, xaricilərin torbalarına tökülür, amma yer və mülk sahibləri ehtiyacın içində zillət ilə güzəran edirlər.

Habelə Nuxa uyezdində, xüsusən, Qəbələ mahalında, İrəvan uyezdində Zəngibasarda, Şırıldərə, Ləgiz uyezdində, Şuşa və Cavanşir uyezdində, xüsusən Tərtəbasarda və sair. Bunlar misilli ziyadə məhsulat yetirici və meyvəcat yetirici yerlərdə əhali elmsizlik cəhətindən fəqir və zillətdə dolanmaqdadırlar. Tərbiyə almış və kamali-təhsil etmiş cavanlarımız qaranlıqda qalan qardaşlarına oşıq salmağı və onları qaranlıqdan işığa çıxarmağı özlərinə borc hesab etməyib, hər bir nəhvlə çalışırlar ki, kəndlərdən qaçıb uzaqlaşsınlar.

Kəndlərdə öz qəzalarına razı olub qalan müəllimlərimizin ədədi altmış-yetmişdən ziyadə deyil. Bunlardan ancaq bir neçəsi öz vəzifələrini kamalınca düşünüb, cani-dildən intişari-maarif yolunda çalışırlar və millətin ayılıb tərəqqi etməsinə səmimi-dildən xidmət edirlər.

Bunların zəhmətlərinin səməri görünməkdədir. Amma təəssüf, müəllimlərin çoxunda bu rəviş, bu hərəkət və bu canfəşanlıq müşahidə olunmur.

Bunlardan əksəri iki-üç sənə az-çox həvəslə təlim və tərbiyə işlərinə məşğul olub, sonradan yavaş-yavaş öz peşələrinə soyuyurlar, təlim və təllümə rəğbətləri kəsilir, mütaliyəyə həvəsləri olmayır, ruhlarının, əql və əxlaqlarının tərbiyəsinə bilmərrə məşğul olmayıb, bilaxtiyar özlərinin xəbəri olmaya-olmaya geri gedirlər və avam halına düşürlər.

Belə müəllimlərdən neçələrini tanıyıram ki, bir dəfə də əlinə qəzet alıb oxumur, övzai-zəmanədən filcümlə xəbərdar olmağa şövq və həvəs göstərmir, şkolanın adına göndərilən kitablar başı bağı qalıb kəsilmir və ruznamələr qurşaqdan çıxmır.

Bu cənablar gündə iki saat könülsüz dərs deməyə iktifa edib, yerdə qalan vaxtlarını öz məxsusi işlərinin, kəsbkarlarının üstündə keçirirlər.

Amma elələri də var ki, heç bir iş görməyib, övqati-əzizlərini mütləq bekarçılıqda zayə edirlər.

İldə, ya iki ildə bir dəfə inspektor təftiş üçün şkolaya təşrif gətirir, onu da bir sayaq razı edib yola salırlar və yenə öz bekarçılıqlarına məşğul olurlar. Amma çox ittifaqlarda inspektor, direktor müsəlman müəllimlərinə narazı qalıb, onların tənbelliyindən və karsızlığından şikayət edirlər. Münsif və haqqı inkar etməyən müəllimlərin bir neçəsindən eşitmişəm ki, öz dilləri ilə iqrar ediblər: "Bəli, doğrudur, biz iş görmürük və cani-dildən müəllimlik etmirik və bizim şkolaların xali qalmasına əksər övqat səbəb özümüz oluruq, çünki müəllimlik bizə bir şey vermir". İşlər bu minval üzrə getdikdə, əlbəttə

müəllim camaatın gözündə hörmətdən düşür və onun üçün qəblərdə bir məhəli-etina və məqami-məhəbbət qalmır və onun məktəbinə uşaq verən olmur. Elə şkolalar var ki, onda bütün il sərəsər beş-on uşaqdan ziyadə şagird olmur.

Əlbəttə, kəndlərdə müəllimlik etmək yüngül və asan iş deyil. Xüsusən, müsəlman kəndlərində: bir tərəfdən divan əmələsi tutduğu xilafi-zakon işlərin bərəkətindən, digər bir tərəfdən şikəm güdən və fanatik mollaların xilafi-şəriət işlətdiyi əməllərin və söylədiyi vəzlərin təsirindən və bunlar ilə bahəm işıqdan qorxan və millətin ayılmağından xof və əndişə edən mükədar-bəylərin və ağaların mərhəmətindən bir növ əxlaqsız olublar, elm və ədəbə meyl və rəğbət göstərməyirlər; şkolaya ayrı gözlə baxırlar və müəllimlərə çəndən etina və ehtiram olmayır. Çox kəndlərdə biçarə müəllimlərin halı ziyadə çətinlik ilə keçir və bu xüsusda "Qafqaz" ruznaməsinin 25-ci nömrəsində "İbtidai məktəblərin qüsuru" ünvanı ilə yazılmış məqalədə haqq sözlər çoxdur. Və lakin bizim əqidəmizə görə, müəllimin ürəyində atəş olsa bu maneələrin çoxuna qalib gələ bilər və öz dairəsində əvvəlinci şəxs ola bilər.

Müəllim məktəbin canı və içində olduğu camaatın çırağı məqamındadır. Müəllim öz şüglini sevsə, öz şagirdlərini övladı kimi istəsə, onların təlim və tərbiyəsinə can yandırsa, əhalinin gözünü açmağa və xeyir yetirici biliklər ilə cəhalət pərdəsini yırtmağa sərfi-hümmət etsə, bilaşübhə, böyük kəramətlər göstərər və cümlənin rəğbət və məhəbbətinə məzhər olar.

Hər bir şey məhəbbətə bağlıdır. Hər bir şeyə həyat verən, hər bir şeyi tər və təzə qılan, hər bir şeyi gözəl, məqbul və nurani edən məhəbbətdir!

Heyfa ki, bu ali və pakizə hiss, bu yandırıcı atəş bizim qəlbimizdə yoxdur; heyfa ki, nə ev tərbiyəsinə, nə məktəblərdə və məscidlərdə və nə də camaatımızın içində məhəbbət atəşini bizim ürəyimizdə yandıran olmayıbdır.

Müəllim məktəbin canı olduğunu və məhəbbət ilə çox işlər açdığını əcnəbi qövmlər və tayfaların içində görürük. Bizim

müsəlmanlar dəxi belə həqiqi millət xadimlərindən məhrum deyillər. Kənd müəllimlərinin içində İsabəy Abakarov, Əhməd ağa Mustafayev kimi bir neçə möhtərəm şəxslər var ki, həqiqətdə millət xadimi olub, cani-dildən təlim və tərbiyə işlərinə ömürlərini sərf ediblər. Bunlardan hər birisi iyirmi ildən ziyadədir ki, müəllimlik etməkdədir. Bunlar qulluq sarıdan artıq bir tərəqqi etməyiblərsə də və tərəqqi etmək qeydinə dəxi düşməyiblərsələr də camaatın məhəbbətinə şayəstə olublar. Hansı kənddə müəllimlik ediblərsə, orada mərifət çırağını yandırır, əhalinin gözlərini açıb, mənəvi tərəqqilərinə bais olublar. İsabəyin təhti-tərbiyəsinə yüzlərcə rəiyyət balaları çıxıb, kamali-təhsil edib, çörək sahibi olubdur. İsabəy çox fəqir şəxslərin övladına atalıq edib, azacıq məvacibindən onlara xörək və puşak verib oxudubdur. İmtahan mövsümündə onları öz xərci ilə Tiflisə, Gəncəyə, Qoriyə göndərib və çox vaxtı özü aparıb bəzisini sənət məktəbinə, kimisini feldşer şkolasına, kimisini seminariyaya və hətta bir neçəsini gimnaziyaya qoyubdur.

İsabəyin haqqı bizim üstümüzdə çoxdur. İsabəy bizim Pestalotsimiz(9) məqamındadır. Lakin belələri çox azdır. beş-on nəfər ancaq tapılar. yerdə qalanları öz şüglərinə soyuyubdur, ürəklərində olan atəş sönübdür və hər şeyə həyat verən məhəbbət çeşməsi quruyubdur. Bəziləri bizim müəllimlərin öz şügl və sənətlərinə nisbətən izhar qıldıkları soyuqluq və kəmetinalılığı onların təlim alıb kursu tamam etdikləri məktəblərin qüsurlarına həml edirlər. Çoxları bu əqidədədirlər ki, darülmüəlliminlər elmi, ləyaqətli və öz işini yaxşı bilən müəllimlər hazırladırmır.

Bu rəy və əqidələrdə, əlbəttə, doğruluq asarı çoxdur, öz tərəfimizdən biz deyə bilərik: nəinki bir kənd müəllimləri hazırladılan, hətta şəhər məktəbləri və gimnaziya üçün qabil və mahir müəllimlər yetirən darülmədrəsələr və ali məktəblər yoxdur.

Buna baş və ümdə səbəblərdən birisi də budur ki, məişət ilə məktəbin mabeynində əsla ittifaq və saziş yoxdur, məmləkətimizdə qədim zamandan bəridir ki, məişət öz yolu ilə, məktəb dəxi öz cıdırı ilə gedib, bir-birindən xəbəri olmayıbdır, bir-birinin qeydinə, dərdinə və ehtiyacına mültəfit olmayıblar; məktəb öz başına qalıb, yaxşı-yaman öz işinə məşğul olubdur.

Məişət dəxi məktəbin varlığından və yoxluğundan xəbərdar olmayıb, onun nədən ötrü, nə işin xatirəsi üçün və hansı ehtiyacın rəfi üçün bina olduğunu əsla nəzərə almayıb, öz yolu ilə gedibdir.

Rusiya dövləti əksər ittifaqlarda Avropa mədəni millətləri arasında filan növ mədrəsələr və filan qisim məktəblər var, bizdə də olsun deyib, öz millətinin dərəcəyi-kamalını, təbiət və xasiyyətini və zəruri ehtiyaclarını nəzərə almayıb, məhz bir "moda" üçün məişətə uymayan və yaramayan məktəblər açıbdır. Amma lazım olanların qeydinə və fikrinə qalmayıbdır.

Belə ki, qədim zamandan bəridir ki, məktəb məişətin rəfi-ehtiyacı və tərəqqisi üçün olmayıb, zinyət və bəzəyi üçün xələq olunubdur. Bu illətdən naşidir ki, məktəb elmi, bilikli, məişətin ehtiyacını rəfedici və millətin tərəqqi və səadətinə səbəb olucu adamlar yetirə bilməyir.

Belə olan surətdə şək yoxdur ki, darülmüəlliminlərimiz və darülmədrəsələrimiz dəxi bu zikr olunan təsəvvürdən ari və bəri deyil.

Bununla belə, bizim əqidəmizə görə, tamam müəllimlərin bilümun və kənd müəllimlərinin bilxüsus öz peşələrinə bu qədər süst, kəmməhəl və kəmetinə olmaqlarına ümdə səbəb onların həddən ziyadə az məvacib almaqlarıdır. Bir Peşə ki, özərbabını həmişə fəqir və zillətdə saxlaya, onun ehtiyaclarının necə ki, lazımdır ödəməyə, acliqdan və susuzluqdan, istidən və soyuqdan özünü və əyalını mühafizət etməyə, o peşəyə dəxiərbabı tərəfindən artıq meyl və rəğbət olunmaz. O peşənin sahibi çalışır ki, özgə bir xeyirli işin və mənəfətli kəsbindalısınca getsin.

Mənim əhibbalarımından institut qurtarmış bir nəfəri-qabil və qeyrətmənd şəhər məktəblərinin birisində on il sərəsər qulluq edib, ildə 4 yüz manat məvacib almaqla bir növ güzəran edirdi. Bu şəxs nə qədər cani-dil ilə ibtidada qulluq əmrlərini yerinə yetirirdisə də, bir o qədər də axırlarda soyuyub, təlim və tədris işlərinə həvəsdən düşmüşdü. On ilin ərzində buna müəllimlik yeri vermədilər, ancaq müəllimə müavin olub, dörd yüz manatdan ziyadə məvacib ala bilmədi. Axırda özü qulluğundan şikayət edib, mənə hali-dilini söylədi ki, "filankəs, bu qədər zəhmət və əziyyətin müqabilində bir tərəqqi yolu görməmək, əliboş, üzü qara qalmaq hər kəsi rəğbətdən salar və incidər.

Bir yandan əhli-əyalın fikri, bir yandan övladın tərbiyə əndişəsi şu ismi bu növ pərişan edibdir ki, müəllimlik fikri və təlim-tədris işləri mənim üçün axırkı məsələlərdən birisi olubdur. Hərgah doğrusunu bilmək istəyirsən, ərz edəyim: başımın ən bala mərtəbəsində bi hində un və buğda fikridir. Ondən aşağı mərtəbədə yağ və düyü əndişəsidir. Ondən da aşağıda odun və kömür dəğdəğəsidir; lap axırınıcı mərtəbədə olanı şagirdlərin hesab və yazı dəftərləridir ki, sabaha gərək onları düzəldəm. Həqiqəti-əmrədən bizimki müəllimlik deyil, çərçilikdir. Şeyx Sədi əbəs deməyibdir:

Qəme-fərzəndo nano caməvo qut
Baz darəd ziseyr dər mələkut.
Həme ruz ittifaq misazəm
Ke, beşəb baxuday pərdazəm.
Şəb ki, əqde-nəmaz mi bəndəm,
Çe xurəd bamdad fərzəndəm(10).

"Qarnı ac abidin ibadəti dürüst olmayan kimi, ac müəllimin müəllimliyi dəxi dürüst deyil və ondan fayda gözləmək əqli-səlimdən bəiddir"

Məzkur müəllim on ildən ziyadədir ki, müəllimlik peşəsini tərk qılıb, ticarət əmrinə məşğuldur və bu halda güzəranı xoş və rahat keçir, müəllim olduğu vaxtda çəkdiyi darlığı və ürək sıxıntısını indi çəkmir və məqamı düşdükcə millətə dəxi qövlən və felən xidmətini müzaiqə etməyir. Bu minval müəllimlikdən bizar və dilgir olub qaçanların və əli çörəyə çatanların ədədi az deyil.

Tamam Rusiyada müəllimlərin haqqında görsənilən həqarət və ədalətsizlik "Novoye vremya" kimi bir darməslək və mühafizəkar qəzeti dəxi dilə gətirmişdir.

"Novoye vremya" edadiyyə məktəblərində, gimnaziyalarda qulluq edən müəllimlərin halına yanıb təkid edir ki, onların zəhməti azalıb, məvacibləri çoxalsın. Qəzətə gimnaziyada qabil və mahir müəllimlərin olmadığını bu illətdən görüb deyir: "Bu mətləb barəsində dəfəat ilə yazılıbsa da, heyfən ki, yazıcıların nalə və fəryadı sahibi-ixtiyarların və dadrəslərin qulaqlarına yetişməyibdir və cərəs sədəsi kimi biyabanda məhv və nabud olubdur".

Gimnaziyalarda mahir və öz işlərinə bələd olan müəllimlərin yoxluğuna ümdə səbəb, necə ki, yuxarıda işarə etmişdik, bunları hazırlaşdırın və kamil müəllim yetirən darül-müəlliminlərinin yoxluğudur, o institutlar və darülülumlar ki, ondan müəllimlər hasilə gəlir, qayda üzrə təsis olunmamışdır. Onlarda pedaqogiya elminə dair və təlimat işlərinə mənsub məlumat verilməyib. Gimnaziya müəllimlərindən çoxlarını tanıyıram ki, pedaqogiya fənn və elminin babası sayılan Amos Komenskinin(11) və Pestalotsinin adlarını da eşitmiş olsunlar.

Bu qüsurun illətini "Novoye vremya" açıq yazır. O illət budur: Sabiqdəki maarif nazirlərinin ümdə fikri yaxşı müəllimlər və qabil müdərrişlər yetirmək olmayıb. Onların fikri və xəyalı saldatlar kimi naçalniklərin, rəislərin hökmünə tabe və əmrinə müti çinovniklər hasilə gətirmək olubdur. Onlardan məşhuru qraf Tolstoy(12) müəllimlər yetirmək üçün cavan tələbələrə saldat kimi təlim verdirib, onların bədənlərindən

müəllimlik ruhunu çıxardıb, çinovniklik ruhu daxil etməyə müvəffəq oldu. Delyanov bu yolda özündən təzə bir şey ixtira edə bilmədisə də, Tolstoy qoyduğu pürməşəqqət, sərt və müəllimlik vəzifəsinə müğayir qaydaları mühafizət etməyə cani-dildən çalışdı.

Tolstoy və Delyanov kimi pedaqogiya elmindən bisəmər və insaniyyət aləmindən bixəbər şəxslər maarif naziri olduğu halda, Piraqov kimi rəhmdil və məşhur pedaqoq kənarda qalıb unuduldu. Qəzətə nəticəyi-kələmda bunu yazır ki, hərgah gimnaziyalarda qulluq edən müəllimlərin zəruri ehtiyacları rəf olunsa, məvacibləri artsa və zəhmətləri azalsa, onda hər bir müəllim bilaşübhə çalışıb səy edəcəkdir ki, öz vəzifəsini layiqincə əda etsin, mənəbi xatirəsi üçün qulluğunda bir qüsur qoymasın.

Söz yoxdur ki, gimnaziya müəllimləri az məvacib alır və əmri-maaşda qeyri çinovniklərə görə bir növ üsrət çəkirlər və lakin onlardan da artıq üsrət və zillət çəkən kəndlərdə və qorodskoy şkolalarda qulluq edən müəllimlərdir. Bu biçarələr ağır və pürməşəqqət zəhmətləri əvəzində bu bahalıq əsrində o qədər az məvacib alırlar ki, çoxusu təngə gəlib müəllimlikdən qaçır və qaça bilməyənləri də dilənçilik halında ömürlərini zayə edir. Bəs hər şeydən əvvəl və cümlədən müqəddəm gərəkdir bu binəvaların dərdinə çarə etmək və halına yanmaq. Yəqindir ki, maaş sarıdan bunların da ehtiyacı rəf olunsa və zəhmətlərinə görə bunlara da məvacib təyin olunsa, bunlar da çalışacaqlar ki, öz öhdələrinə götürdükləri təlim və tərbiyəyi-ətfal kimi mühüm əmri layiqincə ifa eləsinlər. O vaxt cavanlarımız nəinki müəllimlikdən qaçarlar, bəlkə çoxları sair qulluqdan müəllimliyə keçməyə meyl və rəğbət göstərərlər və camaat nəzərində dəxi müəllimlərin şan və hörməti artar.

NİKOLAY VASİLYEVIÇ QOQOL

(Yüzlük yubileyinə məxsus)

Rus ədiblərinin ən məşhurlarından birisi Qoqoldur.

Rusların milli ədəbiyyatının binasını qoyan Puşkin və Qoqol olubdur. Bu iki müqtədir ədibin qələmi sayəsində rusların ədəbiyyatı təbii halına və təbii rənginə düşüb, firənglərin, ingilislərin və nemeslərin ədəbiyyatı təsirindən xilas olmağa başlayıbdır.

Qoqol və Puşkin milli ədəbiyyatlarını məişətlərinin ayinəyi-həqiqətnüması edib, özlərindən sonra gələn üdəba və şüəraya salamat bir məslək, müstəqim bir yol açıblar. Qoqol həqiqətnəvis ədiblərin(realistlərin)babası və pişrovi mənziləsinədədir.

Qoqol və Puşkin və bunlardan sonra Nekrasov, Turgenyev, Dostoyevski, Qonçarov, L. Tolstoy, Çexov və hal-hazırda Maksim Qorki və L. Andreyev əllərində məşəl rusların məişətinə daxil olub, onun hər səmtinə və küncünə işıq salıb, millətin yaralarını, ruhani və cismani küdurətlərini, qəm və şadlıqlarını görüb və gördüklərinin surətini və şəklini mahir nəqqaş kimi eyni ilə çəkib, bütün ələmə göstərib deyirlər: "Baxın, görün! Budur bizim millət; bu sayaqdır onun diriliyi və dolanacağı; budur onun halı. fikirləri, hissiyyatı və xəyalatı!"

Nikolay Vasilyeviç təvəllüd edibdir Malorusiyanın Poltava quberniyasında, Soroçi adlanan qəsəbədə, miladın 1809-cu ilində, mart ayının 19-cu günündə(1). Qoqolun atası Malorusiyanın xırda mülkədarlarından olub. xoş xasiyyət, eys-işrət sevən, baməzə bir şəxs imiş ki, vaxtının çoxunu kefdə-damağda keçirirmiş. Anası isə sadədil bir arvad imiş ki, hər sözə inanarmış, çox vaxt ibadətə məşğul olarmış və bəzi vaxtlarını da səbəbsiz qəm-qüssə və xiffət edərmiş. Qoqolun təbiət və məzacında valideyinin bu müxtəlif əxlaq və ətvanı

müşahidə olunarmış. Belə ki, Qoqol gah şad və xürrəm olub, cümləni şirin və baməzə söhbətləri ilə valeh edərmiş, gah da adamlardan qaçıb, bir guşədə intəhasız qəm və ələmə mübtəla və xəyalat ələminə müstəğrəq olarmış.

Qoqol on üç sinnə kimi atasının mülkündə asudə və rahat zindəganlıq edib, kənd əhlinin dolanacağı ilə aşına olmuşdur. Burada Qoqol malorusların eys-işrətlərini, çalıb-oynamaqlarını, gözəl nəğmələrini, ayin və adətlərini, əxlaq və adablarını bilafasilə müşahidə edib, sonralardan gördüklərinin tamamisini artıq məharətlə yazıb, özünün həqiqətnəvis bir ədibi-kamil olduğunu aşkar etmişdir.

On üç yaşına yetişəndə Qoqol təlim üçün Nejin gimnaziyasına qoyulur. Burada Qoqol meyl və rəğbətini ədəbiyyata salıb, təlim işlərinə çəndan şövq və həvəs göstərmir; 1828-ci ildə bir növ gimnaziyanı qurtarıb qulluq etmək şövqünə düşür və bu qəsdlə Peterburq şəhərinə azim olur. Amma burada onun içləri arzusunca getmir və bir müddət artıq üsrət ilə dolanıb, ancaq iki ildən sonra departamentlərin birisində özü üçün alçaq bir çinovniklik xidməti tapır.

Peterburqda Qoqol məşhur Jukovski ilə tanış olur və onun vasitə və köməyi ilə kənardan özünə bir şügl tapıb, maaş sarıdan işini bir az yüngülləşdirir. 1831-ci ildə Qoqol Puşkin ilə tanış olur və bu tanışlıqdan artıq istifadə edir. Puşkinin ona təsiri çox olur. Onun əvvəlinci əsərlərinə diqqət yetirib təhsin edir və gələcəkdə Qoqolun böyük və müqtədir bir ədib olmağını bildirib, bununla onun təbinə tab və qələminə qüvvət verir. Puşkin ilə yaxın olduqdan sonra Qoqola guya təzə bir həyat verilir: onun təbi, istiqaməti-qəlbi nuraniyyət və fikri cəladat kəsb edir. Bu vaxta kimi onun üçün qaranlıqda olan çox sirlər, pərdədə olan çox mənalar açılıb aydınlığa çıxır.

Qoqolun iki böyük və mötəbər əsərinin məal və məzmununu ona Puşkin nəql edib, hər iki əsərin nə səpkü-sayaqda yazılmasını şərh və bəyan etmişdir. Bu əsərlərdən birisi onun "Revizor" ismində yazılmış komediyasıdır. Bu

komediyanı, eşitdiyimizə görə, cənab Nərimanbəy Nərimanov türkcə tərcümə edibdir və lakin onun yaxşı-yaman tərcümə olunmağı barəsində bir söz deyə bilmərik, çünki onu görməmişik. İkincisi “Çiçikovun sərgüzəşti”, yaxud “Fövət olmuş nəflər” ünvanında yazılmış bir əsərdir ki, misl və bərabəri yoxdur. Hər iki əsəri sonralardan Puşkin mütləq etdikdə Qoqolu bağına basıb kamali-məmnuniyyətlə ona demişdir: “Sən yazan kimi bunları mən bacarıb yazı bilməzdim. Hər halda sən məndən mahirsən!” Heyfa ki, “Ölmüş nəflər”in ikinci cildi qurtarmamış, Qoqol İtaliyada ikən Puşkin dueldə qətlə yetişir. Bu xəbərdən Qoqol ziyadə qəmnaq olub, dostlarından birisinə yazır: “Mənim həyatım, mənim şadlığım və tamam zövq və şövqüm Puşkinlə bahəm fəvət olub getdi”.

Filhəqiqə, Puşkindən sonra Qoqol əhəmiyyətli və layiq-təhsin bir əsər meydana gətirə bilmədi. Ömrünün axır vaxtlarını Qoqol fikir və əndişədə keçirib, qeyri-təbii bir hala və ağır malxülyayə giriftar olmuşdu. vəfatına bir az qalmış “Fövət olmuş nəflər” in ikinci hissəsini yandırır tələf etmişdir. Vəfatı ittifaq düşüb fevralın 21-də 1852-ci sənədə.

Qoqolun müxtəlif əsərləri çoxdur. Tamamisi ilə qəzetə sütunlarında oxucuları aşına etmək qeyri-mümkündür. Onlardan artıq əhəmiyyətli və bizim məişətimizə az-çox yaxın olanı “Revizor” adında yazılmış komediyasıdır ki, müxtəsərən onun məalını nəql etməyə iktifa edirik.

Bu komediyada Qoqol xırdaca bir şəhərin çinovnikləri ilə bizi tanış edib, hər birisinin öz təbii halı ilə gözümüzün önündən keçirir. Bu çinovniklərin sərxeyli və rəisi hesab olunan qalabəyi qorodniçi Anton Antonoviçdir. Bu şəxs elm və kamalı ilə fəxr edə bilməsə də, xudadadi əql və tədbiri ilə hamını aldada bilir. Özü öz hünərini yaxşı bilib deyir: “Heç bir kələkbaz və maşennik mənim hiylə və təzvirimdən xilas ola bilməz. Onların cümləsini soxulcan edib, qarmağa keçirib balıq tutaram!” Anton Antonoviç öz əqidəsində sabitqədəmdir. O öz

günahını kamalınca düşünür, amma bununla özünə təsəlli verir ki, dünyada bir adam tapılmaz ki, onun günahı olmasın. Allah özü dünyanı belə yaradıbdır; heç kəs günahdan pak deyil. Anton Antonoviç yaman rüşvətxordur. Şəhərin tüccarı və alış-veriş adamları qaydanı gərək pozmasınlar. Qalabəyinin arvadına və qızına təzə çıxan parçalardan donluq göndərsinlər, xanımın və ya özünün ad qoyulan günləri təbrik edib, ləyaqətli hədiyyələr gətirsinlər.

Bunlardan əlavə, Anton Antonoviç sövdəgərlərlə əlbir olub, podrat işlərinə qarışır. Kilsə təmiri üçün xəzinədən buraxılan pulu yeyib, lazım olan məqamlarda onun yanib fəvət olmasını xəbər verir.

Xülasə, hardan ki, bir şey qoparmaq mümkündür, müzayiqə etmir. Doğrudur, onun bu günə xilafi-zakon işlərindən xəzinəyə və camaata zərər yetişir, amma özünə xeyir hasil olur: camaatda səbr və xəzinədə pul çoxdur.

Qalabəyindən sonra Qoqol sair çinovnikləri meydana çıxarır. Bunlar dəxi bir-birindən bədtər, rəzil və fūrumayə adamlardır. bunlardan kimisi qalabəyi kimi rüşvətxor, kimisi tənbel, bəzisi axmaq və səfeh, tamamisi əxlaqsız, qorxaq, gülnə, gülməli bədbəxt kimsələrdir. bu çinovniklərdən heç birisi öz işinə məşğul deyil: sudya Lyapkin-Tyapkin sud işlərini bilmərrə unudub, ancaq öz əql və kamalından dəm vurur. Onun heç bir şeyə etiqadı yoxdur. kilsəyə getmir, şam yandırmır, allaha inanmır, bu iradlar ona tutulanda o, kəməli-iftixarla cavab verir: “ Bu mərtəbəyə öz əqlimlə çatmışam”.

Mərixxananın naziri Zemlyanka öz oğurluğu və fitnə-fəsadı ilə şəhərdə şöhrət kəsb edibdir. Mərixxanada naxoşlar çibin kimi qırılır. Onların müalicə və mühafizəsi üçün buraxılan pulun tamamısını Zemlyanika yeyib, heç birisinin qeydinə qalmır. Poçt naçalniki Şpekin sadədil bir adamdır ki, poçta salınan kağızları açıb oxumaqdan ziyadə həzz aparır. Şəhər şkolasının müdiri Xlopov çox qorxaq və hər şeydən ehtiyat edən bir şəxsdir. Həkim Xristian İvanoviç rus dilini

bilməyən qərribə bir vücuddur. Mərizlərə həmişə ucuz dərman verir, çünki, necə ki, Zemlyanika deyir: “Avam adam naxoşluqdan sağalsa, dərmansız da sağalacaqdır, ölsə, dərman versən də öləcəkdir”.

Dobçinski və Bobçinski - bunlar çinovnik deyilsələr də, həmişə onların dairəsində gəzib, harada aş olsa, orada başdırlar. Hər yerdə nə xəbər olsa, əvvəl bunlar eşidəcəklər və birinin üstünə beşini qoyub, ötənə, keçənə nəql edəcəklər.

Bu kampaniyanın hamısı uzaq və adsız bir şəhərdə olur ki, haqqında Qoqol deyir: “Əgər üç il bu şəhərdə at çapasan yenə də heç bir məmləkətə çata bilməzsən”. bunlar burada rahat, kefi kök dolanıb, vaxtlarını yeyib-içməkdə, kart oynamaqda, boş və biməzmun söhbətdə keçirirlər. Arvadları və qızları dəxi özləri kimi günlərini bəzək-düzəkdə, roman oxumaqda, qayıbanə aşiq olmaqda, qeybət qırmaqda, aralıq vurmaqda, dalaşib-barışmaqda zay edirlər.

Çinovniklərin bu günə rahat və qeydsiz dolanacağı qəflətən iztirab və təşvişə çevrilir. Belə bir xəbər çıxır ki, Peterburqdan məxfi çinovnik təyin olunub, bütün quberniyanın işlərini təftiş etməyə; xüsusən bunların olduğu şəhərin. Bu xəbər hamının ürəyinə qorxu salır. Çünki heç biri günahdan pak deyil, hamının üstü pərdəli eyibləri və paxırları var.

Cümlədən ziyadə qorxu qalabəyinin canına çökür. Artıq əl-ayağa düşüb, başlayır şəhərin işlərini qayda və nizama salmağa.

Qorxunun şiddətindən və vahimənin təsirindən əvvəlcə Bobçinski və Dobçinski və onların dalınca şəhərin tamam çinovnikləri Peterburqdan gəlmiş cavan Xlestakovu ki, xırdaca bir çinovnik imiş, revizor hesab edirlər. Xlestakov isə yolda pulunu uduzub, burada cibləri boş qastinsada əyləşib qalıbdır. Qastinsaçı ona yemək də verməyir və biçarənin aclıqdan qarnı guruldayır. Qoqol Xlestakovun tipini, yəni onun nə qisim adam olduğunu artıq məharətlə təhrir etmişdir.

Xlestakov özünü öyən, fikirsiz, yalan danışan, acığı tez tutub, tez də soyuyan, israf xərc edən, dəqiqədə sözünü dəyişdirən, başda söylədiyi ilə ortada və ayaqda söylədiyi düz gəlməyən və biri-birinə zidd olan, arsız və qeydsiz və imsalı hər yerdə görünəm bir cavan idi ki, hər kəs olsaydı, əvvəl dəfə də onun boş və yüngül bir vücud olduğunu dərk edə bilərdi.

Amma nə eyləmək, qorxu yaman şeydir, qorxudan bunların hamısının gözlərinə pərdə çəkilir və özlərini itirirlər. Qalabəyi kimi pürfən, mühil və hərraf adam tora düşür, Xlestakovun boş və ağılsız olduğunu anlamayıb, onu məxfi təyin olunmuş revizor sanır və beləliklə, çaşib, əql və tədbirini itirir.

Qalabəyi Xlestakovu mehmanxanadan artıq ehtiram və tənənə ilə öz evinə gətirir. Burada nahardan sonra şərabin təsirindən ağzına gələn hədyanı söyləyir. Guya o, Peterburqda əvvəlinci adamdır, o olduğu balda və qonaqlıqlarda ancaq vəzirlər və generallar olur. Bu ziyafətlərdə süfrəyə elə qarpız gəlir ki, qiyməti yeddi yüz manatdır. Sup qazanlarda düz bir başa Parijdən paraxodlarda gəlir, qazanın ağzını açanda ətri adamı valeh edir. Onun preferans yoldaşları Firəngistan, Almaniya və İngiltərə səfirləri və bir də ümuri-xaricə vəziridir. Hər səhər hələ o yuxudan durmamış onun qapısında qraflar və knyazlar arı kimi vızıldaşırlar. Bir kərə ona departamentin direktorluğunu təklif etdilər, amma o qəbul eləmədi. Bu barədə ona hər tərəfdən elçi və minnətçi saldılar, kuryerlər dalbadal gəlib gedirdi, belə ki, tək kuryerlərin hesabı otuz beş minə çatmışdı. Məşhur Puşkin onun yaxın dostudur və onun özü dəxi adlı və hörmətli ədiblərdən birisi hesab olunur.

Çinovniklərdən heç biri bu sözlərin hədyan və başdan ayağa yalan olduğunu anlamayıb, bu hədyanatı eşitdikcə dəxi də artıq qorxuşurlar və canlarına titrətmə düşür, əl-ayaqları əsə-əsə ona pul verirlər. Xlestakov qızıışib deyir: “Mənim hökm-lərim dəfətən cari olur! ”. Doğrudan da, bir tərəfdən qalabəyidən pul borc alır, digər tərəfdən sövdəgərlərin şikayətinə

qulaq asıb hiddətlə deyir: "Mən onu qulluqdan qovaram!" Bir tərəfdən qalabəyinin arvadına aşıq olur, digər tərəfdən qızına elçi düşür və axırda özündən ağıllı və tədbirli olan nökrəri Osinin məsləhətinə qulaq asıb oradan gedir.

Qalabəyi və sair çinovniklər çox sevinib şad olurlar ki, revizoru razı eləyib yola saldılar. Hamıdan artıq qalabəyi sevinir ki, qızını revizora namizəd etməklə belə böyük və möhtərəm Peterburq çinovniki ilə bir qohumluq əlaqəsi bağladı. Şəhər əhli onun evinə cəm olub, hərə bir növ onu təbrik edirdilər və gələcəkdə onun uca mərtəbəyə yetişəcəyini şadlıq ilə xəbər verirlər. Bu hində poçt naçalniki Şpekin daxil olub, məclis əhlinin kefini pozur. Bu cənab Xlestakovun yoldaşına yazdığı kağızı xəlvət açıb oxuyub və ondan bilib ki, Xlestakov əsla pevizor deyil və kağızda onların səfahətinə gülür.

Məclis əhli əvvəlcə Şpekinin sözlərinə inanmayıb və qalabəyi qeyzlə onu təhdid edib deyir ki, sən nə cürət edib belə böyük adamın haqqında bu günə iftiraları söyləyirsən, o mənim yeznəmdir. Bu günə zarafatlar sənə nəf gətirməz. Bu sözlərin müqabilində Şpekin Xlestakovun kağızını başlayır oxumağa və əhli- məclis bir-bir özlərinin övsafi-zəminələrini oxuduqda qızarıb bozarırlar. Amma bununla belə şübhədən dəxi çıxırlar. Qalabəyi Xlestakov kimi axmaq və yelbeyinin birisinə aldanmağına tab gətirə bilməyib, acığından az qalır dəli olsun. Bu halda qapı açılıb jandarma daxil olur və həqiqi revizorun Peterburqdan gəldiyini və onları öz hüzuruna bilatəxir tələb etdiyini xəbər verir. Bu dəhşətli xəbərdən əhli-məclis mat və məbhut qalır... Burada pərdə salınır.

Qoqolun bu komediyası əvəzsiz bir əsərdir ki, həmişə həyat üzrə baqi qalacaqdır. Onun Qorodniçisi, sudyası, poçtmeystri, Dobçinski-Bobçinski, xüsusən Xlestakovu necə ki, Rusiya dövləti vardır, onlar da sağ və salamat qalacaqlar.

Əlli sənə bundan əvvəl Qoqol yazdığı komediyanın eynini bu halda bizim Qafqazın çox yerlərində müşahidə etmək olur. Onun ədibanə vəsf qıldığı rüşvətxor, tamahkar, tənbel,

bacarıqsız, öz vəzifəsini anlamayan, camaata zülm edən və həməvaxt öz nəfslərini güdən çinovniklərlə bizim uyezdilər və mahallar doludur. Bizim çinovniklərdən bəzisiatbaz, bəzisi itbaz, kimisi ovçu, kimisi rüşvətçi, kimisi fəsadçıdır, amma həqqi qulluqçu olanları azdır.

Qoqolun təbiət və xasiyyətində hər bir şeyin küphünə göz yetirmək, mahiyyətinə baxmaq və hər bir şeyin gülünc tərəfini və istehzaya layiq səmtini görüb-göstərmək vardır. rus ədiblərindən heç biri Qoqol kimi adamların üstə zərifanə gülmür və oxucuları güldürmür. Qoqolun gülməyi qərribə bir gülməkdir. Bizim məişətimizdə gülünc, gülməli və rişxəndə səbəb olası adət-ayınlar, müxtəlif işlər və əməllər, danışıqlar və söhbətlər çoxdur. Amma bunların hamısının üzünə adamların falşivi rəftar və əlaqələrindən toxunmuş bir pərdə çəkilibdir ki, hər adama onun alt tərəfini görmək qüdrət və qabiliyyəti verilməyibdir. Qoqol isə pərdənin altını açıq görür və onu zərifanə qalxızıb, altında olan əcaibət və qərribətə baxıb, naziganə gülür və bizə göstərib, bizi də güldürür.

Qoqol zətən psixoloq yarandığı üçün adamların boşluğunu, səfahət həməqətini, büxl və həsədini, zülm və şərərətini görür və bunu da görür ki, onlar nə növ zahiri əda və hərəkətləri ilə istəyirlər qeyriləri aldatsınlar və özlərini ağıllı, tədbirli, səxavətli, insafli və mürvətli göstərsinlər. Adamların bu ikiüzlülüüyü, bu saxtakarlığı, bu hiyləsazlığı Qoqola gülünc gəlir, o gülür və bizim gözümüzü də həqiqət hala açıb, bizi də güldürür. amma Qoqol acı və ürək yandırıcı gülüş ilə gülür. Zahirdə güldüyü adamlarınhalına batində ağlayıb və bu barədə o yazır: "Aləmin gözünə görsənən gülməyimin altından nəzərə gəlməyən göz yaşım axır..."

Necə ki, "Revizor" da, habelə də "Fövt olmuş nüfus" da Qoqol məişətin qaranlıq tərəfini, zülmət və cəhalətlə dolmuş hissəsini yazıb göstərir. Puşkinin təbi durbinə, amma Qoqolun təbi zərrəbinə təşbih olunubdur. Puşkin durbin kimi məişətin uzaq yerlərini və gözəl mənzərələrini işıqlı və qəşəng bir halda

göstərirkən, Qoqol zərrəbin kimi yaxında olan və gözün önündə, şişenin altında tərənən nifrətəngiz həşərat və mikrobları böyüdüb göstərir. Qoqol belə rəvayət edir ki, "Ölmüş nüfus" un (2) əvvəlinci babalarını Puşkinə oxuyanda o, fikrə getdi. Onun bu halına təəccüb etdim, çünki o həmişə mənim yazdıqlarıma qulaq asanda gülürdü. Amma indi mən oxuduqca o bifevləndi və axırda bilmərrə rəngi tutuldu, mütəğəyyiri-hal oldu. Mən oxumağı qurtardım. O, ürəkdən bir ah çəkib dedi: "Pərvərdigara! Bizim Rusiya nə pürqəm və pürməlal məmləkətdir! "

Bizim ədiblərimizdən mərhum Mirzə Fətəli Axundov asari-qələmiyyəsi ilə Qoqola çox bənzəyir. Mirzə Fətəli dəxi öz komediyalarında xəyalət gücü ilə və savad zoruyla bir şey yaratmayıb, hər nə yazıbsa, dolanacağımızın eynindən və məişətimizin övzayi-əhvalından götürübdür. Mərhum Mirzə dəxi zahirdə yazdıqlarının üstə gülürsə də, batində ağlayır və həqiqətən bir az dərin fikir etsək görərik ki, onun Molla İbrahimxəlili, Hacı Qarası, Hatəmxan ağası, Tarıverdisi, Ağa Mərdanı və qeyriləri yazıq və bədbəxt adamlardır ki, onların halına gülməkdən isə ağlamaq lazımdır.

Ruslar büsat açıb cəşi və bayram edir. Bu böyük milli bayram ilə biz dəxi rus ədiblərini və rus millətini təbrik edib onların qədrşünas olmaqlarına təhsin oxuyuruq.

Aya, Mirzə Fətəli Axundovun yüz illik yubileyi də bizim yadımıza düşəcəkdirmi və bizdə dəxi millət hissi və milliyyət damarı ayılacaqdımı, bis də öz ədiblərimizin şan və şərəfini, qədr və qiymətini dərk edəcəy

1909

DÜNYADA BƏLA NƏDƏN TÖRƏYİR?

Qraf L. Tolstoyun təlimi-ətfal üçün tərtib etdiyi əlifba kitabçasında sadə dil ilə yazılmış bir xeyli pürməzmun hekayələr vardır. Onlardan bəzi şeyx Sədinin "Gülüstan"ında nağl olunan hekayələrə bənzəyir. Cümləsi hikmət və təcrübə üzüylə yazılmış əsərlərdir. Məzkur hekayələrdən birisində bəlanın yer üzündə nədən törəyib nəşət etməsindən rəvayət olunur(1). Qissənin müxtəsərən məzmunu budur:

Bir abidi-xoşsirət tərki-dünya qılıb, vaxtını adamlardan kənar bir meşədə ibadətlə keçirmiş. Meşənin heyvanları ondan qorxmayıb, başına cəm olarlarmış. abid onların dilini, onlar da abidin dilini anlarmış. Bir kərə abid bir ağacın dibində uzanıbmış. Qəzadan həmin ağacın altında axşamlamağa qarğa, göyərçin, ilan və maral cəm olur və öz aralarında başlayırlar söhbət etməyə ki, aya, yer üzündə bəla və günah haradan törəyir?

Qarğa bəla və fəsadın törənməsini aclıqdan, göyərçin məhəbbətdən, ilan qəzəb və şərərətdən, maral qorxu və vahimədən görüb, hər birisi öz qövl və rəylərinin haqq və savab olmağına dəlil və dəlail gətirirlər. abid bunların güftgularını eşidib deyir: dünyada bəlanın zühura gəlməyinin səbəbi bədəndəndir. qəzəb və aclığın da, məhəbbətin də və qorxunun da mənbəyi və törənəcək yeri bədənəndir. Bədən olmasa nə aclıq olar, nə məhəbbət olar, nə də qorxu.

Bu hekayədə L. Tolstoyun maralın dilindən söylədiyi sözləri oxuyanda bizim biçərə müsəlmanların halı yadıma düşdü. Maral deyir: "Əgər ürəkdə qorxu olmasa hər şey yaxşı olar, hər iş öz yolu və qaydası ilə gedər. Hərgah böyük, yırtıcı heyvanlardan bizim üzərimizə hücum edəni olsa, bacarıq qaçıb ondan xilas olaq, çünki allah bizə tez qaçan ayaqlar veribdir. Xırda heyvanlar da bizə zərər yetirə bilməz. Onların dəfi üçün allah bizə buynuzlar mərhəmət edibdir. Amma nə

eyləmək ki, canımız doludur qorxu ilə və bu qorxu bizə macal vermir ki, allah verdiyi alat və əsbəb ilə dəfi-məzərrət edək və nəfsimizi xof-xətərdən qurtaraq. Balaca bir səsə eşidəndə bədənimizə lərzə düşür, yarpaq kimi tir-tir əsirik, ürəyimiz döyünüb az qalır yerindən çıxsın, qərribə bir hala düşürük”.

Hərgah maral bilsə ki, bu səs və şıqqıltı yel əsib kolu tərptəməkdən, yarpaqları biri-birinə toxundurmaqdan əmələ gəlir, o vaxt o qorxmaz və qorxudan özünü dağa-daşa çırpırmaz, əbəs yerə canını fövtə verməz.

Həmçinin hərgah bizim müsəlmanlar qorxub vahimə etdikləri şeylərin əsil və günhünü bilsələr, bilaşubhə onlardan qorxmazlar və bi qədər bəlalara və fəlakətlərə düçar olmazlar. Bunca əksiklik və ürək sıxıntısı çəkməzlər.

Qorxuya ümdə səbəb bilməməzlik, elmsizlik və avamlıqdır.

Bu elmsizlikdən və avamlıqdan müsəlmanların ürəyinə qorxu bərk sirişt edibdir. Cəhl və nadanlıq onları cürətsiz, hünərsiz və bir növ üftadə, xar və zəlil edibdir.

Avamlığımızın ucundan vətənimizdə özümüzü qəriblər, evimizdə özümüzü yadlar kimi saxlayırıq.

Əcnəbi tayfalarından və xarici millət və qövmlərdən bizim içimizdə olanları elm və mərifətləri sayəsində bizdən cürətli, rəşid, dilavər və zirək olurlar. Öz mülkümüzdə, öz yerimizdə və öz məskənimizdə bizə ağalığ edirlər, bizim mal və dövlətimizə sahiblik edirlər.

İngilis, firəng, alman və yəhudi və qeyriləri haraya getsələr, hansı məkan düşsə oranı özlərinə mütəəlliq yer hesab edib heç bir şeydən çəkinmirlər, heç kəsdən xof və ehtiyat etmirlər. Elm və bilik bir yandan, ev və məktəb tərbiyəsi başqa bir yandan onları cürətli, zirək, hünərli və hətta bir az həyasız və insafsız eləyir desək, səhv etmiş olarıq.

Beş-on sənə bundan irəli “Kaspi”qəzetəsində qərribə bir əhval yazılmışdı. Bakı ilə Sabunçunun arasında işləyən poyezdlərin birisində bir kupədə üç nəfər şəxs Bakıyı,

Sabunçuyamı, dürüst xatirimdə deyil, gedirlərmiş. Bunlardan birisi Qafqaz adamı və iki nəfəri: biri arvad və biri kişi, Avropa adamları imiş. Əsnayi-rahdə qafqazlı papiros qutusundan papiros çıxarıb istəyibdir çəksin, amma avropalı mane olub, xanımın hüzurunda papiros çəkmək ədəbsiz bir fel olduğunu ona işarə edibdir! qafqazlı qızarmış, üzrxahlıq edib, çıxıb papirosu çöldə çəkib, sonra kupeyə daxil olanda görübdür ki, haman şəxs özü siğar çəkir. Bunu gördükdə təəccübənə ondan soruşubdur ki, siz mənim papiros çəkməyimə mane olub, özünüz nə haqq ilə xanımın hüzurunda siğar çəkirsiniz? Avropalı həqarətlə ona bir nəzər yetirib cavabında deyibdir: “Mənimlə sən bərabərmi oldun? Mən nəcib ingilis, sən dəni yerli”. Bu cavabdan qafqazlı mütəğəyyiri-hal olub, “nəcib” ingilisə bir sillə vurmuşdu. Bu qərribə işin sonradan suda düşməyi qəzetdə mənim yəqinimdir ki, nəcib ingilisə sillə vuran yerli hər millətdən imişsə də müsəlman deyilmiş. Çünki bizlərdə o cürət və təəssüb yoxdur ki, haqqımızda icra olunan nifrət və etinasızlığa, zülm və təəddiyə mərdanə cavab verib, onları özümüzədən dəf edək, hüquq və ixtiyarımızı gözləyək, şən və izzətimizi, hörmət və ləyaqətimizi mühafizət qılaq.

Zülm və sitəmə, hər qisim ədalətsizliyə bizim kimi səbr-edici, tabgətirici, qəzasına razıolucu başqa bir tayfa tapılmaz. Müsəlman mərkəzlərində olan hansı bir uyezd naçalnikinin dəftərxanasına təşrif aparsanız, orada müsəlmanları, xüsusən qara rəiyyət camaatını ziyanlıq amil kimi zar və zəbun bir halda görərsiniz. Bədəsturi-sud məhkəmələrin səhnində, silistçilərin qapısında, pristavların həyətində müsəlmanlar qoyun sürüsü kimi döşəniblər. Bunlardan çoxu bilmir ki, nə işdən ötrü, nə təqsirin və hansı əməlin onları divanxana qabağına toplayıblar. Birisinin cürəti yoxdur ki, divan əmələsindən öz təqsirini xəbər alsın, nə işin xatirəsi üçün dəvət olunmasını bilsin. hamı üstündə ağalığ edir, hamıdan qorxub ehtiyat eləyir.

Allah onlara ağıl da verib, baş da veribdir. amma nə eyləmək, maralın canına çökən qorxu onun da canına çökübdür.

Şəhərlərdə dəxi müsəlmanların qorxaqlığı və kəmcürətliyi hər qədəmdə və hər məqamda müşahidə olunmaqdadır. Poçtxanalarda, teleqrafxanalarda, banklarda, xəzinələrdə, məhkəmələrdə, apteklərdə müsəlmanları cümlədən geridə məyus durub növbət gözləyən görərsiniz... Gözəl vaxtın boş və hədə getməyinə heyfləri gəlmir. Əzbəs ki, vaxt onlara artıq lazım olası bir şey deyil. Onsuz da bilmirlər ki, vaxtlarını nəyə sərf etsinlər. Heç olmasa burada gəlib gedənə tamaşa edirlər. Dəmir yollarında dəxi yazıq müsəlmanların başına konduktorlar gətirdiyi bəlanı allah heç kəsin başına gətirməsin.

Bu fəlakətlərin tamamisinə səbəb haman maralın canına sirişt edən qorxudur ki, biz müsəlmanların bədəninə də analarımızın südü ilə giribdir. Söz yoxdur ki, hər şeydən qorxan, həmişə qorxu altında ömrlərini çürüdən, dilsiz-ağızsız, fəqir və yazıq anaların südünü əmən balalardan qorxaq, aciz və bacarıqsız nəsəl əmələ gələcəkdir. "Maya budlu arvad gərəkdir ki, onlardan da nərbudlu oğlan doğulsun". Hünərli, elmlı və bacarıqlı və xüsusən, hürriyyət kəsb etmiş analar gərəkdir ki, onlar da hünərli, tərbiyəli, cürətli və bacarıqlı nəsəl yetirsinlər.

1909

HƏQİQİ GÖZƏLLİK VƏ HƏRƏKƏTSİZ NİSFİMİZ

(1)

"Molla Nəsrəddin" jurnalının 14-cü nömrəsində qurşaqdan yuxarı iki adam surəti çəkilmişdir. Bunlardan birisi məhz ağzı ilə, o birisi başı ilə iş görənlərin şəkilləridir ki, onlara diqqət yetirməmək olmaz. Bu şəkillərin altında yazılıbdır: "Bədənin hansı üzvü işləsə böyüyər və qüvvət tapar"(1). Bu sözlərin doğruluğu şəkillərdən görünür.

Hər iki şəkil çirkin, yöndəmsiz, bədtərki və hətta nifrət gətirici şəkillərdir. Əgərçi bu surətləri çəkməkdə "Molla Nəsrəddin" in muradı başı ilə işləyəni ağzı ilə zəhmət çəkənə tərcih verməkdir, vəli bizim nəzərimizdə hər ikisi çirkindir.

Ağzı ilə işləyənin ağzı və çənələri, başı ilə işləyənin başı bədənin sair üzvlərinə nisbətən həddən ziyadə böyük və zorba çıxıbdır.

Əvvəlki xırdaca başlı və yekəqarın bir qisim balıq var, ona oxşayır, ikincisi Hindistan aclarına bənzəyir.

Bu cür adamların vücudu hər məkanda və hər zamanda olubdur və vardır. bizim içimizdə başı ilə iş görənlərin ədədi az isə də, ağzı və dişləri ilə şöhrət kəsb edənlərin həddi, hesabı yoxdur.

Hər halda bədənin bir üzvünün böyüyüb əndazədən çıxması və sairələrin kiçilib balaca və zəif olması bədəni yaraşıqdan salır, onu çirkin, görkəmsiz və nahəmvar eləyir. Bədənin gözəl, göyçik və xoşayənd olması münhəsirdir onun üzvlərinin mütədil, mütənəssiq və yek-digərinə uyğun və müvafiq olmağına.

Nəinki bir bəşər qisminin, hətta sair heyvanat və nəbatatın, bəlkə hər qisim məxluqatın gözəlliyi və qəşəngliyi onların vücudunu tərkib edən əza və hissələrin biri-birinə müvafiq, yaraşlıq və mütənəssib olmalarından ibarətdir. Həddən ziyadə yekəağz, yekəbaş, yekəqarın adama xoş gəlməyən kimi, həddən ziyadə balaca baş, xırdaca gözlər, nazik və zəif əllər və ayaqlar da adamın nifrətinə səbəb olur. Heyvanat qismində dəxi bu eyblər müşahidə olunduqda insan onlardan nifrət edir, düyünlü, əyri və bədtərki ağacları da adam övladı xoşlamayıb, hər şeyin gözəlinə, xoştərki, xoşəndam və xoş şəklinə meyl və rəğbət göstərir.

Mədhi-dilbər yazmaqda misli və bərabəri olmayan Molla Pənah Vaqif gözəlliyin bir nişanəsi olan zülfə hər bir şeyi bağışlayır:

Bağlamışam din-imanı zülfünə,
Mənim kimi heyran hanı zülfünə.
Tapşırıb gedirəm canı zülfünə,
Yaxşı saxla, səndə əmanətimdir(2).

Və lakin insanın gözəlliyi, zahiri məlahət və hüsnü ləfəfdən ibarət olmayıb, onda ağıl və fərasətin mövcud olmağı dəxi əvvəlinci şərtlərdəndir. Zahiri gözəlliyi və hüsn-camalı kamala yetirən aqlın nuru və mərifətin ziyasıdır. Ağilsaz və mərifətsiz gözəl məqbul və müstəhsən deyildir. Bir surət zahirdə nə qədər düzgün, eyibsiz və qüsursuz olsa da, onda aqlın nuru təcəlli etməsə, kamal və mərifət asarı görsənməsə, o surət dilpəsənd, könülalıcı və fərəhətirici ola bilməz. Habelə aqlın mənbəyi, fikir və fərasətin məzhəri hesab olunan gözlər zahirdə nə qədər göyçək və eyibsiz olsa da insanın qəlbini tərpedib diqqətini cəlb edə bilməz, vaxta ki, onlarda ağıl və şüur əlaməti görünməyə. Maral, əlik, ceyran qismi çox heyvanlar var ki, onların gözlərinin tərfi şairlər kəlamına düşübdür. Vəli həqiqət halda ahu qisim heyvanların gözləri nə qədər zahirdə göyçək olsa da, insana çəndan təsir edə bilmir, əzbəs ki, onlarda şuxluq yoxdur, ağıl, fitrət və cibilli asarı görünməyir və Vaqifin yazdığı əlamətlər - "fitnələr", "feller" onlarda müşahidə olunmayı. Necə ki, şair deyibdir:

Qaynar gözlərindən, şux baxışından
Əcayib fitnələr, fellər görünür(3).

Bəs məlum olur ki, şairin sevdiyi qaynar gözlər o gözlərdir ki, ağıl və fəhmin əlaməti onda zahir olur və onların şux baxışından fitnələr və fellər görünür. Şairin sevdiyi şux baxışlı gözlərdir, ahunun zahirdə göyçək, amma həqiqətdə qəlbi insanı hərəkətə gətirməkdə aciz olan qara gözlər deyil. Hükəma nöqtəyi-nəzərincə hər bir camaat, hər bir qövm və millət təklidə böyük bir cisim mənziləsindədir və bu cismi-

əzimi təşkil və təsis edən əfradi-bəşər onun üzvləri məqamındadırlar.

Belə olan surətdə hər bir camaatın, hər bir tayfa və millətin şan və şərəfəti, qüvvət və miknəti, dövlət və sərvəti filcümlə maddi və mənəvi salamatlığı, gözəlliyi və vəqü heysiyyəti münhəsirdir onları tərtib və təşkil edən üzv və ünsürlərin yek-digərinə mütənasiq və mütənəşib olmasına və bunların sülh və ittifaq ilə səy təlaş edib, hər birinə müxtəss olan əmalı icra etməsinə. Necə ki, baş işləyib bədənin digər üzvləri hərəkətdən düşəndə və sair üzvlər işdə olub, baş işsiz və fikirsiz qalanda şəxsin bədəni çirkin olub işi düzgün getməz, habelə də bir millətin ünsürlərindən bir hissəsi müttəsəl işdə və təlaşda olub qeyri bir hissəsi fəaliyyətdən düşsə, işsiz və hərəkətsiz qalsa, o millət nəinki zahirən çirkin, bədtərkib görünəcəkdir, bəlkə müruru-əyyam ilə mənən dəxi zəif, aciz və qüvvətsiz olub taqətdən və hörmətdən düşəcəkdir, şan və şərəfətini bilmərrə itirəcəkdir.

Rübi-məskunun müxtəlif mərkəzlərində sükunət edən müsəlman millətlərinin mədəniyyət və fəzilət cəhətincə dalda qalmaqlarına, tərəqqi və təalada icz göstərməklərinə bais olan ümdə səbəblərdən birisi də onların hər birisinin təklidə yarı hissəsi işdə və zəhmətdə olub, o biri hissəsi, tamam yarısı işsiz və şüəlsüz, dünyadan bikkülliyə bixəbər halda yaşayıb qalmağıdır. Bu bədbəxt hissə ələmi-islamda ünəs əhlindən ibarətdir.

Təlim və tərbiyədən məyus, hörmət və ixtiyardan məhrum qalmış müsəlman övrətləri qədim əsrlərdən bəridir ki, ciddi fel və hərəkətdən düşmüş, izzət və şərəfətini itirmiş, hərəkətsiz və ölmüş bir üzv məqamındadır...

(2)

Necə vaxt bundan müqəddəm "Hərəkətsiz hissəmiz" sərlövhəsi ilə "Tərəqqi" də yazılmış bir məqalədə(4) məzkur

hissənin aləmi-islamda ünə əhlindən ibarət olduğunu şərh və bəyan etmişdik. Məqalənin axırında bu mətləbə daha da bəst verməyi vəd etmişdikse də, vaxtında vədəyə əməl edə bilmədik. Möhtərəm oxucularımız əfv buyursunlar.

Necə ki, fəlicə azarına mübtəla olan bir bədənin məriz və illətli hissəsi salamat olan hissəsinə kömək əvəzinə ağırlıq və əziyyət yetirir, habelə aləmi-islamda da müsəlmanların bir nisfi ki, ibarət ola ixtiyarsız, elm və tərbiyəsiz biçarə arvadlardan, nisfi-digərinə böyük həmlə olub, onların tərəqqi etməyinə, elm və mərifət kəsb qılmağına mane olur. Həm əqlən və həm də şəren arvadlar kişilərin bir şaqqası və dilimi olmağı mühəqqəqdır. Buna “innəmən nisau şəqaiqür ricali”(5) hədisi-şərifini şahiddir.

Bu hədisdən anlaşılan budur ki, arvad kişinin misli və nəzəri və yaxud nisfi-digəridir. Belə ki, kişi təklikdə naqis və yarımçıq bir vücuddur. Onun həddi-kamala yetişməyi bağlıdır nisfi-digəri məqamında olan arvadın vücuduna. Bunların hər ikisindən övlad törəyir və nəsil əmələ gəlir. “Bəqayi-insan, nizami-bəşər və nəzmi-dövrən” - bu iki şaqqaların birləşib bir cildi-vahidə girməyinə bağlıdır. Burası dürüst təhqiq və təfhim olunandan sonra arvadların vəqayeyi-hüquqları əmrində ehtimami-küllü göstərməlidir. Xüsusən, bizim əsrimizdə ki, hətta Avropa arvadları arasında dəxi böyük cümbüş və hərəkət var. Hər yerdə cəmiyyətlər təşkil edib, azad arvadlar öz azadlıqlarına qane olmayıb, daha da artıq hüquq və ixtiyar kəsb etməyə çalışırlar. “Molla Nəsrəddin”in 29-cu nömrəsində “Bihəyalar” ünvanında yazılmış nazik işarəyə diqqət yetirilməlidir(6).

Rus şairlərindən məşhur Nekrasov bir kəlamında rus arvadlarının ixtiyarsız və fəna bir halda yaşamalarından bəhs edib, onların üç qisim bəd iqbalda və nəhs tələdə yaranmaqlarını zikr qılır. Əvvəlinci bəd tale onların anadan kəviz və ixtiyarsız doğulmağıdır. İkinci bəd tale qul kişiyə

arvad olmağıdır. Üçüncü bəd tale və qarabəxtlik qul anası olmağıdır və qul övlada pərəstəliq etməyidir.

Burada Nekrasov rus arvadlarının fəna halını icz və inkisar üzrə zindəganlıq etməklərini göstərmək ilə belə tamam rus millətinin ixtiyarsız qul olmalarını dəxi gizlətməyibdir. Belə kişilərin daha da artıcaq yaman halda dolanmaqlarını bəyan edibdir. filhəqiqə “Qul kişiyə arvad olmaq, qul adama analıq etmək” ağır və məşəqqətli peşə isə də, hər iki surətdə həqiqəti-əmrə qul olan kişi olur, arvad olur.

Amma müsəlmanlıqda müsəlmanlar arasında hər üç surətdə qul və kəviz halında gün keçirən və ömrünü zay edən arvad tayfası olur. Anadan kəviz doğulur, ərə getdikdə ərinə kəvizlik edir və həmişə ərinə və yoldaşına “ər” və “yoldaş” deməyib, “sahibim” deyir. Axırda tərbiyəsiz övladına ana olmayıb, kəviz olur.

Qədim zamandan bəridir ki, Azərbaycan türklərinin arasında arvadların halına məxsus onların öz dillərindən belə sözlər deyilir:

Qız idim, sultan idim,
Nişanlandım xan oldum,
Gəlin oldum qul oldum,
Ayaqlara çul oldum!

Bu sözlərdən məlum olur ki, müsəlman arvadı ömründə beş-on il xoşbəxtlik və ağ gün görürsə, o da qızlıq əyyamındadır. ona nişan taxılında bir az vaxtda hörməti zahirən bir azacıq artır. elə ki, gəlin olur və ged-gedə hörmət və izzətini bilmərrə itirib, ayaqlar altına düşən çul və palas mərtəbəsinə tənəzzül edir. başqa bir misalda arvadın dilindən bu sözləri eşidirik:

Qız idim, geydirdilər ibrə vəfa köynəyini,
Nişanlandım, geydirdilər zövqü səfa köynəyini,
Gəlin oldum, geydirdilər cəbrü cəfa köynəyini.

Bu sözlər dəxi ona şəhadət verir ki, müsəlman arvadının ömründə bir neçə ağ gün varsa, o da qızlıq və nişanlılıq halındadır.

Bu ağ gün də müsəlman qızlarının çox tez ərə verilməyi nəzərə alınsa, on dördədən, on beşdən ziyadə çəkmir. Ondən sonra biçərə arvad analıq halına yetişib, ölənə kimi əynindən “cəbrü cəfa” köynəyini çıxartmır və sahibinin sərtvücad rəftarından vaxtsiz qocalır, qönçə ikən açılmamış solur, tələf olur...

Əgər mətləbin künhünə diqqət yetirib dürüst fikir versək, onda görərik ki, arvadların təlim və tərbiyəsiz qalmaqlarının, övzai-zəmanədən və dünya işlərindən bilkülliyyə bixəbər qalmaqlarının zərəri özlərindən artıq kişilərə yetişit, ağılsız, elm və mərifətsiz arvadın yaraşıqsız işi və uyğunsuz hərəkət və söhbəti hamıdan artıq öz kişisinə təsir edir. Kişi təcrübə, elm və bilik cəhətincə hər zaman və məkanda arvaddan artıq olubdur və özünün şaqqası məqamında olan arvadın ağılsız, fəhmsiz və sadədil olduğunu müşahidə etdikcə ürəkdən ağrıyıb içəridən yanır.

O səbəbdəndir ki, bir kişi elm və mərifət sarıdan nə qədər tərəqqi etmiş olsa bir o qədər o özü üçün münasib yar və yoldaş aramaqda ehtiyatlı olur və evlənmək məsələsi onun üçün ən çətin məsələlərdən birisi hesab olunur.

Bu çətin məsələ cümlədən artıq müsəlman əhli-mərifətinin (intelligensiyasının) qabağını kəsibdir. Əksər ittifaqlarda onlar öz millətləri və həmməzhəbləri arasında müvafiq həmsər və yoldaş tapa bilməyirlər...

Bu halda intelligentin şəxsi təmənnası artıbdır. O təmənnaları keçmiş zəmanənin ayin və adatı ilə tərbiyə almış qızlar yerinə yetirməkdə acizdirlər. İndiki adamlar məhəbbət adlanan ali hissə başqa mənə verirlər. O səbəbdəndir ki, mədəniyyətli millətlər arasında təəhhül və təzvic məsələsinə artıq diqqət yetirirlər və artıq ehtiyatlı olurlar. burada bir

boşqab şirni və bir kəllə qənd və üç manat pul ilə tez əldən iş bitib əqdi-nigah cari olmur.

Doğrudan da, ər ilə arvadın arasında mərifət cəhətincə nə qədər təfəvüt çox və mənəvi qərəbət az olsa, bir o qədər bunların bir yerdə olmağı kişi üçün ağır və çətin olur. Bu surətdə elmsiz və mərifətsiz arvad kişisinin ruhani tərəqqisinə və mənəvi şüğllərinə mane olur. Biçarənin qol və qanadını bağlayıb, ağıl və ruhunun tərəqqi və təcəllisini gah qisim-qisim iddialar ilə pozur və gah həmişə əllərində olan göz yaşı ilə qərq edir. Ürəyi elm və bilik şövqü ilə dolmuş və qəlbində mərifət çırağı yanmış hər bir kişi, xüsusən cavanlıq mövsümündə, mərhum Abdullabəy asinin(7) kəlamı misdaqincə “Günəş həmxanəliyininməva etmək arzusunda olub”, tərən kimi uca məqamlara uçub qalxmaq istəyir və lakin bu halda dişi qaz misilli bir arvada rast gəlib, qüvvəyi-şəhviyyəsinə məğlub olub, onunla həmsər olur və tezliklə özü də tərən ikən çevrilib qaz olir, çamurlu və üfunətli gölmələr içində özünə və balalarına tömə axtarmaqla ömrünü zay edir.

Belə ki, “Mürği-Qaf ilə hənzəban olub, dövrə qalxmağa balü pər bağlamış” arvadlar hənzəban müsəlmanlar arasında hasilə gəlməyibdir.

(3)

Bilmək gərəkdir ki, ünəs əhlinin elm və mərifətsizlikləri ucundan bu qədər dalda qalmaqları. bu qədər biixtiyar, avam və sadədil olmaqları məhz bir özlərinə və kişilərinə zərər yetirmir. Bəlkə bunlardan da artıq onun ziyanı və sədəməsi övlada və körpə balalara toxunur.

Təəccüb etməli haldır, analıq və ana olmamaq ziyadə çətin və bununla belə müqəddəs bir peşə sayıldığı halda, o çətin peşəni və müqəddəs vəzifəni layiqincə icra etməyə anaları hazırladırmaq fikrinə düşümlər. Bu məsələdə hamıdan qartıq qəflətdə olan müsəlmanlardır. Dünənki uşağı, gəlin oynadan və

ağzından hənuz süd iyi gələn körpə bir qız balasını bu gün arvad edib, gəlin oynatmaq əvəzində balaya süd və tərbiyə verməyə vadar və məcbur qılırlar. Nə böyük zülm və ədalətsizlik! Və nə böyük cəhalət və divanəlik! Filhəqiqə, belə körpə, əti və sümüyü bərkiməmiş anadan vücuda gələn balalar cismən və əqlən nə qədər zəif, nəhif və mayasız gerek olsunlar. Övladın təlimi və tərbiyəsi ancaq o vədə qaydaya düşün təbii ola bilər ki, onların vücutuna səbəb olan ata və ana həddi-kamala yetişib, ağıl və fərasətdə, elm və bilikdə, ixtiyar və hüquqda biri-birinə müvafiq olalar, biri-birinə həqiqi mərifət və məhəbbət ilə bağlanmış olalar və hər ikisi təlim və tərbiyənin yolunu kamalınca anlayalar. bu surətdə demək olar ki, ər və arvad bir cismin, bir bədənin iki müvafiq hissələri və təbii parçalarıdır. Ancaq belə əqlən, əxlaqən və cismən yek-digərinə müvafiq və müsavi olan ər və arvadın əqdləri mübarək və müqəddəsdir və bunlardan törəyən övlad hüsn tərbiyə almağa müvəffəq ola bilər. Zira ki, ağıl və kamalı dürüst və canı salamat valideyn çalışacaqlar ki, övladları hər bir cəhətdən onların özündən əfzəl və ikmal olsun.

Xeyli zamandır ki, Avropada və sair yerlərdə mədəniyyətli qövm və tayfalar arasında ünas tayfası öz hüquq və ixtiyarını axtarmaqdadır, Bəzi məmləkətlərdə bunlar bir növ məramlarına nail və mətləblərinə vasil olmuş kimilərdir. Bunları təbrik etmək olar. Bu axır vaxtlarda islam aləminin bəzi niqat və guşələrində müsəlman arvadlarının içində bir növ cümbüş və hərəkət müşahidə olunur. Onlar tərəfdə gahda bir nazikanə tələbi-hürriyyət, hüquq və ixtiyarat sədası gəlir. Müsəlman xanımları da guya özlərinin fəna halda yaşamaqlarını düşünüb, qeydi-əsarətdən və bəndi-zillətdən azad olmaqlarına çarə və tədbir aramaq fikrinə düşürlər. yavaş-yavaş özlərini tanımaq, təkliflərini anlamaq, qədr və qiymətlərini bilmək istəyirlər.

Doğrudan da ana olmaq, körpə balaya döşdən süd verib onu bələməkdən və ona dayəlik etməkdən ibarət deyil.

Anağın, necə ki, yuxarıda zikr olundu, başqa şərt-şrutları vardır ki, onları kamalınca dərk edib yerinə yetirməyə elm və mərifət və analıq lazımdır.

Və həmçinin arvad olmaq yalnız bir bədən və cisim ilə kişiyyə qulluq edib, cismani xahişlərini əmələ gətirmək deyil. Həqiqi arvad olmağın dəxi çox mühüm şərtləri vardır ki, onları bilməməkdən bizim yazıq arvadlarımız kişilərinin nəzərində belə xar, zəlil olublar.

Elmsiz və cahilə ananın öz övladına nüfuzu o vaxta kimi ola bilər ki, onlar nabalıq tıfl halındadırlar. Necə ki, onların ağıl və fəhmi yaxşı-yamana fərq verməkdə acizdir.

Amma zamaniki övlad böyüyüb tərbiyə alır və elm nuru ilə ağıl və zəkavətini işıqlandırır, onda anasının dünyadan bixəbər və sırf cahilə olduğunu bilib, bir yandan onun sadəliyinə təəccüb edir və bir yandan ona yazığı gəlir. belə olan surətdə mənəviyyət sarıdan onların yaxınlaşmağı mümkün olmur.

Ananın sözünü övlad, övladın dediyini ana başa düşməyib, xilqətən bu qədər yavuş ikən biri-birinə yad olurlar. Bu halda biçarə ana övladından şikayətçi olub, onların əmək itirməklərindən, haqq-naşünas olmaqlarından başlayır qonum-qonşuya giley etməyə. Bu hal həqiqətdə hər iki tərəf üçün ağır və ürəkyandırıcı bir haldır.

Bu halı rus ədiblərindən məşhur Turgenyev "Atalar və oğullar"(8) sərlövəsi ilə yazdığı bir romanında artıq məharətlə kəşf və bəyan edibdir.

Heyfa ki, bizim əhli-qələmimiz belə mühüm mətləblərdən qafildirlər. Ər ilə arvadın arasında olan əlaqəyə diqqət yetirdikdə görürük ki, bunların məbəynində təfavütü-əql, fəhm və idrak daha da artıq dərəcədədir. Bu təfavütdən nəşət edən fənalıq və nifaq məişətimizi pozğun edib, dolanacağımızı nizam və qaydadan salır və bu yolda o qədər faciələr və ürəkyandırıcı müsibətlər vüquə gəlir ki, onları dil ilə söyləmək və qələm ilə yazıb başa yetirmək olmaz. Ər və övrət şərən və

əqlən bir bədənin iki şaqqası və müvafiq hissəsi olduqlarına görə bunların arasında olan yekdillik, ülfət, məhəbbət və mənəvi qərabət gərəkdir heç bir kəsin məbəyində mülahizə olunmasın və lakin, mətəəssüf, müsəlmanlar arasında hər bir ailənin xoşbəxtliyinə səbəb olan bu iki hissə, yəni ər və arvad əksəriyyətdən bir-birinə müvafiq gəlmir. Hissənin biri, yəni ər, yəni ağıl və kamal və bilmək cəhətindən öz mənəvi parçasından, yəni arvadından əla dərəcədə durduğuna görə onunla ülfət və saziş edə bilmir.

Bu mənəvi "Molla Nəsrəddin"-in 30-cu nömrəsində cənab Lağlağlı "hələl" ünvanında yazdığı məqalədə zarafatyana daha da açıq söyləyibdir(9). amma oşey ki, Lağlağlı məzəliliyinə salıb açıq söyləyir, onu biz bir az pərdəli danışmağa məcburuq.

Necə ki, qədim Yunanıstanda hükəma və filosoflar öz ailələrindən xəlvət qaçıb, getera adlanan azad və bir növ əxlaqsız arvadlar məclisində ruhlarını şad və vaxtlarını xoş keçirirdilər, habelə bu halda bizim müsəlmanlar içində, xüsusən elm və kamal təhsil edənlər arasında, çoxları elm və tərbiyəsiz müsəlman arvadlarına meyl və rəğbət göstərməyib, özləri üçün naməşru yol ilə ruslardan, nemeslərdən və yəhudilərdən yoldaş və həmsər axtarırlar. Bizim anladığımız görə, özgə sayaq da ola bilməz. Çünki kişini arvad özünə məhz bir cismi və zahir camalı ilə bənd edə bilməz. bunun üçün ağıl və kamal da lazımdır. Zahir gözəllik kişini ancaq əvvəl dəfələrdə özünə mayil və rağib edir. Necə ki, kişi bir gözələ malik və sahib olmayıbdir, onun tələbindədir və bu halda gözəllik nüfuzu artıq və hökmürəvandır. Amma elə ki, kişi ona qalib gəldi və ona sahibləndi, onda zahir gözəllik mənədan düşür və bir az vaxtdan sonra əzəlki qədrü qiymətini sahibinin nəzərində itirir. Bundan sonra kişini özünə bənd edən ağıl və kamal və sirətin gözəlliyidir. Və həqiqəti-əmrədə insanı özünə bağlayan və həmişəlik aşıq edən, camali-zahir deyil, camali-mənəvidir. Əsil gözəllik surətdə deyil, ağıl və kamalda, əxlaq və sirətdədir.

Bunu dürüst biləndən sonra arvadlarımızın ağılinın, əxlaqının və filcümlə mənəvi kamalatının tərbiyəsinə məşğul olmağı əvvəlinci vəzifələrimizdən gərəkdir hesab edək. Tərəqqi və təalimizin hüsulu arvadlarımıza təlim və tərbiyə verməyə və onları qaranlıq və cəhalət aləmindən elm və mərifət dünyasına çıxarmağa münhəsirdir.

bu halda hərəkətsiz və taqətsiz hissəmizi hərəkətə gətirib, bütün bədənə dirilik və salamatlıq vermiş kimi oluruq və mənəvi tərəqqimizə bir rast və gen şahrah açırıq.

1909

KÖÇƏRİLƏRİN ÖVZA VƏ ƏHVALI

Əgər tarixə baxılsa və dilimizdə istemal olunan məsələlərə və atalar sözünə diqqət yetirilsə, biz Azərbaycan türklərinin bu axır vaxtdək köçəri halında zindəganlıq etməyi məlum olunar.

Məşhur sayacı sözlərində ev heyvanları bir-bir zikr olunur və bu sözlərdə heyvanların cümləsindən ziyadə tərif və tövsif olunan qoyun və keçidir; o heyvanlardır ki, tərəkəmə xalqının diriliyi və rahatlığı onların varlığına bağlıdır. Xüsusən gözəl və şirin dil ilə qoyunun qisim-qisim sifətləri tərif olunur.

Necə ki, ana şirin və dadlı dil ilə balasına laylay çalır, habelə də bizim tərəkəmə xalqı – qoyun becərənlər öz qoyunlarını mehriban və şirin dil ilə vəsf qılırlar. Təfavüt ancaq bundadır ki, ana övladını "balam" sözü ilə yad edir, amma qoyun sahibi qoyununu "nənəm" kəlməsi ilə oxşayır.

bundan aşkara görünür ki, tərəkəmə əhlinin güzəranı, eys-işrəti, zövq-səfası, kef-damağı və rahat dolanacağı bilkülliyyə qoyunun salamat və bol olmağına münhəsirdir.

Sayaçı sözlərini məxsusi bir kitabça tərzində çap etdirmək xəyalında varıq.

Burada möhtərəm oxucuları filcümlə aşna etmək üçün o sözlərin bir neçə bəndini zikr qılmağa iktifa edirik:

Nənəm, qoyunun qarası,
Qırxlığı polad parası.
Yaz günü dələməsi,
Payızda görəməsi.
Qış günü qovurması

Nənəm o şişək qoyun,
Yunu bir döşək qoyun
Bulamanı tez yetir,
Bulamanı bol eylə,
Qırıldı uşaq qoyun!

Nənəm, qumral tat qoyun,
İldən-ile art, qoyun
Balaların ölməkdədir,
Olma gəl namərd, qoyun!

Nənəm, o saçaq qoyun,
Bərədən qaçaq qoyun.
Sənə yaman baxanın,
Gözünə pıçaq, qoyun!

Nənəm, o narış qoyun,
Yunu bir qarış qoyun.
Çoban səndən küsübdür,
Südü ver, barış, qoyun!

Qoyunlu evlər gördüm,
Qurulu yaya bənzər.
Qoyunsuz evlər gördüm,
Qurumuş çaya bənzər.

Bu minval ilə neçə-neçə belə bəndlərdə sadə və açıq sözlər ilə babalarımız qoyunu tərif edib, onu öz evlərinin bəzəyə və dolanacaqlarının dirəyi məqamında tutublar.

Atalar sözlərinə gəldikdə, qoyundan hasil olan xeyir və bərəkətə dair çox timsallar var. Necə ki, deyilibdir: “qoyunun oldu əlli, adın oldu bəlli”. Adı “bəlli” olmaq, yəni el və oba içində dövlət sarıdan şöhrət tapıb, dillərdə adı söylənmək deməkdir. “Qoyunun oldu yüz, gir içində üz”. Yəni yüz qoyundan o qədər dövlət və bərəkət yetişir ki, onun içinə girib üzmək olar. Qoyunsuz evləri babalarımız qurumuş çaya bənzədib, qoyunlu evləri qurulmuş yaya təşbih ediblər. Sayaçı sözlərinin bir parasında qoyuna xitabən deyilir: “Yiyən sənin ucundan çıxıbdır köşkə, qoyun”; yəni: “Yiyən sənin ucundan gətirib gəlin, qoyun”; və yəni: “yiyən sənin ucundan bağlayıb kəmə, qoyun”. Söz yoxdur ki, köşkə çıxmaq, gəlin gətirmək və kəmə bağlamaq dövlət nişanəsidir, varlılıq və bolluq əlamətidir.

Və lakin müruri-əyyam ilə ehtiyac və qara gün artıbdır. Babalarımız tək heyvan saxlamaq ilə güzəran edə bilməyib, əkinçiliyə, bağçılığa və bostançılığa qurşanıb, yavaş-yavaş köçəri ikən yerli olublar, təkə heyvan saxlamağa qane olmayıb, bəyəndikləri meyvəbitirici və barverici sulu yerlərdə özlərinə daimi yurd və məskən salıb oturaq olublar. Ziraətdən maəda alverə, ticarətə və bir para peşə və sənətlərə girişib, mürəffə-hal güzəran ediblər. Elm, mərifət və mədəniyyət cəhətinə dəxi bunlar köçərilərdən xeyli irəli gediblər.

Amma bilmək gərəkdir ki, bu halda sırf tərəkəməlik edən, yəni ancaq mal və qoyun saxlamaq ilə köçəri halında dirilik edən bizim içimizdə az tapılar. İndi tərəkəmələrimiz də yarıməkinçi və yarımərəkəmə olublar. Əgər bu yarımərəkəməlik edənlərin də olduqları yurd və məskən ab-hava cəhətinə mötədil və salamat olsa idi və yay fəslində onda şiddətli isti və bir para insana əziyyət yetirən mığ-mığ kimi

milçəklər və sair həşərat olmasa idi, bilaşübhə onların təməmisi imdiyə kimi oturaq olmuşdu.

Amma bir yandan havanın istisi, bir yandan suyun qəhətliyi və qəlizliyi və digər bir tərəfdən insanın ən qatı düşməni olan və hər dəqiqədə başına və gözüne, əlinə və üzünə zəhrələndirən nişlər vuran mığ-mığ kimi həşərat və cücülərin hücumu bizim aranzəmin xalqını hökmən məcbur edir ki, öz heyvanları ilə bir yerdə başlarını götürüb, sərin yerlərə və göy yaylaqların başına köçsünlər. Bizim əqidəmizcə, əgər yay fəslində tərəkəmə xalqı yaylağa köçməzsə, bir az vaxtın müddətində təməmisi malyariya kimi qisim-qisim əlac qəbul etməyən mərzələrin cəngində fəvt olub qurtarar. Köçərilik onların özlərini və heyvanlarını ölümdən qurtarır desək, səhv etmiş olmarıq.

Bu axır vaxtlarda mədəniyyətli tayfalar dəxi bir növ köçəri olublar. Köçərilik adəti tərəkəmələrdən və yarımvəhşilik halında güzəran edən qaraçılardan şəhər əhlinə siyarət etməkdədir və bu adət get-gedə kök salıb qüvvət tapır. Belə ki, Avropanın mədəniyyətli qövmləri və millətləri dəxi köçərilik binasını qoyub, yay fəslində bir yerdə oturmayırlar və artıq şövq ilə təmiz ab-havalı yerlərə köçüb, orada istirahət edirlər və yainki görmədikləri yerləri və uzaq diyar və məmləkətləri gəzib, hər yerdən və hər ölkədən xeyli məlumat, bilik və təcrübə kəsb edirlər.

Necə ki, bəzi quşların və bir para heyvanatın təbiətlərində yaranışdan ilin mövsümünə müvafiq nəqli-məkan hissi qoyulubdur və heç bir vəchlə bu hissə məmaniət etmək mümkün deyil, habelə bəni-növi-bəşərin dəxi təbiətində bu hissənin varlığı müşahidə olunur. Az adam tapılar ki, səyahət etməyə, gəzib zövq və səfa sürməyə, təğyiri-hava və təbdili-məkan etməyə meyl və rəğbət göstərməsin. Təğyiri-hava və təbdili-məkan insanın səhhət və sağlamlığına ən doğru və müqtədir əsbablardan birisi hesab olunduğunu Avropa əhli kamalınca düşünüb, vaxtlarını müttəsəl cümbüş və hərəkətdə,

seyr və səyahətdə keçirirlər. Necə ki, su bir yerdə qalanda qoxuyar və hava bir məkanda boğulub hərəkətsiz duranda ağırlaşar, habelə insan da hərəkətsiz qaldıqda, seyr və səyahətdən bixəbər olub, bir məkanda və bir övzədə zindəganlıq etdikdə hər bir cəhətdən aciz, zəif, elmsiz, bacarıqsız və qorxaq olur. Hər bir amerikalı və hər bir ingilis övqatını müttəsəl səyahətdə keçirdiyinə görə bütün dünyanı öz vətəni, öz mülkü və öz torpağı hesab edir. Firəng və ya ingilis bizim şəhərimizdə bizdən cürətli olur, amma biz öz evimizdə qorxaq və ehtiyatlı oluruq. Bir irəvanlı Gəncə şəhərinə gələndə özünü qərib hesab edir, habelə gəncəli də özünü Nuxada, Şamaxıda və Salyanda qərib adlandırır və beş-on öz qohum-əqrəbasından və dost-aşnasından kağız gəlməyəndə və yainki işi bir azacıq düz gətirməyəndə üzünü vətənə sarı tutub, bu qisim bayatılardan oxuyub, könlünü daha da pərişan edir:

Bu sular mələr gələr,
Dağları dələr gələr.
Qərib eldə olanın
Başına nələr gələr.

Söz yoxdur ki, vətən şirindir. Amma vətən bir anadan olduğumuz ev, məhəllə, şəhər və ya kənd deyil; vətən geniş və vüsətli bir diyardır. Bir ölkə və məmləkətdir ki, onun hər bir nöqtəsi övladı üçün əziz və mübarəkdir. Bunu dürüst düşündükdə biz qafqazlılara Qafqazın hər bir məhəllə və mövqeyi vətəndir desək, səhv olmaz.

Əsil mətləbə müraciət edək. Bu axır vaxtlarda yayla(daça)məsələsi cümlənin diqqətini cəlb edibdir. Hər yerdə təmiz ab-havalı məhəllə və məkanlar artıq ciddi-cəhd ilə tutulub və küllü xərc ilə abad olunmaqdadır. Məzkur məkanlarda qəşəng evlər tikilir, gözəl bağçalar salınır, saf sular gətirilir, yollar açılır və can rahatlığına bais olan əşya və tədarüklərin cümləsi düzəlib fərahəm olunur.

Mədəniyyətli tayfalar hər bir nəhv ilə çalışırlar ki, öz zindəganlıqlarını xoş və rahat keçirsinlər. Amma biz müsəlman tayfası rahatlığa çalışmırıq.

Bizim qanacağımıza görə, “dünya beş gündür, beşi də qara gündür”; məişətimizin təzi-övzai yaxşılığa mübəddəl ola bilməz. Yaxşı-yaman bir tövr dolanmağı və gün keçirməyi özümüzdə bir hünər hesab edirik. Əlimizdə olan gözəl yaylaqların, təmiz havalı və şirin çeşməli yurdların və məkanların qədr və qiymətini bilmirik, onlar bir-bir əlimizdən çıxır...

Biz çoxlarını gəzib görmüşük. Mədən sularının nəf və faydasını inkar etməyib, bununla belə kamali-cürətlə deyə bilərik ki, Zaqafqaziyanın hənz “kultura” dəyməmiş çox yerləri var ki, yuxarıda sadaladığımız yerlərin cümləsindən ab-hava cəhətinə artıqdır. Qarabağ eylatı çıxan dağların, Qazax əhalisi köçdüüyü yaylaqların və İrəvan quberniyasında Ələcəz dağlarının o qədər gözəl, könülaçan və ruhtəzələyən xoş hava və basəfa yerləri var ki, yer üzündə onların misl və bərabəri yoxdur.

Kars yolunda Sadıqlı stansiyasından tutmuş Qarakilsəyə kimi o qədər həm dəhşətli və herətəngiz və həm könülaçan və fərəhətirən mənzərələr var ki, Avropanı gəzib görənlər onları Şvetsariya dağlarına tərcih verirlər.. Yalnız dilicanın qərbi-cənubunda olan Həmzəcəmənin gözəllikdə və safada, demək olar ki, yer üzünün behşitidir və Rusiyada olan kurortların təmamisindən artıqdır. Onda olan soyuq və dadlı sular, əlvən çiçəklər, müəttər otlar rübi-məskunun bəlkə az-az yerlərində tapılar.

Qazax şairləri mərhum Kazım ağa Salik(1) və qüfrani-pənah Mustafa ağa Arif(2) hər birisi bir dil ilə Həmzəcəmənin gözəlliyini və səfasını mədh və tərif ediblər. Mərhum Arif Rusiyada əsirvar zillət və həqarət içrə zindəganlıq etdiyi vaxtlarda aşağıda yazılan sözlərlə gözəl yaylaqları və öz elin-obasın yad edib, gözlərindən qanlı yaşlar tökərmiş:

Sərçəsməli, neylufərli bulaqlar,
Susənli, sünbüllü lələli dağlar,
Dumanlı, çiskinli, qarlı yaylaqlar,
Hanı bizim o meydanlar, ağılaram!

Ellərimiz vardır bəyli, paşalı,
Dağlarımız vardır əlvən meşəli,
Susənli, sünbüllü, tər bənəfsəli,
Qaldı bağlar, xiyabanlar ağılaram...

Bu halda əmri-məaş çətinliyə düşdüyünə görə arandan dağa və dağdan arana köçmək vaxtı irəliki əyyama nisbətən xeyli təngləşibdir.

Keçmişdə, iyirmi-otuz il bundan müqəddəm tərəkəmə xalqı novruz bayramından sonra köçmək qeydinə düşüb, köç-döşə lazım olan əsbab və alət düzəldib hazırlamağa məşğul olurdu. Əkin-biçin ilə çəndan əlaqəsi yox idi. Elə ki, günün hərərəti şiddətlənib canlıya və cansıza əsər edirdi:

Sayan yağış yağanda
Sarmaşiq ot bitəndə,
Quzu tələkə tutanda,
Keçi irtmək atanda

Bu vaxtlarda aranın da havası sınıb, yumşaq və mütədil olurdu. Onun istisi heyvana və insana çəndan əsər etməirdi.

O vaxtlarda dağdan gələn adamların rəngi qırmızıdan ötüb, bənəfs çalırdı. Qoyunlar o qədər kökəlirdi ki, quyruqlarını çəkib apara bilmirdilər. At və sığır mal dərisinə sığmırdı.

Bununla belə, el-oba yenə həsrət ilə yaylaqdan ayrılırdı və həli-dilini bu bayatı ilə bildirirdi:

Dağlar marala qaldı
Otu sarala qaldı,
Soyuq bulaq, göy yaylaq,
Yenə marala qaldı.

O vaxt dağ adamlarının qara qızdırmadan və indi modnu naxoşluq olan malyariyadan xəbərləri yox idi və bu qədər canlar onun çəngində fövtə getmirdi.

Amma indi, necə ki, sabiqdə zikr olundu, əsil tərəkəmçilik götürülüb. İndi tərəkəmələr yarıəkinci və yarıköçəri olublar. Ziraətləri artıb çoxaldığına görə uzun müddət əlaqələrini arandan kəsə bilmirlər. İki ay, artıqbaşı iki ay yarımından ziyadə dağlarda qalmayıb, quyruq doğandan sonra, yeni iyulun iyirmi beşindən, yainki avqustun əvvəllərindən başlayırlar arana köçməyə, əlsiz-ayaqsızlardan, kasıb-kusublardan elələri də olur ki, bütün yayı aranda keçirib, el dağdan enməyə beş-on gün qalmış var-yoxunu bir öküzə yükləyib və balalarının əlindən tutub, yaxında olan dağların ətəyinə çıxır ki, heç olmasa bir neçə günə havasını dəyişdirib sər in su içsin.

Quyruq doğandan sonra əgərçi hava bir az sınıx və milçək azalır, amma bununla belə aranda yenə şiddətli istilər keçir və avqust ayı bizim camaat arasında "qora pişirən ayı" adı ilə məşhurdur. Bu ayda xeyli mərəzlər dəxi törəyir.

El-oba bir tərəfdən sər in sulardan və səfalı yaylaqlardan həsrət ilə ayrılırsa da, bir tərəfdən də hər bir oba hamıdan tez özünü arana-yeni odun və yalovun içinə salmağa tələsir. Belə sürət və əcəl ilə arana köçməyin səbəbləri çox isə də, ümdəsi bir oba və şənliyin o biri şənliyə etibar olmadığıdır, qonşunun qonşudan qorxu və ehtiyat etməyidir. Çünki kərrat ilə görünüb təcrübə olunubdur ki, hansı kəndin şənliyi arana tez enirsə öz qonşuluğunda olan el-obanın qoruğunu malına basdırıb, büxl və həsəd ucundan və yainki oğurluqdan və dələduzluqdan taxılını xəlvət daşıyır, ot tayalarını və dam-daşını yandırır, bağını,

bostanını tələf edir. Bizim camaatda özgənin malına və canına qəsd etməmək, özgənin əməyini itirməmək və zəhmətinin hasilə yetmiş meyvəsini zayə etməmək hissi ayılmayıb.

Qonşu qonşunun xeyir və səlahını, nəf və faydasını gözləmədiyi halda, bir-birinə düşmən və yağı olur və bir-birinə zərər və ziyan yetirməyi Həccə getməkdən artıq və əfzəl bilir. Əgər bu vəhşilik və xəyanət olmasa hər bir mahalın elatı dağda daha da artıq qalıb, oranın ab-havası ilə özləri və otu ilə malları və qoyunları mənəfətbərdar olardı və aranın otlağı da ilin axırına kimi heyvanlara kifayət edərdi və onlar da qışda aclıqdan tələf olmazdı; özləri də malyariyadan xilas olub, vaxrsız və əcəlsiz dünyadan getməzdilər.

Bu bəlalərin və fəlakətlərin təmamisi bizim camaatımıza avamlıqdan və anlaqsızlıqdan yetişir ki, avamlıq özü böyük bir mərəzdir. Ən əvvəl ona bir çarə tapmaq lazımdır. Tamam Qazax uyezdirinin xalqı, demək olar ki, köçəridir. İyul ayının axırında Dilicanın ətrafındakı yaylaqlarda sakin olan el-oba bir vaxta dolur Dilican dərəsinə. Beş-altı sənə bundan qabaq hər kənd və şənliyin özlərinə məxsus dağ yolları var idi ki, yollarla dağa və arana köçürdülər. Amma indi erməni-müsəlman davasından bəridir ki, Qazax mahalının əhalisi öz köç-döşlərini "dərəyolu" ilə salıblar. Bu yol ibarətdir şosa yoldan ki, Ağstafadan başlanıb, Gömrüyə və Karsa kimi gedir.

Avqustun əvvəllərinə bir-iki gün qalmış el tərpnir. Yüz minə kimi camaat bir vaxtda öz küll- mali-məvaşiləri ilə dolurlar Dilican dərəsinə, köçün başı Uzuntalaya və Ağstafaya yetişəndə ayağı Qarakilsədə hərəkət edir.

Qarakilsə ilə Ağstafanın arası yüz verstdən ziyadədir. Bu yüz verstlik yolu o tay-bu tay tuturlar. Köç köçə dayanıb iki qatar gedir. Bu əsnada Dilican dərəsində bir küy və qalmaqal, bir bağırtı və çığırtı qalxır ki, guya həşr-nəşr başlayıb qiyamət qopur. Böyük kişiyə, arvad uşağa, qoyun, keçi, at, eşşək və qaramal bir-birinə qarışib, ağız deyəni qulaq eşitmir, hər heyvandan bir cürə səda gəlir.

Bu köç-döşün büsatını mərhum Əhməd bəy Cavanşir(3) özünün bir çox bəmərə hekayələrində artıq məharətlə nəzmə çəkibdir. Onlardan “Xoca-xaca və çalağan” hekayəsinə baxmalıdır.

Elatin bu minval tələsik, bir-birini basa-basa aran köç etdiyi əsnada nə qədər maddi zərər və ziyana düşər olduğunu yazsaq çox uzun çəkər...

Divan əmələsi və mal həkimləri “keçi suyu bulandırdı” bəhanəsi ilə yazıq tərəkəmələrdən o qədər xilafi-zakon xərc və straflar alırlar ki, təsəvvürə gələsi deyil. Allah əvvəlkilərə insaf və axırıkılara səbr versin.

1909

“VƏTƏN DİLİ” DƏRSLİYİ HAQQINDA CƏNAB ŞİRVANSKİNİN RƏYİ MÜNƏSİBƏTİLƏ

(Redaksiyaya məktub)

Cənab Q. B. K. Şirvanski, Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsliyi barəsində “Zaqafqaziye” qəzetinin 58-ci nömrəsində dərc olunmuş resenziyasında təhlil etdiyi əsərə bir o qədər də ədalətli qiymət vermir. Həmin dərsliyin son iki nəşri mənim redaksiyam altında çıxdığına görə cənab Şirvanskiyə onun bəzi qeydlərinin əsassız olduğunu göstərməyi lazım bilirəm.

Hər şeydən əvvəl, cənab Şirvanski dərsliyi süni olaraq beş hissəyə ayırır ki, onların hər birinin haqqında ayrıca mülahizə söyləsin. Kitab cəmi iki hissədən ibarətdir: birinci hissədə rəsmxətt öyrətmək üçün 50-yə qədər cizgi, genetik üsulla hüsnxətt öyrətməyin tam kursu, əyani-sövti üsulla yazını və oxunu birlikdə öyrətmək üçün əlifba, habelə Azərbaycan yazı və çap əlifbası dərc olunmuşdur. İkinci hissə əlifbadan sonra ilk oxu kitabıdır və uşaq anlayışına uyğun olan kiçik məqalələrdən,

təmsillərdən, orijinal və tərcümə edilmiş şeirlərdən ibarətdir. Cənab Şirvanski rəsmxətt üçün birinci səhifədə dərc olunmuş nümunələri dərsliyin qüsurlarından hesab edir və onun fikrincə, bu nümunələrin heç biri müsəlman həyatından götürülməmişdir. Biz isə təsdiq edirik ki, həmin şəkillərin əksəriyyəti məhz müsəlman həyatından götürülmüşdür; burada yalnız mebel qismindən olan, məsələn, stol, stul, çarpayı kimi son zamanlarda az-çox varlı müsəlman evlərinin, demək olar ki, hamısında təsadüf olunan şeylər istisna təşkil edə bilər. Həmin nümunələrin arasında saat, lampa, çaynik, stakan, kəllə qənd, ağızlıq, kitab, çeşmək və ilaxır kimi şeylərin də şəkilləri vardır. Belə olan surətdə demək olarmı ki, istisnasız olaraq bu şəkillərin heç biri müsəlman həyatından götürülməmişdir? Doğrudanmı cənab Şirvanski belə hesab edir ki, azərbaycanlıların saati, çeşməyi, lampası, çayniki, tərəzisi və orağı öz formasına və zahiri görünüşünə görə rusların, yaxud gürcülərin işlətdiyi həmin şeylərdən nə ilə isə kəskin şəkildə fərqlənməlidir?

Cənab Şirvanski əlifbanı, yəni uşaqlara ana dilində savad öyrətmək üçün verilmiş ilk dərsləri nəzərdən keçirəndə də bu cür məhdudluğa və bundan da qərribə ifrata yol verir. O belə hesab edir ki, dərsliyin bu hissəsi “42 şəkillə gözəl və zəngin bəzənmişdir, bu şəkillərin isə heç birinin bizim həyatla həttə uzaq bir əlaqəsi də yoxdur, dərsliyin qüsurlarından biri də elə budur”. Cənab Şirvanski “Vətən dili” kitabındakı əlifbanın şəkilləri haqqında bu qədər qəti şəkildə dediyi bu fikri müəllifin, haqqında mülahizə yürütdüyü predmetlə tanış olmadığını və bu barədə heç nə bilmədiyini göstərir. Adətən uşaqlara ilk savadı öyrətmək üçün əlifba bir neçə dərstdən ibarət olur. Hər dərstdə uşaqlara bir və ya iki səs öyrədilir; şagirdlər həmin səsləri müəllimin aydın və uzadaraq dediyi və hər hansı bir predmeti bildirən müəyyən sözlərdə axtarıb tapırlar. Məsələn asanlaşdırmaq, əyani və maraqlı etmək üçün müəllim ya həmin predmetin özünü, ya modelini, ya da şəklini

şagirdlərə göstərir; şagirdlər həmin predmetin adını deyirlər: məsələn, “At” sözündə şagirdlər “t”, “Diş” sözündə “i”, “Açar” sözündə “ç” səsi ilə tanış olurlar və i.a. Tamamilə aydındır ki, əyanilik üçün predmetlərin əlifbada verilmiş şəkillərinin bu və ya digər bir xalqın və ya millətin həyatı ilə müəyyən bir əlaqəsi yoxdur və ola da bilməz. İnsan bədəninin üzvlərinin, ev heyvanları və quşlarının, dərslər vəsaitinin və bir çox müxtəlif predmetlərin şəkilləri, milliyyətindən asılı olmayaraq, hamı üçün eyni bir mənanı və anlayışı ifadə edir. Cənab Şirvanski kimi inandıra bilər ki, Çernyayevskinin dərsliyinin dördüncü səhifəsindəki şəkildə “Azərbaycan atı” yox, “rus atı, yaxud 11-ci səhifədəki şəkildə “Azərbaycan dişi” yox, “gürcü və ya erməni dişi” göstərilmişdir? Əgər inandıra bilməzsə, onda 42 şəkildən heç birinin bizim həyatla (yəni müsəlman həyatı ilə) ən uzaq bir əlaqəsi belə olmadığını bu qədər qəti şəkildə söylərkən, görəsən dediyi sözlər üzərində heç düşünübümü?

Daha sonra Şirvanski dördüncü hissədə özünün süni surətdə düzəltdiyi yazı və çap hərfləri haqqında danışarkən onu əyanilik xatirinə (?) şagirdlərin asan mənimsəməsi üçün (nəyi) kitabın əvvəlinə keçirməyi faydalı hesab edir. Cənab Şirvanski burada da özünün bu tipli dərslər kitabları ilə tanış olmadığını bürüzə vermişdir. Sövti üsulla ilk savad öyrətmək işində əlifbanı əvvəldə verməyin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Çünki bu zaman şagirdlərə hərflərin adları öyrədilmir, bəlkə, didaktika qaydası ilə, yəni deyilişi asan olan səslərdən çətinlərinə keçmək yolu ilə səslər, saitlər və samitlər əzbərlədilir. Şagirdlər öyrəndikləri dilin bütün səslərini əsaslı surətdə mənimsədikdən sonra onları səslərin işarələri ilə, yəni əlifbanın düzülüşü ilə tanış edirlər. İşə bu heç bir xələl gətirmədən əlifbanı dərslərdən cəsarətlə çıxartmaq da olar.

“Vətən dili”nin II hissəsinin qüsurları haqqında danışarkən cənab Şirvanski ona diqqət edir ki, Talıbzadənin “Laylay” adlı bir orijinal şeirindən başqa, burada verilmiş bütün məqalələrin, təmsillərin, şeirlərin, məsələlərin (?) hamısı

başlıca olaraq rus ədəbiyyatından, özü də ən çox Krilovdan və Puşkindən (?) edilmiş tərcümə və ya iqtibas xarakterli əsərlərdir. Cənab Şirvanski bunu “Vətən dili” dərsliyinin ən ciddi nöqsanlarından biri hesab edir və deyir: “Burada biz belə bir məlum həqiqəti yada salmaq istəyirik ki, uşaqlar üçün hazırlanan dərslərdə ilk qiraət dərslərinə çox ehtiyatla yanaşmaq, burada milli və orijinal olmayan hər şeydən qaçmaq lazımdır”.

Cənab Şirvanski fikrincə, belə kitablar üçün türk ədəbiyyatı klassiklərinin əsrlərindən alınmış nümunələr material ola bilər, çünki onlar “öz ölməz əsərlərində o qədər incilər vermişlər ki, xarici müəlliflərin əsərlərini tərcümə etməyə ehtiyac yoxdur. Yalnız bu klassiklərin əsərlərini işləmək, yəni ərəb-fars ifadələrini çıxarıb atmaq, onu uşaqların anladığı türk sözləri ilə əvəz etmək lazımdır”. Yalnız cənab Şirvanski kimi Azərbaycan ədəbiyyatı ilə tanış olmayan adamlar belə düşünə bilərlər. Görünür, cənab Şirvanski bilmir ki, Qasımbəy Zakirdən və Hacı Seyid Əzim Şirvanidən başqa, Azərbaycan yazıçıları və şairləri elə bir əsər verməyiblər ki, uşaqların oxuması üçün əlverişli və yararlı ola bilsin. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şairlərin isə bəzi təmsilləri və şeirləri yalnız üçüncü və dördüncü təhsil illərində oxumaq üçün yararlıdır. Onların əsərlərində fars, ərəb sözlərini təmizləmək kimi bir dəyişiklik etməyə bizim nə ixtiyarımız və nə də imkanımız yoxdur: kiçik bir dəyişikliklə biz həmin şeirlərin ahəngini, axıcılığını və vəznini pozmuş olarıq. Bu şairlər söz sənətkarı hesab olunurlar və öz bədii əsərlərində onlar doğrudan da bir çox qiymətli incilər yaratmışlar. Lakin uşaqlar üçün düzələn dərslərdə bu incilərin yeri yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaq yazıçıları və şairləri bizdə olmamışdır və indi də yoxdur. Müasir şairlər bu cəhətdən yeni yetişən nəsə kömək etmək və məktəblərimizin bu təbii ehtiyacını, heç olmazsa, az-çox ödəmək üçün nəinki çalışırlar, onlar hətta türk şairlərinə kor-koranə təqlid edərək dilimizi

rəhmsizcəsinə korlayır və ədəbiyyatımızın ruhuna yad olan bir ünsür daxil edirlər. İlk dərslərdə oxumaq üçün onların əsərlərindən bir şey seçib götürmək, südəmər uşağa çətin həzm olan bərk bir qida verməyə bərabərdir. Öz-özlüyündə aydındır ki, belə bir vəziyyətdə, özünə yararlı material tapmayanda, istər-istəməz müsəlman olmayan müəlliflərin əsərlərinə müraciət edəcəksən.

Bununla birlikdə, biz cəsarət edib cənab Şirvanski inandırmaq istəyirik ki, “Vətən dili” kitabında Talıbzadənin “Laylay” şeirindən əlavə bizim ədəbiyyatdan və həyatdan alınmış xeyli material vardır. Bunlardan “Çoban və güzgü”, “İki dost”, Bülbül və qarışqa”, “İlan və zəli” və sairəni göstərmək olar. Həmçinin resenziya müəllifini inandıрмаğa cəsarət edirik ki, “Vətən dili” kitabında bir dənə də olsun tərcümə edilmiş məsəl və tapmaca yoxdur. Onların hamısı orijinaldır, xalqdan götürülmüşdür. Puşkinin əsərlərindən isə “Vətən dili” kitabı üçün heç nə götürülməmişdir.

Bütün bu yuxarıdakı izahat bizi inandırır ki, cənab Şirvanski “Vətən dili” kitabına qiymət verərkən zəhmət çəkib onun məzmunu ilə lazımi qədər tanış olmamış və kitabı yalnız səthi surətdə nəzərdən keçirdikdən sonra öz rəyini yazmışdır. O, dərsləyin ən başlıca məziyyətlərini: sövti üsulla savad öyrədilməsi üçün hər bir dərslərin diqqətlə işləndiyini, kitabın dilinin sadəliyini və anlaşılıqlı olduğunu, izahın canlılığını və aydınlığını nəzərdən qaçırmışdır.

Mərhum Çernyayevski hərçənd ki, Azərbaycan ədəbiyyatının bilicisi deyildi, lakin o, gözəl pedaqoq idi, sadə xalqın və uşaqların danışdığı Azərbaycan dilini də yaxşı bilirdi. Azərbaycan xalq məsəllərini heç kəs öz danışığında onun qədər yerli-yerində işlətmirdi. Ana dilində savad öyrətmək üçün öz dərsləyini tərtib edərkən o, bir pedaqoq kimi, yararlı material seçməyi və bu materialı canlı uşaq dilində düzəldib təqdim etməyi bacarmışdır.

Bizim əqidəmizə görə, Uşinskinin birinci il “Rodnoye slovo” (“Ana dili”) dərsləyi rus məktəbləri üçün hansı əhəmiyyətə malikdirsə, Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsləyi də azərbaycanlılar üçün elə bir əhəmiyyətə malikdir.

1910.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV (1811(1) – 1878)

Milli ədiblərimizin atası, təmsilat(dram) yazanlarımızın ustadi-kamili, ədəbiyyatımızın fəxri, şəkkü şübhəsiz, mərhum Mirzə Fətəli Axundovdur ki, onun qələmindən ədəbiyyatın hər növ əsərləri vücuda gəlir; bimisli komediyalar, tənqidə dair gözəl məqalələr, abidar şeirlər, fars və türk dillərində şirin hekayələr və qeyriləri. Mirzə Fətəlinin təbində elə bir zəriflik, yaratmaqlıq qüdrəti, yoxdan vücuda gətirməklilik qüvvəsi var imiş ki, bunun misli az mühərrirlərdə müşahidə olunur. Bu bir allah vergisidir ki, hər qələm əhlinə nəsib olmaz, hər ədiblik iddiasına düşəni məsud qılmaz. Mərhum Mirzə Fətəliyə haqq-taala belə gözəl təb ilə belə ziyadə xoş xasiyyət, əqli-səlim, açıq fikir, artıq fərasət və zəkavət dəxi mərhəmət qılmışdır. Heyrət etməli bir sirdir: istədiyinə basa-basa verir, istəmədiyinə heç zəd vermir.

Mərhum Mirzə Fətəli Axundov təvəllüd edibdir Nuxa şəhərində, tarixi-məsihiyyənin 1811-ci sənəsində, vəli təvəllüd günü və ayı məlum deyil.⁵⁵

Altı-yeddi sınıddə Mirzə Fətəli ata və anadan məhrum olub yetim qalır. Bu fəna halda qaldığı əsnada onun dayısı

⁵⁵ Mirzə Fətəlinin tərcümeyi-halına dair məlumatı onun oğlu mərhum Rəşidbəy lütf üzü ilə cəm edib bizə vermişdi. Onun dürüst olmağına şübhə yeri qalmır. Əlimərdanbəy Topçubaşov cənablarına verdiyi məlumat ilə biz yazdığımız müvafiq gəlir(2)

axund Hacı Əli Əsgər həmsirəzadəsini öz himayəsi altına alıb, təlim və tərbiyəsinə məşğul olur. Məzkur axund isə öz vaxtının möhtərəm və fəzil ulemasından biri hesab olunmuş. Bu möhtərəm alimin təhti-nəzarətində Mirzə Fətəli müsəlmanca binalı təlim alıb, türk, fars və ərəb dillərini öyrənir. Axunda Hacı Mirzə Əli Ələsgər həmsirəzadəsinin, xüsusən, ərəbcə oxuyub kamil olmasına diqqət yetirmiş, bu qəsd ilə ki, gələcəkdə Mirzə Fətəlini ruhani mənəsinə hazırlaşdırırsın. Amma iş özgə sayaq üzrə gedir və mirzəyi-mərhumun ruhani olmağı baş tutmur.

Vaxta ki, Mirzə Fətəli 17 sənə yetişir, onun dayısı həcc ziyarətinə getməli olur və bacısı oğlunu özü ilə götürüb, Gəncə şəhərində rəfiqi axund molla Hüseyin yanına qoyur ki, məzkur axund ona ərəb dilini təlim etsin. Burada Mirzə Fətəli məşhur Mirzə Şəfi ilə görüşür. Mirzə Şəfi cavan Fətəlinin aqlını, fitri zəkavət və fərasətini görüb və gözlərindən yağan anlaq və mərifət nurunu dərk edib, gələcəkdə ondan böyük xidmətlər vüqə gəlməsini Mirzəyə bəşarət verir və onunla bir neçə müddət görüşüb danışandan sonra filosof Mirzə Şəfi cavan Fətəlinin fikir və xəyalatını başqa bir səmtə çevirir. Məlum ola ki, Mirzə Şəfi təbi-səlim sahibi və ulumi-mütəəvvəyə dara bir vücud imiş ki, əşari-abidarı və asari-fəlsəfəsi ilə Avropada, xüsusən, Almaniyada onun asar və əşarının məcmuəsi nemse dilinə tərcüməsi ilə Bodenştedt adlı alim bir şəxsən ehtimamı ilə təb olunmuşdur.⁵⁶

⁵⁶ Bodenştedt – nemse ədib və şairlərinin məşhurlarından birisi hesab olunur. Bu axır vaxtlara kimi hali-həyatda imiş və indi dəxi sağ olmağına ehtimal var(3). Bodenştedt 1840 sənəy-miladidə Moskva şəhərinə gəlib, orada knyaz Qalitsinlərdən birisinin mürəbbisi olubdur. 1844-cü sənədə Qafqaz canişini, general Neytqardtın təklifi ilə Tiflisə gəlib, indiki şəhər müəllimləri yetirən məktəbə (Aleksandrovski instituta) müdir olubdur. Bodenştedt bu mənəsinə bir ildən ziyadə qalmayıb istefa veribdir və sonra Qafqazın çox yerlərini - Krım vilayətini seyr və səyahət edib, çox məlumat və təcrübə kəsb qılıbdır. Gəncə şəhərolan vaxt Mirzə Şəfidən fars dili

Mirzə Şəfi ilə görüşdükdən sonra Axundov ruhani olmaq fikrindən bilmərrə daşınıb, Avropa mədəniyyəti ilə aşına olmaq niyyətinə və qulluq etmək qəsdinə düşür. Bu niyyətlərinə nail olmaq üçün dayısı həccdən müraciət edəndən sonra Mirzə Fətəli özü də Nuxaya gəlir və burada dayısının izni ilə təzə açılmış uyezdni şkola girib, can-dildən rusca oxuyub-yazmağa məşğul olur. Mərhum Rəşidbəyin verdiyi məlumatlara görə, Mirzə Fətəli uyezdni şkolanın elmini tamam edir. Amma Axundovun öz yazmağına görə, bir ildən ziyadə haman şkolada qalmır. Hər halda şkoladan çıxandan sonra Mirzə Fətəli əziz və mehriban dayısının ayağına düşüb, ondan ilhah və iltica eyləyir ki, onu qulluğa qoysun. Mərhum Hacı Mirzə Əli Əsgər bacısı oğlunun könlünü sındırmayıb, təvəqqeyinə əməl eləyir və onu özü ilə Tiflisə gətirir və burada rus dövləti tərəfindən təyin olunmuş Gürcüstan ümurinin baş hakimi Baron Rozenə ərizə verib, onu 1834-cü ildə əlsineyi-şərqi mütərcimliyinə qəbul etdirir. Baron Rozen cənabları cavan Fətəlinin haqqındakı, o vaxt 23 yaşında idi, artıq dərəcədə iltifatlar göstərmiş, Belə ki, mərhum Axundov özü tərcümeyi-halını yazıb bu məqama gəldikdə baronun yaxşılıqlarını zikri-xeyir ilə yad edib deyir: “Bilmirəm hansı dil ilə bu sərdarın yaxşılıqlarını izhar və şükr-güzarını əda eləyim”. Mirzə Fətəli bu qulluğunda ömrünün axırına kimi qalıb, sədaqət ilə öz vəzifəsini yerinə yetirir və bu

öyrənibdir. Sonradan Bodenştedt vətəninə müraciət edib, Berlin şəhərində “Qəzəliyyati-Mirzə Şəfi” ünvanında öz əşarını çapa veribdir. “Qəzəliyyati-Mirzə Şəfi” də olan mühəssənati-lətafət o dərəcədə nemeslərə xoş gəlibdir ki, 123 dəfə çapdan çıxıbdır. Bəzi rəvayətə görə, “Qəzəliyyati-Mirzə Şəfi” mərhum Mirzə Şəfinin öz kəlamıdır ki, onu Bodenştedt farsdan nemsəyə çox gözəl və rəvan tərcümə edibdir. Bəziləri dəxi bu qövlədirlər ki, Mirzə Şəfi xud Bodenştedtin özüdür ki, “Mirzə Şəfi” ləqəbini özü üçün intixab edibdir. Amma bu qövl düz deyil, sərihi budur ki, Mirzə Şəfi İrandan gəlmə alim bir şəxs imiş ki, onun Gəncədə olduğu vaxtda Bodenştedtin oraya səfəri düşübdür və onunla tanış olub, bir müddət Gəncədə iqamət edib, fars dilini Mirzə Şəfidən öyrənibdir. Bodenştedt öz əsərlərində Mirzə Şəfini “ustad” ləqəbi ilə zikr edir.

ixlas və sədaqətin və hüsn xidmətlərinin əvəzində polkovnik çini və neçə-neçə nişanlar alır. Qulluq işlərindən fariğ olan zamanı asudə vaxtlarını rus kitablarının müəllifinə sərf qılıb, xeyli məlumat kəsb edir. Onun artıq sevdiyi fəlsəfəyə, siyasi və iqtisadi elmlərə dair kitablar imiş. Mərhum bir neçə davalarda öhdəsinə həvalə olunmuş bəzi mühüm və ağır sifarişləri kamalınca yerinə yetiribdir. Mirzə Fətəli vəfat edibdir Tiflis şəhərində, tarixi-məsihiyyənin 1878-ci sənəsində, fevral ayının 28-ci günündə(4), altmış yeddinci sinnində; dəfn olunubdur Tiflisdə müsəlman qəbristanlığında, cənabi-həqq təqsiratını bağışlayıb, rəhmətinə vasil eləsin. Amin!

* * *

Mərhum Mirzə Fətəlinin fars dilində öz yazdığı tərcümeyi-halı 1887-ci sənədə "Kəşkül" qəzetəsinin 43, 44 və 45-ci nömrələrində dərc olunubdur. Mərhumun tərcümeyi-halına dair yuxarıda icmalən verdiyimiz əhvalata iktifa etməyib, onun öz yazdığı təfsilatı fars dilindən türkə tərcümə edib, necə ki, var eynilə burada zikr edirik. Heyfa ki, "Kəşkül"ün 43-cü nömrəsi ki, onda Mirzənin təvəllüdündən 22 sinninə catınca başına gələn qəzavü qədər yazılıbdır, tapılmadı(5). 44-cü nömrə axund Hacı Əli Əsgərin həccdən qayıtmağından başlanır, bu sayaq: "Əlqissə, ikinci atam"⁵⁷ Axund Hacı Mirzə Əli Əsgər həccdən müraciət elədi. Ondan sonra mən də Nuxaya gəldim və bir neçə vaxt ərəb dilində yazılmış kitabların, o cümlədən Şeyx Bəhayi-əleyhirrəhmənin(6) "Xuilasətül-hesab" adında yazılmış kitabının müəllifinə məşğul oldum. Bu əsnada Nuxa şəhərində rus məktəbi açıldı. İkinci atamın icazəsi ilə rus dilini öyrənmək üçün bu məktəbə girib, bir il burada təlim alıb çıxdım, çünki yaşım artıq idi və bir ildən ziyadə burada oxumağa qadir

⁵⁷ Mirzəyi-mərhum hər yerdə əziz dayısını "İkinci ata" ləqəbini zikr edir.

olmadım. Bir ildən sonra 1834-cü tarixdə ikinci atam özü ilə mənə götürüb Tiflisə apardı və burada sərdar Baron Rozenə ərizə verib təvəqqe elədi ki, mənə öz dəftərxanasında Şərq dillərinin mütərcimi mənsəbinə qəbul eləsin və rus yazıçılarından bir nəfərini mənə üçün köməkçi təyin etsin, ta ki, rus dilində biliyim artıb qüvvət tapsın. Bilmirəm hansı bir dil ilə bu sərdarın, yəni Baron Rozenin yaxşılıqlarını zikr edib şükrəgüzarını yerinə yetirim. Mələk xasiyyətli olan bu əmir ikinci atamın iltimasını fəvvrən qəbul edib, iltifat və mərhəmətlərin mənə haqqımda zahir qıldı ki, onları vəsf etməkdə acizəm. O vaxtdan bu günə kimi mən Qafqaziya sərdarlarının hüzurunda əlsineyi-şərqiyyə mütərcimi olub, hər birindən ənvai-iltifat və mərhəmətlər görmüşəm...

Xassə mütəvəffi general feldmarşal knyaz Vorontsovdan razı və şakirəm ki, Baron Rozedən sonra mənə ikinci vəliyyül-nüməm olubdur və bu əmirü-kardan və rövşənzəmirin iltifatının vasitəsi ilə məndə müsənniflik qabiliyyəti bürüz edibdir. Altı komediya - yəni təmsil - türk - Azərbaycan dilində təlif edib, hüzzari-alilərinə təqdim etmişəm. Cümləsi məqbul və təhsin olunub, əvəzində çox ənamlara nail olmuşam. Təmsilatımı Tiflis teatrında ki, onun da banisi knyaz Vorontsov olubdur, səhneyi-tamaşayə qoydular, hüzzari-məclisdən çox afərinlər və təriflər eşitdim. Ondan sonra "Yusif şahın hekayətini"⁵⁸ yenə türk dilində təsnif etdim. Bu yeddi təsniflərim rus dilinə tərcümə olunub çapa verildi və onların haqqında Berlin və Peterburq jurnallarında xeyli tərifnamələr yazılıbdır.

1857-ci tarixi-məsihiyyədə islam əlifbasının təğyiri babında bir kitabça fars dilində yazmışam. Məzkur əlifbanın

⁵⁸ Yusif şahın hekayətini ki, "Aldanmış kəvakib" adı ilə məşhurdur, ikinci dəfə olaraq türk dilindən rusçaya biz tərcümə edib, "Vestnik Kavkaza" adlı jurnalın 5-ci nömrəsində 1901-ci sənədə çap etdirmişik. Əvvəlki tərcümədən bizim xəbərimiz yoxdur və mütərcimi kim olubsa o da məlum deyil(7).

təğyiri vacib və mühüm əmrlərdən olmağını xeyli dəlillər vasitəsi ilə sübuta yetirmişəm. 1863-cü tarixdə Qafqaz canişini imperatorzadəyi-əfxəm veliki knyaz Mixail Nikolayeviçin(8) icazəsi ilə bu xəyalımı elan etmək üçün İstambula azim oldum. Cəmi səfər xərcimi veliki knyaz öz xəzinəsindən mərhəmət elədi və vəziri Qruzenştern İstambulda olan rus səfirinə bir kağız yazdı ki, mənim mətləbimin əncama yetməyi üçün Osmanlı dövlətinin övliya və ərkanından təvəqqe eləsin ki, lazimeyi-təqviyə və müavinəti müzayiqə etməsinlər.

Əlifbanın təğyiri babında tərtib qıldığım kitabçanı rus elçisinin draqomanı müərrifliyi ilə sədrəzəm Fuad paşanın(9) hüzuruna pişnəhad etdim və yazdığım təmsilatı və Yusif şahın hekayisində nişan verdim. Kitabçamı sədrəzəm həzrətlərinin əmri ilə osmaniyyənin cəmiyyəti-elmiyyəsində mülahizə edib, hər bir xüsusda məqbul və müstəhsən gördülər və lakin icrasına icazə vermədilər. Bu səbəbə ki, kitabçada qərari-sabiqi üzrə hürflər bir-birinə culaşır və kəlmələrin tərtibində çətinlik müşahidə olunur. Bu irada cavabım bu oldu ki, belə olan surətdə lazımdır islam əlifbasını bilkülliyə tərk edib, avropalıların üsuli-xəttini götürmək və yazını soldan-sağa yazıb oxumaq və nöqtələri bilmərrə saqit etmək və hürflərin şəklini latın hərflərindən intixab edib, təzə əlifba tərtib eyləmək və hürufi-müsəvvətəni hürufi-samitənin yanına yazmaq. Həqirin bu rəyini İstambul üləma və vüzərası öz fəhm(10) və qanacaqlarına müvafiq görməyib, qəbul etmədilər və orada olan İran vəziri-muxtari Mirzə Hüseyn xanın⁵⁹ mənim barəmdə olan qədimi ədavəti bürüz edib, İstambul vəzirlərinin ədəmi-müvafiqətinə səbəb oldu(11). Xülasə, məramimə çatmayıb, İstambuldən geri qyıtdım.

⁵⁹ Mərhum Rəşidbəyin verdiyi məlumatda İstambulda müqimi — İran vəziri-muxtari Mirzə Möhsün xan adlanır. Amma Mirzə Fətəlinin yazdığına görə, müşarileyhin ismi Hüseyn xan imiş. ola bilər ki, "Kəşkül"ün çapında səhv vüqə gəlmiş ola.

Dövləti-Osmaniyyədə əgərçə müsəlman əlifbasını təğyir etmək fikrim qəbula keçmədi, amma bu zəhmətimin əvəzində mənə Məcidiyyə nişanı fərmani-təhsin ilə ənam olundu. Mirzə Hüseyn xandan İstambulda xeyli mərarət və küdurətlər çəkdim ki, onların hamısını zikr etsəm baş ağrılığım olar. Müşarileh sabiqdə Tiflis şəhərində öz dövlətinin konsulu idi və məlum oldu ki, batində mənim ilə böyük ədavəti var imiş, vəli onun ədavətindən mən qafil idim və onu özümə dost hesab edib, evində mənzil etdim. Axırda ədavətini bürüz edib, məni cəmi Osmaniyyə vəzirlərinin nəzərində islam dini və dövlətlərinin bədxahı nişan verdi. Necə ki, məlum oldu, onun ədavətinin səbəbi bu imiş ki, guya mən öz təmsilatımda iranlıların əxlaqi-zəminələrini həcv qılmışam və hal onda ki, drama dair əsərlərin şərti və xüsusən komediyanın təqazası xəlayiqin eyiblərini və əxlaqi-zəminələrini eyni ilə göstərməkdir. Çün müşarileyh drama fənnini və onun şərtlərini anlamayır və ülumi-dünyəviyyədən bilkülliyə bibəhrədir və hiylə və təzvirdən, bəxl-həsəddən və hirs-tamahdan başqa bir şeyə qabiliyyəti yoxdur; ona binaən belə qiyas eyləyir ki, mənim bu hərəkətim iranlılara nisbət büğz və ədavətimdən naşiddir. Onun belə ədavəti zahir olandan sonra evindən çıxıb, özgə bir yerdə mənzil etdim.

Tiflisə qayıdandan sonra əlifbamızın qüsuru və təğyiri barəsində təzədən yenə bir kitabça Tehrana göndərdim. Bu kitabçada hürufi-müqəttəni hürufi-müttəsilyə tərcih etdimsə də, yenə üləmanın qorxusundan rəsmi-xətti sabiqi-qərar üzrə sağdan sola yazmağı nişan verdim. Tehrandə həmçinin mənim bu fikir və təsəvvürümə mültəfit olmadılar və bu məsələ əlan tərəqqipərvərlər ilə mühafizəkarlar arasında İstambulda müyeyi-mübahisə olub, bir məqamda qərar tutmayıbdır.

Digər əlifba məsələsinin üstündə qeyri bir kitabça yazıb öz dövlətimin böyüklərinin icazəsi ilə Osmanlı dövlətinin sədrəzəmi olan Əli paşaya Tiflisdən göndərdim. Bu kitabçaya əlavə olaraq Osmanlı dənışməndlərindən Suavi əfəndinin əlifba barəsində yazdığı tənqid(kritika) dəxi qoyulmuşdu(12). Vəli bu kitabça da

bisəmə r qaldı. Əlifbanın təğyiri xüsusunda bu qədər səy və güzərişim nəticəsiz qaldığını fars dilində yazılmış bir mənzumədə bəyan etmişəm(13).

Bu macəradan sonra Rzaqulu xanın ki, "Hidayət" təxəllüsü ilə məşhurdur, "Rövzət-üs-səfaya" mülhaqat tərzində yazdığı tarixə müxtəsər bir (kriyika)tənqid yazıb Tehrana göndərmişəm və bundan bir sənə keçmiş "Sürüş" təxəllüslü Tehran şairinin ki, Məliküş-şüəra ləqəbi ilə şöhrətlənmiş idi, yazdığı bir qəsidəyə tənqid yazıb, öz aşınalarımı Tehrana göndərdim.

Əlan ki, 1878-ci ildir, ömrüm altmışdan keçibdir və rus dövlətinin mərhəmətindən irəliki xidmətdə qalıb, onun lütf və himayətindən bəhrəməndəm.

Mərhum Mirzə Fətəlinin öz yazdığından görünür ki, müsəlman əlifbasının təğyir və təbdili onun baş fikirlərindən olub, bu yolda artıq səy və təlaş etmişdir. Amma çifayda, bir tərəfdən qəflət və cəhalət və digər tərəfdən, qərəzi-şəxsi büxl və həsəd bizim camaat və millət işlərinin çoxuna mane olduğu kimi, mərhum Mirzənin dəxi bu gözəl fikrinə mane olub, onun bu qədər çəkdiyi səy və zəhməti səmərəsiz qoyub. Əgər hürufatımızın qüsuru babında söz açıb mətləbə tul və təfsil versək, əsil mətləbdən bir az kənar düşərək və kitabçamızda o təfsilata yer tapılmaz. Vəli bununla belə bu mühüm məsələ barəsində dinməyib keçsək vicdanımız bizi rahat qoymaz. Əlifba xüsusunda filcümlə öz rəyimizi bildirmək istəyirik.

Ərəbdən götürdüyümüz sillabi xəttə o qədər qüsurlu və nöqsanat var ki, təhrirə sığısı və təqrirə gələsi deyil və biz müsəlmanların tərəqqi və təala yolunda Avropa əhlindən daldə qalmağımızın böyük səbəblərindən birisi də həmənlə bu mayeyi-səadət və məbdəi-tərəqqimiz olan oxumaq və yazmaq alat və əsbabının qüsurlu ilə dolu olmağıdır.⁶⁰ Bir əlifbanın ki, irab və hərəkəsi və qədəri-kəfafincə hürufi—müsəvvətəsi və müəyyən

⁶⁰ Əlifbamızın qüsurlu babında öz fikir və rəyimizi 1898-ci sənədə "Qafqaz" qəzetəsinin 230, 238 və 264-cü nömrələrində müfəssələn yazmışıq.

bir şəkildə hürufatı olmaya və qədim misirlilərin heroqlifinə bənzəyib, bir kəlmənin neçə cür oxunmağına yol verə, əlbəttə, onun bu tərəqqi əsrində bəqası səlah deyil və nə qədər təbdil və təshihinə tez çarələr bulunsa, bir o qədər də irəli düşərək, dünya və axirət işlərimiz qaydaya düşüb öz yolu ilə rast gedər. Ülum və fünundan ki, bu qədər bəhs edib, məclis və məhfillərdə danışırıq, qəzet və jurnallarda yazırıq və heç biri bizim üçün müyəssər olmur, hürufimiz təbdil olduqda qiylü qalsız, asan vəch ilə onlardan bəhrəmənd və mənfəətərdar olarıq.

Xətti-alfabiti⁶¹ ki, Avropa millətləri arasında icra və istemal olunur, cəmi dillərdə olan sövtləri əksiyyə-otuz, artıq-otuz beş ədəd hərflərin vasitəsi ilə əda eləyir. Az-şox tərbiyyəli adam əcnəbi millətin xətti-alfabiti ilə tərtib olunmuş əlifbasını üç-dörd saatın ərzində öyrənib oxumağa başlar. Bisavad uşaq bir-iki ayın müddətində oxuyub yazmağa qadir olur. Bir adam xətti-alfabiti ilə yazılmış bir səhifəni oxuya bilsə, haman xətt ilə basılmış kitabların hamısını düz və asan oxuya bilər. Amma bizim çox dərin oxumuş mollamız aşına olmadığı kitabı oxumaqda acizdir. İki sətir güc ilə oxuyub duruxur. Eşitmədiyi bir sözü də düz oxuya bilmir. Buna səbəb, əlbəttə, bizim sillabi xətti ilə tərtib olunmuş əlifbamızdır. Burada həqiqət gün kimi aydın və rövşəndir və əqli-səlim sahibləri bunu inkar edə bilməzlər. Amma avamlığın zoru, adət və ayinin gücü bizim canımıza bir dərəcədə sirişt edibdir ki, həqiqəti görüb, təsdiq və qəbul etməkdə aciz olmuşuq. kömürə ağ, qatığı qara deyə-deyə qalmışıq.

Hər halda piyada atlıya və atlı dəmir yol(vapor) ilə gedənə yoldaş olmayan kimi, müsəlman qövm və millətləri dəxi qədim heroqlif şəkildə düzəlmiş əlifbamız ilə mədəniyyət aləmində

⁶¹ Frəng dilində xətti-alfabiti o xəttədən ibarətdir ki, kəlmələr hürufi-müqəttə vasitəsi ilə tərkib olunur və xətti-sillabi o xəttədən ibarətdir ki, hürufi-müttəsələ vasitəsi ilə tərtib olunur. Xətti-alfabiddə hər bir hərflə həmişə özünə məxsus şəkildə qalır, xətti-sillabiddə hər hərflə neçə cür şəkllə düşür, bizim hərflər kimi kəlmənin başında bir şəkildə yazıldıqda, ortasında başqa və axırında özgə bir şəkildə yazılır.

Avropa əhalisinə yoldaş deyilik və ola da bilmərik. Mərhum Axundov bu barədə yazır: “Əgər islam xalqlarının əlifbası sillabi deyil, əlifbati olsaydı, özü də soldan sağa yazılısaydı, mədəni tərəqqi ələmində, heç şübhəsiz ki, islam xalqları Avropa xalqlarından irəlində olardılar. Çünki mədəniyyət toxumu əvvəllər islam xalqlarının yaşadığı Şərqi ölkələrində göyərmişdir. Lakin sillabi çətinliyi nəticəsində elm və maarif bu xalqların bütün təbəqələri arasında yayılmamış və islam xalqları yaşayan torpaqlarda mədəniyyət toxumu çürüyüb zay olmuşdur. Halbuki Avropada əlifbati əlifbanın asanlıqla nəticəsində mədəniyyət və elm tərəqqi etmişdir.

Min dəfə təəssüf olsun ki, islam xalqının dövlət başçıları öz əlifbalarının dəyişdirilməsinin vacib olduğunu dərk etmərlər və gündən aydın olan bu mətləbi başa düşməzlər. Halbuki onlar yeni tənzimat, dəmir yol çəkmək, buxar gəmiləri düzəltmək, teleqraf xətləri çəkmək, hərbi silahlarını təzələmək və bunlar kimi başqa məsələlər haqqında uzun-uzadı danışırlar. Halbuki bütün bunlar əlifbanı dəyişmək məsələsinə nisbətən ikinci dərəcəli, bu məsələ isə hər bir yeniliyin bünövrə daşındır. İnsanın belə bir xalqın içərisində doğulması və haqqı anlaması böyük bədbəxtlikdir. Çünki o, haqqı öz xalqına başa sala bilməyib, dünyadan həsrət və kədərlə gedəcəkdir. İmza: Mirzə Fətəli Axundzadə”(14).

Mirzə Fətəli tərtib qıldığı əlifbasının Osmanlı və İran məmləkətlərində qəbul olunmadığını, avam və kütahnəzər İran vəzirlərinin, xüsusən İstanbulda müqim İran səfiri Mirzə Hüseyn xanın büğz və ədavətini və filcümlə öz hali-dilini fars dilində gözəl və mövzun bir mənşümədə bəyan etmişdir ki, eyni ilə aşağıda dərc olunur(15). Bu mənşümə Firdövsiyi-Tusi əleyhirməninin “Şahnamə”si səbkində inşad olunubdur ki, sahibinin fənuni-seirdə mahir və xoştəb bir şair olmağına şəhadət verir. Mərhum Axundov mənşümənin ünvanını bu sayaq başlayıbdır: “Qafqaz canişininin mütərcimi Kolonel Mirzə Fətəli Axundzadənin 1284-cü ildə vəsf-halına dediyi mənşümədir”.

Bu daimi olmayan dünyada mənəim ömrüm
Həsərət və qüssə ilə başa çatdı.
Vətən sevgisi üzündən
Çox tədbirlərə əl atdım.
Ancaq səyim bir nəticə vermədi,
Bu əsrdə bir könül sahibi görmədim.
Türklərin və İran torpağının böyükləri
Hamısı Çin⁶² xalqı kimi yatmışdılar.
Cavanlığım getdi, qüvvəm puç oldu,
Zövqlü və ehtiraslı bir cavan görmədim.
Dəniz yolu ilə Ruma səfər etdim.
Yeni əlifbanı o ölkədə⁶³
Bütün dövlət başçılarına göstərdim.
Xəyalım çiy deyildi, çox şişkin idi
Birər-birər mənə “Yüz sağ ol!” dedilər.
Dünya gözümdə behşit bağına döndü,
Mənə böyük cəlal düzəldilər,
Şaha layiq peşkəşlərlə əzizlədilər.
Dünya muradımçı idi, fələk mehribandı,
O dəqiqədə səadət mənəimlə həmnəfədi.
Birdən bir sarı üzlü kişicik⁶⁴
Mənəim arzu piyaləmə zəhər damızdırdı.
Onun vəzirlərin yanına yolu vardı,
Mənəim dinin və dövlətin düşməni kimi qələmə verdi.
O natəmiz kişi bu ittiham ilə
Mənəim hər kəsin yanında xatırlayırdı.
O, türkləri dəhşətə saldı,
Dövlət şurası başçılarını qorxutdu.
“On illik zəhmətim onun sayəsində heç oldu.

⁶² Bu halda Çin xalqı da qəflətdən oyanıbdır, amma İran-zəminin böyükləri yuxudan doymurlar.

⁶³ Hicrətin 1280-cı sənəsində

⁶⁴ Mirzə Hüseyn xana işarə.

Yerdən sızıltımı göy eşitdi.
Pak allah mənim köməyimə çatsın,
Qiyamətdə ondan mənim qisasımı alsın⁶⁵

Çarəsiz Rum torpağından qayıtdım,
Orada qalmaq mənim üçün uğursuz idi.
Bu nəticəsiz gedib-gəlmək haqqında
Oradan Tehrana xəbər göndərdim,
Elmlər adına yoldan
Ürək sevən bir məktub yazdım.
Yeni əlifbanı ona nişan verdim,
Onun üçün behiştə yeni bir qapı açdım.
Bilmirəm onun hümmətini alçaq idi,
Ya o, gecə-gündüz sərxoş idi;
Bu vəzir mənə cavab vermədi,
Məqsədim üçün əl tutmadı.
Başqa bir vəzir də dodaqlarını tərپətmişdi,
Bu məsələ haqqında öz fikrini demişdi
Ki, biz İran xalqı kiçikdən böyüyə qədər,
Atəşpərəstdən xristianadək, farsdan türkə qədər,
Hamımız zirək və mərifət sahibləriyik.
Zəka üzündən həmişə fikirdəyik.
Yazının çətinliyindən qorxumuz yoxdur,
Çala-çuxurdan çıxmaq üçün kohlara yol göstərən lazımdır.
Heç kəsdən yeni yazı qəbul etmərik,
Bizim öz yazımız və öz fikrimiz kifayətdir.
Sonra bu fikri ilə güvənmişdi,
Əlinin içi ilə saqqalını tumarlamışdı.
O məclisdə sıra ilə oturanların hamısı
Ona demişdi: "Sağ ol, ey fikir deyən!
Doğru sözünə min afərin olsun!"

⁶⁵ Bu iki fərdi-münasibi-hal və məqal Firdövsiyi-tusidən götürüldür.

Hikmətdə sənə heç kəs bərabər ola bilməz.
Qəlbin işıqlıdır, sözün sağlamdır,
Onu rədd etmək üçün Ərəstu belə cavab tapmaz".
Təəssüf ki, gözəl xasiyyətli şahənşahın
Vəzirlərin axmaqlığından xəbəri yoxdur.
Heyif ki, fərasətli və huşlu şahənşah
Heyvərələrin işlərindən sakit oturur.
Heyif ki, ədalətli hökm verən
Bu əlifbanı başdan-başa görmədi.
Heyif ki, onun parlaq dövründə
Abırlı bir vəzir görmədik.
Hamısı tamahkar, hünərsiz, ağılsızdırlar,
Kim onların adını yaxşıqla çəkər?
Hərçənd onun dövrünün başlanğıcında Şərqdə
İldırım kimi bir vəzir parladi,
Ancaq o, ruslar ölkəsində vəzirlik edən
Boris⁶⁶ kimi bir vəzir idi.
Bütün işləri şahın qarışacağı olmadan gördüyü üçün,

Ömrü Boris kimi zay oldu.
Bu rəmzi bir padşah anlarsa,
Onun ömrü günəş və ay kimi olsun
Ki, dövlət millətin pərəstarı olmalıdır.
Millət dövlətin pərəstarı olmamalıdır.
Ey Keyqubadın taxtında əyləşən,
Onun üçərində şahlığın daimi olsun.
Eşitdinmi ki, rus ölkəsində
Hümmətlə, qeyrətlə, namusla

⁶⁶ Boris Qodunov- rus boyarlarından(əyanından) birisinin adıdır ki, üç yüz il bundan müqəddəm Rusiyada iğtişaş zamanı bir müddət vəzirlik edib, sonra məsnədi-səltənəti dəxi qəsb etmişdi. ziyadə ağıllı və pürtebdır bir zat imiş. Vəli xəyanəti ucundan axırda bədbəxt və bədfərcam oldu.

Aleksandr rus millətinə nə yaxşılıq etdi?
 Ad çıxarmaqda dünyada kişi oldu,
 Eşitdinmi ki, Palmerston⁶⁷
 Britaniyalılar üçün nələr etdi?
 Sən Vilhelmi,
 O ağıllı, elm sahibi kralı eşitdinmi?
 Zəhmət və çalışmaqdan bir an belə rahatlanmır
 Ona görə də dövründə mülkü behişt kimidir.
 Sən Bismarkı⁶⁸ eşitdinmi
 Ki, başını göylərə yüksəltdi?
 Onun fikrindən nə cür tədbirlər baş verdi?
 Vətəni uğrunda müharibə etdi.
 Eşitdinmi ki, inişil Haribaldi⁶⁹
 O ay üzlü arvadı ilə
 Nə kimi cəsarətli müharibələr etdi,
 Vətəninin yadlardan təmizlətdi.
 Hər yerdə ki, o döyüşlə məşğul idi,
 Arvadı arxasında ona kömək idi.
 Sən Linkolnun⁷⁰
 Canını millətə necə qurban etdiyini eşitdinmi?
 Tyeri eşidibsənmi ki, indi
 Onun ömründən səksən il keçir.
 Vətəni üçün həmişə kədərlidir.
 O, pul və rahatlıq qayğısında deyildi.
 Ey padşah, vəzirlərin nə etmişlər?
 Onların işinə özün şahid ol!
 Vəzirlərin nöqsansız bir iş görməmişlər.

⁶⁷ Palmerston – İngilis dövlətinin vəziri idi.

⁶⁸ Bismark – Nəmsə dövlətinin sədrəzəmi, kansleri idi.

⁶⁹ Haribaldi – İtaliya məmləkətində bir bahadırın adıdır ki, vətəninə biganələrin əlindən xilas etdi.

⁷⁰ Linkoln – Yengi dünyanın (Amerikanın) cümhuriyyət rəisi.

Onlar gah qarınlarının dərdindədirlər, gah kisələrinin.

Elə isə onlar bir arpaya dəyməzlər.
 Ey şahlar şahı, onları qapından qov!
 Elmlı, düşüncəli vəzirlər axtar,
 Nəcəbəti burax, bacarıq axtar
 Ki, məmləkət yeni bəzəklə
 İstədiyən qədər bəzənsin.
 Yeni əlifbanı işə salsınlar.
 Xoşbəxtlik ağacını meyvələndirsinlər.

Əziz dostum Ruhülqudsə xitab

Çox şikayət etdim, söz uzandı,
 Vaz keçdim, bir daha səni görməyəcəyəm.
 Bu işi, bi zəhmət və xəstəliyi başa çatdırmağı
 Gələcək nəslə tapşırıdım⁷¹

Mərhum Mirzə Fətəlinin bu mənzuməsi Firdövsi əleyhürrəhmənin Soltan Mahmud Qəznəvinin haqqında yazdığı həcvə bənzəyir. Hər iki kəlamın mənbəyi bidadlıq və ədalətsizlikdən naşi şikvə və nalələrdir. Axundov ustadi-kamili olan Firdövsi-xoşnamə peyrəvilik etməkdə artıq məharət göstərirdir. İran-zəmin vəzirlərinə eləbir qara ləkə və həcv sikkəsi vurubdur ki, qiyamətə kimi onu yumaq və qazımaq ilə getməyəcəkdir. Bəli, doğrudur:

Çu şair berəncəd bequyəd hica,
 Bamənd hica ta qiyamət beca(16)

⁷¹ Bəzi nüsxədə bu fərdin ikinci misrası belə yazılıbdır: "Sərəncam in rəncü timar ra".

Mirzə Fətəli Axundovun komediyalarına gəldikdə, qəti surətdə deyə bilərik ki, Qoqol rus və Molyer firəng dram yazılarının ustad və pişrəvi olduğu kimi, Axundov da türk-Azərbaycan ədiblərinin və komediyanəvislərinin atası və yol göstərəni olubdur. Onun komediyalarının mislini bizim Azərbaycan türklərinin dram yazanları hələ bu vaxtadək kamalınca yazıb yetirə bilməyiblər; vəli bunu dəxi inkar etmək olmaz ki, Mirzə Fətəlinin sayəsində Nəcəfbəy Vəzirov və Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev kimi əhli-qələm, müqtədir, sahibi-idrak və kamal dramnəvislər vücuda gəlibdir. Bunların hər birisinin bir neçə komediyaları və drama məxsus əhəmiyyətli əsərləri vardır ki, indiki məişətimizin bəzi övza və əhvalını eyni ilə göstərir. Hər iki ədibin və Mirzə Fətəliyə peyrəvilik edən sair dramnəvislərin vücuda gətirdikləri əsərlər barəsində "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" adlı məcmuəmizdə müfəssəl məlumat verilir.

Komediya yazmaqda elm və bilikdən səva təcrübə və bələdiyyat lazımdır və bunlardan əlavə xudadadi bir qüvvə, yaradıcı bir təb, türk istilahnca, "allah vergisi" lazımdır ki, bir yandan görüb eşitdiyini götürüb yetirə bilsin və bir tərəfdən öz fikir və xəyalı ilə yoxdan var eləsin. Bu "allah vergisi", yoxdan vücuda gətirmək qüvvəsi mərhum Mirzə Fətəlidə kamalınca var imiş. Onun komediyaları qövlümüzə möhkəm və adil şahiddir. Necə ki, Qoqolun Qorodinçisi, Xlestakovu və Dobçinski, Bobçinskisi hal-hazırda Rusiyanın bəzi yerlərində müşahidə olunmaqdadırlar, habelə də Mirzə Fətəlinin Hatəmخان ağası, Hacı Qarası, Zaxası, Bayramı, Ağa Kərim Miyançısı, Molla İbrahimxəlili və qeyriləri bu halda sağ və salamat bizim içimizdə dolanıb, hər biri öz fel və əməllərini işlətməkdədirlər.

Mirzə Fətəlinin komediyaları yazılardan bu vaxta kimi altmış sənə keçibdir. Bu uzun müddətin ərzində ki, yarım əsrdən ziyadə eyləyir, məişətimizdə çəndən tərəqqi mülahizə olunmur. Ata-babadan qalma köhnə adət və ayinlər üzrə güzəran

edib, onların batil əqidələrinə, kəsəlet və bətalətlərinə varis olmuşuq. Bu axır vaxtlarda şəhərlərimizdə az-çox tərəqqi və təməddün əsərləri görünürsə də, əhli-dəhatımız necə ki, əllialtmış sənə bundan müqəddəm cəhalət səhrasında avara və sərgərdan dolanırdı, indi də haman qərar üzrə səfil və sərgərdandırlar. Onların nicat və səlaməti üçün çalışanlarımız yoxdur. Elm və tərbiyə almışlarımız öz mənfəəti-şəxsiyyətlərini millətimizin və qranlıqda qalan qardaşlarımızın xeyir və səlahından müqəddəm tutub, özlərini şəhərlərə verirlər. Fikir və xəyalları özləri üçün isti yer, mədaxilli mənsəb arayıb tapmaqdır. O səbəbdəndir ki, əlli ildən bəri iki qədəm də irəli yeriməmişik, bir nöqtə üstündə donub qalmışıq. O səbəbdəndir ki, Hacı qaralarımızın ədədi gün-gündən artıb çoxalıbdır və çürük bezi və qədəki qumaş mal adına imanları ilə bir yerdə satmaqdadırlar. Şəhrəbanı xanımlarımız və Xanpəri nənələrimiz hər şeydən artıq cadu-bitiyə inanıb, kişilərini aldatmağa məşğuldurlar. Hətəmخان ağalarımız firənglər ilə bizim təfavütümüzü ancaq onlar bizim adətimizə müğayir olaraq əllərinə həna qoymamaqda, başlarını qırxmamaqda, evdə başı papaqsız oturmaqda, xörəyi əlləri əvəzinə qaşığı ilə yeməkdə görürlər. Heydər bəylərimiz cüt əkməyi ancaq erməni peşəsi bilib, özlərinin şan və şövkətlərini çapavula getməkdə, qətl və qarətdə görürlər. Molla İbrahimxəllərimiz kimyagərlik sənətini əldə bəhanə edib, min cürə şəbədəbazlıq ilə avam xalqın əlində olan nəqd və cinsini alıb, başlarına tənəbaku oyunu gətirməkdədirlər. Ağa Mərdan halvaçı oğlu və Ağa Salman ələkçi olulmalarımız mürəfiə vəkili olub, xilafi-şər və bəd, bihişlər tutub, şeytanın əqlinə gəlməyən hiylə və fəsadları törətməkdədirlər. Və habelə və habelə.

Mərhum Mirzə Fətəlinin komediyaları məişətimizin təəccüb-lü bir aynasıdır ki, zahirimizi də və batinimizi də eyni ilə göstərir. Müruri-əyyam ilə bu ayinənün üzünə toz qonubdur. Bu tozu silib, aynanın üzünə seyqəl verəndən sonra diqqət ilə ona baxsaq öz surətimizi onda görərik və bir-birimizi tanıyıriq. Batini aləmimizə, əməli-naməşruə və əhvali-şənimizə dürüst diqqət

yetirsək, xəcalət çəkib yəqin edərik ki, bu yarım əsrin müddətində uzağa getməmişik, cüzi dəyişiklik olubsa, o da ancaq zahiridir. İçərimiz və mənəvi tərəfimiz haman irəliki qərar üzrə qalıbdır...

Odur ki, Mirzə Fətəlinin komediyalarını oxuyan bəsirət əhli bir tərəfdən gülürsə, bir tərəfdən də həzin-həzin ağlayıb göz yaş tökür. Gülmək görünür, amma göz yaş dərunidir, görünmür. Onun ağır damcıları ürəyin üstünə düşüb onu dəlir, yaralayır...

* * *

Mərhum Axundov komediyalarına müqəddimə olaraq, ifadəyi-məram üçün komediya nə deməkdir və nə qisim təsnifatdan ibarətdir? Teatr nədir və ondan təhzibi-əxlaq və adaba dair böyük mənfəətlər yetişməyini müxtəsərən bəyan edir və türk imlası xüsusunda öz təsəvvüratını bildirib, komediyaları oxuyanlara və oynayanlara bir para lazım olan dəsturül-əməllər verir.

Necə ki, mərhum yazır: “İnsanın təbiətində iki ümdə xasiyyət qoyulubdur: biri qəm və biri fərəh. Ağlamaq - əlaməti qəm olduğu kimi, gülmək də əlaməti-fərəhdir. İnsana bir müsibət üz verəndə qəmnak olur, əgər müsibət ağır isə ağlayır və biləks, ona şadlıq və fərəh üz verəndə gülür və könlü açılır. İnsanın gülməyinə və ağlamağına fərəhin və müsibətlərin təqir və təhriri dəxi səbəb ola bilər. Təqir və təhrir surətində giryə və xəndəyə ümdə müəssir vəzi-hekayətdir. Əksər övqat namərgub vəz ilə zikr olunan müsibətdən adam mütəəssir olmaz və lakin haman müsibət özgə pəsəndidə vəz ilə nəql olunduqda kəmayənbəgi təsir bağışlar. necə ki, naqis və kamil mərsiyəxanların məclislərində bu iki keyfiyyəti biz mükərrər və müşahidə edirik. əgər nəqli-müsibət və ya behcət təbai və əxlaqi-bəşəriyyəni kəmafilvəqə (bəyan) etmək ilə təbiəti-müstəmiə məqbul və müəssir düşdü, haman nəqlin vazeinə və müsənnifinə həkimi-rövşənərvan və arifi-təbaeyi-insani deyərlər və naqilinə süxənguyi-qabil...”(17).

Burada naqili-süxənguy və raviyi-şirinməqal ilə bizim işimiz olmuyub da, müsənnifi haqqında, yəni mərhum Mirzə Fətəli barəsində kamali-cürət ilə deyə bilərik ki, onun komediyalarını oxuduqda bizə yəqinlik hasil olur ki, bunların müsənnifi əlhəqq “həkim-i-rövşənərvan və arifi-təbaeyi-insanidir”. Çünki bizim komediya yazanların heç biri mirzə Fətəli kimi nə ürəkdən güldürür və nə də doğrudan ağladır. Bu məharət və qabiliyyət və təbaeyi-insana bələdiyyət ancaq o mərhumun komediyalarında görünür. Mərhumun dramnəvislikdə izhar qıldığı mərifət və kamal doğrudan da vəsfə gələsi deyil. Onun təmsilatından hansı birisini ələ alıb oxuduqda, olduğumuz övza və zamanı bilaxtiyar unudub, özümüzü Mirzəyi-mərhumun yazdığı zamanda, vəsf qıldığı övza və dəsgahın içində dərk edirik, əfradi-məclis guya bir-bir gözümüzün önündən və əlvan libaslarında gəlib keçirlər. Biz onların hərəkət və sükunətini, necə ki, var, müşahidə edirik, danışdıqları söhbəti eşidib, gülənlər ilə gülüb, ağlayanlar ilə ağlayırıq.

Timsal üçün Axundovun baş komediyası hesab olunan “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” adlı təmsilatı ilə ki, başqa ibarə ilə “Hacı qara” adlanır, oxucularımızı tanış edib, Hacı Qaranın qaçaqlığa getməkdən qabaq arvadı Tükəz ilə danışdığı söhbəti necə ki, var – məqamında yazırıq! Bu əcibə komediyanın keyfiyyəti beş məclisdə bəyan olunur.

Əvvəlinci məclis vəqə olur Heydər bəyin obasından kənar böyük bir palıd ağacının dibində, aydınlıq gecədə. Heydər bəy yoldaşları ilə bir yerdə istəyir gedib nişanlısı Sona xanımı götürüb qaçsın. Bu barədə Səfər bəy ilə danışır.

Heydər bəy qoçaq bir oğlandır ki, öz el və obasının içində igid adlanır, dava-döyüşdə, soyquntu və basqıntıda ad çıxarıbdır. amma onun pulu yoxdur ki, toy edib, nişanlısı Sona xanımı gətirsin. Heydər bəy təəssüflə keçmiş zamanı yadına salıb deyir: “Hamı o gözəl vaxtlar ki, hər ayda bir karvan çapmaq, bir ordu dağıtmaq olurdu. İndi nə Qızılbaş döyüşü var, nə Osmanlı döyüşü. Əgər qoşuna getmək istəsən də gərək

çıplaq ləzgilərin üstünə gedəsən. Əgər yüz min zəhmət ilə birisini dağların dəlik-deşiyindən çıxartsan, bir dağarcıq və bir kürkdən başqa əlinə bir zad düşməyəcək. hanı Osmanlı və Qızılbaş döyüşü ki, bir vaxt Qarabağı qızıl-gümüşə boyamışdı. Belə bir döyüş olsun, hamıdan irəli dəstə başında mən olum, bir hünər göstərim ki, Rüstəmi-dastan da görməmiş olsun”.

Sonra naçalnikin ona etdiyi buyruğu yadına salıb deyir: “Qulaq as, gör naçalnik mənə nə deyir: “Heydər bəy, rahat otur, quldurluq etmə, yol kəsmə, oğurluğa getmə!”. Peşiman olub dedim ki, bu əmrə biz də rağib deyilik. Amma siz cənaba lazımdır ki, bizim kimi nəcib kimsənələrə bir çörək yolu göstərəsiniz. Naçalnik mənə deyir ki: “Heydər bəy, cüt ök, bağ becər, alış-veriş elə”(18).

Naçalnikin bu təklifi Heydər bəyin damağına bərk dəyir və o, Səfər bəyə şikayət tərifi ilə deyir: “Guya ki, mən Banazor ermənisiyəm ki, gərək gündüz axşamadək kotan sürəm, ya lənbəranlıyam ki, qurd bəsləyəm və ya ləkəm ki, kəndlərdə çərçilik edəm!”.

Heydər bəyə yoldaşı Səfər bəy məsləhət görür ki, Sona xanımı götürüb qaçsın və toy xərci aralıqda itsin. Bu xüsusda Heydər bəy dostu Əsgər bəyi də məsləhətə çağırır imiş ki, məsləhət olsa, gedib bir yerdə Sona xanımı götürüb qaçsınlar. Amma bu işdə Heydər bəyin könlü yoxdur. Əvvələn ehtiyat edir ki, qızın ata-anası gedib naçalnikə ondan şikayət eləsinlər və o yenə təzədən qaçaq düşsün və saniyə, Heydər bəy tay-tuşun və el-obanın tənindən qorxur ki, desinlər Qurban bəyin oğlu toy etməyə pul tapmayıb, öz nişanlısını götürüb qaçdı.

Əsgər bəy də qızı götürüb qaçmağı yoldaşının şəninə layiq görmür. Onun məsləhəti ilə sözü bir yerə qoyurlar ki, ağcabədili ⁷² Hacı Qaradan müamiləsi ilə pul götürüb, güdib İrandan qaçaq malı gətirsinlər və onun qazancı ilə toy eləsinlər. Bu məsləhəti Heydər bəy öz nişanlısı Sona xanıma

⁷² Ağcabədi Qarabağda Şuşa uyezində böyük bir kəndin adıdır.

deyir. Heydər bəyin sözləri əvvəlcə Sona xanımın əqlinə yerləşmir ki, onun pulu olaya-olmaya qaçaq malını nə ilə alacaqdır və təkid edir ki, haman gecə onu götürüb qaçsın. Amma sontadan anasının səsinə eşidib, tələsik Heydər bəy ilə ayrılır və onun qaçaq malı almağa getməyinə razı olur.

İkinci məclis vəqə olur Ağcabədi kəndində. Xəsis Hacı Qara dükənində oturub, bazarın kəsadlığından və malın satılmadığından şikayət edir. Şuşa qalasında ona çit, qədək, bez satanın qararasınca söylənib, ağzına gələn nifrin və bədduanı haqqında edir ki, ona çürük mal satıbdır. Bu halda Heydər bəy yoldaşları ilə Hacı Qaranın yanına məlum mətləbdən ötəri gəlirlər. Hacı Qara onları müştəri hesab edib sevinir və bir neçə dəqiqə bundan irəli pislədiyi çürük malı başlayır tərif etməyə. Əsgər bəy deyir ki, biz parça almağa gəlməmişik, başqa bir mətləbdən ötrü gəlmişik. Bu sözlərdən xəsis Hacı məyus və mükəddər olub, istəyir ki, bir növ bunları başından rədd eləsin. Sonra mətləbdən xəbərdar olub və az vaxtın içində yüz manat qazanc etmək sözünü eşidib sevinir və bəylərin təklifini qəbul edir. Hacı özü də onlar ilə Təbrizdən qaçaq malı almaq fikrinə düşür və sözü bu məqamda qoyurlar ki, hazırlaşsınlar və Hacı lazım olan qədər pul götürsün ki, haman gecə yola düşsünlər. Hacı Qara cəld dükənini bağlayıb evinə gəlir. Əlində açar sandığın ağzını açır, torbadan qızıl çıxardır. Üç yüz qızıl sanıyıb, əlahiddə kisələrə qoyur. Sonra gedir tufəng-tapançasını, xəncərini, qılıncını gətirir yığır qabağına. Bu halda arvadı Tükəz yetişir:

Tükəz – A kişi, nə qayırırsan? Bu yaraq-əsbabı qabağına niyə tökübsən?

Hacı Qara – Səfərim var, yola çıxacağam.

Tükəz – De görüm, hara gedəcəksən?

Hacı Qara – Sənə deməli deyil.

Tükəz – Necə, deməli deyil? Quldurluğa ki getmirsən, məndən gizliyirsən?

Hacı Qara – Elə bir elə zaddır.

Tükəz – Bəs elə zad isə heç vaxt gedə bilməzsən! dur ayağa, get dükanına, malını sat!(Yaraqları yığıdırır).

Hacı Qara – Dükanı allah batırsın, malı yoxa çıxsın, satılır məgər? Qoymazsan başımın çarəsini görüm?

Tükəz – A kişi, başma nə gəlibdir ki, çarəsini görəsən? Nə danışsın?

Hacı Qara – Dəxi nə gələcək, evim yıxılıb gedib. Düz yüz manat indiyədək zərərim var. Boğazıma çörək getmir!

Tükəz – səni görüm boğazın elə tutulsun ki, su da ötməsin, ay göyərmiş! Uşaq aşıq yığan kim bu qədər pulu yığıb nə eləyəcəksən? Yüz il ömrün ola, yeyəsən, geyəsən, içəsən, sən pulun tükənməz. Yüz manat zərərdən ötrü nə özünü öldürürsən?

Hacı Qara – Min kərə sənə demişəm ki, sən arvadsan, get arvadlığına, mənə öyüd-nəsihət vermə! Yaraqları yerə qoy!(Əlini uzadıb tüfəng, tapancanı dartıb alır).

Tükəz – Yəni sən bu yaraqları qurşanıb, olar ilə adam qorxudacaqsan? Bu tüfəng, tapancanın iyirmisin üstünə götürsən, mən bu arvadlığım ilə səndən qorxmaram. Torpaq sən başma!(iki əlli başma qarırıyır).

Hacı Qara – Səni lənətə gələsən, arvad! toxumunuz yer üzündən götürülsün. İtil burdan!.

Tükəz – kişi, dəli olubsan? Mən evimdən hara itiləcəyəm? De görüm hara gedirsən?

Hacı Qara – cəhənnəmə, gora! Əl çəkməzsən?! Nə istəyirsən məndən?

Tükəz – Kaş, cəhənnəmə, gora indiyədək getmiş olaydın! O günü görərəmmi, toy-bayram edim. Çifayda, əzrailin yolu yumrulsun, sən kimi muradı yer üzündə qoyub, gözəl cavanları qara torpaq altına yollayır.

Hacı Qara – Yer üzündə qalan murdarların biri sən özünsən ki, tuği-lənət olub keçibsən mənim boğazıma! mən

ömrümdə bir kimsəni incitməmişəm , bir kimsəyə zərər yetirməmişəm. Mən niyə murdar oluram?

Tükəz – Bir kimsəyə zərər yetirməmişən, xeyir də verməmişən. ondan ötrü murdarsan ki, öz malını nə özün yeyib-içirsən, nə ailənə məsrəf edirsən. Sən ölsən heç olmasa arvad- uşağın doyunca çörək yeyər.

Hacı Qara – Arvad-uşaq zəhirmar yesin!

Tükəz – Sənin evində zəhirmar da tapılmaz. Olsaydı onu da qıyıb bizə verməzdin...

(Bu halda bəylər çağırır: Hacı, Hacı!)

Hacı Qara – Arvad, çəkil get, adamlar gəlir.

(Tükəz tez uzaqlaşır, qapının dalısından qulaq asır).

Üçüncü məclis vaqe olur Arazın kənarında. Hacı Qara qaçaq malı alıb, yoldaşları ilə geri qayıdan zamanı Arazı keçəndə az qalır suya düşüb boğulsun. Heydər bəy kəmənd atıb, Hacının belinə salır və ənvai-müsibət ilə çəkib çıxardır. Bir az yol gəndən sonra qaçaqçılar Ohan yüzbaşıya üstünün on nəfər yaraqlı-əsbablı adamları ilə rast gəlirlər. Bunlar isə murovun⁷³ hökmü ilə Əylis ermənilərini soyan qaçaqları axtarmağa çıxıblarmış. Heydər bəy Ohan yüzbaşının üstünə hücum edib elə bağırır ki, öz qoçaqlığından dəm vuran Ohan yüzbaşı özünü itirir və adamları ilə qaçıb dağılırlar. Ermənilərdən birisi(Sərkis) Ohandan soruşur ki, “Ay yüzbaşı, murov soruşsa ki, bir adama rast gəldinizmi, nə deyək?” Ohan yüzbaşı deyir ki, soruşsa deyərik: “Dəvə gördünmü, qığını da görmədik”...

Dördüncü məclis vaqe olur Xonaşın dərəsində, aydınlıq gecədə. Hacı Qara yoldaşlarından ayrılıb, yüklü atın üstünə minmiş, nökrəri Kərəməli ilə Ağcabədi səmtinə gedirlər. Hacı Qara tələsir ki, özünü kəndə yetirsin; ta ki, sabah forəng malını bazara çıxarıb, baha qiymətə satsın; amma Hacı Qaranın arzusu hasil olmur. Xonaşın dərəsində biçindən qayıdan iki nəfər tuğlu

⁷³ İndiki uçastkovi pristav o vaxtı murov adlanırmış.

ermənisinə rast gəlir. Hacı Qara bunları murov yasavulu hesab edib, başlayır hədələməyə. Ermənilər hər çə səy edirlər ki, özlərini ona tanıdıb, fəqir biçinçi olmaqlarını bildirsinlər. Qorxaq Hacı Qara müqabilində aciz, əlsiz və ayaqsız adamları görüb, onların kim və nəçi olduğunu bilmək və sözlərinə qulaq asmaq istəmir.

Burada mərhum Axundov özünün xeyli dəqiq və qəlbşünas(psixologiya) elmindən baxəbər olduğunu sübuta yetirir. Necə ki, İspaniya ədibi Servantesin Don Kixotu dəyirmanı böyük bir pəhlivan hesab edib, onunla davaya girişir, habelə də Hacı Qara biçinçi erməniləri murov yasavulları və yainki quldur hesab edib, istəyir onlara qalib gəlsin və təkid edir ki, yaraqlarını yerə atsınlar. Ermənilər oraqlarını yerə atıb deyirlər: “Budu bizim yarağımız”. Hacı Qara inanmayıb, tufəngi bunların başının üstündə atır, ermənilər bərk qorxur, eşşək ürkür və erməninin birisi(Arakil) onun üstündən yerə yummalanır. Tufəngin səsini murovun yasavulları eşidib, Hacı Qaranı və erməniləri tutub, murovun hüzuruna aparırlar. Murovun hüzurunda Hacı Qara deyir ki, ermənilər onu soymaq istəyirdi. Ermənilər dəxi Hacı Qaranı müttəhim edirlər. Murovun hökmü ilə Hacı Qaranı və erməniləri dustaq edirlər. Hacı Qara başlayır ağlamağa: “Evin yıxılsın mənim evimi yıxan! Qan qusasan məni qana çalxalayan! İmansız öləsən məni bəlaya salan! Mən harda, divan harda! Mən silistdən qaçırdım, yenə silistə düşdüm. Çibindən birəyədək başlayacaqdır soruşmağa. De gəl boş-boş suallara cavab ver, gözlə ki, axırı nə olacaq”.

Hər şeydən artıq Hacı Qara divanının “get-gəlindən” qorxur. “Zavtra-zavtra”nın həddən ziyadə xərc və xəsarətini Hacı nəzərə alıb, başlayır uşaq kimi ağlamağa. Bu bəlalardan hamısı onun başına tamahının gücündən gəlir. Tamah kişiyyə o qədər güc gətirir ki, rahat kəsbini buraxıb, qaçaqçılıq kimi qorxulu və haram işə gedir. Burada az qalır ki, Araz çayında axsın. Bu xatadan qurtarıb, evinə yetişmə-yetişmə murovların

əlində dəstgir olur. Yəqinlik ilə demək olur ki, Qoqol Plyuşkinin xəsisliyini o qədər dürüstlük və məharətlə yazıb yetirə bilməyib, necə ki, mərhum Axundov Hacı Qaranın xəsisliyini, qorxaqlığını, zahiri və batini aləmini ədibanə təhrir qılıbdır. Qoqolun yazmağında bəzi mübaliğət və təbiəti-insana uymayan sifətlər nəzərə gəlir. Amma Hacı Qaranın xülq və xasiyyətində, tamahkarlığında zərrə qədər də kəm-kəsir yoxdur bu tamahkar şəxsin mislini, yəqin ki, hər bir bəsirət əhli indi də görüb müşahidə etməkdədir. Hacı qaralarımız hala fot olub qurtarmayıbdır. Onların ədədi artır ki, azalmır.

Beşinci məclis vaqə olur Heydər bəyin obasında. Heydər bəy alaçıqın içərisində oturubdur. Bundan bir gün irəli toy olub, çöldə zurna, qaval çalınır. Cahıl uşaqlar oynuyub oxuyurlar. Sona xanım Heydər bəy ilə şirin söhbət eləyir və ondan təvəqqe edir ki, bir də gəzməyə, oğurluğa və əyri yola getməsin. Bu halda Hacı Qaranın arvadı Tükəz daxil olub deyir: “ A başına dönüm, mənim ərimin başına nə iş gəlibdir ki, indiyədək nə özündən və nə nökrindən bir xəbər yoxdur? ”. Heydər bəy Tükəzə təsəlli verir ki, qorxmasın, gəlib çıxar. Bu əsnada qışqırıq qopur, murov və naçalnik üstünün atlıları ilə alaçıqı əhatə edirlər. Heydər bəy qabağa çıxır. Naçalnik ona deyir ki, Ohan yüzbaşının xəbər verməyi ilə Əylis ermənilərini soyan odur. Heydər bəy deyir ki, “Naçalnik, belə mujikin sözünə etibar edib, məni bədbəxt etmə”. “Mujik” sözü Ohanın damağına deyir. 20 il vilayət böyüklərinə qulluq edib rizaməndlik kağızı ilə medal almağını naçalnikə sübut etmək istəyir və bu bərdə çox tul danışıbnaçalnikin övqətini təlx edir və öz üstünə acıqlandırır.

Bu aralıqda Hacı Qaranı və biçinçi erməniləri gətirirlər.. Hacı Qara Kərəməlini və malının tutulmağını görəndə kimi yıxılıb özündən gedir. Naçalnik və qeyriləri bu hala təəccüb edirlər. Amma Heydər bu keyfiyyəti anlayıb, ona əhvalatı kəmayənbəgi naçalnikə söyləyir və qaçaqlığa getməyinin səbəbini bəyan edir. Bu əsnada Sona xanım irəli yeriyib deyir: “Başına dönüm, bizi

padşahın başına çevir! Qul xətasız, ağa kərəmsiz olmaz. Yaz, bu işi yuxarıya bildir, bəlkə mənəim göz yaşına rəhm eləyələr. Mən dilimdən kağız verirəm ki, Heydər bəyi heç bir yaman işə qoymuyam.”

Naçalnikə Sona xanımın sözləri təsir edir və o, Heydər bəyi yoldaşları ilə zaminə verir. Sona xanıma deyir ki, sənəim gözüllüyünə və göz yaşına rəhm edib, Heydər bəyi sənəim ayırmadım, ondan muğayət ol ki, yenə pis bir iş tutmasın. Sənəim zaminliyin hər bir kəsəim zaminliyindən etibarlıdır. Xudahafiz deyib getmək istəyəndə Hacı Qara deyir: “Başına dönüm, naçalnik, murovun yasavulları mənəim tutanda cibimdən bir abbasımı çıxardıblar, buyur versinlər”. Naçalnik onun da təvəqqeyini yerinə yetirir. Hacı Qara başlayır ona dua etməyə. Pərdə salınır.

Bizim bu kitabçamızda o qədər genişlik yoxdur ki, Axundovun sair komediyaları ilə oxucularımızı aşına edək. Bu işi özgə bir vaxta qoyuruq. Bundan maəda biz belə zənn edirik ki, əhli-savaddan az adam tapılar ki, Mirzə Fətəlinin komediyalarını oxumamış olsun və bir də onlardan hər birisi dəfəatla səhneyi-tamaşaya qoyulubdur. Zaqaqaziyanın elə şəhər və qəsəbəsi yoxdur ki, mərhumun komediyalarından biri, ikisi oynanılmamış olsun. Burada ancaq məzkur komediyaların adlarını yazmağa iktifa edirik.

1. “Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyagər”. Keyfiyyəti dörd məclisdə bəyan olub itmamə yetir. Təsnif olubdur hicrətin 1267-ci tarixində.

2. “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah məşhur cadugün”. Təmsili-güzarişi-əcib. Keyfiyyəti dörd məclisdə bəyan olur. Yazılıbdır 1267-ci sənədə.

3. “Hekayəti-xırs quldurbasan”. Keyfiyyəti üç məclisdə bəyan olub itmamə yetir. Yazılıbdır 1268-ci sənədə.

4. “Sərgüzəşti-vəzir-i-xani-Sərab”. Təmsili-güzarişi-əcib. Keyfiyyəti dörd məclisdə bəyan olub itmamə yetir. Yazılıbdır hicrətin 1267-ci sənəsində.

5. “Sərgüzəşti-mərd-xəsis” (Hacı Qara). Təmsili-güzarişi-əcib. Keyfiyyəti beş məclisdə bəyan olur. Yazılıbdır 1269-cu tarixdə.

6. “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti şəhri-Təbrizdə”. Qəribə bir təmsildir. Keyfiyyəti bəyan olur üç məclisdə. Yazılıbdır 1272-ci tarixdə.

Ədəbiyyatın bu növü Mirzə Fətəli kimi qəbil ədibin qələmindən əvvəlinci dəfə olaraq Azərbaycan türklərinin arasında vücuda gəldikdə cümləni heyrətə salır. Bu qisim əsərlər, yəni komediya o vaxtəcan müsəlmanlar arasında görünməmişdi. əvvəlinci imtahan, o da belə kamil və gözəl surətdə, eyibdən xali, lətafət və mühəssinat ilə dolu; Azərbaycan türklərinin dolanacağı, adət və adabının ayineyi-həqiqətnüması. Əlhəqq, bunlar xəzinə malıdır... Odur ki, bu komediyalar səhneyi-tamaşaya qoyulduqda və çapdan çıxdıqda hamının fikir və diqqətini öz tərəfinə cəlb edir. Əcnəbi qövm və tayfaların gözü önündə təzə bir dünya açılır. O səbəbdəndir ki, bu komediyalar hənuz türk dilində çapa verilməmiş rus dilində 1853-cü tarixdə təbdən çıxır⁷⁴

Çox çəkmir ki, Axundovun komediyaları İran məmləkətinə də şöhrət kəsb edir. Şahzadə Cəlaləddin Mirzənin (sekretarı) kargüzarı Mirzə Cəfər onları türkdən fars dilinə tərcümə edib, Tehrandə çapa verir. Avropa üdəba və lisaniyyuni bu komediyalardan bəzini öz dillərinə tərcümə edirlər. 1882-ci sənədə İngiltərədə “Sərfüzəşti-vəzir-i-xani-Sərab” ingilis dilinə tərcüməsi ilə bir yerdə dərc olunur. Bu tərcüməyə əlavə olaraq məxsus lüğət və bir para qeydlər qoşulur. 1886-cı il tarixdə məşhur ədib Barbiye dö Meynar Parijdə “Journal Asiatidue”

⁷⁴ Türk dilində Mirzə Fətəlinin komediyaları 1859-cu sənədə “Aldanmış kəvakib” ilə bir yerdə çap olunubdur.

adlı cəridədə “Hekayəti-İbrahimxəlil-kimyagər”i çap eləyir. 1889-cu ildə Stokholm lisaniyyun cəmiyyətinin jurnalında “Hekayəti-xırs quldurbasan” təb olunur və haman sənədə Alfons Silyer ismində bir şəxs fars dilində “Vəziri-xani-Sərab” ilə “Mürafə vəkülləri”ni çap etdirir və yenə haman sənədə Vyana şəhərində professor Vahrmund “Həkim-i-nəbatat müsyö Jordan”ın fars dilindəki tərcüməsini lüğəti və bəzi qeydləri ilə mən çap etdirir.

Bu komediyalardan əlavə, Mirzə Fətəli Axundov tarixi-islamiyyənin 1273-cü sənəsində ki, tarixi-məsihiyyənin 1857—ci ilinə mütabiqdir, “Aldanmış kəvakib” və yaxud “Hekayəti-Yusif şah” adında qəribə bir hekayət yazıbdır. Bu hekayətin vüqi Səfəviyyə padşahlarından Şah Abbasın zamani-səltənətinə təsadüf eləyir. Bu təəccüblü əhvalatın həqiqətdə İran-zəmində vaqe olub-olmamasına söz verə bilmərik. Amma yəqinən təsdiq edə bilərik ki, bu qisim əhvalat orada baş verə bilər. “Aldanmış kəvakib”də mərhum Mirzə Fətəlinin ümdə mətləbi İran vəzirlərinin sırf avamlığı və öz ali mənəblərinə əsla layiq olmadıqlarını göstərmək imiş ki, insafən bu mətləbi müsənnifi-mərhum böyük məharət və ustadlıq ilə bəyan edir. “Aldanmış kəvakib”i oxuduqda yəqinlik hasil olur ki, İranın viran olmağına, “Dövləti-əliyyənin” belə zəif və nəhif hala düşməyinə “ümənayi-dövlət” və “Üləmayi-kiram” və “vüzərayi-zəviyül-əhtiram” olublar. Bu həqiqət və doğrunu Şah Abbasın müqərrəb vəzirləri və ərkani-dövlət onun hüzurunda lisani-bəlağətlə öz qüsurlarını, dənəət və səfahətlərini kamali-iftixar ilə bəyan edirlər. Köhnə və şövkətli İrani xarab və pozğun hala salan cahilanə tədbirlərini hüsn-xidmət və böyük hünər məqamında qoyub, dövləti-əliyyəyə sədaqətlə xidmət etməklərini sübuta yetirmək istəyirlər. “Aldanmış kəvakib”i oxuyandan sonra Mirzə Hüseyin xanın mərhum Mirzə Fətəli Axundova nisbət olan büğz və ədavəti hansı mənbədən qaynayıb çuş etməyi vazeh olur.

Axundovun dramnəvis müsənniflərə və həqiqi ədibə məxsus olan istedad və qabiliyyətlərindən birisi də budur ki, öz təmsilat və hekayələrində əhvalat və güzərişatı söylənən əşxasın hər birini öz dili ilə danışdırır. Əkinçidən tutmuş şah kimi hər hansı sinfin dilindən söz söyləyir isə, elə bir sayaqda qöyləyir ki, guya mərhum həman o sinfin özündəndir və yainki onların sözlərini eşitdikdə bir-bir sinəsinə yığıbdır. Bu qabiliyyətdən əlavə Mirzə Fətəlinin dilində elə bir nəməkrizlik, məlahət və zarafət var ki, hər kəs onun kəlamını oxuyur isə könlü açılır və dodağı altında gülür. Mirzə Fətəlinin təbiətində zövq və xoşablıq mayəsi və yaranmasında zarafət və lətafət xəmirəsi olduğuna binaən həmişə meyli zarafatçı, lətifəgu və güşadqəlb adamlar ilə imiş. Məzəçilik, zərifənə danışib gülmək onun təqazayi-təbiəti olduğundan bəzi işləri və danışmaları dəxi başdan ayağa gülünc və zarafət imiş. Onun dilindən söylənən lətifələri və türfə sözləri cəm etsək, gözəl bir kitabça əmələ gələr.

Şah Abbasın vəzirləri padşahın hüzurunda ulduzların sədəməyi-üzəmasını dəf etmək üçün artıq vüqar və təmkin ilə danışdıqları sözlərə diqqət yetirilsə, həmənin sözlərin cümləsi mayeye-istehza və gülünc olmağına şübhə qalmaz. Belə ki, məsələn, sərdar Zaman xan özünün sahibi-əql və tədbir olmağını hüzzari-məclisə bəyan etmək üçün əsla mətləbə dəxli olmayan osmanlı qoşununun İran üstünə hücum eləməyindən söz açıb deyir: “Əgərçi bizim qoşunumuz da hesab və ədəddə taifeyi-Osmaniyyədən kəm deyil idi, nəhayət, mənim heyfim gəldi ki, firqeyi-naciyyənin qoşununu güruhi-zallənin müqabilində tələfə verdim. Ona binaən əmr etdim ki, Osmaniyyə sərhəddindən ta nəhayəti- mülki-Azərbaycan tamam dəhaqinin ziraətini xarab etsinlər və çarpalarını qovub gətirsinlər, körpüləri dağıtsınlar və yolları pozsunlar. Vəqqə ki, Bəkir paşa (Osmanlı əsgərlərinin sərkərdəsi)sərhəddimizə daxil oldu, əgərçi müqabilində bizim qoşundan bir nəfər görmədi, amma yollar bir mərtəbədə xarab olunmuşdu ki, əsla özüylə topxana gətir-

məyə qadir olmayıb, ancaq atlı və piyadəsi ilə ənvai-zəhmətdən sonra Təbrizə valrid oldu və hər tərəfə dəstə göndərüb, zəxirə təhsilinə iqdam etdi. Əlinə bir həbbə və bir öküz və qoyun düşmədi. Naçar üç gündən sonra üftan və xizan, ac və əfsürdə Təbrizdən küsi-rehlət döyüb qaçdı. Bu tədbir ilə mülki-İran taifeyi-biganənin hücumundan məhfuz qaldı. Yolları pozmaq və körpüləri yıxmaq bir mərtəbədə tədbiri-müfid göründü ki, dövləti-əliyyə Bəkir paşa qaçandan sonra dəxi belə səlah gördü ki, onları həmişə bu qərarda baqi qoysun, dübarə taifeyi-biganənin(hücum gətirmək)ehtiyatı ilə. Bu təriq ilə dövləti-əliyyənin qoşunundan bir nəfərin dəxi burnu qanamayıb, əsakiri-mənsurənin cümləsi həmsayə düşmənlərin vəhşəti üçün salim qaldı. Belə işlər xüsusunda asitaneyi-əliyyənin qoca iti tədbir göstərməkdə aciz deyil! Amma kəvakib ilə müxalifət etməkdə əqlim hər bir əlacdan qasir görünür...”

Sərdar Zaman xanın bu günə öz hüsn-xidmətlərini tərif edib ağıllı və tədbirli binagüzarlıqlarını vəsf etməyi doğrudan da adama gülünc gəlir: “Əsakiri-mənsurə” “güruhi-zallənin” hücumuna davam gətirə bilməyib qaçır. Vətən uğrunda, onun mühafizəsi üçün bir damcı da qan tökülmür. Bu heç! Amma öz əlləri ilə vətənin viran olmağı, əkinçilərin ziraəti, bağbanların bağ və bostanları dağılıb alt-üstə çevrilməyi, mal-məvaşinin pərakəndəliyi, yolların xarab olmağı, körpülərin uçub dağılmağı iftixar ilə şahın hüsurunda söylənir və şahın “asitaneyi-əliyyənin qoca itinə” əsla qəzəbi tutmur. Bu çox qəribədir! Sədari-rövşənzəmirin tədbir və səlahdidi ilə yolların dağılıq və körpülərin uçub halda qalması bir dərəcədə səlah göründü ki, onları bu qərarda baqi saxlamaqlarına hökm olundu, zir ki, “taifeyi-biganənin” hücumundan ehtiyatda olmaq lazımdır.

Həqiqətdə həm gülməli və həm ağlamalı halətdir! ümuri-məmləkət belə şəxslərin ixtiyarında olduğu əsnada abadiyi-vətən və tərəqqiyi-məmləkət mümkündürmü?

Xanümani ke, to başi məhrəm,
Vay bər siyrəti-an əhli-hərəm(19)

Mərhum Mirzə Fətəli Axundov öz əsərinin ürəfa və üdəbası ilə tanış idi və cümləsinə onun hüsnü-təsiri var imiş. Xüsusən, onunla Qarabağın ən müqtədir şairi Qasımbəy Zakir təxəllüsün məbeynində dostluq və yaxınlıq var imiş. Zakir Qarabağ mahalında vüqə gələn əhvalatdan və orada sakin olan ruhani sinfinin, ürəfa və nücəba qisminin əfal və əmalından və ələlxüsus elat əhlinin dolanacağından və övzai-məişətindən məlumat cəm edib, cabəca gözəl və sadə şerlər vasitəsi ilə yazıb, dotuna göndərərmiş. Bəzi rəvayətə görə, “Hacı Qara” təmsilatının məal və məzmununu filcümlə Mirzə Fətəliyə Qasımbəy veribdir və mərhum axundov onu qəribə bir dona geyindirib, məşhur “Mərđi-xəsis” komediyasını tərtib qılıbdir.

Məlum ola ki, Qasımbəyin bəradərzadələrindən Behbud adında bir nəfəri qaçaqlığa qurşanıb, Qarabağda çox fəsadlar törədərmiş. Qasımbəy nahaq yerə bir neçə bədxahlara təhriki ilə divan əmələsinin nəzərində müttəhim olub, oğlanları ilə Qarabağdan sürgün düşür və bir neçə ay məhbusvar bakıda sakin olur. Mərhum Mirzə Fətəli dostunun xilasını üçün çalışır və axırda onun təmizə çıxıb vətəninə qayıtmasına səbəb olur. Mərhum Zakir bir kağızında bu barədə dostunu tərif edib yazır:

Aşına, müsahib, yar, həmsayə
Lazımdır yetişə qövrə, hərəyə.
Kitabətin dəyəri mülki-dünyayə,
Nə hacət istəmək simü zər səndən?

Tək yaradıb səni vahidi-yekta,
Əxlaqına, ətvarına mərhəba!
Neyləmişsən Molla Səfi, Bəybaba,
Məmnundur, əzizim, bu qədər səndən.

O vilanın yoxdur bu yer tək pisi,
Təqəllübü, hərzəkəri, xəbisi;
Yaxşı gördüm tamam əhli-Tiflisi,
Razıyam, nəhayət, biştər səndən...

Başqa bir naməsində Qarabağın tamamı əhvalını və keyfiyyəti-məcarasını cabəca yazıb, naməni bu sayaq qurtarır:

Çəkilib köksümə dağlar, düyünlər,
Kafirə olmasın nəsib bu günlər.
Qınamasın mənə könlü bütünlər,
Fikrim dağınıqdır, xatirim övraq.

Məqsudumuz hasil olmadı bizim,
Yeksandır hicrində gecə-gündüzüm.
Bu bədbəxtin halətindən, əzizim,
Barı o vilada olgil göz-qulaq.

Gərçi vilayətdə çox idi əhval,
Müəssər olmadı şərh edəm əlhal
Bir parasın yazıb eylədim irsal,
Bu şərt ilə nə diş bilsin, nə dodaq.

Ziyarət eyləyib Şeyxülislamı,
Zakiri həzindən yetir salamı,
Hacı Yusif, Molla Əhməd tamamı,
Haçan ola bir də deyək, danışaq?...

Zakirin Mirzə Fətəliyə yazdıqları məktubat barəsində Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı xüsusunda yazdığımız məcmuədə təfsilən məlumat veriləkdir. Mirzə Fətəlinin Qasımbəyə nəzmlə yazdığı kağızlardan ancaq birisi ələ düşdü ki, burada dərc olunur. Bu məktubi-mənzuməni mərhum Mirzə Fətəli dostu Zakirə yazıbdır ibtidai-məhərrəmdə 1271-ci

tarixdə, Mehdiqulu xanın qızı Xurşudbanu bəyim Natəvan haqqında. Məlum olur ki, o vaxtlarda Qasımbəy xan qızına çox yaxın imiş. Mirzəyi-mərhumun yazdığı qafiyələr zarafat təriqincədir:

Qasımbəy, eşitdim yaxın olubsan,
Xanqızına, axır nədir bu rəftar?
Edibsən xubları yüz yol imtahan,
Eylərsən onlara yenə etibar.

Yeyib otağında şamü nəharın,
Kəsdiribsən yadığının kənarın.
Eşidirsən şirin-şirin göftarın,
Kişi, sənin, vallah, əcəb işin var!

Dediyn qafiyə ona xoş gəlib,
Qaçan bəxtin indi sənə tuş gəlib,
Sevdalı başına təzə huş gəlib,
Təəccüb eylərəm büsyar-büsyar.

Səni pərivəşlər salıb bu halə,
Döndəriblər əiif qəddini dalə,
Çəkərdin onlardan həmişə nalə,
Nədir yenə dildə əzbər olub yar?

Xanqızı məhvəşdir, el bilir, aləm,
Məhvəşlər atəşdir, bizik ağıl kəm;
Yüz il xidmət edə oda bir adəm,
Yenə düşən dəmdə ona, bil, yanar.

Xudadən istərəm versin muradın,
Yamanlığa hərgiz çəkməzəm adın.
Yolunda zəhmətin, rənci-ziyadın,
Mən çəkdim, o etdi mənə şərmsar.

Özgə cəfalarım dursun kənarə,
Nə lazım hər birin salmaq şümarə.
Xeyr işinə onun mən o diyarə
Şadü xürrəm getdim, qayıtdım bəs xar.

O qafiyən mənə çox etdi əsər,
Qalmadı könlümdə ondan bir kədər.
Novcavandır, təkdir iyzədi-davər,
Eyləsin ömründən onu kamgar.

Rəvadırmı çəkə bixurdü bixab,
Bəstəri-möhnətdə bu qədər əzab?!
Duayi-xeyrinə eylədin şitab,
Siz də mənim kimi hər leylü nahar.

Belə pəriruyun, heç səni tarı,
Rəvadırmı qəmdən sola üzarı?
Həm xələfdən xali ola kənarı,
Olsun ona mövlam yavərü qəm-xar.

Mənim də var gərçi bir az günahım,
Sən get hüzuruna, ol üzrxahım.
Söylə ki, ey şahım, ay qibləgahım,
İncitmə, gər etdim şikayət izhar!

Mirzə Fətəlinin bu şeirləri sadə və rəvanlıqda Zakirin kəlamına bənzəyir. Bu şivədə şeir yazmağı, çox ola bilər ki, Mirzeyi-mərhum Zakirdən əxz etmiş olsun. İbtidayi-kəlamda Mirzə Fətəli Xurşudbanu bəyimdən bir azacıq gilayə izhar edir. Bundan məlum olur ki, onların mabeynində cüzi bir soyuqluq əmələ gəlib imiş, vəli kəlamın axırında paki-zəmir Mirzə öz xətasına müqirr olub, dostundan təvəqqe eləyir ki, Xanqızının

hüzuruna gedib, üzrxahlıq etsin və şikayət izhar qılmağından rəncidəxatir olmasın.

Mirzə Fətəli mərhumun bu kağızı Xurşudbanu bəyimin bəstəri-qəmdə mərizə olduğu zaman və hala təsadüf edir və yaqinlik hasil olur ki, Mirzeyi-mərhum bu şeirləri Qasımbəyin kəlamını oxuyandan sonra yazıbdır. Qasımbəyin kəlamından belə məlum olur ki, Xurşudbanu bəyimin bir müddət övladı olmurmuş və övlad ümidi ilə o mərhumeyi-məğfurə özünə müalicə etdirib, ondan naxoş olubdur. Bu əhvalın doğru olmağı Zakirin və Mirzə Fətəlinin qafiyələrindən aşkara görünür. Zakir yazır:

Sipehri-bərinin hilalı sənsən,
Şərəfətdə mələk misalı sənsən,
Gülşəni-Xəlilin nihalı sənsən,
“Barvər istərəm xudadan səni”!

Məsihi çıxardan ərşi-ələyəƏ
salan üftadələr başına sayə.
Yetmişdə İshaqı verən Sarayə,
Qurtarsın bu rəncü əndan səni.

(Xanqızının müalicə etməyinə işarə)

Çubi-çini nədir, qibləsən, nəsen
Təəccüb eylərəm bu əhvələ mən.
Dəstgirin olsun Hüseyini Həsən,
Fərağət olasan cəfadan səni.

O qafiyən mənə çox etdi əsər,
Qalmadı könlümdə ondan bir kədər.
Novcavandır, təkdir, iyzədi-davər,
Eyləsin ömründən onu kamgar!

Belə pəriruyun, heç səni tarı,
Rəvadırmı qəmdən sola üzarı?
Həm xələfdən xali ola kənarı,
Olsun ona mövlam yavərü qəmxar.

Mirzə Fətəlinin, eşitdiyimizə görə, yenə də bir neçə türki və farsî əşarı vardır və lakin mətəəssüf nə onları, nə Rzaqulu xan Hidayət təxəllüsün tarixinə yazdığı tənqidi və nə də Tehran şairi Süruş təxəllüsün qəsidəsinə təhrir qıldığı tənqid məqaləsini axtarıb tapa bilmədik. Bu əsərləri Axundovun fərzəndi-giramisi mərhum Rəşidbəy bizə göndərməyi vəd etmişdi. Heyfa ki, ona da əcəldən macal olmadı(20).

Bu halda Mirzə Fətəli Axundovun təvəllüdündən yüz il (bir əsr) və vəfatından otuz üç sənə (bir dövr) gəlib keçir. Bu uzun müddətin ərzində biz Azərbaycan türkləri qəflətdən ayılıb, necə ki, lazımdır, özümüzü tanımamışıq, vəq və heysiyyətimizi layiqincə dərk etməmişik, milliyyət və bəşəriyyət hissi bizlərdə ayılmayıbdır. Əsil və nəşəbimiz kimlərdir, vəzifəmiz nədir, dünyada zindəganlığımızdan murad nədir? - bu qisim suallar başımıza gəlməyibdir, qəflət və kəsalətimizə xələl yetirməyibdir. Filhəqiqə, əgər biz özümüzü tanıyıb bilsə idik, şərəfəti-milliyəmizin hifz və izyadına çalışsa idik, bu qədər dalda və töhmətlər altında qalmaz idik. Biz də sairələr kimi öz millət qeydi çəkənlərimizin, təriqi-hidayətə bizi dəvət edən üləmamızın, xoştəb və müqtədir şairlərimizin, eyblərimizi zərifənə açıb göstərən ədiblərimizin qədrini bilərdik.

Mərhum Mirzə Fətəli rus ədiblərindən və dramnəvislərindən məşhur Qoqolun müasiri idi. Hər iki ədib zətən psixoloq yaranmışdır. Bunlar adamların boşluğunu, səfahət və həmaqətini, büxl, həsəd, şərəfət və fəsadını, zahiri və batini aləmlərini görürlərmiş. Zahirədə güldükləri adamların halına ürəkdən yanıb ağlayırlar və onların əsərlərini mütalie edən şəxslərin qəlblərində yatmış hissləri oyadıb, məhəbbət çırağını

yandırırırlar. Bununla bəşəriyyət aləminə böyük xidmət göstəriblər.

Rus milləti Qoqolun qədrini bilib, onun adı ilə iftixar və qədrşünaslıq vəzifəsini ifa etməkdədir. Amma bizim möhtərəm və bimisli ədibimizin haqqında heç bir yaxşılıq etməmişik və bu anacan o mərhumun qədr və qiymətini bilməmişik. Ancaq 1903-cü sənədə oktyabrın 27-də Bakı şəhərində cənab Əlimərdanbəy Topçubaşovun və mərhum Həsənbəy Məlikovun və sair maarifpərvər şəxslərin səy və ehtimamı ilə mərhumun komediyalarının təb və intişarından əlli sənə keçməlik münasibəti ilə bir məclisi-ceşn tərtib olunub, məzkur komediyalardan "Hacı Qara" səhneyi-tamaşaya qoyulmuşdu və "Kaspi" ruznaməsinin 232-ci nömrəsində cənab Əlimərdanbəy Axundovun tərcümeyi-halına və asari-qələmiyyəsinə dair ətraflı məlumat vermişdi. Bu ittifaq çəndən əhəmiyyətli olmasa da, bir növ qəflətdən ayılmağımıza şəhadət verir.

Eşitdiyimizə görə, möhtərəm bəradərimiz Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev mərhum Axundovun yadigarənəsi üçün tərtib qıldığı əsərində(21) onun bahadırlarını ki, ibarət ola Hacı Qaradan, İbrahimxəlil kimyagərdən, Məstəli şahdan, Teymur ağa və qeyrilərdən, mərhumun özü ilə bir yerdə tamaşa səhnəsinə gətirir və burada onlar Axundovdan itab ilə sual edirlər ki, axır biz sənə nə eləmişik ki, sən bizi aləm içində rüsva və bədnam etmişsən. Mərhum Axundovun onlara cavabı nə olacağa bizə hələ məlum deyil. Amma biz bilmirik ki, o mərhumun ruhi-pakı bizim müqabilimizdə durub bizdən sual etsə ki, mən bu qədər sizin xeyir və səlahınız üçün çalışdım, eyblərinizi açdım, tərəqqi və səadət yolunu göstərdim, əlifbanızın islahına, dilinizin asanlıqına çalışıb, ömrümü çürütdüm, bu qədər zəhmət və küdurətimin əvəzində heç mənə yad etdinizmi? Mən göstərdiyim batil və fəsad əməllərinizdən daşındınızmi, cəhalət cəngindən xilas olmağa çalışdınızmi?...

Bu suallara, əlbəttə, bizim binalı və tutarlı cavabımız olmayacaqdır. Ancaq xəcilənə bunu izhar edə biləcəyik ki, bu

anacan biz qəflətdə olduq, sənin qədrini bilmədik, kərəm et, bizi əfv qıl. Bundan sonra bacardığımız xidmətin haqqında müzayiqə etmərik, sənin adına kitabxanalar və məktəblər güşad edərək, əsərlərini çap etdirib əbnayi-vətən arasında yayarıq ki, onları mütaliə edib, amal və əfkarını bilsinlər, nicat və səadət yoluna düzəlsinlər.

1911

SABİR HAQQINDA

“Molla Nəsrəddin”in 15-ci və “Kaspi” ruznaməsinin 90-cı nömrələrində milli şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin ağır halda xəstəliyi və maddi cəhətcə ziyadə ehtiyacda olmaqlığı yazılmışdı.

Bu xəbər bizi xeyli pərişan edib, dərin fikrə saldı. Sabir əsrimizin ən müqtədir və xoştəb şairlərindən birisidir. Onun sabiqində bəzi müstəar adlar ilə imzalanmış abdar, xoşməzmun və mövzun kəlamları “Molla Nəsrəddin”in səhifələrində dərc olunub, oxucuları bir yandan güldürüb, bir yandan ağladır. Onun yazdığı şeirlərin çoxu açıq və sadə ana dilində olub, məişətimizin eynini göstərdiyinə görə əzbər öyrənilirdi.

1907-ci sənədə “Molla Nəsrəddin”in 10-cu nömrəsində Sabirin dərc olunmuş tərci-bəndi ki, bu sayaq başlanır:

Amalımız, əfkarımız ifnayi-vətəndir,
Kinü qərəzü hirs bizə ziyəti-təndir;
Əfal yox, ancaq işimiz lafi-dəhəndir,
Dünyada əsarətlə bütün kam alırız biz!
Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırız biz!

VƏFATI – ŞAİR

Bu günlərdə “Məlumat”(1) ruznaməsinin axırncı nömrəsi yetişdi. Bəradərim Səhhətin verdiyi “Qara xəbəri” oxudum. Bir neçə dəqiqə gözlərimə qaranlıq çökdü, bilaixtiyar qəzetə əlimdən düşdü. Bu xəbər milli şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin vəfatə xəbəri idi. “İnnalillahi və innaileyhi raciun”(2). Bəli, ölüm allah əmridir. Hər yaranan öləcəkdir. Hər kəs ki, bu dünyaya qədəm qoyubdur, gərək getsin! Bizim əziz və istəkli şairimiz Sabir dəzi çox zəhmətdən, cismani və ruhani əziyyətlərdən və küdurətlərdən sonra gözəl canını can yaradana təslim elədi. Mərhum ölüb getdi. Amma çox həsrət ilə getdi və özü ilə bahəm axirət evinə böyük arzularını və gözəl fikirlərini apardı.

Sabir getdi, bizi dəxi sinəsi dağlı və ürəyi qəmli, həsrətdə qoydu. Mərhumdan bizim böyük təmənnalarımız var idi. Onun lisanından təzə sözlər, təzə fikirlər eşitmək istəyirdik. Vəli, çox əfsus ki, əcəldən macal olmadı və Sabir həsrət ilə gedib, bizi də həsrətdə qoydu.

Mərhumun tərcümeyi-halı və asarı haqqında gələcəkdə əhəmiyyətli məlumat yazmağı möhtərəm oxuculara vədə veririk. Onun məndə bir çox nəzmən və nəsrən yazılmış məktubatı var ki, cümləsi mənim məhəlli-iqamətim olan Qori şəhərində qalıbdır. Allahdan Borjom seyfiyyəsinin basəfa bir küncündən Sabirin ruhi-pakinə salamımı yetirib, əhl-əyalına və, xiş-əqrəbasına sərsələməti verirəm.

1911

HƏYATA DƏVƏT

“Dünya beş gündür, beşi də qara”. Beş günlük ömürdən ötrü bu fəna dünyada səy və təlaş etməyin, mal və dövlət şövqünə düşməyin, kəsb və hörmət qeydinə qalmağın, ömrü bihudə çürütməyin lüzumu varmı? Hər nə etsək axırımız fənadır! kişi gərək axirəti üçün çalışsın, onun üçün sərmayə qazansın, ölümünü yadından çıxarmasın, gözünü axirət guşəsinə tiksin.

Ey əzizan! Bir baxın dünyayə-ibrətxanədir,
Axırın fikr etməyən aqıl deyil, divanədir...

Möhtərəm üləma, vaizlərimizin məscidlərdə və məclislərdə camaata xitabən söylədikləri sözlər və nitqlər əksər övqat bu qisim vəz və nəsihətlərdən ibarət olduğu cümləyə məlumdur. Bu məzmunlu vəzlər ilə ruhani atalarımız, “salikani-rahi-həqiqət”(1) camaatın etiqadına pərxaştlik və süstlük gətirib, dünya zindəganlığından onu soyudurlar, ümuri-məişətdə lazım olan səy və təlaşdan bir növ kənar edirlər. Bu qisim vəz və nəsihətlərin bərəkətindən müsəlman qardaşların var qüvvələri zəifləşir, fikirdən hünərləri yatır, cürət və hünərləri bu işdə bürüz etməyir, qəzalarına razı olub, hər bir cəfa və məşəqqəti qəbul edirlər, hər növ zəhmət və əziyyəte qatlanıb, məişətin pozğun və cəfali övzasına tab gətirirlər və hər işdə “migüzərəd” deyib rahat olurlar.

Dünya beş günlükdür, onsuz da axırı ölümdür. beş günlük ömürdən ötrü çalışmaq yararmı və çalışmaqdan nə hasil?

Sultani-cahan isə gedər, canə inanma,
Çün baqi deyil, mülki-Süleymanə inanma.

Bəs hər kəs öz cəzasını o dünyada alacaqdırlazımdır
ölümə hazırlaşmaq, həyata vəfa yoxdur, baqi deyil.

dünyagir və tamahkar vaizlər üçün camaatın belə qəflət və cəhalətdə yaşamağı, əlbəttə, çox xeyirdir. Hər nə ki, az-çox onlar qazanıb təhsil etsələr, gətirib öz ağalarına təslim edəcəklər, özləri isə aza qənaət edib, ancaq beş günlük ömr üçün əldə bir azacıq sərmayə saxlayacaqlar. Çünki, ruhani ataları onlara vazeh dəlillər ilə sübut ediblər ki, dünya malı cəhənnəm odudur, nə lazım onu cəm etmək.

Nə gərəkdir sənə bu dövlətüməl,
Yükünü yüngül eylə, ey həmmal!

Üləmayi-kiram həməvaxt biçarə hammalların zəhmətinin səmərəsinin hiylə təzvir ilə əllərindən alıb yüklərini yüngül etməyə çalışmışlar..

O səbəbdəndir ki, müsəlman aləminə nəzər yetirdikdə, onun fəna halı ilə avropalıların dolanacağını tutuşdururkən əqli-insan heyrdə qalır. dövlət, sərvət, mərifət, kamal, hünər, bilik, bacarıq, rahat güzəran avropalılarda; fəqr, zəlalət, yoxsulluq, cəhalət, avamlıq, hünərsizlik, naratlıq, icz, əsarət və kəsalət aləmi-islamda. bunlar gözün tikiblər axirətə, beş günlük ömrü bir tövr keçirib, darü bəqaya vasil olmağa, onlar çalışırlar ki, dünya zindəganlıqlarını rahat etməyə və mürəffəhal ilə dolanmağa, özləri üçün dövlət və hörmət qazanmağa. bunlar fəlakət və qəflətdə, onlar ciddiyyət və səadətdə; bunlar ölü, onlar diri! Avropalıların bu fəaliyyət, ciddiyyət və səadəti onların müsəlmanlardan artıq dərəcədəqabil və müstəid olmaqlarından deyil, məhz ondan naşdır ki, onlar həyatın qədrini bilib, ondan müstəfid olurlar. Müsəlmanlar isə həyata meyl etməyib, məmatın fikrindədirlər.

Rus ədiblərindən məşhur Q. Petrov qraf Tolstoyun bir para fəlsəfəyə məxsus əsərlərini məqami-tənqidə qoyub, məzkur əsərlər rusların tənəzzül, kəsalət və bətalətinə səbəb olmasını sübuta yetirir. Tolstoyun “məzərrət və şərərətə müqavimət etməməlidir” rəy və qövlünü Petrov batil və müzürri əqidələrdən hesab edib, rusları həyata dəvət edir və nəsihət üzü

ilə onlara deyir: “Diriliyinizi qənimət bilib, zindəganlıq ediniz, zindəganlığın şərtlərini öyrənilib, rahat yaşayınız, vaxtınızı qəflətdə keçirməyiniz, yatmayınız, donub bir nöqtə üzrə qalmayınız, yaşayınız və başqalarının həyatına səbəb olunuz. Ülum və fünuna, sənaye və ticarətə, fəlsəfəyə, alış-verişə, ziraətə, məktəb və mədrəsələrə hərəkət veriniz, həyat bəxş ediniz, məişət üçün təzə üsul və qaydalar tərtib ediniz, siyasi və iqtisadi işlərinizə təgyir və təbdil verib, başqaları ilə rəftar və əlaqənizi düzəldiniz, hürriyyət və ülvüyyət kəsb ediniz”. Bundan sonra cənab Petrov yazır:

“Hürriyyət, müsəvat və üxüvvət məsələsində gərəkdir bir qüsurlu olmasın. cümləyə qardaş gözü ilə baxılsın, başqalarının hüquq və ixtiyarlarına, məmuriyyət və əsəyşə riayət edilsin, bir nəfsə və bir tayfaya bir zərər dəyməsin. Heç bir millət və tayfanın şan və şərəfinə xələl yetişməsin, haqlarında cövr və sitəm rəva görülməsin. Hər bit millət, qövm və tayfa gərəkdir xata və bəladan məsun qalıb, əsədə yaşasın, öz ədəbiyyat və lisanlarını, ayin və ədətlərini mühafizə edib, bacardıqları xidməti bəşəriyyət ələminə yetirsin”.

Petrovun əqidəsincə, əcnəbi millətlərin haqqında icra olunan təzyiqat, zülm və cəfa, həqiqəti-əmrə qətlə bərabərdir, həqq-təala yaratdığı işığı söndürmək mənziləsidir, günahsızların qətlinə fərman vermək, acizləri boğazlarından asmaq məqamındadır. bundan sonra Petrov cənabları yazır: “Həyatı unutmayınız, ona rəhminiz gəlsin, həm vücudunuzda, həm başqalarda onu mühafizə ediniz, svə əziz tutunuz, əski və qədim nişangahların uçub dağılmasına razı olmayıb, yazığınızı gəlirkən qüvvətli bir millətin hücum və zülmü altında başqa bir zəif millətin hüquq və hürriyyətinin əlindən alınmasına, dilinin və dinini məhv və nabud olmasına rəhminiz gəlməzmi?...”

Petrovun bu sözləri qızıl suyu ilə yazılmalıdır.

Əlhəqq, həyatı sevmək və onun qədrini bilmək lazımdır. Bizlər isə bu mətləbdən qafil və uzaq düşmüşük, həyatın qədrini bilmirik və hər kəs ki, bizlərdən bir azacıq onun qədr

və qiymətini dərk edib, övzai-məişətini islah etməyə çalışır, dərhal cənab vaiz ilə ağa dərviş onun qapısını kəsibuca səslə yadəvərlik edər ki, ey qafil, dünya ibrətxandır, dünyaya uyma, axirəti əldən qoyma, karvani-dəhr yola düşübdür. Hər kəs yükünü tez yükləsə mərdanədir. Bu dünyayi-dunə rəğbət etmə. Axirət üçün təsarük gör, guşeyi-qəbirdən gözünü çəkmə, naz ilə başını balişi-nazə qoyma, çünki min-min nəzakət əhli xak ilə yeksan olublar.

Başını naz ilə qoyma nazbalıq üstə, bax,
Gör nəzakət əhli min-min xak ilə yeksanədir!
Huşiyar ol, qıl tədarük, bax gedənlər səmtinə
Guşeyi-qəbrə-qaranlıq, dar, nəmiş, viranədir.

Vaizin və ağa dərvişin belə sərsəri-xəzanə bənzər nəfəsi-sərdi müsəlman qardaşları cümbüş və hərəkətdən salıb, bütün cəsədlərinə bir süstlük və pərişanlıq ariz edir, belə ki, onların hər bir şeydən şövq və həvəsi kəsilib, məmatdan səva fikir və xəyallarına başqa bir şey gəlmir. Bir kəsin cürət və hünəri olmur ki, vaizi alicənabdan sual etsin, əcaba, bu qaranlıq, dar, nəmiş məqama yazığı nə üçün dəvət edirsən, burada ki, həyatdan bir əsər yoxdur. Bu viranə mənzil ancaq ölümlər üçündür. Mən ki, hələ ölməmişəm, diriyəm. Mənim zindəganlarıma, eysü işrətimə nə üçün zəhər qatırsan, halımı pərişan və fikrimi didərgun edirsən?

Ey bizim ruhumuzun mürəttibləri və başımızın sahibləri ruhani atalarımız! Bizə rəhminiz gəlsin, insaf və mürvət ediniz, ətrafımızdakı miləlü əqvamın cümləsi tərəqqi yoluna düşüb, aramsız ciddü cəhd etməkdədirlər, əsbabi-məişətlərini təhiyyə qılmaqdadır. Cümlənin əqli, fikri, zehni işləyir, övzai-məişətləri yaxşılığa və asanlığa çevrilir. Cümlə millətlərin əfradı arı səbətlərə bal daşıyar kimi müttəsəl işləməkdədirlər, amma biz yatıb qalmışıq, nə əqlimiz işləyir, nə fikrimiz və nə zehnimiz. Gözümüzü ancaq axirət guşəsinə dikib qalmışıq. Hərdən bir

cümbüş və hərəkət bürüz etdikdə ağa dərvişin səsi guşumuza yetişir: "Axirin fikir etməyən aqil deyil, divanədir...!"

Q. Petrov rusları həyata dəvət edən kimi biz də müsəlman qardaşlara xitabən ərz edirik: "Ey qardaşlar, həyatın qədrini biliniz, həyat allah-taalanın ətiyyəsidir, ayılınız, hərəkət ediniz, qapı-bacalarınızı açınız, evinizə işıq düşsün, üfunətli və ağır havası dəyişilsin. Gözünüzün tozunu silib, diqqət ilə ətrafa baxınız, hər kəs işləyir, çalışır, həyatdan nəfbərdar olur. Haqq-taala "Leysə lil insanə illa məsəə"(2) əmr buyurmamışlarmıdır?"

REDAKSIYAYA MƏKTUB

C. Redaktor! Xahiş edirəm qəzetinizin yaxın nömrələrindən birində mənim bu məktubuma yer verəsiniz.

Martın 10-da mən mərhum Qabriel Sundukyansdan(1) aşağıdakı məzmində bir məkrub almışam: "Hörmətli cənab Firdunbəy! İcazə verin sizi bir xahişimlə narahat edim: Zəhmət çəkib mənə xəbər verin görüm, şair Mirzə Şəfi haqqında sizə bir şey məlumdurmu? Onun poeziyasından çap olunmuş kitablar varmı? Barsa o ktbları haradan tapmaq olar? Bu məlumatı Parisdən professor Makler təkidlə istəyir. Ümidvaram ki, mənim bu xahişim yerinə yetiriləcəkdir və mən də Sizə dərinəndən minnətdar olacağam. Sizə həqiqi hörmət bəsləyən və minnətdar olan bəndeyi-həqiriniz Qabriel Sundukyans".

Mən erməni dramaturqunun istedadının böyük pərəstişkarı kimi onun xahişini yarinə yetirməyi özüm üçün müqəddəs vəzifə hesab edirəm və ona görə də Şərqi filosofu və şair Mirzə Şəfi haqqında onun istədiyi məlumatı dərhal toplamağa başladım. Mən bu fikirdə idim ki, topladığım materialı şəxsən mərhum Sundukyansa təqdim edim və bu yol ilə də onunla tanış olum. Lakin, amansız ölüm qəflətən onu alıb

apardı və məni də onunla tanış olmaq xoşbəxtliyindən məhrum etdi.

Mərhum Sundukyans bizim cəmiyyətin müxtəlif tərəflərini və hadisələrini düzgün və bacarıqla müşahidə edən bir müəllif kimi bir çox cəhətdən müsəlmanlarda dramaturgiya sənətinin banisi Mirzə Fətəli Axundovu xatırladır. Onların istedadları arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Bu da bizi bir-birimizə yaxınlaşdırır və bir-birimizi ümumi məhəbbətlə isindirir. Onun "Axşam səbri xeyir olar" əsəri müsəlman həyatından düzgün seçilmiş bir əhvalatdır və S.M. Qəniyev onu Azərbaycan dilinə bacarıqla tərcümə etmişdir(2). Bu böyük dramaturqun və humanist vətəndaşın ölümü yalnız ermənilər üçün deyil, habelə Qafqazda yaşayan digər millətlər üçün də əvəzolunmaz bir itkidir. Allah ona rəhmət eləsin. Bu böyük dərdə onun ailəsinə, dostlarına və xalqına səbr versin.

1912

YAKOV SEMYONOVİÇ QOQEBAŞVİLİ

Bu günlərdə əbədi olaraq gözlərini yummuş qocaman gürcü müəllimi və publisisti Y.S. Qoqebaşvilinin(1) parlaq siması, ideal və arzuları hazırda hələ ot bitməmiş məzarı başında acı göz yaşları tökən gürcü xalqı üçün yolgöstərən ulduz ola bilər. Yakov Semyonoviç üçün göz yaşları tökməyə dəyər! O öz xalqını həqiqi və dərin bir məhəbbətlə sevirdi; özünün bütün qüvvət və bacarığını xalqına xidmət etməyə, onun maariflənməsi, mənəvi inkişafı və maddi rifahının yaxşılaşmasına həsr etmişdi.

Uşaqların və uşaq kimi sadələvh olan xalqının səmimi dostu olan bu istedadlı müəllim xalqının səadət və xoşbəxtliyini maarif toxumu səpən səmərələ xalq məktəblərində görürdü. O, dərinəndən dərk edirdi ki, hər bir xalqın maddi yoxsulluğu, iqtisadi düşgünlüyü onun zehni yoxsulluğunun, mənəvi düşgünlüyünün nəticəsində meydana çıxır. Öz xalqını belə bir yoxsulluq və

düşgünlükdən xilas etmək, onu qaranlıqdan işığa çıxarmağa kömək etmək üçün Yakov Semyonoviç uzun illər boyu Gürcüstanın uzaq, qaranlıq və ucqar yarımlarına bilik toxumu yayaraq xalq maarifi sahəsində səmərəli surətdə çalışmışdır.

Bizə elə gəlir ki, gürcü ziyalılarından heç biri öz xalqının maarif və savadlanmasına mərhum Qoqebaşvili qədər kömək etməmişdir. Onun ana dilini öyrənmək üçün tərtib etdiyi dərsliklər və çoxlu bədii əsərləri həqiqətən işığa doğru bir pəncərə açmış və etiraf etmək lazımdır ki, onu bu mənada gürcü Kirilli(2) və yaxud Mefodiyi(3) adlandırmaq olar.

Mərhum Qoqebaşvili xalq məktəblərində ana dilinin tədrisinə böyük əhəmiyyət vermiş və onu müdafiə etmək üçün bir sıra ciddi və əməli səciyyə daşıyan məqalə və kitabçalar yazmışdır. O, uşaqların danışdığı və sadə xalqın yaxşı anladığı öz ana dilinin bütün incəliklərini və ruhunu çox gözəl bilirdi. Onun "Dedaena"(Ana dili) və "Bunebis qari" ("Təbiətin qapısı") kitabları bu sadə, lakin canlı və gözəl dildə yazılmışdır. Bu cəhətdən Yakov Semyonoviç rus xalqı və rus məktəbləri üçün əvəz edilməz "Rodnoe slovo"(ana dili) yazmış ölməz və dahi Uşinskinin pərəstişkarı və təqlidçisidir. Qoqebaşvilinin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz kitablarının əhali arasında belə görünməz halda on və yüz min nüsxələrlə yayılması da bununla izah olunur. Bu dərsliklər uşaq təbiətinin və dilinin sadəliyini çox az nəzərə alan Azərbaycan ibtidai məktəbləri üçün kitab tərtib edənlərə təqlid etməyə diqqətəlayiq nümunə ola bilər.

Y.S.Qoqebaşvilinin ölümü onun simasında gözəl oğullarından birini itirən gürcü xalqı üçün əvəz edilməz bir itkidir. Lakin mərhum Yakov Semyonoviç üçün təkə gürcü xalqı ağlamır. Bu itki üçün onun səmimi qəlbli nadir bir insan, qocaman müəllim və təcrübəli xalq tərbiyəçisi kimi qiymətləndirən başqa qonşu xalqların ziyalı nümayəndələri də kədərlənirlər.

SOLTAN MƏCİD QƏNİZADƏ

İyirmi beş il maarifi nəşr etmək kimi çətin bir əmri yerinə yetirməkdə sabitqədəm durmaq böyük hünərdir. Bizim maarif qədri bilməyən avam camaat arasında bu əmri əmələ gətirmək daha böyük hünərdir.

Çox müəllimlərimizin müəllimlik sənətindən qaçmasına, bir tərəfdən bu sənətin ağırlığı və qiymətsizliyi, o biri tərəfdən də camaatımızın bu müqəddəs sənətə alçaq bir nəzərlə baxması səbəb olur.

Çox qabil və müəllimlik işlərində mahir vücutlar bu sənətin ağırlığına tab gətirməyib, öz şəxsi mənfəətlərini nəzərə almışlar, bunlar məktəbin qapısını bağlı və məsum balaları gözü yaşlı və ürəyi dağlı qoyub, başqa xeyirli, yüngül və avam nəzərində hörmətli sayılan qulluqlar dalınca getmişlər. Polis dəftərxanasını məktəb kimi pakizə məkana, vali qaçılı, beli şaşqalı qaradovoyları və qazaqları şirin dilli, xoş əda, sadə dil, sevimli məktəb şagirdlərinə tərcih vermişlər.

Müəllimliyin ağır işlərini, müqəddəs vəzifə və təkliflərini əmələ gətirməkdə sabitqədəm durub, hünər göstərən müəllimlərimizdən biri də möhtərəm bəradərimiz Soltan Məcid Qənizadə cənablarıdır ki, iyirmi beş il sərəsər maarif yolunda dili, fikri və qələmi ilə səy etməkdədir. Gələcəkdə dəxi belə sədaqətlə millətimizin tərəqqi və təəlasına xidmətlər göstərməsinə ümidvarıq.

Soltan Məcid Şamaxı şəhərində 1866-cı ilin aprel ayında anadan olmuşdur ki, hicrətin 1283-cü ilinə və zilhiccənin ibtidasına mütabiqdir. atası Şamaxının möhtərəm tacirlərindən Hacı Molla Murtuza Əlidir və anası Fatma Hacı Məhəmməd qızıdır; babaları Dədə Günəş⁷⁵ silsiləsindəndir.

⁷⁵ Soltan Dədə Günəş Şamaxı mahalında olan Dədə günəş kəndində dəfn olunmuş. Bir rəvayətə görə, həzrət Əli ələmdarlarından bir zat imiş, bu halda qəbri müsəlman və erməni arasında ziyarət gahdır.

Soltan Məcid Qənizadənin üçüncü və dördüncü babası məşhur Azərbaycan şairlərindən Ağa Məsih Şirvanidir. Çox gözəl təbi varmış və əsərlərindən bizdə bir neçə şeirləri vardır. Bizə göndərdiyi bir məktubunda Soltan Məcidbəy yazır ki, öz atasından oxuyub-yazmaq öyrəndiyi vaxt aşağıdakı şeirin əzbər bilinməsi tövsiyə olunmuşdur:

Ey oğul, ittihadi-millət elə!
Səy elə, qeyrət elə, hümmət elə!
Pədərin ismi Murtuza Əlidir,
Fatimə mədərinidir, ismət elə!
Çün Hüseyn həqq yolunda qurbandır,
Sən də tut həq yolun, mürüvvət elə!

Bu şeirlərdən mərhum Hacı Molla Murtuza Əlinin də əksər əhli-Şamaxı kimi təbiəti-şeiyyəsi olduğu anlaşılır.

Uşaqılıqda Soltan Məcid Qənizadə quran, qiraət və yazı dərslərini məhəllə məktəbində oxumuşdur; sonra mərhum Hacı Seyid Əzim Şirvaninin öz əsrinə görə müntəzəm olan məktəbində üç ilə qədər türk, fars və bir qədər rus dillərini öyrənmişdir, bundan sonra şəhər məktəbinə daxil olub, burada rus dili ilə bərabər Seyid Əzim Şirvaninin abdar şeirlərini öyrənməyə artıq meyl və həvəs göstərərmiş. 1883-cü ildə Tiflisdəki Aleksandrovski institutuna imtahan ilə girib, dörd il təhsildən sonra 1887-ci sənədə buranın da kursunu qurtarmışdır. Haman sənədə öz həmsəhərlisi möhtərəm Həbibbəy Mahmudbəyov ilə bir yerdə Bakıda əvvəl dəfə olaraq "russko-tatarski" adlı xüsusi bir məktəb bina etmişlər.

Təlim işlərinə məşğul olmaqla bərabər Qənizadə cənabları bir tərəfdən də təzə qayda ilə dərs vermək üçün türk və fars dillərində əlyazmaları hazırlamağa çalışmışdır. Təzə məktəb Bakı camaatının xoşuna gəlib, ona meyl və həvəs etməyə başlayırlar. camaat rəisləri bu qisim məktəbin qaydasınca başqa

məktəblər də açmağa həvəs edirlər və bunlar üçün şəhər xəzinəsindən həmişəlik para xərc etməyə qərar qoyurlar.

Bu vaxtlarda Qafqazda maarif müdiri olan Yanovski Qənizadə ilə Mahmudbəyovun təzə qayda ilə açılmış məktəblərini ziyarət edib, həm şagirdlərin oxumasından və həm cavan müəllimlərin səy və hümmətindən artıq dərəcədə razı qalmışdır və bu məktəbi hər yerdə vəsf etmişdir.

1891—ci sənədə Soltan Məcid Qənizadə ilə Mahmudbəyovun açdığı xüsusi məktəb qapanıb, şəhər xərci ilə iki "russko-tatarski" məktəb açılmışdır ki, bunların birində Soltan Məcid Qənizadə cənabları müdir təyin edilmişdir. Yeddi-səkkiz il burada təlim və tədrislə məşğul olub, öz məktəbini böyük dərəcəyə, yəni altı klaslı şəhər məktəbi dərəcəsinə yetirmişdir və burada 1905-ci ilə qədər nazirlik(inspektorluq) etmişdir.

Bu il namestnik(canişini-Qafqaz) fərmanı ilə Qoridə Zaqafqaz darülmüəlliminin müsəlman şöbəsinə inspektor təyin olunmuşdur. Öhdəsinə götürdüyü vəzifələri öz layiqi ilə əmələ gətirib, şöbənin və müsəlman şagirdlərinin haqlarını və ixtiyarlarını mühafizə etməyə qeyrət göstərmişdir.

1908-ci ildə Bakı quberniyası və Dağıstan oblastına inspektor təyin olunmuşdur ki, bu halda haman qulluqda davam etməkdədir. İndi isə iyirmi beş il bundan irəli binasını qoyduğu "rissko-tatarski" məktəblərin daha da artıq tərəqqi etməsinə səy və qeyrət göstərməkdədir.

Maarif işlərinə xidmət etdiyi vaxtlarda qələmə aldığı dərsləri məcmuə surətində toplayıb, bu dərslərə dair bəzi yazılar, lüğət, xəritə və başqa dərs alətinin vücudunda gəlməsinə səy etmişdir. Qulluğunun ikinci ili "İstilahe-Azərbaycan" və üçüncü ili "lüğəti-rus və türkü", sonra "Rus dilinin dilmançı", beşinci ili "Lüğəti-türk və rusi" adlı kitablarını təb etdirmişdir. Üsuli-sövti ilə dərs verməyi asanlaşdırmaqla üçün "Əlifbəyi-mütəhərrikə" icad etmişdir.

Müsəlmanların rus dilini öyrənməyə meyl və rəğbətini görüb, 1893-cü ildə müxtəsər rus əlifbası tərtib edib, çapa vermişdir. Fars dilinin təlimi üçün möhtərəm Əliskəndər Cəfərzadə cənabları ilə

bərabər "Kilidi-ədəbiyyat" adlı kitabça yazmışdır. Təlim və tədrisə lazım olan kitablarla bərabər türk dilində bir çox hekayə və romanlar yazmışdır ki, bunların hər birinin başqa vəsf və tərifə ehtiyacı vardır. Uşaqlar üçün nəzm ilə yazdığı "Tülkü və çaq-çaq bəy" nağili Qənizadənin təbi-səlim sahibi olduğuna şəhadət verir. "Məktubati-Şeydabəy" sərlovhəsi ilə yazdığı "Müəllimlər iftixarı" və "Gəlinlər həmayili" adlı kitabçalar Qənizadənin iqtidarlı bir ədib olduğunu buldirir. Bu əsərlərin hər birində təzə fikirlər, vüsətli xəyallar, dərin mənalar, nazik işarələr, gözəl əqidələr var ki, hər kəsə onları oxumağı tövsiyə edirik. İnşallah, qənizadənin bu əsərləri barəsində "Azərbaycan şüəra və üdəbası" adlı məcmuəmizdə ətraflə məlumat verərik.

Bu əsərlərdən başqa, Qənizadə cənabları bir neçə hekayə və erməni dillərindən tərcümə və təbdil edib, təb etdirmişdir ki, bunlar dəfələrlə tetrolarda oynanmışdır. Qənizadənin "Axşam səbri xeyir olar", "Xor-xor", "Dursunəli, ballı-badı", "Yadımdadır", "Allah divanı" və "Əvvəlinci şərəbçi" kitabçaları məşhurdur ki, bunların da bəziləri beş-altı dəfə çapdan çıxmışdır. Hal-hazırda Orucovların mətbəəsində təzə üç hekayə: "Yaman qonşu", "Allah xofu" və "Qurban bayramı" adlı kitabları təb olunmaqdadır. Soltan Məcid Qənizadənin əsərlərinin cümləsi dil ilə yazılmışdır, dili püribarə isə də, ibarələri qəliz və dolaşiq deyildir. Bunları hər kəs oxursa asan olaraq anlar. Təzə yazıçılarımız kimi osmanlı ədiblərinə təqlid etməyib, Azərbaycan türklərinin dilinə məxsus olan şivədə yazmaqdadır.

Möhtərəm bəradərimiz Qənizadənin iyirmi beş illik xidmətlərini nəzərə alıb, səmimi-qəlb ilə onu təbrik edirik. Cənab haqdan onun xoşbəxr və səlamət olmaqlarını arzu edirik ki, maarif işlərimizi islah edib, ədəbiyyat xəzinəmizi daha da gözəl əsərləri ilə dövlətləndirsin.

ANA DİLİ

Xeyli vaxtdır ki, dil məsələsi məhəlli-müzakirəyə qoyulub, onun üstündə məclislərdə, qəzet sütunlarında və jurnallarda bəhs olunur. Kimi İstambulda işlənən ədəbi dil ilə tərif edib, onu sair yerlərdə işlənən türk dillərinə tərcih verir, kimi Azərbaycan türklərinin şivəyi-lisanını bəyəni, onun tərəfini saxlayır. Bir paraları da İbn-Yafəs(1) kimi türklər üçün ümumi bir dil təsis etmək fikrindədirlər ki, hər yerdə o dildə danışılib yazılsın.

Hər kəs öz iddiasında möhkəm durubdur. Bəzi dəlillər gətirmək ilə öz qövl vərəylərini haqq bilir, qeyrilərinin qövl və rəylərinə iltifat, etina etmək istəmir. Bu hal ona səbəb olubdur ki, nə qəzetlərimizin müəyyən dili var, nə yazıçılarımızın ki, oxuyanlar da onu anlayıb başa düşsünlər, o dili sevsinlər və öz malı hesab etsinlər, övladına o dildə təlim və təbriyə versinlər. Bizim əqidəmizcə bu məsələdə uzaq getmək lazım deyil.

Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatın mayəsi mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəni sevdidiyi kimi, ana dilini də sevir.

Bu allah-taalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur.

Rusların məşhur pedaqoq və ədibi Uşinski(2) deyir: "Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninin əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan fot olar və ondan bir nişan qalmaz". Bu doğrunu sayır millətlərin həqiqi ədibləri və yazıçıları yaxşı anlayıblar və əsərlərini ana dilində yazmaqla belə millətin əxlaqını düzəldib, ağına və ruhuna təbriyə veriblər və verməkdədirlər və bir tərəfdən də ana dilinə seyyqəl verib, onda olan rəkakəti götürüb, gözəlləşdirib, müəyyən bir qanun və əsas üzrə onu möhkəmləşdiriblər.

Rus dilini belə müntəzəm qanun və qaydaya salan və bu dərəcədə onu geniş və zəngin edən onun ədibləri olubdur. hansı rus ədibi olursa-olsun onun yazdığı əsərləri rus əkinçisi, rus dehqanı oxuyub asanlıqla başa düşür, habelə də nemsə, firəng, ingilis və bizim Qafqazda gürcü, erməni ədiblərinin dilləri. Amma İstanbulda nəinki ədiblərin, hətta balaca bir qəzetdə xəbər yazan hərifin dilini İstanbuldan başqa sayır yerlərin türkləri anlamaz. Bundan məlum olur ki, osmanlı ədibləri ana dilinin qədrini bilməyib, onu unudublar və özləri üçün başqa “volapuk”(3) ittixaz ediblər.

Bizim Azərbaycan türklərinin də özlərinə məxsus dili vardır.

Uzun müddət İran dövlətinin nüfuzu altında yaşamaqla beləbizim dilimizə bir növ fars dilinin qanun və qaydası siriştdir. Amma bununla belə dilimizi o qədər qəliz və dolaşlıq etməyibdir ki, onu anlamaq olmasın. Bəlkə dili bir dərəcədə dövlətləndiribdir. Doğrudur bizim qabil və mahir ədiblərimiz az olubdur, amma onlar ana dilini can-dildən sevir və yazılarını açıq və aydın yazıblar. abbasqulu ağa Bakıxanovun “Nəsihətnaməsi”, Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları, Qasımbəy Zakirin məktubları, Hacı Heybətəy Fədanın “Məkkə səfərnəməsi”, Hacı Seyid Əzimin mövzun əşar və kəlamı, Həsənəy Məlikzadənin ülum və fənunə dair yazdığı kitablar və siyasi məqalələr-cümləsi açıq və aydın dildə yazılmış əsərlərdir.

Amma bu axır vaxtlarda bizim açıq və sadə dilimizə İstanbulda yarımçıq elm təhsil edib gələn xələl yetirməkdədirlər. Bu cənablar nə elmdən elm və nə mərifətdən mərifət öyrənməyib və adlarına əlqab olaraq bir quyruq yapışdırıb, qəliz ibarələr atına minib, ədəbiyyat meydanında cövlan etməkdədirlər.

Allah Əlibəy Hüseynzadəyə(4) insaf versin. Kaş o alicənab İstanbulda rahat əyləşib, bizim şübhəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi. O cənabın elm və kamalına sözüümüz

yoxdur. Sözüümüz ondadır ki, elm və lamalından bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi. Ətrafını bir dəstə meymunlar bürüdü və ona təqlid etməkdə biri-birinə macal verməyib, “böyük hünərlər” göstərdilər. Az vaxtın içində Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə doldu: “işbu”, “iştə”, “şimdi”, “şol”, “əfəndim”, “baqlım”, “nasıl” sözləri qəzet sütunlarını doldurdu.

Bu işin nəticəsi bu oldu ki, indi qəzetlərimizin və jurnallarımızın dilini oxuyub başa düşmək olmur. Ana dilini öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarımız elə bir çətin dildə yazılır ki, onların vasitəsi ilə ana dilini ancaq unutmaları olar. Üç-dörd yüz səhifəli təlimi-qiraət kitablarımızda “ata”, “ana”, “yaxşı” kimi çox işlənen və əziz sözlər dərman üçün belə axtarılsa tapılmaz. Bizim əqidəmizcə, bu müqəllidlik və rəftar millətə xəyanət etməkdir. Biz bir tərəfdən ilminskilərə, miroyevlərə, levinskilərə nifrən edib nalayiq sözlər deyirik ki, dilimizi atıb, bizi ruslaşdırmaq istəyirlər. Bir tərəfdən də özümüz ana dilinin pozğun hala düşüb unudulmağına çalışırıq.

İndiyədək mənəvi tərəqqimizə mane olan illət bir isə, indi iki olur. Bir tərəfdən hürufat qüsuru, digər tərəfdən dil qüsuru əlimizi və ayağımızı bağlayıb qoymur ki, irəli gedək.

Doğrudan da bir fikir etmək lazımdır. Allah-taala dili insana veribdir ki, onunla insan fikrlərini və hisslərini bəyan etsin. Bu barədə Taleyanın(5) sözü haqq deyil ki, guya dil insana fikrini gizlətmək üçün verilibdir. Bu bir batil qövlüdür ki, siyasi işlərdə az-çox əhəmiyyəti vardır. Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşlıq şıxsın fikri də dolaşlıqdır. İbarəpərdəlik fikrin boşluğuna və bir dərəcədə yoxluğuna dəlalət eləyir, doğru və səlamət fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur. Ancaq sərsərilərin və müxtəlif-şüur kəslərin sözləri başsız və binasız olur ki, onları anlamaq qeyri-mümkündür. “Şələlə”nin 22-ci nömrəsində möhtərəm müəllim M.M. doğru yazır ki, səkkizyüz ildən bəri türk qövmü yaptığı səltənətlər pozulub xarab olubdur və olmaqdadır. Onun üçün baqi qalan

bircə dilidir ki, onu da türk yazıçıları və türk ədibləri əlindən almaq istəyirlər. altun Qələmin ona yazdığı cavab bizə bir az gülünc gəldi. Hər nə isə bu barədə danışmağı artıq bilirik(6).

Ancaq təəssüf etməli və bizə ağır gələni budur ki, möhtərəm İsabəy Aşurbəyli külli xərc töküüb, “Şələlə” jurnalının təb və intişarı yolunda əlindən gələni əsirgəmir; vəli Səbribəyzadə cənabları haqqı olmaya-olmaya kişinin xərcini zay edir və arzularını puça çıxardır. jurnalın dilini o qədər çətin edibdir ki, bir kəs onu oxuyub başa düşə bilmir. Əgər “Şələlə” belə gözəl şəkildə təb olunub, dilini asan və sadə etsə idi, Qafqaz türklərinə böyük xidmətlər göstərərdi və onları maarif kəsbinə rəğbətləndirərdi. Vəli...indiki halda rəğbət əvəzinə nifrət və etinasızlıq kəsb etməkdədir.

Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-şox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın. ancaq bu yolla yazan ilə oxuyanın arasında dostluq, ittifaq və birlik əmələ gələ bilər.

1913

DOST VƏ MÜƏLLİM N. O. LOMOURİNİN XATİRƏSİ

Hansısa uğursuz bir tale bədbəxt Gürcüstanı təqib edir. Onun gözəl və cavan qüvvələri, öz müqəddəs torpaqlarından uzaqlarda, geniş Rusiyanın sərhədlərində vətən uğrunda canlarını qurban verdikləri bir zamanda, o burada, öz evində də taleyin ağır zərbələrinin acısını duyur. Elm, mədəniyyət və ədəbiyyat nümayəndələri bir-birinin ardınca əbədi olaraq dünyanı tərk edirlər.

İndi də Qori şəhərindəki Müəllimlər seminariyasının müəllimi, gürcü yazıçısı və pedaqoqu N. O. Lomourinin (1) ölümü haqqında kədərli bir xəbər alınmışdır.

Hələ bir az bundan əvvəl yerli gürcü şairi Akaki Seretelinin cənazəsini Qoriyə yola salarkən Nikolay Osifoviç gözləri yaşarmış halda aşağıdakı sözləri dedi: “Şvidobit”⁷⁶ şvidobit, əziz və unudulmaz dost! Tezliklə başqa, gözəl bir dünyada görüşərik...”

Onun peyğəmbərənə dediyi sözlər düz çıxdı. O öz dost və müəlliminin ayrılığına uzun müddət dözə bilmədi və ardınca ora, gedər-gəlməzlər dünyasına getdi.

Nikolay Osifoviç Xarkovda Ruhanilər akademiyasını qurtardıqdan sonra tiflis dvoryan gimnaziyasında işləməyə başladı, lakin orada uzun müddət xidmət etmədi. 1884-cü ildə o, Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasında gürcü dili müəllimi vəzifəsinə təyin olundu və ömrünün sonuna kimi bu vəzifədə işlədi.

N. O. Lomouri gürcü dilinin gözəl bilicisi və belletrist sayılırdı. O öz povest və romanları ilə gürcü ədəbiyyatını bəzəyib zənginləşdirmişdir. Heç kəs gürcü qadınlarının kədərli taleyini, kəndli təbəqələrinin qəm və əzablarını N.O. Lomouri kimi sənətkatlıqla təsvir etmir.

Nikolay Osifoviç bir tərbiyəçi və ustad kimi uşaq qəlbini gözəl bilən təcrübəli bir müəllim idi, şagirdlərə ata məhəbbəti bəsləyirdi. Onun gənclərin tərbiyəsinə olan münasibətinin əsasını, şüurlu tələbkərlilik və ciddiliklə dolu insanpərvərlik təşkil edirdi. Razikaşvili qardaşları: Vaja Pşaveli(2), Baçana(3) və başqaları kimi gözəl xalq maarifpərvərləri və istedadlı yazıçı və şairlər N. O. Lomourinin tələbələridir. O, seminariya tələbələrinin hamısına eyni münasibət bəsləyir və gürcülərlə gürcü olmayanlar arasında fərq qoymurdu. belə bir münasibətə görə, seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin şagirdləri onu

⁷⁶ Şvidobit - əlvida.

xristian pansionunun şagirdlərindən az sevmirdilər. Bir yoldaş kimi Nikolay Osifoviç səmimi insan idi; diqqətli, qayğıkeş və xeyirxah bir insan kimi o, yoldaşın və dostun səadəti üçün öz mənafeyini qurban verməyə hazır idi. Seminariya müəllimləri arasında ümumi hörmət və məhəbbət qazanmışdı. hər kəs gənc nəslə Nikolay Osifoviç kimi təsəlli verməyi, yaxşı məsləhətlər etməyi bacarmırdı.

Əziz dost və unudulmaz yoldaş, sənə rəhmət olsun. Rəhmdil allah böyük kədər içərisində olan ailənə və saysız-hesabsız tələbələrinə səbr versin.

QEYDLƏR

F.Köçərlinin seçilmiş əsərləri ilk dəfədir ki, nəşr edilir. Kitaba onun Azərbaycan və rus dillərində müxtəlif qəzet və jurnal səhifələrində çap edilmiş məqalələri, rus dilində çıxmış “Azərbaycan ədəbiyyatı” monoqrafiyası və “M.F.Axundov” haqqındakı əsəri daxil edilmişdir.

Müəllifin iki yüzə yaxın məqaləsinin böyük bir qismi kitaba salınmamışdır. Bunların içərisində ədəbiyyata, maarifə, pedaqogikaya, dilçiliyə, iqtisadiyyata, tarix fəlsəfəyə dair maraqlı, qiymətli əsərlər olduğu kimi, dini mühafizəkar mövqedən yazılmışları da vardır.

F.Köçərlinin kitab və məqalələrinin avtoqrafi saxlanmamışdır. Buna görə də müəllifin sağlığında çap olunana kitab və məqalələrin mətnləri əsas götürülmüşdür. Rus dilində nəşr olunan məqalələrin isə tərcümələri verilir.

Mətnlər əsasən tam şəkildə, ixtisarsız çap olunmuşdur. Ən zəruri hallarda kiçicik ixtisarlar edilmiş və bu haqda qeydlərdə məlumat verilmişdir. İxtisar olunan yerlərə üç nöqtə qoyulmuşdur. Nəşr olunmuş kitab və məqalələrdə texniki səbəblər üzündən kobud səhvlər buraxılmış, kəlmələr düşmüş, bəzi mətnlər sərlövhəsiz və ixtisarla nəşr

olunmuşdur. Mətnləri və cümlələrdəki mənanı tamamlamaq, məqalələri, məktubları sərlövhəsiz verməmək məqsədilə əlavə olunan cümlə, söz və sərlövhələr kavadrat mötərizələr içərisində mətnə daxil edilmişdir. F.Köçərlinin 1925-26-cı illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabı qeydlərdə tez-tez təkrar olunduğu üçün “M” işarəsi ilə göstərilir.

Cildə daxil edilmiş əsərlərin yeni əlifbaya keçirilməsində müasir imla qaydaları əsas götürülmüşdür. Ancaq bəzi sözlər vəzn, qafiyə və izafət tərkiblərinin tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır.

Kitabda bəhs olunan əsər, tarixi şəxsiyyət və coğrafi yerlər haqqında məlumat qeydlərdə, hər əsərin öz şərhində verilir. Bəzi qeyri-müəyyən və elmi, tarixi əhəmiyyəti olmayan, habelə çox məşhur və məlum şəxsiyyətlərə, əsər və coğrafi adlara isə şərhlər yazılmamışdır. Mətnlərdəki şerhlərin nüsxə fərqləri, fars, ərəb və başqa dillərdə olan nümunələrin tərcümələri də qeydlərə daxil edilmişdir.

Kitabın axırında müasir oxucu üçün çətin anlaşılan sözlərin lüğəti verilir. tərcümə olunduğu üçün fars və ərəb mətnlərinin sözləri lüğətə salınmamışdır. Lüğət sözlərin əsasən mətnlərdə işlənən mənaları əsasında tərtib edilmişdir.

Səhifələrin axırında rəqəmlə işarə edilən izah və şərhlər F.Köçərlinin özününküdür.

F.Köçərlinin rus dilində olan “Azərbaycan komediyaları”, “Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Molla Nəsrəddin”, “Həsənbəy Məlikov” və b. əsərlərini Azərbaycan dilinə Əkbər Ağayev tərcümə etmişdir.

“Seçilmiş əsərləri”in çapa hazırlanmasında H.Məmməd-zadə, Q. Kəndli, S.Hüsynov, S.Rüstəmov, Ə.Hüseyni, Ə.Məftun yoldaşlar kömək göstərmişlər.

İRƏVANDAN MƏKTUB

“Kəşkül” qəzeti, 20 aprel 1890, № 104. Məqalə ixtisarla verilmişdir. F.Köçərlinin İrəvan gimnaziyasında dərslər dediyi zaman yazdığı məqalələrdəndir.

AZƏRBAYCAN KOMEDİYALARI

Tiflisdə rus dilində çıxan “Novoye obozreniye” qəzetində nəşr olunmuşdur. (3,7,16 iyun 1895, №№ 3924,3928,3937). Məqalənin axırında “14 may 1895-ci il, İrəvan şəhəri” sözləri yazılmışdır.

Haşım bəy Vəzirovun “Evlənmək su içmək deyil”, N.Vəzirovun “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, Vasaq Məmmədovun “Tamahkarlıq düşmən qazanır” komediyalarının məzmunları məqalədə ixtisar edilmişdir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

“Azərbaycan ədəbiyyatı” rus dilində 1903-cü ildə Tiflisdə nəşr edilmişdir.

Lakin “Azərbaycan ədəbiyyatı”nda F.Köçərli yaradıcılığının ilk dövrlərinə məxsus zəif və məhdud cəhətlər də öz əksini tapmışdı. Köçərli bu əsərini Azərbaycan ədəbiyyatı ilə hələ kifayət qədər dərindən tanış olmadığı illərdə yazmışdı. Odur ki, ona Vaqifə qədərki ədəbi hadisələr, faktlar və şəxsiyyətlər kifayət qədər məlum deyildir. Buna görə də Köçərli “...azərbaycanlıların keçmişdə nə öz yazısı, nə də ədəbiyyatı olmuşdur”, -deyə kökündən yanlış fikirlər irəli sürür, fars ədəbiyyatının təsirini mübaligəli şəkildə göstərirdi. Kitabçada burjua ədəbiyyatına və bəzi dini dərslərə münasibətdə də yanlış fikirlərə təsadüf edilir. Müəllifin

“Bahadır və Sona” romanına verdiyi qiymət də kökündən yanlışdır.

“Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabçasında bəzi faktik səhvlər və mübahisəli fikirlər vardır. Bunların bir qismini müəllif özü sonrakı tədqiqatında dəqiqləşdirmiş, islah etmişdir. Bir qismi isə müasir Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığı tərəfindən aydınlaşdırılmışdır.

Kitaba daxil edilmiş mətn iki mənbə əsasında tərtib edilmişdir. Əsas mətn kimi 1903-cü ildə çap edilmiş kitabça götürülmüşdür. İkinci mənbə isə bu yaxınlarda Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivində əldə etdiyimiz “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabının əlyazmasıdır. Əlyazmanın sonunda bu tarix yazılmışdır: 2 oktyabr 1902-ci il. Əlyazması S.Esadzenin şəxsi arxivində saxlanılır. (Gürcüstan SSR Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 1438, inv. № 751. Рукопись работы Ф.Кочарлинского). Orjinalın bəzi yerləri redaktə zamanı ixtisar edilmiş, həmin yerlər isə çap olunan kitaba düşməmişdir. İxtisar edilmiş hissələr kvadrat mötərizə ilə mətnə əlavə edilmişdir. Yeni tapılmış əlyazması F.Köçərlinin bu qiymətli əsərini olduğu kimi, redaktorun və senzuranın sonradan ixtisar etdiyi hissələrlə birlikdə təqdim etməyə imkan yaratmışdır.

1 ز منجنیق فلک سنگ فتنه می بارد
تو ابلها نه گر فتی میان شیشه قرار

1. Tərcüməsi: Fələyin mancanağından fitnə daşı yağır,

Sən isə əbləh kimi şüşənin içində oturmusan.

گر نگهدار من آنست که من میدانم²
شیشه را در بغل سنگ نگه میدارد

2. Tərcüməsi: Əgər mənə qoruyub saxlayan mən tanıdı-
ğımdırsa, o, şişənin içində də qoruyur.

3. F. Köçərliyə Vaqifə aid etdiyi bu şeir əslində Vida-
dinin müasiri Ağqız oğlu Pirinindir. İnkilabdan əvvəl və sonra
nəşr olunan bəzi kitablarda həmin şeir səhv olaraq vaqifə aid
edilmişdir. Nəşr olunmuş mətnlər arasında ciddi fərqlər vardır.

4. Bu şeirin Vaqifə aid olub-olmadığını müəyyənləşdir-
mək mümkün olmadı. Vaqifin nəşr olunmuş əsərlərinə düş-
məyən həmin şeirin, F.Köçərliyə başqa, yazıçı Yusif Çəmən-
zəminli də "İki qd arasında" ("Qan içində") romanında Vaqif
tərəfindən yazıldığını göstərir. B a x: "İki qd arasında" ro-
manının əlyazması, 1936, səh. 306-418. Əlyazması yazıçının
evində, şəxsi arxivindədir.

5.F. Köçərli əsərində Zakirin bu şeirinin məzmununu da-
nışmış və ona belə bir qeyd vermişdir: "Məktubun məzmununu
tam vermək üçün tərcüməsi nəşr edilmişdir". Bu kitabda isə
şeirin məzmunu deyil, əsli verilmişdir.

ان هذا لمقال شيعي عجاب⁶

6. Tərcüməsi: Doğrudan da bu söz təəccüblüdür.

7. F. Köçərli Seyid Əzimdən nümunə gətirdiyi şeirlərin
məzmununu danışmışdır.

Kitabda isə şeirin əsli verilir.

HÖRMƏTLİ "ŞƏRQİ - RUS" RUZNAMƏSİNƏ BİR NEÇƏ SÖZLƏR

"Şərqi-Rus" qəzeti, 9,11 may 1903, №№17, 18. "allah
bəndəsi" imzası ilə çap olunmuşdur. Respublika əlyazmaları
fondunda F.Köçərliyə arxivində saxlanılan bir sənəddə
məqalənin ona aid olduğu təsdiq edilir. B a x : Azərbaycan SSR
EA Respublika əlyazmaları fondu, Arx-24.Q-3(83)17949.

1. H a d i y ü l - M ü z ə l l i n Q a r a b a ğ i (Həsən qara
Hadi qarabaği) – XIX əsrin mürtəcə qəzəl şairlərindəndir.

2. "Əkinçi" qəzeti, 1877, № 12. Mətn sərbəst verilmişdir.

3. Məqalə iki nömrədə çap olunmuşdur (№17 və 18).
"Keçən nüsxədə zikr olundu" dedikdə müəllif məqalənin
başlanğıcını, yəni 17-ci nömrədə çap olunmuş hissəni nəzərdə
tutur.

انما المؤمنین اخوة⁴

4. Tərcüməsi: Həqiqətdə möminlər qardaşdırlar.

5. İ. Qaspirinski (1851-1914) – pantürkist burjua jurna-
listidir. Baxçasarayda 1883-cü ildən başlayaraq "Tərcüman"
qəzetini nəşr etmişdir.

چون غرض آمد هنر پو شیده شد⁶
صد حجاب ازدل بسوی دیده شد
چون دهد قاضی بدل رشوت قرار
کی شناسد ظالم از مظلوم زار

6.Tərcüməsi: Qərək meydanı çıxanda hünərin üstü örtülür.
Ürəkdən gözün önünə yüz pərdə çəkilir.
Qazı ürəyində rüşvət almaq qərarına gəlsə,
Zalımı biçarə məzlumdan necə ayıra bilər.

MÜSƏLMAN MÜƏLLİMLƏRİNİN HÜMMƏTİ

“Şərqi-Rus” qəzeti, 3 avqust 1903, № 52. Sərlövhənin üstündə “Qarabağdan(Şuşa) sözlərinin yazılması və məqalənin məzmunu göstərir ki, tamaşada F.Köçərli özü iştirak etmişdir.

ANTON ÇEXOV

“Şərqi-Rus” qəzeti, 16 iyul 1904, № 104. A.P.Çexovun (1860-1904) ölümü münasibəti ilə yazılmışdır.

“At familyası” hekayəsini nəzərdə tutur(17 iyul 1904, №105.) tərcümənin əvvəlində aşağıdakı sözlər yazılmışdır: “Anton Çexovun hekayələrindən”.

TƏZƏ KİTAB

“Şərqi-Rus” qəzeti, 20 iyul 1904, № 108. Jurnalist Haşimbəy Vəzirov (1868-1916) V.Şekspirin (1564-1616) məşhur “Otello” faciəsini azərbaycancaya tərcümə etmişdir (Bakı, 1893, 1904). Məqalə “Otello” faciəsinin yeni nəşri münasibəti ilə yazılmışdır.

ƏDƏBİYYATIMIZA DAİR MƏKTUB

“Şərqi-Rus” qəzeti, 18 dekabr 1904, № 252.

F. Köçərlinin Nizamini fars şairi sırasına daxil etməsi doğru deyildi

1 سید سعیدی که تادم زد ز شیراز
رسید شیرازیانرا بر فلک ناز

1. Tərcüməsi: Üçüncü, Sədidir ki, Şirazda özünü göstərəndə şirazlıların nazı fələkə çatdı.

2 پند سعیدی بگوش جان بشنو
زه چنین است مرد باش و برو

2. Tərcüməsi: Sədinin nəsihətini bütün varlığınla eşit, Yol belədir, kişi ol və get.

QARABAĞDA CAVANŞİR MAHALININ ƏHVAL VƏ ÖVZASINA DAİR

“İrşad” qəzeti, 10,12 fevral 1906, № № 43,44.

1. F. Köçərli” Mehriban” sözüne

QARANLIQDA QALANLARIMIZ

“İrşad” qəzeti, 2 mart 1906, № 58. Məqalə ixtisarla çap olunmuşdur. O zaman üçün çox əhəmiyyətli olan bu məsələni-Azərbaycan kəndlərində təhsil işlərini nizama salmaq məsələsini izah edən bu məqaləyə redaksiyadan “İdarədən” adı

altında oxucunu doğru yoldan sapdıran belə bir qeyd verilmişdir: “Əfəndim, bədbəxt kəndçilərimiz xüsusunda qələminizdən tökülən göz yaşları hər bir daş ürəklinin ciyərindən bir ah qoparmağa şayandır. Doğrudur, kəndçilərimizin, zəmanənin hər bir zəhərli zərbəsinə hədəf olan kəndçilərimizin qeydinə qalnlarmız yoxdur. Darülmüəllimlərdə kəsbi-maarif etmiş cavanlarımızın kəndlərdən qaçmağına gəlincə, bu özü kəndçilərdən ötəri bir xoşbəxtlikdir. Mironov və Smirnov kimi missionerlərin təhti-idarəsində bulunan darülmüəlliminlərində kəsbi-maarif deyil, ruslaşmış və ruslatmaq sənətini kəsb etmiş cavanların kəndçilərimizin qaranlıq olmuş olsa da idilliyaya mənsub olan həyat və məişətlərini bulandırmaları heç bir halda arzu olunmasın gərək”.

مردہ را مردہ کی کند بیدار 1

1. Tərcüməsi: Ölüni ölü necə oyadar?

TAYBUYNUZ ÖKÜZ

“İrşad” qəzeti, 11 mart 1906, № 65.

“MOLLA NƏSRƏDDİN”

Tiflisdə rus dilində çıxan “Tifliski listok” qəzetində nəşr edilmişdir (13 iyul, 1906, № 147).

“Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk nömrəsində (7 aprel 1906, №1) çap olunan “Lisan bəlası” adlı felyetonun sonundakı satirik şeirdən bəhs edilir. Şeir imzasız verilmişdir. Felyeton şeirlə birlikdə C. Məmmədquluzadənin əsərləri külliyyatına daxil edilmişdir.

2. “Qəbirdən məktub” adlı felyetonun axırında verilmiş satirik şeirdən bəhs olunur. (“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 21

aprel 1906, № 3). F. Köçərli şeirə “Keçmişin həsrəti” adını vermişdir.

Xoş ol zaman ki, xəlq yatıb bizəban idi,

Bəzmi-plovü çay ilə rəşki-cinan idi,-

beyti ilə başlanan bu şeir felyetonla birlikdə C. Məmmədquluzadənin əsərləri külliyyatına daxil edilmişdir.

3. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 28 aprel 1906-cı il 4-cü nömrəsində çap olunan “qız və nənə” şeirindən bəhs edilir. İmzasız nəşr edilən bu şeirə qeyd verilmişdir: “Dəbistan”ın əvvəlinci nömrəsinin 11-ci səhifəsində rus ədibi Pozdnyakovdan tərcümə. Qızın dedikləri “Dəbistan”dan götürülmüş, Molla Nəsrəddinin qıza cavabını isə C. Məmmədqulu yazmışdır.

4. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 5 may 1906-cı il 5-ci nömrəsində çıxan bu şəklin altında “Əziz qonaqlar” sözləri yazılmışdır.

5. “Laylay adı ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 12 may 1906-cı il nömrəsində çıxan bu şeir Abdulla Şaiqin “ananın oğluna laylay deməsi” adı ilə “Dəbistan” (20 aprel 1906-cı il, № 2) jurnalında nəşr edilən şeirinə cavab olaraq yazılmışdır.

6. “Niyə mən dərstdən qaçdım” adlı felyetonun (“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 19, 26 may 1906, №№ 7,8) axırında “Hophop” imzası ilə verilmiş şeirdən bəhs edilir. Sabirin bu satirası:

Ol gün kiş sənə xaliq edər lütf bir övlad,

Olsun ürəyin şad,-

misrası ilə başlanır.

7. Şəkillərdə bu adların bəziləri F. Köçərlinin tərəfindən verilmişdir.

İDARƏYƏ MƏKTUB

“Dəvət” qəzeti, 17 iyul 1906, № 13. F. Köçərli çarizm və burjua millətçilərinin fitnəkarlığı ilə baş vermiş erməni-müsəlman qırğını haqqındadır neçə məqalə yazmışdır. Bu məqalələrdə iki xalqın tarixi dostluğunu, onların ittifaq bağlayıb birlikdə çalışmalarının əhəmiyyətini qeyd edən müəllif qırğının təşkilatçıları çox kəskin tənqid edir. Bolşevik qəzeti “dəvət” də “İdarəyə məktub” adı altında çap olunmuş məqalə də eyni mövqedən yazılmışdır. Xalqları dostluğa çağıran “Dəvət” kimi bir bolşevik qəzetinin nəşrini alqışlaması Köçərliyə görüşlərindəki mütərəqqi cəhətlərlə əlaqədar idi.

1. İ s a b ə y A ş u r b ə y o v – Bakı varlılarındanır. “Dəvət” (1906) qəzetinin nəşri idi. Bundan başqa, o, Bakıda çıxan müxtəlif məsləkli bir neçə qəzet və jurnal nəşr etmişdir.

İRANIN OYANMASI

Tiflisdə nəşr edilən “Otqoloski” qəzetində çıxmışdır (4 avqust 1906, № 19).

1. “Səyahətnaməyi - İbrahimbəy”- M. F. Axundov ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olan Zeynalabdin Məşədi Əli oğlu Hacı Rəsulov Marağalının (1837-1910) əsəridir. M. F. Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları”ndan sonra Şərqi İstibdadını, İran şahlığının daxili çirkinliklərini ifşa edən ən güclü, təsirli siyasi-ədəbi traktatdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda çox yayılmış, ictimai-siyasi fikrə güclü təsir göstərmişdir.

2. Mirzə Melkum xan (1833-1908)- İran dövlət quruluşu, əlifba, maarif,

mədəniyyət, təlim-tərbiyə məsələlərinə dair əsərlər yazmış mütərəqqi İran publisisti və ictimai xadimidir. M. F. Axundovla yaxın olmuş, onun təsiri ilə əsərlər yazmışdır: Mirzə Melkum xanın “Məbdəi-tərəqqi”, “Şeyx və vəzir”, “Üsuli- təcəddün”, “üsuli-adəmiyyət”, “Risaleyi-qeybiyyə”, “Rəfiq və vəzir” kimi əsərləri vardır. “Qanun” adında qəzet nəşr etdirmişdir.

3. E y n ə l ü d d ö v l ə - 1905-1906-cı illərdə İranın baş naziri olmuşdur. Mürtəcə və əksinqilabi tədbirlərinə görə xalq hərəkatının təzyiqi altında 1906-cı il iyulun 30-da istefa verməyə məcbur edilmişdir.

ƏDƏBİYYATIMIZA DAİR

“Rəhbər” jurnalı, 31 oktyabr 1906, № 2, səh. 8-11.

1. Adolf Berjenin 1867-ci ildə Leypsiqdə çap etdirdiyi “Məcmuəyi-əşəri-şüərayi-Azərbaycan” adlı əsər nəzərdə tutulur.

2. Mirzə Yusif Nersesov Qarabağının “Məcmuəyi-Vaqif və müasirini-digər” (Teymurxanşura, 1856) adlı əsəri nəzərdə tutulur.

3. M. P. Vaqifin, M.V. Vidadinin və Q.Zakirin bu məqalədəki “Durnalar” adlı qoşmaları “M.”-də və hər üç şairin yeni nəşrlərində bir çox fərqlərlə çap olunmuşdur.

4. Bu bənd M. V. Vidadinin “Gəl çəkmə cahən qeydini sən, can belə qalmaz” misrası ilə başlanan müsəddəsindəndir. V i d a d i . Əsərləri, Bakı, 1957, səh.66.

“USTA ZEYNAL”

Tiflisdə nəşr edilən “Znaniye” qəzetində çıxmışdır.(23 noyabr 1906, № 31). Məqalə 1906-ci ildə tiflisdə çap olunmuş “Usta Zeynal” kitabçası haqqında yazılmışdır.

1. C. Məmmədquluzadənin “Səkinə” adlı hekayəsi hələlik əldə yoxdur.

AZƏRBAYCAN DÖVRİ MƏTBUATININ
QISA İCMALI

Tiflisdə nəşr edilən “Zaqafqaziye” qəzetində çıxmışdır(21 dekabr 1906, № 2).

Məqalədə “Əkinçi” qəzetindən başlamış “İrşad”a qədərki dövrün mətbuatından bəhs edilir. Müəllif ayrı-ayrı orqanların ideya istiqamətini müəyyənləşdirməyə çalışırsa da bəzən buna nail ola bilmir, “Həyat”, “İrşad” kimi qəzetlərin fəaliyyətindəki mürtəcə cəhətləri göstərmir. F. Köçərlinin Əlibəy Hüseynzadə və Əhmədbəy Ağayev kimi burjua jurnalistlərinin fəaliyyətinə də münasibəti birtərəflidir. O, bu jurnalistlərin yazılarında yanlış və zərərli fikirləri tənqid etmək əvəzinə onları “müsəlmanların ən yaxşı ədəbi qüvvələri” adlandırır. Bu məqaləni yazdığı illərdə F. Köçərlinin ictimai-siyasi görüşlərində məhdudluq, burjua ideologiyası təsirləri çox qüvvətli idi.

1. H a d i y ü l – M ü z ə l l i n Q a r a b a ğ i – XX əsrin ikinci yarısında yaşamış epiqonçu mürtəcə Qarabağ şairlərindəndər.

2. “Əkinçi” qəzeti, 1877, № 8.

3. Qəzetin adı əslində “Ziyayi-Qafqaziyyə” dir.

4. F. Köçərli “Şərqi-Rus” qəzetində “Hörmətli “Şərqi-Rus” ruznaməsinə bir neçə sözlər” adlı “Allah bəndəsi” imzası ilə çap etdirdiyi məqaləni nəzərdə tutur(9,11 may 1903, №№ 17,18). məqalə Respublika əlyazmaları fondunda saxlanan bir sənədlə ona aid edilir.(arx-24, Q-3(83) 17949). Bəzi mətbuat orqanlarının və məşhur mühərrirlərinin ünvanına ciddi tənqidi qeydlər olduğu üçün, görünür, müəllif məqaləni gizli imza ilə verməli olmuş və sonralar da öz müəllifliyini bildirməmişdir.

5. F.Köçərlinin ərəb əlifbasının mənfi və ziyanlı cəhətlərini göstərən ilk məqaləsi 1898 – ci ildə Tiflisdə rus dilində nəşr edilən “Qafqaz” qəzetində çıxmışdır.(Арабская азбука и ее недостатки”, “Кавказ” qəzeti. 1,10 сентябрь, 8 октябрь, №№ 230, 238, 264). F. Köçərlinin xatırladığı məqalə isə “Məhəmməd Sultan oğlu Şaxtaxtinskiyin fonetik şərq əlifbası” adı ilə Tiflisdə nəşr edilən “Тифлисский листок” qəzetində çıxmışdır(14 may 1902, № 113).

6. “По поводу закрытия” “Тяга”, “Знание” qəzeti, 10 сентябрь 1906, № 6.

VAQIF VƏ VİDADİ VƏ BUNLARIN DOSTLUĞU

“Dəbistan” jurnalı, 26 yanvar 1907, № 1, səh. 8-10.

1. “Rəhbər” jurnalında (31 oktyabr 1906, № 2)”ədəbiyyatımıza dair” sərəlvhəsi ilə çap olunan məqalə nəzərdə tutulur.

2. Hicri 1172-ci ili miladi tarixə çevirdikdə köçərlinin göstərdiyi kimi 1766-cı ildə deyil, 1758-1759-cu illərə düşür.

3. M.P.Vaqifin bu məşhur qəzəli “M.”-də (I c. I hissə, səh107.) və şairin yeni nəşrlərində bir çox fərqlərlə çap olunmuşdur.

4. یار آن بود که صبر کند بر جفای یار
 ترک رضای خویش کند بر رضای یار
 گر بر وجود عاشق صادق نهند تیغ
 بیند خطای خویش نه بیند جفای یار
 یار از برای نفس گرفتن طریق نیست
 مانفس خویشتن بکشیم از برای یار
 من ره نه میبرم مگر آنجا که کوی دوست
 من سر نمینهم مگر آنجا که پای یار.

4. T ə r c ü m ə s i : Yar odur ki, yarın cəfasına dözsün;
 Yarın məmnuniyyəti xatirinə öz
 məmnunluğundan əl çəksin

Əgər həqiqi aşiqin vücuduna qılınc çalsalar
 O öz xətasını görüb, yara cəfanə xəta görməz.
 Yar ancaq zövq almaq üçün deyil,
 Biz öz nəfsimizi yardan ötrü öldürdük.
 Mən dostun astanasından başqa bir yol tanımıram,
 Mən yarın ayağının qoyduğu yerdən başqa yerə başımı qoya
 bilmərəm.

5. M. V. Vidadinin "Könül səbrü qərar etməz" misrası ilə başlanan qoşmasındandır. V i d a d i. Əsərləri, Bakı, 1957, səh.32.

6. M. V. Vidadinin "Hər səhər bad əsər, arizi-canana dəyər" misrası ilə başlanan qəzəlindəndir. V i d a d i, Əsərləri, bakı, 1957, səh.38.

HƏSƏNBƏY MƏLİKOV

Tiflisdə rus dilində çıxan "Zaqafqazyə" qəzetində nəşr olunmuşdur.(6 dekabr 1907, № 256).

Məqalə "Müsəlmanlar arasında"("Среди мусульман") ümumi başlığı altında çap edilmişdir.

1. Axund Molla Əhməd Hüseynzadə - XIX əsrin ikinci yarısında şeyxülislam olmuşdur. Ruhani olmasına baxmayaraq M. F. Axundovla yaxınlığı və dostluğu nəticəsində bəzi mütərəqqi fikirləri müdafiə etmiş, Axundovun bəzi arzularının həyata keçirilməsi uğrunda çalışmışdır.

QAZAX ŞAİRİ KAZIM AĞA SALİK TƏXƏLLÜSÜN BARƏSİNDƏ BİR PARA MƏLUMAT

"İrşad" qəzeti, 8 mart 1908, № 29. Məqalə "Ədəbiyyatımıza dair" sərlövhəsi ilə çap olunmuşdur. F. Köçərli ədəbiyyata həsr etdiyi məqalələrinin çoxunu mətbuatda konkret addan əlavə bu ümumi sərlövhə altında nəşr etdirirdi. "Qazax şairi Kazım ağa Salik təxəllüsün barəsində bir para məlumat"- məqalənin ikinci, yaxud konkret adıdır. Məqalə ixtisarla çap olunmuşdur.

F. Köçərli "M."-də Kazım ağa Salik haqqında ətraflı məlumat vermişdir (I c, I hissə, səh. 249-276). Kitabda verilən oçerk ilə məqalə arasında böyük yaxınlıq vardır. Görünür, müəllif kitabı yazarkən həmin məqalədən geniş istifadə etmişdir. lakin kitabda Kazım ağanın əsərlərindən gətirilən nümunələr ilə məqalədəki nümunələr arasında bəzi fərqlər vardır ki, bunların bir qismini qeydlərdə verməyi lazım bildik.

Məqalə "İrşad" ın 17 və 22 -ci nömrələrində çap olunmuş iki məlumata cavab olaraq yazılmışdır. Bunu nəzərə alaraq hər iki məlumatı qeydlərə daxil etdik.

“**İrşad ruznaməsinin idarəsinə.** Bu zildə dərc olunana əşar ki, Salikin əsəridir, mənə verilən rəvayətə görə guya 20 il bundan əqdəm Qarabağda deyilibdir. Lakin mənim zənnimə görə, bu rəvayətin əsli yoxdur. Çünki Qarabağda Salik təxəllüsündə şair eşitməmişəm. Ona görə məzmunundan belə zənn edirəm ki, bu gərək Azərbaycanın ya Qafqazın hal-hazırda olan şüəralarından birisi olsun dər hər surət. çünki övzai-haliyyə ilə çox münasibəti var; ona görə bunun intişarını lazım bilib, müdiri-möhtərəmdən xahiş edirəm ki, ruznaməyi-möhtərəmədə çap edəsiniz.

Muxtarbəy Nəsirbəyov”

Bu məlumatdan sonra qəzetdə 80 misradan ibarət şeir verilir. Adsız çap olunmuş müxəmməsin ilk bəndi belədir:

Könlüm quşu geyib yenə matəm libasını.
Ağaz edibdi nəğməyi-möhnət fəzasını,
Gəlmiş fəğanə ney tək ucaldar nəvasını,
Bərpa qılıb nə növi-müsibət əsasını,
Ta bir doyunca saxlaya millət əzasını.

Şeirə idarədən belə bir qeyd verilmişdir: “İdarədən. Bu şeirlər keçən sənə “İrşad” da çap olunmuşdu və sahibi naxçıvanlı bir şair və ədibi-məşhurdur”.

“İrşad” qəzeti, 9 fevral, 1909, № 17.

“**Qazaxdan.** “İrşad” ın 17-ci nömrəsində idarədən cənab Muxtarbəy Nəsirbəyova cavab verirlər ki, guya Salik təxəllüsündə ədibi-məşhur Naxçıvandandır.

Buna görə yazıb məlum edirəm ki, Salik təxəllüsündə məşhur şair olubdur qazax uyezdində, Şıxlı kəndində. Adı Kazım Ağadır. 25 il bundan əvvəl vəfat edibdir. Şübhədən uzaq

olmamaqdan ötəri həmin Kazım ağanın şeirlərindən yazıb təvəqqe edirəm ki, qəzetə yazasınız.

Kazım ağanın oğlu atasının kitabını çap olmamış, atasının vəfatından bir az sonra bir irəvanlı və Naxçıvanlıya bir manata satıbdır.

sadiq öz sağlığında oğlunun bəd övlad olmağını bilib, bir uzun şeir demişdir. axırda belə deyir:

Saliki dünyadan kəm etmə, tarı.

Söylənsin məclisdə şirin göftarı.

Bir zaman tapılmaz nəzmi-əşarı,

Deyərlər dünyadan Kazım gedibdir.

Din və millət haqqında qayətdə osmanlı bir bəy imiş. Çox ola bilər ki, Naxçıvanda Salik təxəllüsündə şair olmuş ola; ancaq ikinci Salik mütəxəllüsündə. çünki laşəkk və laşübə birinci salik təxəllüsündə olanın adı Kazım ağadır, özü də bəydir. Şıxlı kəndində dünyaya gəlib və orada dəfn olunmuşdur. A.F.

İdarədən: idarə Qazaxda olan Salik adında şair olduğunu inkar etmirdi. İdarə cənab Nəsirbəyovun sualına cavab olaraq demişdi ki, Nəsirbəyov göstərdiyi əşarı naxçıvanlı şairi – məşhur Razizadə yazıb”

“*İrşad*” qəzeti, 21 fevral 1908, № 22.

1. Mətdə yanlış olaraq “18-ci nömrə” göstərilmişdir.
2. Naxçıvanlı şair Salik Razizadənin müxəmməsi “İrşad” qəzetində çap olunmuşdur (9 fevral 1908, № 17).

3. F. Köçərli “İrşad”ın 22-ci nömrəsində Qazaxdan verilən məlumatın müəllifini nədənsə “A.Ə.” ( ) deyə qeyd edir. Halbuki əslində “A.F” dır. Buna görə imzanı olduğu kimi –“A.F.” şəklində verdik.

4. Kərbəlyi Səfi Valeh – XIX əsr Azərbaycan şairlərindəndir. Bababəy Şakirin (1770-1844) müasiridir. F. Köçərlinin verdiyi məlumatlara görə, Valeh təxminən XVII əsrin

sonu, XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış qarabağ şairlərindəndir. B a x: “ M. ”, I cild, II hissə, səh. 320-341.

5. F.Köçərli “ M. ”-ində həmin misralar aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

- 1) Gülməz üzüm, heç açılmaz gūzarım.
- 2) Necə əgilməsin meyli-şikarım.

“ M. ”, I c., I hissə, səh.273.

6. K n y a z P l e n d o v – Çar məmurlarındandır. F. Köçərli Plendovun şəxsiyyəti haqqında belə məlumat verir: “ ...Knyaz Plendov o vaxt Qazax mahalının hakimi imiş ”. “ M. ”, I c., I hissə, səh. 250.

7. “ M. ”- də həmin misralar aşağıdakı şəkildə getmişdir;

- 1) Oxu şeirimi, ey məxdumzadə.
- 2) Xudavəndə Plendovun səxasın.

“ M. ”, I c., I hissə, səh.251.

8. F.Köçərli “ M. ”-də Pizvan, Sadıq və Kazım adında olan şairlər haqqında belə məlumat verir: “ Tiflis şəhərində Qələli məhəlləsindən zühur edən şüəranın ki, ibrət ola Rizvan, sadıq və Kazımdan, asar və əşarindən hərçənd cüstcu etdiksə də bir nişan tapa bilmədik ”.

“ M. ” I c., I hissə, səh.252.

9. Mətnə bu misra yanlış olaraq belə getmişdir:

Ki, qürbətə şəhidi-Kərbəladır.

10. “ M. ” bu misra belə verilmişdir:

Aldılar verdikləri əşyalar üstündən vəba.

“ M. ”, I c., I hissə, səh. 260.

11. “ M. ”- də bu misralar belə verilmişdir:

- 1) Nəfsi-əmmarə üləma qəlbini etmiş xərab.
- 2) Mədrəsə içrə müdərris eyləmiş tərki-kitab.
- 3) Müxtəsər bu ki, düşübdür yümn icabətdən dua.

“ M. ”, I c., I hissə, səh. 261.

MƏİŞƏTİMİZƏ DAİR.

“ Tərəqqi ” qəzeti, 17, 23 noyabr, 1 dekabr 1908, №№ 104, 109, 115. Məqalələr silsilə şəkildə yazıldığı və bir növ bir-birinin davamı olduğu üçün birlikdə verilmiş və şərti olaraq sıralanmışdır. Müəllif Azərbaycan klassiklərinin, xüsusən Qasımbəy Zakirin əsərlərindən istifadə yolu ilə dövrün bir sıra yaramazlıqlarını, ictimai ədalətsizlikləri tənqid edir, bu üsul ilə onların əsərlərinin həyat ilə nə qədərüzvi şəkildə bağlı olduğunu göstərməyə çalışır.

3-cü məqalə ixtisarla verilir.

2-ci məqalənin sonunda redaksiya belə bir qeyd çap

etmişdir:

“ İdarədən. Başdan-ayağa haqq və haqqaniyyət ilə dəmsəz olan bu məqalədə təshih olunacaq nöqtə həmin yuxarıda işarə olunan polojeniya fəqərəsidir. Polojeniyanın bizim əkinçilərə zərərdən başqa səmərəsi olmadı. Çünki ruslardan qabaq bizim aramızda əsir rəiyyət(krepostnoy) flən yox idi. zətən rəiyyət, bəy belə yox idi. Əqəllən, bu halda istemal olunan mənaları da yox idi. polojeniya isə vremennaya və ya müvəqqəti əlaqə deyilən rəiyyətlərin öhdələrinə bəzi məcburi təkalif qoyulmaqla rəiyyət takımının övzasını daha ağırlaşdırdı ”.

1. “ İrşad ” qəzetinin 1906-cı il 58, 62, 63, 65, 86, 100, 108, 129, 143 və s. nömrələrində “ Məişətimizə dair ” sərəlvəsi ilə çap olunan məqalələr nəzərdə tutulur. Onların bir qismi kitaba daxil edilmişdir.

2. Abbasquluğa Bakıxanovun (1794-1847) “ Təbriz əhlinə xitab ” şeirindəndir.

برون رفتم از ننگ ترکان که دیدم 3
جهان در هم افتاده چون موی زنگی

3. T ə r c ü m ə s i: Türklərin arından qaçdım,(çünki) gördüm ki, dünya zəncinin tükü kimi dolaşıbdır.

4."Bax" rədifi ilə verilən parçalar Zakirin M. F. axundova yazdığı mənzum məktubdandır. Bax: Q. Z a k i r. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1957, səh.279-282. Məqalədə verilmiş nümunələrlə "Seçilmiş əsərlər"dəki mətn arasında bəzi fərqlər vardır ki, onlardan bir qismini aşağıda veririk:

- 1) Yalvarıb, yapışıb oturdu çömlək.
səh.281.
- 2) Qudurmuş it kimi tutar dörd yanın.
səh.281.
- 3) Özlərinin deyil qızı, övrəti.
səh.282.

5) Bu beyt Q. Zakirin tərkibbəndlərindən götürülmüşdür. Bax: Q. Z a k i r. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1957, səh.203. Həmin beyt "Seçilmiş əsərlər"də və "M."-də(I c., II hissə, səh.285) belə verilmişdir:

Divan demə, hərgiz buna kim, afəti-candır,
Mən söyləmədim, hola ki, məşhuri-cahandır.

6). Bu beyt S. Ə. Şirvaninin "Öyüd" adlı şeirindən götürülmüşdür. Bax: S. Ə. Ş i r v a n i. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 1950, səh. 105.

MİLLİ BAYRAM

"Tərəqqi" qəzeti, 3 dekabr 1908, № 117. Məqalə "Məişətimizə dair" ümumi başlığı altında çap olunmuşdur.

GÜRCÜ ŞAİRİ AKAKİ SERETELİ YUBİLEYİNƏ DAİR

"Tərəqqi" qəzeti, 8,12, dekabr 1908, №№ 121, 125. Məqalə A.Seretelinin ədəbi fəaliyyətinin 50-illik yubileyi münasibəti ilə yazılmışdır.

1. "Tərəqqi" qəzetinin 3 dekabr 1908-ci il tarixli 117-ci nömrəsində "Milli bayram" sərlövhəsi ilə çap olunmuş məqalə nəzərdə tutulur. Məqalə kitaba daxil edilmişdir.
2. S a ç x e r i – Orjinalda "Saçxuri" şəklində yazılmışdır. Gürcüstanın Yuxarı İmeretiya hissəsindəndir. Seretelinin vətənidir.
3. Məqalədə yanlış olaraq 9 iyul getmişdir.
4. "Droeba" – XIX əsrin 80-cı illərində nəşr olunan gürcü qəzetidir.

5. خدای لم یزال جا نبه

5. T ə r c ü m ə s i: Zavala uğrammayan allahın tərəfinə.

6. A b d u l l b ə y A s i (1840-1875) – XIX əsrdə yaşamış Azərbaycan şairidir. Zakirin nəvəsidir. Azərbaycan və cığatay dillərində yazdığı şeirləri ilə öz dövründə şöhrət qazanmışdır. Məqalədə Asidən götürülən iki misra S. Ə. Şirvani və başqa Şirvan şairlərinin Asiyə yazdıqları:

İlahi, məscidə meyxanə dönsün,
Tökülsün badəsi, peymanə dönsün, -

misrası ilə başlanan tərcibəndə Asinin:

Əla ey saqi-yi- məqbuli-sadə
Yerit meyxanələrəcə cami-badə,-

beyti ilə başlanan cığatay dilində yazdığı cavab şeirindəndir. Bax: F.K ö ç ə r l i, "M.", II c, I hissə, səh. 154.

7. S. Ə. Şirvaninin Təbriz divanında bu beyt aşağıdakı şəkildə getmişdir:

Kimisi Kəbədə həqqi kimi deyir içrə görər;
Hərə bir növ gəzər, axtarar ol cananı.

Divan,

Təbriz, 1879, səh.113.

8. S. Ə. Çirvaninin "Müəllimlərə hörmət" şeirindəndir. Şairin əsərlərinin 1950-ci ilcanında həmin beyt aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

Demə bu kafər, ol müsəlmandır,
Hər kimin elmi var, o insandır.

S. Ə. Şirvani. Əsərləri, II cild, Bakı, 1950, səh. 43.

9. S o t n e D i d i a n i – XIII əsrdə yaşamış Minqrel knyazlarındandır. Monqol işğalçılarına qarşı mübarizədə qəhrəmanlıq göstərmiş tarixi şəxsiyyətdir.

10. K a r t a l i n i y a (Kartli)- bəzi qədim gürcü salnamələrində və bədii əsərlərdə bu ad Gürcüstanın bir rayonu mənasında deyil, bütün Gürcüstan mənasında işlənmişdir.

11. N o i n – Monqol padşahının titulusudur.

MƏİŞƏTİMİZƏ DAİR

F. Köçərlinin Azərbaycan xalqının həyat tərzinə, adət-ənənələrinə, təlim-tərbiyə, elm və maarif məsələlərinə həsr olunmuş məqalələrinin böyük bir qismi "Məişətimizə dair" adı altında çap olunmuşdur. Bunların bir qisminə ayrıca konkret sərəlvhələr də verilmişdir. Bu üç məqalə mövzucə əlaqədar olduğu üçün onları silsilə məqalələr kimi kitaba daxil etməyi lazım bildik. Məqalələrdə cəmiyyət hadisələrinə və tarixə münasibətdə yanlış fikirlərlə yanaşı ədəbi məsələlər haqqında maraqlı mülahizələr də vardır. Bəzi məqalələrdə cüzi ixtisarlar aparılmışdır. Məqalələr şərti olaraq sıralanmış və hər birinə ayrılıqda qeydlər verilmişdir. Məqalələrdən ancaq sonuncuya müəllif: "Müəllimlərimiz və onların halı" adını vermişdir.

کاروان رفت و تو در خواب و بیابان در پیش
کی روی ره ز که پرسى چه کنی چون باشی

Birinci məqalə. "Tərəqqi" qəzeti, 19 dekabr 1908, № 131.

1. T ə r c ü m ə s i : Karvan getdi, sən yatmısan, qarşıda biyaban var.

Nə vaxt gedəcəksən, kimdən yolu öyrənəcəksən?

2. Ə h m ə d b ə y A ğ a y e v (1868-1939) – Bakıda rus dilində nəşr olunan "Kaspi" (1883 – 1917) qəzetində redaktor və əməkdaş kimi uzun müddət çalışmış, orada siyasi-ictimai mövzularda publisist məqalələr nəşr etdirmişdir. tipik burjua jurnalistinin qələmindən çıxan bu məqalələrdə köhnə cəmiyyətin bəzi ictimai qüsurlarından bəhs edilirdi. F. Köçərli həmin məqalələrə işarə edir.

3. Məşhur Azərbaycan şairi Nəbatinin "Nə mərizü, nə təbibəm, - hələ ləng, ləngləngəm" misrası ilə

başlanan şeirindən götürülmüşdür. S. Ə. Nəbatı, seçilmiş şeirləri, Bakı, 1958, səh. 109.

4. Üzeyir Hacıbəyov (1885 – 1948) – “Ordan-burdan” sərlovhəsi və “Filankəs” imzası ilə müxtəlif qəzetlərdə məqalələr nəşr etdirmişdir. F. Köçərli “Tərəqqi” qəzetində həmin sərlovhə altında çap olunmuş məqalələrdə müəllifin yumor və satira yolu ilə tənqidə tutduğu ictimai nöqsanları nəzərdə tutur.

İkinci məqalə. “Tərəqqi” qəzet, 28 dekabr 1908, № 137. Məqalə ixtisarla verilir.

5. Məqalədəki bütün mənzum parçalar S. Ə. Şirvaninin (1835-1888) “Qafqaz müsəlmanlarına xitab” adlı şeirindəndir. Seyid Əzim Şirvani. Şeirlər, II cild, Bakı, 1950, səh. 7-8. “Qeyrilər istəyir tərəqqiyi-tam” misrası şairin əsərlərinin 1950-ci il nəşrində “Qeyrilər etdilər tərəqqiyi-tam” şəklində getmişdir.

Üçüncü məqalə. “Tərəqqi” qəzeti, 5, 15, 19 fevral 1909, №№ 28, 36. 40. “Bir müəllim” imzası ilə nəşr edilmişdir. Bu imzanın F. Köçərliyə aid olmasını təsdiq edən dəlillər heç bir şübhə oyatmır. Məqalə birinci və ikinci məqalələrin davamıdır. Respublika əlyazmaları fondunda (Arx. 24, Q-3(83), 17949) saxlanılan sənəddə də həmin məqalənin F. Köçərliyə aid olduğu təsdiq edilir. “Məişətimizə dair” başlığı altında çap olunmuş bu məqaləyə müəllif mötərizə içərisində ikinci bir sərlovhə də verilmişdir: “Müəllimlərimiz və onların halı”.

6. S. Ə. Şirvaninin “Təlim-tərbiyə haqqında” adlı şeirindən bir parçadır.

S. Ə. Şirvani. Şeirləri, II cild, Bakı, 1950, səh. 12-13.

Kitabda aşağıdakı iki beyt verilməmişdir:

1) Elm evi oldu ol zaman bərbad
Ki, etdi rehlət xəlfeyi-Bağdad.

2) Bixəbər elmi-paki-hikmətdən,
Bisəmər cadəyi-şəriətdən.

“Neçə ətfali-müztər onda əsir” misrası ilə “Neçə ətfali-müflis onda əsir” şəklində getmişdir.

7. İ. D. Dellyanov (1818-1897)- 1882-1897-ci illərdə Rusiyada maarif naziri olmuş və maarif sahəsində bir sıra mühafizəkar tədbirlər görmüşdür.

8. F. Köçərli 1906-cı ildə “İrşad” qəzetində müəllimlərin vəziyyətinə dair çap etdirdiyi məqalələri nəzərdə tutur.

9. Pestalotsi, İohan Henrix (1746-1827)- İsveçrənin görkəmli demokrat pedaqoqlarındandır. Əməklə təhsili birlikdə aparmaq ideyasını irəli sürmüşdür. Lakin Pestalotsi tərbiyənin sinfi mahiyyətini başa düşməmiş və belə hesab etmişdir ki, onun məktəbi “kəndliləri çıxılmaz vəziyyətdən qurtaracaqdır”. onun pedaqoji nəzəriyyəsində formalist ünsürlər də vardır ki, bu da məktəb və təlim-tərbiyə işlərinə sonralar böyük ziyan vurmuşdur.

10. غم فرزند نان و جامه و قوت
باز دارد ز سیر در ملکوت
همه روز اتفاق میسازم
که بشب با خدای پردازم
شب که عقد نماز میبندم
چه خورد با مداد فرز ندم

10. Tərcüməsi: Övlad, çörək, paltar və azuqə dərdi, sənin aləmi-mələkütə seyr etməyinin qarşısını alar. Bütün günü çalışıram ki, gecələr allaha ibadət edim. Gecə ki, namazla məşğulam, bəs səhər çağı uşaqlarım nə yesin?

11. K o m e n s k i, J a n A m o s (1592-1670)- məşhur çex mütəfəkkiri və pedaqoqudur. pedaqogika elminin əsasını qoymuşdur. Dünyagörüşü etibarilə demokrat-humanist olub, orta əsr sxolastik təlim-tərbiyə üsulunu tənqid etmiş, təlim-tərbiyənin realist və demokratik əsaslar üzrə gələcək inkişaf yolunu göstərmişdir.
12. Q r a f T o l s t o y, D. A.(1823-1889)- çar Rusiyasının mürtəcə dövlət xadimidir. 1865-ci ildə sinoda ober-prokuror təyin edilmiş, 1866-1880-cı illər arasında isə bu vəzifəni ifa etməklə bərabər maarif naziri olmuşdur. D. A. Tolstoy 60-cı illərin mütərəqqi burjua islahatlarının əleyhinə çıxmış və 1871-1874-cü illərdə ibtidai və orta məktəblərdə əks-islahatlar keçirmişdir.

NIKOLAY VASİLYEVIÇ QOQOL

“Tərəqqi” qəzeti, 18, 19 mart 1909, №№ 57, 58. N.V. Qoqolun anadan olmasının yüzillik yubileyi münasibəti ilə çap olunmuşdur.

1. N. V. Qoqol 1809-cu il martın 20-də anadan olmuşdur.
2. F.Köçərli “Ölü canlar” əsərinin adını ayrı-ayrı yerlərdə dörd şəkildə tərcümə etmişdir: “Fövt olmuş nəflər”, “Ölmüş nəflər”, “Fövt olmuş nüfus”, “Ölmüş nüfus”. Bunların hamısı eyni əsərin - “ Ölü canlar”ın adıdır.

DÜNYADA BƏLA NƏDƏN TÖRƏYİR

“Tərəqqi” qəzeti, 26 mart 1909, № 63. “Məişətimizə dair” adı altında çap olunan məqalələr silsiləsindəndir.

1. L.N. Tolstoyun uşaqlar üçün yazdığı “Dünyada bəla nədən törəyir” adlı hekayəsi nəzərdə tutulur. В а х: Л. Н. Т о л с т о й. Полное собр. соч., yubiley nəşri, 21-ci cild, səh. 300-301.

HƏQIQİ GÖZƏLLİK VƏ HƏRƏKƏTSİZ NİSFİMİZ

“Tərəqqi” qəzeti, 26 aprel, 29 iyul, 4 avqust 1909, №№ 88, 169, 173.

“Məişətimizə dair” məqalələr silsiləsinə daxildir. Üç nömrədə çıxan bu məqalənin birincisi “Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz”. sonuncular isə “Hərəkətsiz hissəmiz” adları ilə çap olunmuşdur. Məqalələr şərti olaraq sıralanmış, birinci və ikinci məqalələrdə cüzi ixtisar aparılmışdır. Birinci məqalənin çapı ilə ikinci məqalənin çapı arasında üç aydan artıq bir vaxt keçdiyi üçün müəllif, oxuculara xatırlatmaq məqsədilə, ilk məqalədə qoyulan bəzi məsələləri sonrakı məqalədə təkrar etmişdir. Həmin əlavəni mətdən çıxarıb qeydlərdə verməyi lazım bildik:

Necə ki, fəlic azarına mübtəla olan bədənin illətli və azarvurmuş hissəsi salamat hissəsinə kömək əvəzinə zəhmət və əziyyət yetirir, ağırlıq edir, habelə də aləmi-islamda müsəlmanların bir nisfi ki, ibarət ola biçarə və ixtiyarsız arvadlardan, nisfi-digərinə böyük həml olub, onların pişrəftinə, mədəniyyət kəsb qılmağına mane olur... “İnnəmən nisau-şəqaiqür ricali” hədisindən anlaşılır ki, arvadlar kişilərin bir şaqqası və dilimidir, yəni arvad kişinin misli və nəzəri və yaxud nisfi-digəridir. Bundan məlum olur ki, ər, kişi təklikdə naqis bir vücuddur ki, onun kamala yetişməyi bağlıdır nisfi-

digəri məqamında olan arvadın vücuduna. Bunların hər ikisindən övlad törəyib nəsil əmələ gəlir.

“Bəqayi-insan, nəzmi-bəşər və nizami-dövrən” – bu iki şaqqaların birləşib bir cildi-vahidə girməsi mənutdur. Burası dürüst anlaşıldıqdan sonra arvadların vıqayeyi-hüquqları əmrində ehtimami-küllü göstərilməlidir ki, insaf və ədalətə güc olunmasın (“Tərəqqi” qəzeti, 26 aprel 1909, № 88).

1. Şəkil “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1909-cu il 14-cü nömrəsində çap olunmuşdur.

2. M. P. Vaqifin “Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm” misrası ilə başlayan qoşmasındandır. Bax: M o l l a P ə n a h V a q i f. Əsərləri, Bakı, 1960, səh.104.

3. M. P. Vaqifin “Görünür” rədifli qoşmasındandır. Bax: M o l l a P ə n a h V a q i f. Əsərləri, Bakı, 1960, səh.116.

4. “Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz” adı ilə çap olunmuş ilk məqalə nəzərdə tutulur (“Tərəqqi” qəzeti, 26 aprel, 1901, № 88). Müxtəsər şəkildə “Hərəkətsiz hissəmiz” adlandırılmışdır.

5 «انما النساء شقائق الرجال»

5. T ə r c ü m ə s i: qadınlar kişilərin bir hissəsidir.

6. F.Köçərlinin bəhs etdiyi “Bihəyalar” adlı felyetonu eyni ilə veririk:

“**Bihəyalar**”. İndi də İtaliyada xanımlar bihəyalığı başlayıblar. Bunlar cəmiyyətlər təşkil ediblər ki, hökumətdən azadlıq tələb etsinlər. qərribə burasıdır ki, İtaliyada bir övrət durub paltanı geyə ki, çıxıb bir yana getsin və əri soruşa ki, hara gedirsən, övrətin ixtiyarı var ki, cavab versin: “sənə nə dəxli var hara gedirəm”.

Guya bu azadlıq hələ azdır, indi başlayıblar bir az da artıq azadlıq istəməyə.

Bunu görə-görə bir para namusdan kasıb düşən cavanlarımız hələ deyirlər ki, gərək qızlarımızı oxudaq. Budur ha, bu da oxumağın nəticəsi”. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1909, № 29.

7. A b d u l l b ə y A s i (1840-1875)- klassik və aşiq şeiri üslubunda yazan Azərbaycan şairlərindəndir.

8. Mətnə İ. S. Turgenevin bu məşhur əsərinin adı yanlış olaraq “Atalar və babalar” şəklində getmişdir.

9. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1909-cu il 30-cu nömrəsində “Hələl” sərlövhəsi ilə çap olunmuş felyetonda Mirzə Abdullanın “Tərəqqi” qəzetinin 1909-cu il 19 iyul 160-cı nömrəsində çıxan “Yaralarımız” adlı məqaləsi incə yumor ilə tənqid edilir. Felyetonun müəllifi Lağlağı müsəlman qadınlarının ictimai həyatdakı fəaliyyətsizliyini, savadsızlıqlarını ört-basdır etməyin əleyhinə çıxır.

KÖÇƏRİLƏRİN ÖVZA VƏ ƏHVALI

“Tərəqqi” qəzeti, 1, 8, 14 sentyabr 1909, №№ 197, 103, 208. “Məişətimizə dair” məqalələr silsiləsindəndir.

1. K a z ı m a ğ a S a l i k (1781-1842) – XVIII əsrin sonları, XIX əsrin əvvəllərində yaşamış Vaqif ədəbi məktəbini davam etdirən şairlərdəndir.

2. M u s t a f a a ğ a A r i f (1775-?) – XVIII əsrin sonları, XIX əsrin əvvəllərində Vaqif ədəbi məktəbini davam etdirən şairlərdəndir. Bu parça onun “Ağlaram” rədifli şeirindən gətirilmişdir. F. Köçərli. “M.”, I c., I hissə, səh. 242.

3. Ə h m ə d b ə y C a v a n ş i r (1828-1903) – tarixçi və şairdir. “Qarabağ xanlığının siyasi tarixi” adlı kitabın müəllifidir. Ə. Cavanşir bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuş, rus ədəbiyyatından tərcümələr etmişdir.

“VƏTƏN DİLİ” DƏRSLİYİ HAQQINDA CƏNAB ŞİRVANSKİNİN RƏYİ MÜNASİBƏTİLƏ

(Redaksiyaya məktub)

Tiflisdə rus dilində çıxan “Zaqafqazye” qəzetində nəşr edilmişdir (2 aprel 1910, № 74).

Məqalə “müsəlmanlar arasında” (“ Среди мусульман”) ümumi başlığı altında çap olunmuşdur.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV

M. F. Axundovun anadan olmasının yüz illiyi münasibəti ilə yazılmış bu əsər 1911-ci ildə Tiflisdə “Kultura” mətbəəsində kitabça şəklində çap olunmuşdur. Kitabın titullar sahifəsində yazılmışdır: “Mirzə Fətəli Axundov həzrətlərinin təvəllüdündən yüz il mirur etmək münasibəti ilə yazılmış risaləyi-yadigarandır”. İnqilaba qədər M. F. Axundov haqqında yazılmış ilk qiymətli tədqiqat əsəridir. 1911-ci ilin dekabrında Tiflisdə M. F. Axundovun anadan olmasının yüz illik yubileyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqda Köçərli bu kitabın əsasında məruzə etmişdir.

1. F. Köçərlidə və 1911-ci ilə qədərki dövrü mətbuatda M. F. Axundova həsr edilmiş məqalələrdə yanlış olaraq ədibin anadan olması ili əksər hallarda 1811-ci il göstərilmişdir. Lakin Axundovun özünün yazdığı və ilk dəfə “Kəşkül” qəzetinin 1887-ci il nömrələrində (№ № 43, 44, 45) çap edilən “Tərcümeyi-hal” da təvəllüd ili 1812-ci il qeyd olunmuşdur. Bu səhvi Köçərli sonrakı tədqiqatında islah etmişdir. B a x : “M.”, I c., II hissə, səh. 470).

2. Burjua jurnalisti Əlimərdanbəy Topçubaşovun “Kaspi” qəzetində çap etdirdiyi “İlk Azərbaycan dramaturqu” adlı

məqaləsində də M.F. Axundovun anadan olduğu il 1911-ci il göstərilir (26 oktyabr 1903, № 230). F. Köçərli: “Əlimərdanbəy Topçubaşov cənablarına verdiyi məlumatla biz yazdığımız müvafiq gəlir”, - dedikdə həmin məqalədə M. F. Axundovun təvəllüd ilinin 1911-ci il yazılmasına işarə edir.

3. F r i d r i x B o d e n ş t e d t (1819 – 1892) – alman naşiri və mütərcimidir.

4. Yeni stillə 9 martda.

5. M. F. Axundovun “Tərcümeyi -hal”ı “Ədəbiyyat qəzeti” nin 1938-ci il 7 mart nömrəsində tam şəkildə çap olunmuşdur.

6. Ş e y x B ə h a y i (Məhəmməd Bəhaəddin amili) (? – 1630) – I Şah Abbasın (1570 – 1628) zamanında yaşamış şiə ruhanilərindəndir. “Bəhayi” təxəllüsü ilə dini mahiyyətdə şeirlər yazmışdır. “Cameyi – Abbas”, “Hədəsi-ərbəin ” kimi mürtəce dini kitabların müəllifidir.

7. “Aldanmış kəvakib” ilk dəfə M. F. Axundovun özü tərəfindən rus dilinə tərcümə olunub, “Kavkaz” qəzetində (1864, № № 25, 27, 30, 31) çap olunmuşdur.

8. M i x a i l N i k o l a y e v i ç - İmperator II Aleksandrın kiçik qardaşdır. 1862 -1882-ci illərdə Qafqaz canişini olmuşdur.

9. F u a d p a ş a – Türkiyənin dövlət xadimlərindəndir. M. F. Axundovun əlifba layihəsi Türkiyədə müzakirə ediləndə o əvvəlcə bi islahatı təqdir etmiş, baş nazir olduqdan sonra Axundova kömək etməkdən boyun qaçırmışdır.

10. Kitabda imla xatası olaraq “mühüm” getmişdir. “M.”-də cümlənin həmin yerində “fəhm” sözü yazılmışdır. (I c., II hissə, səh. 474).

11. M i r z ə H ü s e y n x a n – XIX əsrin 50-ci illərində İranın Tiflis şəhərində baş konsulu olmuş, sonralar Fransada İran səfərxanasında çalışmışdır. Tiflisdə çalışdığı illərdə M. F. Axundovla yaxınlıq etmişsə də, sonradan onun əleyhdarlarından biri olmuşdur.

12. Ə l i S u a v i (1838 – 1878) – XIX əsrin ikinci yarısında Türkiyənin qüvvətlənən tənzimat hərəkatının fəal iştirakçılarındandır. Ərəb əlifbasının islahatının tərəfdarlarından olmuş, özü də yeni əlifba layihəsi düzəltmişdir. Axundov bu layihəni bəyənməmiş və tənqid etmişdir. Bax: M.F. Axundov, əsərləri, III cild, Bakı, 1955, səh. 54-56.

13. M. F. Axundovun fars dilində yazdığı “Yeni əlifba haqqında mənzumə” nəzərdə tutulur. F. Köçərli həmin mənzuməni cüzi ixtisarla bu məqalədə vermişdir.

14. M. F. Axundovun Şahzadə Cəlaləddin Mirzəyə fars dilində yazdığı 29 iyul 1871-ci il tarixli məktubundandır. Həmin sitatın kitabda gedən tərcüməsi M. F. Axundovun əsərlərindən götürülmüşdür. (Bax: M. F. Axundov. Əsərləri, III c., Bakı, 1955, səh. 177-178).

15. Yeni əlifba haqqında mənzumə fars dilində yazılmışdır. Şeyrin mətnində gedən sətri tərcüməsi M. F. Axundovun əsərlərindən götürülmüşdür. (Bax: M. F. Axundov, Əsərləri, I cild. Bakı, 1958, səh. 398-401).

16 چوشاعر بر نجد بگوید هجا
بماند هجا تا قیامت بجا.

16. Tərcüməsi: Şair incisə həcv deyər,
Həcv isə qiyamətə kimi qalar.

17. Bu sitata M. F. Axundovun 1859-cu ildə Tiflisdə çıxmış “təmsilat”ına yazdığı müqəddimədən götürülmüşdür. Əsərlərinə “Fihristi-kitab” adı ilə daxil edilmiş məqalə ilə bu kitabda ki mətn arasında bəzi fərqlər vardır.

18. “Hacı Qara” komediyasından gətirilən sitatlara müəllif sərbəst yanaşmış və cüzi dəyişikliklər etmişdir. Biz kitabda olduğu kimi verdik.

19 خانمانی که تو باشی محرم
وای بر سیرت آن اهل حرم

19. Tərcüməsi: Bir ailəyə ki, sən mərhəm olasan,
Vay o ailə üzvlərinin halına.

20. F. Köçərlinin əldə edə bilmədiyi “Risaleyi-irad” və “İradi-Mirzə Fətəli bəruznaməyi-İran” adlanan hər iki tənqidi məqalə M. F. Axundovun arxivi ilə birlikdə Respublika Əlyazmaları fonduna verilmişdir. Məqalələr “Tənqid risaləsi” və “Yüksək İranda “Millət” qəzeti münşisinə” adları ilə M. F. Axundovun əsərlərinə daxil edilmişdir.

21. Ə Haqverdiyevin 1911-ci ildə M. F. Axundovun anadan olmasının yüz illiyi münasibəti ilə yazdığı “Xəyalət” pyesi nəzərdə tutulur.

[SABİR HAQQINDA]

“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 22 may, 1911, № 19. F. Köçərlinin “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaksiyasına göndərdiyi bu məktub: “Bəradərim Cəlildən çap olunmağını iltimas edirəm” başlığı ilə çap olunmuşdur.

VƏFATI - ŞAİR

“Məlumat” qəzeti, 3 avqust 1911, №29. Böyük inqilabçı şair Sabirin (1862-1911) ölümü münasibəti ilə yazılmışdır. F. Köçərli şairin ölümündən Borjomi yaylağında etdiyi zaman xəbər tutmuş, geniş məqalə yazmaq imkanına malik olmadığı üçün öz təəssüratını bildirməklə kifayətlənmişdir. Məktub “Sabirin həqiqi dostu Firidun Köçərli” imzası ilə çap olunmuşdur.

Redaksiya məktubu belə bir qeyd ilə çap etmişdir: “Qafqazıyanın üdəbayi-müqtədirindən ədəbi-fazil Firidunbəy Köçərli həzrətlərinin mərhum şair sabir haqqında bəyani-təziyətlə idarəmizə irsal buyurduqları məktub”

1. “Məlumat” (1911) – Bakıda nəşr edilən qəzetdir.
2. – Quran ayəsidir.

2. انالله و اناليه را جعون

Tərcümesi: Bizi allah yaratmış və ona da qayıdırıq.

HƏYATA DƏVƏT
(Səh. 279)

“Haqq yolu” jurnalı, 14 dekabr 1911, № 1.

1. سالکان راه حقیقت

1. Tərcümesi: Həqiqət yolunun yolçuları.

2. ليس لنا نسان الا ماسعى

2. Tərcümesi: İnsan üçün onun əməllərindən başqa bir şey qalmayacaqdır.

REDAKSİYAYA MƏKTUB

Tiflisdə rus dilində çıxan “Тифлисский листок” qəzetində nəşr edilmişdir (29 mart 1912, № 72).

1. S u n d u k y a n (Sundukyans) Q a b r i e l M k r t i ç e v i ç (1825-1912) – görkəmli erməni yazıçısı, milli realist dramaturgiyanın banisidir. Tiflisdə doğulmuş və orada yaşamışdır. “Xatabala” (1866), “Daha bir qurban” (1869), “Pepo” (1870), “Dağılan tifaq” (1883) və bu kimi pyeslərində feodalizmin süqutunu, feodal-patriarxal həyatın mənmfiliklərini təsvir və tənqid etmişdir.

2. Q ə n i z a d ə S.M. “Axşam səbri xeyir olar” (iki məclisdə komediya. Q.Sundukyandan təbdil). Bakı, 1912.

YAKOV SEMYONOVİÇ QOQEBAŞVİLİ

Bakıda rus dilində çıxan "Kaspi" qəzetində nəşr olunmuşdur (26 iyun 1912, № 143).

1. Q o q e b a ş v i l i Y a k o v S e m y o n o v i ç (1840-1912)-məşhur gürcü demokrat pedaqoqdur. Gürcüstanda inqilabi-demokratik hərəkatın başçılarından olmuş, Belinski, Dobrolyubov, Gertsen, Çernuşevski kimi inqilabçı-demokratların görüşlərini yaymışdır. Bir sıra məşhur dərslərlərin müəllifidir. Qoqebaşvili, eyni zamanda, Gürcüstanda uşaq ədəbiyyatının banilərindən sayılır.

2. K i r i l l K o n s t a n t i n (827-869) – slavyan maarifçisidir. 863-cü ildən qardaşı Mefodiya ilə birlikdə xristianlığın yayılmasında fəal çalışmış, dini kitabları slavyan dilinə tərcümə etmiş, slavyan əlifbasının əsasını qoymuşdur.

3. M e f o d i y (815-885) – görkəmli slavyan maarifçisidir. Xristian dininin yayılmasında fəaliyyət göstərmiş, qədim slavyan ədəbi dilinin yaranmasına kömək etmişdir.

SOLTAN MƏCİD QƏNİZADƏ

"Məktəb" jurnalı, 14 dekabr 1912, № 21, səh. 327-330.

ANA DİLİ

"Molla Nəsrəddin" jurnalı, 16 sentyabr, 12 oktyabr 1913, №№ 22,23. F. Köçərlinin bu məqaləsi o zaman geniş mübahisə və müzakirəyə səbəb olmuş, Azərbaycan ədəbi dilinin təmizliyi, ümumxalq dilinə yaxınlaşması uğrunda mühüm rol oynamışdır. "Molla Nəsrəddin" jurnalının ədəbi sahəsində apardığı siyasətin bəzi əsas məsələləri bu məqalədə aydın şəkildə işıqlandırılmışdır.

1. Y a f ə s – qədim rəvayətlərə görə, Nuhun üç oğlundan biridir. Onun adı dilçilər tərəfindən bir müddət şərti

olaraq, bir qrup dil mənasında işlənmişdir. Ş. Saminin "Qamusil-elam"da yazdığına görə, Yafəsin türk-monqol tayfalarının ulu babası olmaları haqqında rəvayətlər də vardır.

2. U ş i n s k i K. D.(1824-1870) – böyük rus pedaqoqudur. Rusiyada pedaqogika elminin əsasını qoymuşdur. Onun tərtib etdiyi əlifba kitabı ilə on milyonlarla rus məktəblisi təhsil almışdır. Uşinski pedaqogika elminə dair məqalələr yazmış, "Ana dili", "Uşaq aləmi və müntəxəbat" kimi məşhur dərslərlər tərtib etmişdir.

3. V o l p u k – 1879 – cu ildə Şleyer tərəfindən düzəldilmiş süni beynəlxalq dildir. Həmin söz anlaşılmaz, qarmaqarışq dil mənasında da işlənir.

4. Ə l i b ə y H ü s e y z a d ə (1864-1940) – burjua jurnalisti və yazıçısıdır. "Həyat" (1905-1906) qəzeti və "Füyuzat" (1906-1907) jurnalı kimi mətbuat orqanlarının redaktoru olmuşdur. Ə. Hüseynzadə əsərlərində sinfi sülh, pantürkizm kimi fikirlər təbliğ edir, həm də Azərbaycan dilini osmanlılaşdırmaq tərəfdarı kimi çıxış edirdi ki, bu o zaman bütün demokratik yazıçı və jurnalistlərin qəti etirazına səbəb olmuşdur.

5. T a l e y r a n Ş. M. (1754-1838) – fransız diplomatıdır. Napoleon Bonapartın hakimiyyəti illərində xarici işlər naziri olmuşdur.

6. B a x : M. M. "dil məsələsi yaxud Altun qələmə cavab", "Şəlalə" jurnalı, 1913, №№ 21,22. Məqalə "Qafqasiya lisan və şivəsi ilə kitabət" ümumi başlığı altında çap olunmuşdur. Məqalənin sonunda Altun qələm müəllim M. M.-ə cavab vermişdir. O, məqalə müəllifinin Azərbaycan ədəbi dilini ərəb, fars, və osmanlı sözlərindən təmizləmək, saflaşdırmaq üçün irəli sürdüyü fikirləri çox əsassız tənqid edir. F. Köçərli: "Altun qələminə ona yazdığı cavab bizə bir az gülünc gəldi" dedikdə, bu cavabın qeyri-elmiliyinə, yanlış və zərərli mülahizələrlə dolu olmasına işarə edir.

**DOST VƏ MÜƏLLİM
N. O. LOMOURİNİN XATİRƏSİ**

Bakıda rus dilində çıxan "Kaspi" qəzetində nəşr olunmuşdur (22 aprel 1915, № 88).

1. **Nikolay İosifoviç (Osifoviç) Lomouri** (1852-1915) – görkəmli

gürcü yazıçısı və pedaqoqudur. Gürcü ictimai və ədəbi-bədii fikri tarixində mühüm yer tutan xalqçılar cərəyanına mənsub olmuş, kəndlilərin həyat və məişətini əks etdirən hekayələr yazmışdır. N. İ. Lomouri rus inqilabçı-demokratlarının əsərləri ilə yaxından tanış idi. O, təlim-tərbiyə işlərində dönüş yaratmağa çalışıb, köhnə tədris üsullarına qarşı mübarizə aparırdı.

2. **Vaja Pşavela** (əsl adı Luka Razikaşvili) (1861-1915) - gürcü şairidir.

1880 - cı illərdə yaradıcılığa başlayıb, gürcü dağlılarının həyatından əsərlər yazmışdır. İnsan azadlığı, onun faciəli həyatı, burjua cəmiyyətinin rəzalətləri Vaja

Pşavelanın poeziyasının əhatə etdiyi əsas məsələlər idi.

3. **Baçana Razkaşvili** – yeni dövr gürcü ədəbiyyatının qabaqcıl nümayəndələrindəndir. Vaja Pşavelanın qardaşıdır.

L Ü Ğ Ə T

A

A b d a r – tərəvətli, təzə; gözəl, parlaq; mənalı

A v d ü ğ – ayran

A d a b – qaydalar; ənənələr.

A z i m – bir yerə hərəkət edən, yola düşə; bir iş görmək istəyən.

A z i m o l m a q – yola düşmək.

A k s ı z – maliyyə müvəkkili.

A l – hiylə.

A l i ş a n – şöhrət sahibi.

A m a l - əməllər, arzular.

A r ə s t ə - bəzənmiş, hazırlanmış.

A r i – boş, xali; çıpaq.

A s a r - əsərlər; yadigarlar.

A f a q – üfüqlər; yer üzü.

A f ə t – bəla, fəlakət; gözəl.

B

B a v ə r – inam, etimad.

B a d i – sərsər – şiddətli yel; külək.

B a z x a s t – tihmət, danlaq; sorğu-sual.

B a i n h ə m ə - bununla belə, bütün bunlara baxmayaraq.

B a y – bəy.

B a l – qanad.

B a n g – səs-küy, qışqırıq, qalmağal; fəryad.

B a r v ə r – barverən.

B a t i l – boş, bihudə; düz olmayan, həqiqətə müğayir.

B e y t ü s s ə f a – səfa evi.

B e s y a r – çox, çoxlu; olduqca.

B e h c ə t – şadlıq, sevinc; gözəllik, zəriflik.

B e h c ət s ər a – şadlıq evi.
 B ə q a – daimi, əbədi; olduğu halda qalma.
 B ə d – pis.
 B ə d – sonra
 B ə d f ər c a m – axırı fəna, sonu pis.
 B ə z m – kef məclisi, eyş-işrət yığıncağı.
 B ə l ə d i y y a t – bələdçilik.
 B ə i d – uzaq, iraq; təəccüblü.
 B ə l i y y a t – bəlalər.
 B ə n d – bağlama, rəbt, qeyd; düyüm.
 B ə n i – a d ə m – insan övladı, insan.
 B ər i – azad, ari; qurtuluş.
 B ə s i r ü l – v ü c u d – vücudu görünən.
 B ə s t – açma, döşəmə, sərmə, yayma; genişləndirmə.
 B ə s t ər – yataq.
 B ət a l ət – tənbellik, avaralıq, işsizlik.
 B ə h r – dəniz, dərya.
 B ə h r ə – pay, qismət; hissə.
 B ə h r m ə n d – qisməti olan, fayda götürən.
 B ə ş a r ət – şad xəbər, müjdə.
 B ə ş a ş ət – şadlıq, sevinc.
 B ə ş i r – xoş xəbər gətirən, müjdə yetirən.
 B i d a d – ədalətsizlik; zülm, sitəm.
 B i d a r – oyaq, ayıq, sayıq.
 B i n ə z i r – misilsiz.
 B i p a y a n – sonsuz, hədsiz.
 B i r u z – meydana çıxma, zühur.
 B i x – kök; başlanğıc; bünövrə.
 B u y – qoxu, rayihə.
 B ü q ə – yerin səthi; qitə; yer. şəhər, ölkə.
 B ü ğ z – ədavət, nifrət, gözü götürməmə.
 B ü s a t – fərş, döşənəcək; qonaqlıq; təntənə.
 B ü r h a n – dəlil, sübut.
 B ü x l – xəsislik; paxıllıq.

V

V a q i ə – hadisə, qəziyyə, əhvalat; yuxu, rəya.
 V a z e h – aydın, açıq, aşkar.
 V a z e – əsasını qoyan, təsis edən; vəz edən; imza sahibi.
 V a s e – geniş; açıq.
 V ə b a l – günah, təqsir.
 V ə q – vüqar, təmkin, heysiyyət; əhəmiyyət, lüzum.
 V ə z – atma, buraxma; müəyyən etmə; təsis etmə, icad etmə; təklif etmə;
     vəziyyət.
 V ə l i – sahib; müqəddəs.
 V ə l i y y ü l – n e m ə t – nemət sahibi; xeyirxah.
 V ə s v ə s ə – şübhə, tərəddüd; təhrik; qorxu.
 V ə s f – tərif, öymə, mədh etmə.
 V ə c i h – gözəl, lətif; layiq.
 V i q a y ə – mühafizə; himayə.
 V i z r – günah, təqsir.
 V i l a – vilayət.
 V o l a p u k – süni dil.
 V ü s l ət – qovuşma, yaxınlaşma; dostluq; əlaqə.
 V ü f u r – çoxluq, bolluq.

Q

Q a i l – söyləyən, deyən; razı olan.
 Q a l i y ə – müşk ilə ənbər qarışığından ibarət ətirli yağ,
 məcazi mənası; qara
 Q a s i r – qısa; qüsurlu, naqis.
 Q ə b i h – çirkin, eybəcər; pis.
 Q ə d ə k – güllü bez; qalın kətan; parça.
 Q ə l ə n d ər – dərviş.
 Q ə n i – dövlətli, varlı, zəngin.
 Q ər y ə – kənd.
 Q ə s ə m – and.
 Q i l a d ə – boyunbağı, gərdənlik.

Q u r a b – qarğa.
 Q ü l l a b i – qəlp işlər görən, saxtakar.
 Q ü s l – yuyunmaq.
 Q ü t t a ü t – t ə r i q – yolkəsənlər, quldurlar.
 Q ü f r a n – əfv edilmə, mərhəmət; günahları bağışlama.

D

D a v ə r – hökmdar, hakim, vəzir, vali.
 D a n a – bilici, alim, məlumatlı.
 D a n i ş m ə n d – alim, müdrik, elmlı.
 D a r – ev, mənzil.
 D a r a – malik olan; sahib olan; aşına.
 D e h q a n – kəndli.
 D ə ğ d ə ğ ə – qorxu, təhlükə.
 D ə l a i l – dəlillər.
 D ə n a ə t – alçaqlıq, rəzalət.
 D ə r g a h – həyət qapısı; dəhliz; saray.
 D ə r g u ş – sırğa.
 D ə r u n i – daxili.
 D ə s t a v i z – töhfə; bəhanə; sənəd.
 D ə s t u r – qayda-qanun; təlimat, icazə, izn, müsaidə.
 D ə s t u r ü l ə m ə l – təlimat.
 D ə f ə t ə n – birdən, dərhal, qəflətən.
 D ə h r – dövr, zamanə.
 D ə ş t – səhra, çöl.
 D i d ə – göz.
 D i k – qazan.
 D i ğ ə r g u n – başqa cür, dəyişilmiş; pozulmuş.
 D i l a v i z – dilbər, ürəyi cəlb edən.
 D i l a z ü r d ə n – incitmək, qəlbə dəymək.
 D i l f r i b – məftunedici, könülalan.
 D i m a q – beyin; məğrurluq; xahiş, meyl.
 D i r i ğ a – heyf, əfsus.

D r a q o m a n – tərcüməçi; siyasi dilmanc.
 D r u ğ – yalan.
 D u ğ – ayran.
 D u d m a n – nəsl; ailə; sülalə.
 D u n – alçaq.
 D u r – uzaq, iraq.
 D u ş – dünən, ötən gün; çiyin.

E

E z a z – hörmət.
 E z a z i – hörmətli.
 E y ş – şən yaşayış; zövq-səfa.
 E m a l – vücuda gətirmə; işlətmə.
 E r a b – samitlər; hal(qrammatik kateqoriya); fleksiyalar
 vasitəsilə formullar
 düzəltmək.
 E h t i d a – doğru yola getmə.
 E h t i m a m – işə diqqətlə yanaşma, səy, çalışma;
 qeyrət.

Ə

Ə b – ata.
 Ə b n a – oğullar.
 Ə v t a n – vətənlər, yurdlar.
 Ə q v a l – sözlər; söhbətlər.
 Ə q v a m – qövmlər, tayfalar, xalqlar.
 Ə q d – əlaqə, ittifaq, birləşmə; kəbin; müqavilə.
 Ə q ə l l – ən kiçik, ən az.
 Ə ğ n i y a – varlılar.
 Ə d ə m – yoxluq.
 Ə d ə m i – m ü v a f i q ə t – rəy müxtəlifliyi;
 uyğunsuzluq.
 Ə d i d ə – çox, çoxlu.
 Ə d n a – alçaq, nanəcib.

Ə z ə m - ən böyük.
 Ə z i m - böyük, ulu.
 Ə z m - məqsəd, məram; qəti qərar.
 Ə k n a f - tərəf; cəhət; ətraf; əyalət.
 Ə l a - yüksək; gözəl.
 Ə l a m a t - əlamətlər.
 Ə l a n - haman saat, indi, hazırda; hələ.
 Ə l b i s ə - libas, geyim, paltar.
 Ə l q a b - ləqəblər.
 Ə l e y h - ona; onun üstündə.
 Ə l e y h i r r ə h m ə - rəhmətlik; ona rəhmət olsun.
 Ə l s i n ə - lisanlar, dillər.
 Ə l h a n - avazlar, ahənglər; nəğmələr.
 Ə l h ə q - həqiqətən.
 Ə m a l - işlər, əməllər.
 Ə m i n - qorxusuz, qorxmaz; şübhə etməyən; vəfalı.
 Ə m i r - rəis, başçı.
 Ə m i r i - k a r d a n - sərkərdə; işbilən; başçı, rəhbər.
 Ə m m a r ə - insanı pisliklərə məcbur edən meyl.
 Ə m n - əminlik; rahatlıq, istirahət.
 Ə n a - yorğunluq, zəhmət, məşəqqət; ağır iş.
 Ə n a m - bəxşiş, hədiyyə.
 Ə n a s i r - ünsürlər.
 Ə n a s i r ə - quru ətir, bitkilərdən hasil edilən qoxulu maddə.
 Ə n v a - növlər, çeşidlər.
 Ə n d ə k - azacıq, az.
 Ə n d i ş ə - fikir, xəyal.
 Ə n d u h - qəm, qüssə, kədər.
 Ə r ğ u v a n - al qırmızı.
 Ə r u s - gəlin.
 Ə r ş - göy, səma; göyün ən yüksək qatı.
 Ə s a k i r - əsgərlər.
 Ə s a m i - adlar.

Ə s ə l - bal.
 Ə t a - bəxşiş; bağışlama, vermə.
 Ə t v a r - hərəkətlər, hallar.
 Ə t i y y ə - bəxşiş.
 Ə t i m ə - təamlar, yeməklər.
 Ə t f a l - uşaqlar.
 Ə f a l - işlər, əməllər.
 Ə f z ə l - ən yüksək, əla; üstün.
 Ə f z u n - çox artıq.
 Ə f r a d - fərdlər, adamlar.
 Ə f s ü r d ə - solğun; kədərli, qəmgin.
 Ə f x ə m - ali, çox böyük.
 Ə h i b b a - dostlar; istəklilər.
 Ə h l i y y ə t - iqtidar, ləyaqət.
 Ə c ə l ə - sürət, tezlik.
 Ə c z - acizlik, iqtidarsızlıq.
 Ə c i b ə - qəribə, heyrətli.
 Ə c n a s - cinslər; əşya; növ.
 Ə ş r a r - oğrular, quldurlar; xalqa ziyan verən pis adamlar.
 Ə ş r a f - əyan, zadəganlar.
 Ə ş r ə f - ən şərəfli; əziz.

Z

Z a i q ə - dadma duyğusu.
 Z a i l - yox olan, gözdən itən; batan.
 Z a l - qocaman adam, yaşlı adam; qarı.
 Z a t i - xüsusi, şəxsi; təbii.
 Z ə b u n - aciz, zəif, gücsüz.
 Z ə v i - sahiblər, maliklər.
 Z ə v i y y ü l - e h t i r a m - ehtiram sahibləri.
 Z ə d ə n - vurmaq.

Zəllə - səhv, yanılma; sahibsiz, məhəlsiz heyvan;
yolundan azmış.
Zəmi - bəyənilməmiş, nöqsanlı, məzəmmət olunan.
Zəmi - pis iş, pis hərəkət; cinayət.
Zəmir - ürək, vicdan; məram. niyyət; ağıl, fikir, düşüncə;
sirr.
Zəmm - məzəmmət, danlaq; söyüş, həcv, birləşdirmə;
daxil etmə.
Zəxirə - azuqə; məhsul ehtiyatı, xəzinə.
Zəxm - yara.
Zəhi - nə gözəl, nə yaxşı.
Zəhrə - zəhərə bulaşmış, zəhərli.
Zibə - gözəl, yaraşıqlı, bəzəkli.
Zil - zəng; boş, mənasız söhbət.
Zir - alt.
Ziraət - əkinçilik; əkin.
Zülehtram - ehtiram sahibi.

İ

İqab - əzab, cəza; haqq, maddə.
İqamət - bir yerdə yaşama, sakin olma.
İqdam - başlama; səylə çalışma.
İğvə - azdırma, yoldan çıxarma, tovlama.
İğfal - aldatma, yanlış fikrə salma.
İzdyad - çoxalma, artma; çoxaltma.
İktisab - qazanmaq, əldə etmək.
İlla - yoxsa. əks halda; başqa; yox.
İltimas - yalvarma, təkidlə xahiş etmə.
İltica - sığınma, himayə istəmə, pənah gətirmə.
İlhah - israr, tənqə gətirmə, təkid; yalvarma.
İmə - işarə ilə anlatma. işarə.
İnkisar - qırılma, sınıma; qəlbi qırılma.
İnnə - labüd, mütləq.

İntiqal - köçürmə, daşıma.
İntxab - seçmə.
İradət - sadıqlıq, sədaqət, dostluq.
İraə - göstərmə, təqdim etmə.
İrz - namus, ismət; vicdan.
İrsal - göndərmə, yola salma.
İstimə - dinləmə, qulaq asma, eşitmə.
İstitaət - qüdrət, iqtidar.
İtab - danlama, töhmət, məzəmmət.
İttixaz - qəbul etmə, alma.
İftan - yoldan çıxarma, azdırma; şirnikdirmə; istək, arzu.
İcabət - qəbul, razılıq, bəyənmə.
İctima - toplanış, qurultay, yığıncaq.
İctinab - saqınma, çəkinmə, pəhriz.
İşrət - kef.
İştibah - şübhə etmə; səhv.
İştियाq - qızgın şövq, şiddətli həvəs.
İştihar - ad qazanma, məşhur olma, şöhrət.

Y

Yeksan - bir, bərabər, bir cür; həmişə.
Yekta - tək, bərabəri olmayan.
Yekçəşmili - gözü götürməmək.
Yəğmə - qarət.
Yənbəği - layiqincə.
Yöv - gün.
Yüm - uğur, xoş əlamət.
Yüsret - zənginlik; qolaylıq.

K

- K a m k a r – bəxtiyar, xoşbəxt.
 K a n – mädən.
 K a r d a n – məlumatlı, bilikli; təcrübəli, iş bilən, bacarıqlı.
 K ə v a k i b – ulduzlar.
 K ə m a – kimi, tək, qədər; necə ki; olduğu kimi.
 k ə m a y ə n b ə ğ i – lazımınca, lazımı qədər, layiq olduğu kimi.
 K ə m a f i l v a q e – həqiqətdə olduğu kimi.
 K ə r a h ə t – xoşlanmama, nifrət.
 K ə r i m – alicənab, mərhəmətli; mərd; səxavətli.
 K ə s a l ə t – yorğunluq, süstlük, kefsizlik.
 K ə s r – qırma, pozma, xələl gətirmə.
 K ə f a f – ruzi, yemək; bolluq; rifah.
 K i z b – yalan, uydurma.
 K i n i ş t – kilsə.
 K i r a m – alicənablar, mərhəmətlilər.
 K i r d a r – iş, əməl; rəftar; peşə; xasiyyət; hərəkət.
 K ö v d ə n – qanacaqsız, sarsaq; yabı.
 K u s – böyük təbil.
 K u s i – r e h l ə t – ölüm zəngi.
 K u t a h – qısa.
 K u h – dağ.
 K u ş t i – görüş; güləşmə, təkbətək vuruşma.
 K ü d u r ə t – izzət, sıxıntı, kədər; xəcalət; acıq.
 K ü s t a x a n ə – arsızca, tərbiyəsizcəsinə.
 K ü s t a x l ı q – arsızlıq, tərbiyəsizlik.
 K ü f r – dinsizlik, allahsızlıq.

G

G e t e r a – qədim Yunanıstanda sərbəst həyat keçirən əxlaqsız qadınlara deyilirdi.

- G ə d a – dilənçi; yoxsul, fəqir.
 G ə r d ə n k ə ş a n – böyük; sərkərdə; məğrur adamlar.
 G ə r d i ş – gəzmək, gəzinti, seyr; dövr etmə, dolanma.
 G ə ş t – gəzinmə, seyr, səyahət.
 G ə ş t g ü z a r – səyahət, dolaşma, gəzinmə.
 G i r a m i – əziz, hörmətli; qiymətli.
 G i r y ə – aqlama, sızlama, inildəmə.
 G u n – növ, cür; təhər.
 G u ş – qulaq.
 G u ş a d ə – açıq, geniş.
 G u ş a d ə q ə l b – geniş ürəkli, qəlbiaçıq.
 G ü z ə r – keçmə; keçid. yol.
 G ü l f a m – gül rəngli, aşiq çəhrayı.
 G ü r u h – dəstə, izdiham, camaat; yağıncaq.

L

- L a y ə m u t – əbədi, ölməyən.
 L a f – g ə z a f – özünü öymə, basıb-kəsmə.
 L a ş ə k k – şübhəsiz; əlbəttə.
 L ə i m – simic, xəsis; alçaq.
 L i l l a h ü l h ə m d – allaha şükür.

M

- M a b e y n – arada, arasında, aralıq.
 M a e h t i y a c – ehtiyac, tələb, tələbat.
 M a ə d a – başqa, qeyri.
 M a l a m a l – lap dolu, ləbaləb.
 M a l – m ə v a ş – mal-qara.
 M a l i – m ə v ş i – gəzəri mal.
 M a s i v a – başqa, qeyri; istisna olaraq.
 M a ü n v a – başqa.
 M a h – ay.

M ə a ş – dirilik, yaşayış, həyat; yaşayış üçün vəsait.
 M ə b d ə – başlama, başlanğıc; əsas.
 M ə b u d – allah, ibadət olunan büt; pərəstişgah; məftunluq.
 M ə h b u t – mat qalmış.
 M ə v a – yurd, məskən, məqam, yer.
 M ə v ş i – mal, yük heyvanları, davar.
 M ə v ə d d ə t – sevgi, məhəbbət, dostluq.
 M ə q a l – danışiq, nitq; söz, kəlam; məsəl.
 m ə q ə r r – qərar edilən yer, qərargah, iqamətgah, məskən.
 M ə q t u l – öldürülmüş, qətl olunmuş.
 M ə ğ m u m – qəmli, kədərli.
 m ə ğ f u r – bağışlanmış, əfv edilmiş; mərhum, vəfat etmiş.
 M ə d i d – uzun, uzun sürən, sürəkli.
 M ə ə n – bərabər, birlikdə.
 M ə z b u r – yazılmış, qeyd olunmuş; irəlidə qeyd olunmuş.
 M ə z ə r r ə t – ziyən, zərər.
 m ə z k u r – zikr olunmuş, adı çəkilməmiş, deyilməmiş.
 M ə z u r – üzürlü, bağışlanmış.
 M ə z h ə r – zahir olma, təcəssüm etmə.
 M ə y u b – eyblənmiş, nöqsanlı.
 M ə k i d ə – hiylə, kələk; üz-üzə.
 M ə l a m ə t – danlaq, məzəmmət; təhqir; sərki.
 M ə l u l – təngə gəlmiş, bezikmiş; incik.
 M ə l u f – alışıq, ülfət etmiş.
 M ə l c ə – sığınacaq yer; yurd.
 M ə m a t – ölüm.
 M ə m z u c – qarışıq, qarışdırılmış.
 M ə m l ü v – dolu, doldurulmuş.
 M ə m u l – qayrılmış, hazırlanmış; əməl olunan.
 M ə n – qadağan etmə, rədd etmə; yol verməmə, mane olma.
 M ə n a l – əldə edilən; mal, dövlət.
 M ə n z i l ə – dərəcə, mərtəbə.
 M ə n i – mətanətli.
 M ə n i y y ə t – lovğalıq, xudpəsəndlik.

M ə n s u r – qalib, qalibiyyətli, yenilməz.
 M ə n u t – asılı.
 M ə r a r ə t – acılıq; kədər, qüssə.
 M ə r ğ u b – istənilən, arzu edilən, sevimli; bəyənilmiş.
 M ə r i z – xəstə.
 M ə s ə r r ə t – sevinc, şənlik.
 M ə s n ə d – dayaq; məqam, rütbə.
 M ə s u n – mühafizə altında olan; sağlam.
 M ə x d u m – xidmət olunan, hökmdar, ağa.
 M ə h f i l – dərnək; yığıncaq, məclis, yığıncaq yeri; cəm olmuş heyət.
 M ə h f u z – mühafizə olunan saxlanan; əzbərlənmiş; unudulmaz.
 M ə ş r u – şəriətə görə qanuni; icazə verilən.
 M i k n ə t – qüvvət, qüdrət, iqtidar; dövlət.
 M i ğ ü z ə r ə d – keçər.
 M i n v a l – surət, yol, tərz.
 M i s d a q – məşhur bir sözün həqiqətə müvafiq olduğunu göstərən hal; sübut, dəlil; uyğun olaraq; şahidlik; görə.
 M i s l – oxşar, bənzər; oxşama, bənzərlik.
 M ö v z u n – vəzni uyğun, ahəngdar.
 M ü a v i n ə t – yardım etmə, kömək etmə.
 M ü a m i l ə t – xalqla birlikdə görülən iş.
 m ü a ş i r ə t – birlikdə yaşamaq; davranış; xalqla birlikdə xoş keçinmək.
 M ü b ə d d ə l – dəyişdirilmiş, təbdil olunmuş.
 M ü b t ə d i – başlayan; şagird.
 M ü v a f i q ə t – uyğunluq.
 M ü q ə r r ə b – yaxın, yaxınlaşmış.
 M ü q ə t t i – kəsilmiş, ayrı.
 M ü q i m – sakin, oturan; sabit, daimi; bərk, möhkəm; qiymət qoyan.
 M ü q i r r – etiraf edən.
 M ü d ə b b i r – tədbirçi, hər işə çarə tapan.

Müdərris – dərslər verən, müəllim.
 Müəzzəz – əziz, izzət sahibi.
 Müəyyəd – qüvvət və mətanət verən, kömək edən.
 Müərrif – tanış edən, məlumat verən; təyin edən.
 Müəssir – təsir edən, əsəredici, təsirli.
 Müzəyyən – bəzənmiş.
 müztərr – məcbur olunan, çarəsiz; sıxışdırılan, təzyiqlənən.
 Mükəddər – kədərli.
 Mükərrəm – möhtərəm, hörmətə layiq, kəramətli.
 Mükərrər – təkrar edilmiş, ikinci dəfə; dəfələrlə.
 Mülaqat – görüşmə, birləşmə.
 Mülatifət – lütf etmək, nəvaziş etmək.
 Mülahizə – diqqətlə baxmaq; yaxşı düşünmək; görüş.
 Münəvvər – nurlu, işıqlı.
 Münəqqəş – şəkli çəkilməmiş, nəqş olunmuş.
 Münəzzəm – qaydaya, nizama salınmış.
 Münəkis – əksinə, tərsinə.
 Münsiq – nizama salınmış, tərtib olunmuş.
 Müntəxəb – seçilmiş, bəyənilmiş.
 Münhəsir – məhdud, mühasirə edilmiş.
 Münşi – yazıçı; katib.
 Müraciət – qayıtma; üz tutma.
 Mürəttib – tərtib edən, quran.
 Mürəffə – ehtiyacı təmin edilmiş, təmin olunmuş.
 Mürteki – haram iş görəni; rüşvət alan; müqəssir.
 Müsəvvət – samit.
 Müsəvvir – rəsm çəkən, rəssam.
 Müsəlsəl – zəncirvari, bir-birinə bağlı.
 Müsəmməm – qərar qəbul edən; qəbul olunmuş qərar.
 Müsənnif – kitab yazan, yazıçı; müəllif.
 Müsinn – yaşlı, sinnli.
 Müstəğrəq – dalmış, qərqlənmiş.
 Müstəmə – dinləyici, qulaq asan.

Müstəfid – istifadə edən, qazanan.
 Müstəhkəm – möhkəmləndirilmiş; təsdiq edilmiş.
 Müstəhsən – məqbul, gözəl, bəyənilmiş.
 Müstəcab – qəbul olunmuş.
 Müstəcmə – toplayan.
 Mütəvəffi – ölmüş, vəfat etmiş, mərhum.
 Mütəvəccəh – meyl göstərən, hüsn-rəğbət göstərən.
 Mütəəddid – bir neçə, çox.
 Mütəəlliq – əlaqədar, özünə aid; asılı, bağlı.
 mütəəllim – kədərli, ələmli, məhzun.
 Mütəəllim – elm oxuyan, şagird.
 mütəməddin – mədəni.
 Mütəməinn – rahatlanmış, şək və şübhədən çıxmış; başa düşmüş.
 Mütənəvvə – müxtəlif, cürbəcür, növbənöv.
 Mütənəkkir – maskalanmış, özünü tanıtdırmayan.
 Mütənəsiq – nizamlı, tərtib olunmuş.
 Mütənəffir – nifrət edən.
 Müttəsil – bitişik, yanaşı, yapışiq; fasiləsiz; daimi.
 Müttəhim – müqəssir.
 Müfariqət – ayrılma, ayrılıq.
 Müfid – ifadə edən; mənalı; faydalı; mütaliesindən istifadə olunan.
 Müfsid – fəsad törədən, fitnəkar.
 Müxtəlliş – şüur – şüuru pozulmuş, şüuru dağınıq.
 Müxtəss – məxsus, xas, xüsusi.
 Mühəyya – hazırlanmış, tədarük olunmuş.
 Mühəssənət – gözəl işlər, gözəl əməllər.
 Mühəssil – hasil edən, toplayan; tələbə.
 Mühil – hiyləgər, fırıldaqçı.
 Mühlik – həlakətdə, öldürücü.

N

- N a b – saf, xalis.
 N a b a l i ğ – yetişməmiş; həddi-bülüğa çatmamış.
 N a b u d – mövcud olmayan; yox olmuş.
 N a q i l – daşıyan; nağıl danışan, rəvayət edən.
 N a s – insanlar, xalq, el, camaat.
 N a f e – mənfəətli, faydalı.
 N a c i – azad olmuş, qurtulmuş, xilas olmuş.
 N a c i y ə _ qurtulmaq. xilas olmaq.
 N a ş a y ə s t ə – ləyaqətsiz, yaramaz.
 N a ş i – irəli gələn, nəşət edən əmələ gələn, meydana çıxan;
 xam, təcrübəsiz.
 N ə v i ş t ə c a t – yazılar, əsərlər.
 N ə q d – pul, puldan ibarət sərvət.
 N ə q ş ə – rəsm, təsvir.
 N ə z i r – bənzər, oxşar.
 N ə z m – sıra, tərtib, qayda; şeir.
 N ə n g – həya. ar, şərəf; alçaqlıq, biyabırçılıq.
 N ə f y – uzaqlaşdırma, qovma; rədd etmə, qadağan etmə.
 N ə x l – xurma ağacı.
 N ə h v – üsul; tərəf, yan, kənar; ucqar; məhəl, yer.
 N ə h i f – arıq, zəif, cansız.
 N ü q a t – nöqtələr; məhəl, yer.
 N i z a – çəkinmə, ixtilaf, qovğa.
 N i s a r – saçma, dağıtma.
 N i s f – yarı.
 N i h a l – fidan, cavan ağac.
 N ö v i – bəşər – insan cinsi, xalq.
 N ö h h ü m – doqquzuncu.
 N ü k t ə – incə fikir, incə məna.
 N ü m a y a n – açıq, aydın, görünən.

O

O s m a n l ı – cəsarət və kərəm sahibi.

Ö

- Ö v q a t – vəziyyət, hal; vaxtlar, zamanlar.
 Ö v z a – vəziyyətlər.
 Ö v l i y a – müqəddəs adamlar, başçılar.
 Ö v r a q – vərəqlər, yarpaqlar.
 Ö v s a f – təriflər.
 Ö v c – göyün ən uca qatı.

P

- P a m a l – ayaq altında əzmək; puç, heç.
 P a r s a – təmiz, nəcib, günahsız adam.
 P e y – ayaq, ayaq izi; dal.
 P e y r ə v i – ardınca gedən; tabe.
 P ə d ə r – ata.
 P ə r ə s t a r – qulluqçu; xadim.
 P ə r x a ş – dava; qarışıqlıq; mübahisə.
 P ə s ə n d i d ə – bəyənilməmiş, xoşlanmış.
 P i r a n ə s ə r – qoca, yaşlı, ahıl.
 P i ş – r ə f t – tərəqqi, irəliləmə, müvəffəqiyyət.
 P i ş n ə h a d – təqdim etmə; təklif.
 P i ş r ə v i – qabaqda getmək, irəlində getmək; qabaqcıllıq.
 P i ş r o – qabaqcıl.
 P ü ş t – arxa; istinadgah.

R

- R a v i – rəvayət edən.
 R a ğ i b – rəğbət bəsləyən, arzu edən.

R a z – sirr.

R a s t – rast, doğru.

R ə k a k ə t – zəiflik; kasıblıq; pəltəklik.

R ə k i k – zəif, qüvvətsiz; pəltək.

R ə s ə d – izləmə, güdmə.

R ə s i d – yetişdi, çatdı.

R ə f – qaldırma, yüksəltmə; ləğv etmə.

R ə x t x a b – yorğan-döşək.

R ə ş i d – mərd, qoçaq.

R i b a – faiz, müamilə, sələm; böyük qazanc.

R e h l ə t – köç; hərəkət, səfər; ölmə, vəfat etmə.

R i ş t ə – lif; tel, tük; sap; əlaqə, vasitə, rabitə.

R ö v ş ə n – işıq, parlaq, aydın; məşhur.

R ö v ş ə n z ə m i r – ziyalı, savadlı, elmlı; ürəyi işıqlı adam.

R ö v ş ə n r ə v a n – ziyalı, açıq fikirli.

R ö y ə t – görmə, baxma, seyr etmə; nəzarət.

R u z n a m ə – qəzet.

R ü b i – m ə s k u n – kürreyi - ərzin dördüdə biri; yer üzünün əhali yaşayan hissəsi.

R ü ə s a – rəislər, başçılar.

S

S a q i t – düşmüş; etibardan düşmüş; ləğv olunmuş, qüvvəsini itirmiş.

S a d i r – çıxan, baş verən.

S a i l – sual verən; dilənçi.

S a y ə – kölgə; himayə.

S a l i m – sağ, salamat; nöqsansız.

S ə b q ə t – üstünlük, birincilik; irəliləmə.

S ə v ə d – yazı; surət; əsər; savad; qaralama; qara.

S ə d ə m ə – zərbə, zəfər; ziyan; bədbəxtlik.

S ə d r n i ş i n – sədr, hakim, başçı.

S ə y y a r – seyr edən, dolanan, gəzən.

S ə k ə n ə – durma, duruş; hərəkət, qımılma; sakitlik, sakin olma.

S ə l a h – təmizlik, doğruluq, düzlük; yaxşılıq.

S ə m – qulaq asma, eşitmə.

S ə r ə f r a z – baş ucaldan.

S ə r i h – açıq, aydın, aşkar; xalis, saf.

S ə r k ə ş – dikbaş; itaət etməyən, tabe olmayan.

S ə r g ə r d a n – avara, sərsəm.

S ə r m ə ş q – örmək.

S ə r s ə r – şiddətli külək.

S ə r f - n ə h v – qrammatika.

S ə r x e y l – rəis, irəlində gedən; süvari dəstə rəisi.

S ə f a h ə t – səfehlik; bədxərclik.

S ə f f a k – qan tökən.

S ə h b a ş ə r a b, b a d ə.

S ə h ə r g a h – səhər tezdən, sübh.

S i y a q – tərz, üslub.

S i l l a b i – hecayi; hərfləri, səsləri deyil, ayrı-ayrı hecaları ifadə edən.

S i m – gümüş.

S i p e h r – asiman; fələk; tale, bəxt.

S i r ə t – mənəviyyat, təbiət.

S i r i ş t – xilqət, təbiət, tinət.

s i t ə m – zülm, haqsızlıq.

S ö v t – səs, səda.

S u d – fayda, xeyir.

S u z i ş l i – yanıqlı, atəşli; təsirli.

S u x ə n v ə r – söz söyləyən; şair.

s u x ə n g u – söz deyən; yazıçı.

S ü l u k – bir yola gəlmə; xoş rəftar; hərəkət; qanun.

T

- Talib – arzu edən, istəyən.
 Te y h u – göyərçin cinsindən bir quşdur.
 Tə b a y e – təbiətlər, xilqətlər, xasiyyətlər.
 Tə v s ə n – yaxşı və sərt at.
 Tə q v i y ə t – qüvvətləndirmə, təkid etmə; təsdiq etmə; müdafiə etmə.
 Tə q ə d d ü m – irəliləmə; irəli getmə.
 Tə q ə l l ü b – aldatma, saxtakarlıq; başqa dona girmə, dəyişmə.
 Tə q r i r – təsdiq etmə, söyləmə, ifadə etmə.
 Tə ğ y i r – dəyişdirmə; pozma.
 Tə d a v i – müalicə.
 Tə d a d – sayma, hesablama.
 Tə d ə r r ü s - dərs oxuma; öyrənmə.
 Tə ə d d i – təcavüz; təhqir; zülm.
 Tə ə y y ü ş – yaşama, keçinmə, məişət.
 Tə ə h h ü l – evlənmə.
 Tə ə ş ş ü q – sevmə. aşıq olma.
 Tə z v i r – hiylə, kələk, saxtakarlıq.
 Tə z v i c – evlənmə, izdivac.
 Tə z ə r r e – sızıldama.
 Tə y i b – ayıblama, taqsırlandırma.
 Tə y y – keçib getmə; səyahət.
 Tə y y – m ə n a z i l – mənzilləri ötüb keçmə.
 Tə y y i b – yaxşı, gözəl, xoş; pak.
 Tə n b a k u – tənbəki.
 Tə n d ü r ü s t – sağlam; doğru.
 Tə n z i m – sıralama, düzmə; tərtib etmə, əsər yazma.
 Tə r – yaş, nəmli; təzə.
 Tə r ə d d ü d – gedib - gəlmə; qərarlıq, şübhə.
 Tə r ə h h ü m – rəhm etmə, acıma, yazığı gəlmə.
 Tə r i q – yol; üsul.

- Tə r c i h – üstün tutma.
 Tə s v i y ə – təmizləmə, saflaşdırma.
 Tə s ə r r ü f – ələ keçirmə, malik olma, sahib olma.
 Tə s x i r – fəth etmə, alma, ələ keçirmə, qələbə çalma.
 Tə s h i l – asan, qolay.
 Tə f ə v v ü q – üstün olma.
 Tə f h i m – anlatma, başa salma.
 Tə x f i f – aşağı salma, əksiltmə.
 Tə h a r ə t – təmizlik, paklıq.
 Tə h z i b – düzəltmə; islah, təmizləmə.
 Tə h i y y ə – hazırlama, tədarük etmə.
 Tə h n i y ə – təbrik.
 Tə h s i l – hasil etmə, ələ keçirmə, qazanma; dərs oxuma.
 Tə h s i n – alqışlama; mədh etmə, tərif etmə; bəyənmə.
 Tə c z i y ə – hissələrə bölmə, doğrama; təhlil etmə.
 Tə ş y i – yola salma, ötürmə; dəfn etmə.
 Tə ş y i y i – c ə n a z ə – dəfn etmə mərasimi.
 Tə ş n ə – susuz, susamış.
 T i b a – təbiət, adət, xasiyyət.
 T i r ə – qaranlıq, tutqun.
 T o ğ a n – ov üçün alışıdırılmış şahin cinsli quş; alıcı quş, tərhan.
 T ö v s i y ə – məsləhət; zəmanət; bəyənmə.
 T ö v s i f – tərifləmə, öymə; təsvir etmə.
 T ö m ə – yem, yeyinti, loğma.
 T u b a – gözəl, əla.
 T u ğ y a n – aşma, daşma.
 T u y ğ u n – tərhan cinsindən bir quşdur.
 T u m a ğ ə – gözəllik üçün ov quşlarının ayağına vurulan bağ.
 T ü r f ə – qəribə, nadir; xoşagələ; töhfə.
 T ü f u l i y y ə t – uşaqlıq.
 T ü c c a r – tacirlər.

U

Ulaşmaq – bitişmək, yetişmək, hasil olmaq.

Ü

Übudiyyət – qulluq, köləlik; itaətkarlıq, tabelik, asılılıq.

Üqab – qartal, qara quş.

Üzəmə – böyükələr, əzimlər.

Ülüm – elmlər.

Ümənə – qorxmazlar, əmniyyət sahibləri.

Ünq – boyun, gərdən.

Üryan – çıpaq, lüt.

Ürfən – bilmə, anlayış; elm yolu ilə kamala çatma.

Üsrət – zəhmət, sıxıntı, çətinlik.

Üftadə – düşkün, yazıq.

Üftən – düşən.

Üftənün xizən – düşə-qalxa; yığıla-dura.

Üxüvvət – qardaşlıq.

Üşşaq – aşıqlar, sevənlər.

F

Falic – iflic.

Fariğ – boş; azad, asudə.

Fənni – fərəcə – aldatmaq, kələk gəlmək.

Fərahəm – hazır, hazırlanmış, toplanmış.

Fərda – sabah.

Fərzənd – övlad.

Fərcəm – son, aqibət; nəticə.

Fərş – yayma, döşəmə; xalı.

Fəhm – ağıl, idrak, zəka.

Fiqh – din elmi, şəriət qanunları.

Filvaqe – vaqe olduğu kimi, baş verdiyi üzrə, doğrudan da.

Firftə – aldanmış.

Füzün – ziyadə, çox uzun.

Fürüğ – ziya, şöle, nur.

Fürumayə – alçaq, əsilsiz.

X

Xak – torpaq.

Xar – həqir, zəlil.

Xass – xüsusi; imtiyazlı.

Xassə – xüsusən; bir adama, şeyə məxsus hal, xasiyyət.

Xəzain – xəzinələr.

Xəndə – gülüş.

Xizən – ayağa duran, qalxan.

Xittə – ölkə, diyar, məmləkət.

Xəşm – qəzəb, hiddət.

Xəşayəndə – xoşagələn, bəyənələn söz.

Xuridar – alıcı, müştəri.

Xudadad – allah vergisi, allah verən.

Xudadi – allah vergisi.

Xun – qan.

Xüld – daimi, həmişəlik.

H

Hil – mane olan; qalxan.

Həbbə – dən, dənə, toxum.

Həvass – hisslər; duyğu xassəsi.

Həzar – bülbül; min.

Həmaqət – axmaqlıq.

Həml – yük; ağırlıq; bar.

H ə m s a y ə - qonşu.
 H ə r r a f - zirək; hiyləgər; xoş gələn, şən; çox danışan.
 H ə r f - hərf; söz, danışmaq.
 H ə s u d - həsəd aparan, paxıl.
 H ə c ə r - daş.
 H ə ş ə m ə t - dəbdəbə, cəlal, əzəmət.
 H ə ş r - qiyamət.
 H i l a l - ay.
 H i r s - hərislik, acgözlük, tamah.
 H i c a - həcv.
 H ü b b - sevgi.
 H ü z z a r - hazır olanlar.
 H ü z n a v ə r - qəmli, kədərli.
 H ü m m ə t - cəhd, səy; qeyrət.
 H ü r u f i - m ü t t ə s i l ə - bitişik hərflər.
 H ü r u f i - m ü q ə t t i ə - ayrı yazılan hərflər.
 H ü r u f i - m ü s ə v v ə t ə - samit hərflər.

Ç

Ç a k - deşik.
 Ç a r s u - düzbucaqlı, kvadrat; dördyol qovuşuğu; intizar.
 Ç ə p a v u l - basqın; çalib-çapmaq.
 Ç ə h a r d ə h - ondörd.
 Ç ə r p a - dördayaqlı.
 Ç ə n d a n - o qədər, bir çox; çoxları.

C

C a b ə c a - yerbəyər.
 C a d d ə - şahrah, böyük yol.
 C a g i r - yer tutan.
 C ə v a r i h - bədən üzvləri.
 C ə l a d ə t - igidlik, mətənət, bahadırılıq; güc. qüvvə.
 C ə m i l - cəmal sahibi, gözəl.
 C ə r ə s - zınqırov, zəng.
 C ə ş n - bayram, şadlıq.
 C i b i l l i - təbii.
 C i f ə - cəmdək, leş, mal, şey.
 C ü l u s - oturma; taxta oturma.
 C ü n b ü ş - hərəkət, qımıldanma.
 C ü r m - günah, təqsir.
 C ü s t c u - araşdırma, axtarma, axtarış.

Ş

Ş a k i r - şükür edən, razılıq bildirən.
 Ş a f e - şəfa verən, yaxşılaşdıran.
 Ş a h r a h - böyük yol; doğru yol.
 Ş e y d a - dəli, vurğun.
 Ş ə q a i q - lələ.
 Ş ə m ş i r - qılınc.
 Ş ə n i - fəna, xəbis, alçaq.
 Ş ə n i ə - pis iş, alçaq hərəkət.
 Ş ə r m - həya, utanma.
 Ş ə r m s a r - həyalı, utancaq.
 Ş ə h a m ə t - cəsərət, şücaət.
 Ş i k v ə - şikayət.

Şikəm – qarın.

Şir – süd.

Şum – uğursuz, nəhs.

Şuriş – qarışıqlıq; üsyan, qiyam; həyəcan.

Şüar – şüar; əlamət, nişan; bayraq.

Şükran – yaxşılıq bilmə, minnətdarlıq.

Şükrgüzəri – yaxşılıq bilmə.

Şüküh – əzəmət, cəlal, şöhrət.

Şürb – içmə; şərab içmə.

BALALARA HƏDİYYƏ

Balalara hədiyyə olaraq mənimizin yaradılan nəqli və hədiyyələrinin məsəl və təqatlarından və bir çox mənzumələrdən bu məcmuəni tərtib etdik ki, onlar nəvələrinin xatirələrini çıxarsın.

Məcmuəyə daxil olan əsərlər "Türk və Ərəb" türkdən tərtib edilmişdir. Məcmuəni tərtib edərkən Azərbaycan nazirinin və məcmuəni Mustafa əyazinin və Məhdidinin xan Vəzirinin bir neçə əsərləri daxil məcmuədə dərc edilmişdir ki, onların təntənəliyi balaların ruhuna gözəl təsir ola bilər. Çünki bəzi

MÜHƏRRİRİN İFADEYİ-MƏRAMI

Keçmişdə şan və qüdrət sahibi olan türk (azərbaycanlı-red.) milləti öz məişətinə, ayin və adətinə dair yaratdığı qısım-qısım nağıl və hekayələr, gözəl mənzumə və əbyatlar, hikmətamiz məsəllər, atalar sözləri, nazik mənalı müəmma və tapmacalar, balalar qəlbi açan düzgülər və yanılmaclar, heyvanat qisminə məxsus sayaçı sözləri mürur ilə xatirələrdən çıxıbdır və bu halda unudulmaqdadır. O millət ki, öz tarixini, dolanacağını, vətəni və dilini sevir-bu qisim əsərləri kəmalı şövq və diqqətlə cəm edib ziqiymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsi onları öyrətməklə başlayır.

Bu barədə qonşularımız daha irəliyə gediblər: türk milləti əsrlərcə yaradıb vücudə gətirdiyi nəql və hekayətləri və xoşlarına gəlmiş məsələləri özlərinə məxsus edib “Erməni nəql və məsəlləri” adilə başqalarına elam ediyolar. Əma biz onların qədrini bilməyirik və itib-batmağına əsla etina etməyirik. Hər işdə qafil olduğumuz kimi bu məsələdə dəxi böyük səhv və qəflətimiz zahir olur.

Balalara hədiyyə olaraq millətimizin yaratdığı nağıl və hekayələrdən, məsəl və tapmacalardan və bir çox mənzumələrdən bu məcmuəni tərtib qıldıq ki, onlar unudulub xatirələrdən çıxmasın.

Məcmuəyə daxil olan ancaq “Tüklü və üzüm” ruscadan tərcümə olunubdur. Mütərcim Eynəlibəy Sultanov öz dilimizin şivəsini itirməyibdir. Möhtərəm şairimiz Abbasağa nazirin və mərhum Mustafa ağa arifin və Mehdiqulu xan Vəfanın bir neçə əsərləri dəxi məcmuədə dərc olunubdur ki, onların məna cəhətcə balaların ruhuna gözəl təsiri ola bilər. qasım bəy

Zakirin təmsilat mənzuməsi millətimizin məişətindən götürülmüş və onun dili ilə söylənmiş əsərlərdir...

Xoylu Vartanın sinədən söylədiyi mənzumədəki Azərbaycan türklərinin şivəyi-lisanında tərtib olunubdur. “Sayaçı sözləri” tərəkəmə xəlqinin heyvanlarına nisbətən zahir olan ülfət və əlaqəsini göstərir. Məişətlərinin eyni surətidir. Məcmuəyə daxil olan əsərlərdən səva bizdə həddən ziyadə aşılqar sözü, deyişmələr, eşqnamələr, tərif, bayatılar, tapmacalar, bağlamalar, ağıcı sözləri və məsəllər vardır ki, onların təlim kitabına salınması münasib görülmədi.

Zənnimcə bu məcmuəni hər kəs oxusa-böyük, ya kiçik-onun qəlbi açılıb xəndan olacaqdır. balalar şad olacaq bu səbəbə ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların dünyasındandır. Böyük adamların ürəklərinin açılmağına səbəb bu olacaqdır ki, onlar mütaliə əsnasında öz uşaqlıq vaxtlarını ixtiyarsız xatırlarına götürəcəklər. Bu isə, yəni qəlbi şad etmək, özlüyündə bir xidmətdir.

1912,
F. Köçərli.

İT VƏ PIŞİK

İt dedi:

- Mən heç qocalmazdım, amma məni pişiyin dərdi qocaltdı.
- Dedilər:
- Niyə bəs?
- Dedi:

- Çöllərdə qalıb, dalını ayaza verən mən oluram, gecələr sabaha kimi yatmayan, evi-eşiyi qoruyan mən oluram, amma elə ki, istəyirəm başımı qapıdan içəri uzadam, bu pişikciyəz əlini uzadıb üz-gözümüm cırmaqlayır.

Məsəllər:

İt it ilə dalaşdı, yolçunun işi avanda düşdü.
İtin axmağı qaysabadan⁷⁷
İtin ayağını köçdən kim əsirgər.
İt hürərə, karvan keçər.

Tapmacalar:

1. Atndan uca, itdən alçaq.
2. Bizdə bir kişi var,
Xor-xor yatışı var.

ÜZLÜ QONAQ VƏ EV YİYƏSİ

Ev yiyəsi

- Pişiyim, pişiyim muyuna,
Çıxma dovşan ovuna.
Qonaq bu gün burdadır,
Sabah gedər evinə.

Qonaq:

- Pişiyim, pişiyim sərəsər,
Eşiyə çıxma yel əsər.

⁷⁷ Qaysaba – xörək növü.

Qonaq bu il burdadır
Gələn il də sərəsər.

Məsəllər:

Qonaq güclü olsa, ev yiyəsini evdən qovar. Qonağa get deməzlər, altından palazını çəkərlər. Qonağın ruzusu özündən qabaq gələr. Qonaq qonağı sevməz, ev yiyəsi heç birini.

ƏRİNCƏK İT

Qış olanda it deyir:

- Yaz olaydı, özümə bir çuxa toxuyaydım.
- Elə ki, yaz gəlir, it tənbelləşib deyir:
- Eh, kim əyirib, kim toxuyacaq?!

Məsəllər:

Bu günün işini sabaha qoyma.
Qalan işə qar yağar.
Əldən qalan əlli gün qalar.
Qorx payızdan, qabağından qış gəlir.
Qorxma qışdan, qabağından yaz gəlir.
Köpək itin qarnı tox gərək.

TOYUQ

Bir gün bir toyuğu taxıl anbarına saldılar. Toyuq başladı buğdanı ayaqları ilə eşələyib yeməyə.

Dedilər:

- Bu qəbər buğdanı niyə eşələyirsən?
- Toyuq cavab verdi:
- Nə eləyim, kəsilməşlərim öyrənibdir, məndə nə günah

var?

Məsəllər:

Toyuq yumurtasına görə qaqqıldar.

Toyuq istər qaz yerışı yerisin, öz yerışini də yanılar.

Toyuq su içər, allaha baxar.

E v q u ş l a r ı: *toyuq, xoruz, qaz, hindtoyuğu, tovuz, göyərçin.*

Tapmacalar:

3. Qara toyuq qarğalar

Evdən-evə yırğalar.

4. Qara toyuq

Qarmı yarıq.

5. Tap tapmaca

Gəl tapmaca

Məməli xatun

Dişləri yox.

6. Çil toyuq

Çilmə toyuq

Başın kəsdim,

Qanı yox.

7. Ana bir qız doğdu, nə əli var, nə ayağı.

8. Qız bir ana doğdu, əli də var, ayağı da.

XORUZ VƏ PADŞAH

Biri var imiş, biri yox imiş, allahdan başqa heç kəs yox imiş. Bir də bir xoruz var imiş.

Bir gün xoruz peyinlikdə eşələnib, özünə yem axtaranda bir qaraca pul tapdı, şad olub başladı oxumağa:

- Quqquluqu! Bircə şahı tapmışam!

Padşah xoruzun səsinə eşidib buyurdu ki, gedib onun pulunu əlindən alsınlar. Şahını xoruzun əlindən alandan sonra başladı oxumağa:

- Quqquluqu! Padşah mənə möhtac imiş!

Padşah buyurdu ki, şahısını aparıb özünə versinlər.

Xoruz oxudu:

- Quqquluqu! Padşah da məndən qorxar imiş!

Padşah bunu eşidəndə xoruza acıqlanıb buyurdu ki, onu tutub öldürsünlər.

Xoruzun başını kəsəndə oxudu:

- Quqquluqu! Nə iti bıçaq imiş!

Xoruzun başını kəsəcək onu basdılar qaynar suya ki, tükünü yolsunlar. Qaynar qazanın içində xoruz oxudu:

- Quqquluqu! Nə isti hamam imiş!

Xoruzu qazanın içindən çıxarıb tükünü yoldular və bişirib qoydular plovun başına. Burada xoruz oxudu:

- Quqquluqu! Nə ağca təpə imiş!

Plovu gətirdilər padşahın qabağına. Padşah plovu yeyəndə xoruz onun boğazında yenə oxudu:

- Quqquluqu! Nə darca küçə imiş!

Ondan sonra xoruz getdi qaranlıq yerə, orada oxudusa da kimsə səsinə eşitmədi.

Məsəl:

Xoruz olmasa səhər açılma?

Tapmaca:

9. Çağırdım bərkdən,

Səs verdi kənddən,

Ağzı sümükdən,

Saqqalı ətdən.

QANACAQLI QARAÇI

Bir gün bir qaraçı yatıb röyasında bir qab ləzzətli umac görür. Amma qaşığı yox idi ki, yesin. Gələn səfər yatanda qaraçı yanına bir qaşığı qoydu. Amma yuxusunda bir zad görmədi.

Məsəllər:

Ac toyuq yuxusunda darı görər. İştahsızın yuxusuna beş arşın bez girər. Vaxt olar ki, şahın da qaraçıya işi düşər. Özünə umac ova bilməz, özgəyə əriştə kəsər.

QARI VƏ PIŞİK

Bir gün bir qarı inəyini apardı suvarmağa. İnəyin ayağı buzun üstündən sürüşüb yıxıldı və qıçı sındı. Onda qarı buza dede:

- A buz, sən nə güclüsən?

Buz cavabında dedi:

- Əgər mən güclü olsaydım, gün məni əritməzdi.

Qarı dedi:

- A gün, sən nə güclüsən?

Gün cavabında dedi:

- Əgər mən güclü olsaydım, bulud qabağımı kəsməzdi.

Qarı dedi:

- A bulud, sən nə güclüsən?

Bulud dedi:

- Mən güclü olsaydım, yağış məndən yağmazdı!

Qarı dedi:

- A yağış, sən nə güclüsən?

Yağış dedi:

- Əgər mən güclü olsaydım, ot məndən bitməzdi.

Qarı dedi:

- A ot, sən nə güclüsən?

Ot dedi:

- Mən güclü olsaydım, qoyun məni yeməzdi!

Qarı dedi:

- A qoyun, sən nə güclüsən?

Qoyun dedi:

- Əgər mən güclü olsaydım, qurd məni yeməzdi!

Qarı dedi:

- A qurd, sən nə güclüsən?

Qurd dedi:

- Mən güclü olsaydım, it məni boğmazdı.

Qarı dedi:

- A it, sən nə güclüsən?

İt dedi:

- Mən güclü olsaydım, çoban məni döyməzdi.

Qarı dedi:

- A çoban, sən nə güclüsən?

Çoban dedi:

- Mən güclü olsaydım, xanım məni söyməzdi.

Qarı dedi:

- A xanım, sən nə güclüsən?

Xanım dedi:

- Əgər mən güclü olsaydım, siçan torbalarımı kəsməzdi.

Qarı dedi:

- A siçan, sən nə güclüsən?

Siçan dedi:

- Əgər mən güclü olsaydım, pişik məni yeməzdi!

Qarı dedi:

- A pişik, sən nə güclüsən?

Pişik iki əllərini qabağa, iki ayaqlarını dala qoyub, gərdənini çəkib, quyruğunu

qalxızıb, gözələrini bərəldib, dilini çıxarıb, qarıya dedi:

Güclüyəm ha, güclüyəm,
Dəmir daraq dişliyəm.
Yük üstü yaylağımdır,
Yük altı qışlağımdır.
Kürsü üstə duraram,
Bıqlarımı buraram...

Məsəl:

Siçan görəndə pələngə oxşayan pişik, pələng görəndə siçana dönər.

Tapmaca:

10. Taxçadan düşdü tap elədi,
Gülsənəm onu hap elədi.

QOYUN

Yeyər-yeyər gərnəşər,
Alnın vurar, döyüşər,
Buynuzu burma-burma,
Yunu var yerlə sürümə.
Zinhar⁷⁸ qoyunu vurma,
Qoyunsuz yerdə durma.
Qoyunlu evlər gördüm,
Qurulmuş yaya bənzər.
Qoyunsuz evlər gördüm,
Qurumuş çaya bənzər.
Qoyun deyər, mən heç otdan doymaram,

⁷⁸ Zinhar – çəkin, saqın.

Payız oldu, çörün-çöpün qoymaram.
Hər bir evi gəlin kimi bəzərəm.
Ağır-ağır xalılarım var mənim,
Güllü-güllü xalçalarım var mənim.

Məsəllər:

Qoyun yüz olunca, dərisi min olar.
Qoyun oldu əlli,
Adın oldu bəlli.
Qoyunun oldu yüz,
Gir içində üz.
Qoyunu qurda tapşırılmazlar.

Tapmaca:

11. Altı hovuz içərlər,
Üstü zəmi biçərlər.

Ev heyvanları: at, eşşək, qatır, dəvə, inək, öküz,
camış, kəl, qoyun, keçi, it, pişik.

ÜŞÜDÜM HA, ÜŞÜDÜM

Üşüdüm, ha, üşüdüm.
Dağdan alma daşdım,
Almacığımı aldılar,
Mənə cürm⁷⁹ verdilər.
Mən cürmdən bezaram.
Dərin quyu qazaram.
Dərin quyu beş keçi,

⁷⁹ Cürm - əziyyət, əzab.

Hanı bunun erkəci?
 Erkəc qaya başında,
 Hay elədim gəlmədi,
 Çiyid verdim yemədi.
 Çiyid qazanda qaynar,
 Qənbər bucaqda oynar.
 Qənbər getdi oduna,
 Qarğı batdı buduna.
 Qarğı deyil, qamışdı,
 Beş barmağım gümüşdü.
 Gümüşü verdim tata,
 Tat mənə darı verdi;
 Darını səpdim quşa,
 Quş mənə qanad verdi.
 Qanadlandım uçmağa,
 Haqq qapısın açmağa.
 Qapıçı qapı toxur,
 İçində bülbül oxur.

Məsəllər:

Qar yağıb ayaq üşütmək üçün.
 Qış qışlağın yerdə eylər, göydə eyləməz.
 Buğda olmayan yerdə darını gözə təpərlər.

KEÇİ

Nənəm o tatar⁸⁰ keçi.
 Qayada yatar keçi
 Qış bərk soyuq gələndə,
 Balanı atar keçi.
 Nənəm o xallı keçi,

⁸⁰ Tatar – cəld, zirək, çevik.

Məməsi ballı keçi.
 Uca qaya başında,
 Tutubdu yallı keçi.

Keçi deyər adım Əbdülkərimdir,
 Qavala çəkilən mənənim dərimdir,
 Üç ay qışı ölmərəm, allah kərimdir.
 Şeytan-şeytan balalarım var mənənim,
 Qəlbi-qəlbi qayalarım var mənənim!

Məsəllər:

Keçiyə qurd dəyməsə, həccə gedər.
 Keçi handa, qaya handa
 Qoy keçinin ölümü palıddan olsun.
 Keçi can hayında, qəssab piy qayğısında.
 Keçinin qoturu bulağın gözündən su içər.

İNƏK, ÖKÜZ VƏ CAMIŞ

İnək deyər mən doğanda mələrəm,
 Ahım ilə dağı-daşı dələrəm.
 Qurudumu gündən-günə sərərəm,
 Yaxşı-yaxşı kərələrim var mənənim,
 Maral-maral balalarım var mənənim!
 Öküz deyər mən ağama nökerəm,
 Üç ay qışı tövləsində bikaram.
 Yaz olanda çayır-çəmən sökərəm,
 Ağlı-qırmızılı buğda əkərəm,
 Ağır-ağır xırmanlarım var mənənim,
 Uca-uca tayalarım var mənənim!

Camış deyər payız olcaq samanlığımı doldurun,
Yaz olanda boyunduruğumu yondurun.
Cütə getməsəm vurun mənə öldürün
Dolu-dolu samanlıqlarım var mənənim.
Dərin-dərin dəryalarım var mənənim.

Məsəllər:

Pulu ver inəyə - bağla dirəyə. Ahıl öküz cütə getməsə
uşaqlar acından qırılar. Ev danasından öküz olmaz. Öküzün
cütə getməyeni ətlik adına satılar. Camış ilə gəzən dananı qurd
yeyər.

Şorakət yerdə bostan əkərsən,
Adı bostan olar, tağı tağ olmaz.
Tənbəl arvada yüz inək versən
Ayranı bol olar, yağı yağ olmaz.

Tapmaca:

12. O yanı çəpər, bu yanı çəpər-içində atlı çapar.

EŞŞƏK VƏ DƏVƏ

Eşşək deyər, mən hamıdan fağıram,
Palçığa batanda uca dağdan ağır am.
Çöllərdə qalanda mən yiyəmi çağır am,
Kərənaydan yoğun səsim var mənənim!
Atlar ilə böyük bəhsim var mənənim!

Dəvə deyər, heç heyvan götürməz mənənim yükümü,
İgid oğlan gərək çəkə ipimi,
Ərəbistan içər mənənim südümü,
Uzaq-uzaq mənzillərim var mənənim,
Uca-uca dəyələrim var mənənim.

Məsəllər:

Eşşəyi min ata çatıncan.
Eşşək eşşəyi borc qaşır.
Eşşəyə minmək bir ayıb, düşmək iki ayıb.
Boş eşşək yorğa gedər.
Dəvə oynayanda qar yağar.
Dəvə yaxını otlayıb uzağı gözlər.
Dəvə ölsə, dirisi bir yüküdür, toyuq ölsə, dirisi bir çəngə tüküdür.
Dəvəyə dedilər: boynun niyə əyridir?
Dəvə dedi: haram düzdür ki, boynum da düz ola.
Dəvəyə dedilər: sənətin nədir?
Dedi: xətai⁸¹ eşmək.
Dedilər: nazik dodaqlarından və zərif əl-ayağından görünür.

Tapmaca:

13. Bəngi-bəngi başını tut,
Döngü-döngü döşünü tut,
Qılman qoca əl-ayaq ver,
Hüseyn qoca quyruğun tut.

ÇOBAN

Göydəki göy buludlar
Yorğanıdır çobanın.
Yastı-yastı təpələr
Yastığıdır çobanın.
Yumru-yumru qayalar,
Yorğanıdır çobanın.
Əlindəki dəyənək
Qalxanıdır çobanın.

⁸¹ Xətayi – ipək sap.

Yanıdakı boz köpək
Yoldaşdır çobanın
Ağzı qara canavar
Düşmənidir çobanın.
Qoyunun özü gəldi,
Dolandı düzü gəldi.
Çobanın qucağında,
Bircə cüt quzu gəldi.
Üzün ağ olsun çoban.

Məsəllər:

Çobanın könlü olsa, təkədən pendir tutar,
Çobanı özündən olanın qoyunu dişi doğar.
Keçinin əcali çatanda çobanın dəyənəyinə sürtüşər.
Gəlinin ayağı çobanın dayağıdır.
Kürdün qocalanı qoyuna gedər.

Ç ö l h e y v a n l a r ı : *qurd, ayı, tülkü, çaqqal, şir, pələng, dovşan, porsuq, dələ, maral, ceyran.*

QURD

Qurda dedilər:

- Gəl səni qoyuna yollayaq! – Başladı ağlamağa.
- Dedilər: daha niyə ağlayırsan?
- Dedi:
- Qorxuram yalan ola.
- Qurddan soruşdular:
- Aranda qalacaqsan, yoxsa yaylağa gedəcəksən?
- Qurd cavabında dedi:
- Mənimki el ilədir. El hara getsə, mən də oraya gedəcəyəm.

Məsəllər:

Çaqqal var ki, gödən çıxardar, qurdun adı bədnamdır.
Qurddan qorxan qoyun saxlamaz.
Qurd nə bilir ki, qatır bahadır.
Qurd dumanlı gün axtarır.

Tapmaca:

14. Səkkizi san darayı,
Doqquzu don darayı,
İkisi xas qırmızı
Dördü mazan darayı.

BİŞMİŞLƏR, ÇÖRƏKLƏR VƏ İÇKİLƏR

Bişmişlər: *aş, bozbaş, plov, çilov, dolma, küftə, qovurma, bozartma, kabab, lüləkabab, əriştə, umac, xəşil, halva, həliması, xingəl, firni, qaysaba, dovğa, səməni.*

Çörəklər: *yuxa, sac çörəyi, təndir çörəyi, lavaş, sənkök, fətir, şəkərçörəyi, qatlama, fəsəli, əgirdək, kətə, qoğal.*

İçkilər: *su, süd, çay, əhvə, şərbət, ayran, körəməz, gülməs, bulama.*

Lavaş dedi:

- Heç kəs mənim yeddi qatımdan keçə bilməz.

Bu sözü bozbaş eşidib dedi:

- Nə deyirsən?!

Lavaş dedi:

- Səni dindirən yoxdur, bozbaş bəy!

Məsəllər:

Harda aşdır, orda başdır.
 Bişmiş aşın darğası.
 Aşı bişirən yağ olar, gəlinin üzü ağ olar.
 Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz.
 Yağ yağ ilə qaynar, yarma quru qalar.

SƏMƏNİ

Səməniyə saldım badam
 Qoymazlar bir barmaq dadam.
 Dörd tərəfin alıb adam,
 Səməni, bizana gəlmişəm,⁸²

Tapmaca:

15. Suda Süleyman gördüm,
 Dağda düleyman gördüm.
 Yatar gövşər daş gördüm,
 Duzsuz bişmiş aş gördüm.
 16. Uzun qız – oba gəzər.

Yanıltmac:

Bazarda nə ucuz?
 Mis ucuz, küncüt ucuz, duz ucuz.

⁸² Bizana gəlmişəm – (burada) cana gəlmişəm, bezmişəm.

AĞ QOYUN

Nənəm qoyunun ağı,
 Gedər dolanı dağı,
 Biçər qaraqıyağı⁸³
 İçər sərin bulağı.
 Qarılar tutar yağı,
 Gəlin yeyər, quymağı,
 İlla ki, qayğanağı,
 Çobana vurur dağı.
 Qızlara cehiz ağı,
 Çobana çarıq bağı,
 Uşağa şütük⁸⁴bağı.

Məsəllər:

Qoyun dediyin eşmə bağırsaqdır, dalısı heç üzülməz.
 Qoyun deyir, mənə çək xarabaya, səni çıxarım abadanlığı.

NARIŞ, (narınc) QOYUN

Nənəm o narış qoyun,
 Yunu bir qarış qoyun,
 Çoban səndən küsübdür,
 Südü ver barış, qoyun.

DÜZGÜ

Ustub idi, ha ustub idi,
 O kişi mənim dostum idi.
 Getdi Gilanə gəlmədi,

⁸³ Qaraqıyaq – ot növü.

⁸⁴ Şütük – bələk bağı.

Yaylıgımı aldı vermədi.
 Yaylıgımın ucu zil qara,
 Yolladım peyğəmbərə.
 Peyğəmbəri öldürdülər,
 Ağ bala geyindirilər.
 Ağ balanın saçaqları.
 Gümüşdən var bıçaqları.
 Vurdum sandıq açıldı,
 İncili mərcan saçıldı.
 İncili mərcan filfilili,
 Gəl oxu bizim dili.
 Bizim dil urum dili

.....
 Urumdan gələn atlar,
 Ağzında yüyən çatlar.
 Heyvanın ağacları,
 Bar gətirməz başları.
 vurdum başı üzüldü,
 El yaylağa düzüldü.
 El yaylaqdan gəlincə,
 Yarı canım üzüldü.

A təşti. təşti, təşti,
 Vurdum gülbi keçdi.
 İki xoruz dalaşdı,
 Biri qana bulaşdı.
 Aftabanı vurdum daşa,
 Su gəlir coşa-coşa,
 Əli ilə Məhəmməd.
 Yazılıbdır bir daşa!

DƏVƏ VƏ TIKAN

Bir dəvə çöldə otlayırdı. yarpaqlanmış tikan koluna yaxınlaşıb, istədi onun yarpaqlarını yesin. Ağzını kola tərəf uzadanda gördü ki, onun içində bir ilan qıvrılıb yatıb. Dəvə tamah dişini ondan çəkib geri qayıtdı.

Kol belə xəyal eylədi ki, dəvə onun tikanından qorxub çəkildi.

Dəvə kolun fikrini duyub dedi:

- Mənim qorxum səndən deyil, o gizlənmiş qonaqdandır.

Məsəllər:

Köpək qaya kölgəsində yatar, elə bilər öz kölgəsidir.

Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək.

Dəvə gördünmü? – Qığını da görmədim.

NAZİKBƏNAZİK – TAZİKBƏTAZİK

Biri var imiş, biri yox imiş, bircə birə var imiş, adı Tazikbətazik, bir də bir bit var imiş, adı Nazikbənazik.

Tazikbətazik allahın əmrilə Nazikbənaziyi özünə arvad almışdı.

Ay ötdü, il dolandı, qış gəldi, çoxlu qar yağdı.

Tazikbətazik arvadına dedi:

- Mən çıxım damımızın qarını kürüyüm, sən də bir qazan umac bişir, yeyək,

qarımız qızsın.

Nazikbənazik dedi:

- Yaxşı olar.

Tazikbətazik çıxdı damın qarını kürəməyə, Nazikbənazik də ocaq qalayıb bir qazan umac asdı.

Tazikbətazik az kürəmişdi, çox kürəmişdi, birdən ayağı sürüşüb bacadan düşdü umac qazanının içinə və o saat öldü. Bunu görəndə Nazikbənazik başına çırpdı, dizinə çırpdı. Haray hara çatar! Ölən bir də dirilməz ki!

Nazikbənaziyin başına döyüb ağlamağını sərçə görüb ondan soruşdu:

- Nazikbənazik, bu nədir niyə ağlayırsan?

Nazikbənazik dedi ki, daha nə olacaqdır, Tazikbətazik damın qarını kürədiyi yerdə ayağı sürüşüb umac qazanının içinə düşüb ölübdür.

Bunu eşitcək sərçə də başına - gözünə döyə - döyə uçdu getdi.

Ona bir qarğa rast gəldi və soruşdu:

- Sərçeyi - cükcük, bu nədir?

Sərçeyi - cükcük cavab verdi ki:

- Sərçeyi - cükcük neyləsin, Nazikbənazik deyir, Tazikbətazik qar kürədiyi yerdə bacadan umac qazanına düşüb ölübdür.

Qarğa bu xəbəri eşidəndə çox bikef olub, uçdu, qondu çinar ağacına. Çinar onun bikef olduğunu görüb soruşdu:

- Qarğeyi - qırqır, bu nədir?

Qarğa dedi:

- Qarğeyi - qırqır neyləsin. Sərçeyi - cükcük deyir ki, Nazikbənazik deyir ki, Tazikbətazik qar kürəyəndə bacadan umac qazanına düşüb ölübdür.

Bu xəbəri eşidəndə çinar da çox bikef oldu. Yanından dəvə keçib gedəndə onun bikef olduğunu görüb soruşdu:

- Çinarbəçinar, bu nədir?

Çinar cavabında dedi ki:

- Çinarbəçinar neyləsin. Qarğeyi - qırqır deyir ki, Sərçey - cükcük deyir ki, Nazikbənazik deyir ki, Tazikbətazik ölübdür.

Bu pis xəbəri eşidəndə dəvə bikef olub başladı getməyə.

Onun qbağına suya

gedən bir qarı çıxdı. Qarı dəvənin belə damaqsız olmağını görüb, ondan soruşdu:

- Dəvəyi - löklök, bu nədir?

Dəvə cavab verdi ki:

- Dəvəyi - löklök neyləsin? Çinarbəçinar deyir ki, Qarğeyi - qırqır deyir ki, Sərçeyi - cükcük deyir ki, Nazikbənazik deyir ki, Tazikbətazik ölübdür.

Bu xəbəri eşidən kimi qarı da vurub səhəngini sındırdı.

Elə ki, bulağın başına

gəldi, bulaq qarının sınımış səhəngini və bikefliyini gördü, ondan soruşdu:

- Vurub - sındıran, bu nədir?

Qarı cavab verdi:

- Vurub - sındıran neyləsin. Dəvəyi - löklök deyir ki, Çinarbəçinar deyir ki,

Qarğeyi - qırqır deyir ki, Sərçeyi - cükcük deyir ki, Nazikbənazik deyir ki, Tazikbətazik dama çıxıb qar kürədiyi yerdə ayağı sürüşüb, bacadan umac qazanının içinə düşüb ölübdür.

Bulaq bu xəbəri eşidəndə çox qüssə elədi və qüssədən onun suyu qurudu.

İndi də bulağın suyu axmayıb.

Məsəllər:

Ata olmayan ata qədrini bilməz.

Anası çıxan ağacı qızı budaq - budaq gəzər.

Qırağına bax bezini al, anasına bax qızını al.

Ata oğula bağ qıydı, oğul ataya salxım qıymadı.

Oğul atanın kövsənini əkər.

Qız yükü, duz yükü.

Qız idim, sultan idim, nişanlandım xan oldum, gəlin oldum,

qul oldum, ayaqlara çul oldum.
Qız, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit.
Kürəkən, kül əkən.
Birənin qanını aldın, canını aldın.

LAYLA

Bizim yerlər qalın meşə,
Taxtında otur həmişə,
Aranında gül bitsin,
Yaylağında bənövşə.
Balam layla, a layla!
Gülüm layla, a layla!

Layla dedim ucadan,
Ünüm çıxdı bacadan,
Səni tanrı saxlasın,
çiçəkdən, qızılcadan.
Balam layla, a layla!
Gülüm layla, a layla!

Layla dedim yatınca,
Gözlərəm ay batınca,
Canım zinhara gəldi
Sən hasilə çatınca.
Balam layla, a layla!
Gülüm layla, a layla!

Layla dedim adına,
Haqq yetişsin dadına.
Hər layla eşidəndə
Balam düşər yadıma.

Balam layla, a layla!
Gülüm layla, a layla!

Dağlara sərin düşər.
Kölgəsi dərin düşər.
Hər vaxt layla deyəndə
Yadıma Pərim düşər.

Balam layla, a layla!
Gülüm layla, a layla!

Layla beşiyim, layla,
Evim-eşiyim, layla.
Sən yat, yuxun alginən
Çəkim keşiyin layla!

Balam layla, a layla!
Gülüm layla, a layla!

Layla dedim yatasan,
Qızılgülə batasan.
Qızılgülün içində
Şirin yuxu tapasan.

Balam layla, a layla!
Gülüm layla, a layla!

BALA BARƏSİNDƏ

Mən aşiqəm balasın,
Laçın verməz balasın.
Mən balamı istərəm,
Balam istər balasın.

QARDAŞ BARƏSİNDƏ

Mən aşıq qardaşa düşər,
Qar yağar qar daşa düşər.
Qardaşın müşkül işi,
Yenə qardaşa düşər.

GƏLINİN SÖZLƏRİ

Baldızım – çuval bizim,
Dəm – dəm batar, mən neyləyim,
Qaynanam dəmir darağı,
Dıqladar ölər, mən neyləyim.
Qayınatam – sərv ağacı,
Qayınım – gül yarpağı,
Xatirim tutar mən neyləyim.

QAYNANANIN SÖZLƏRİ

Qaynana deyər:

Payız günündə qızım otursun oğlu qucağında
Yaz günündə gəlinim otursun qızı qucağında.

YAZ

Novruz bahar oldu, cahan tazə tər oldu,
Rəf oldu ələmlər.
Dağıldı bu şadlıq xəbəri dərbədər oldu,
Yandı oda qəmlər.
Göydən yerə yağdı nə gözəl şəbnəm rəhmət,
Bitdi gülü lələ,

Xoş nəğmələnilib bülbülü şeyda ölər oldu,
Açıldı irmələr.

İlin fəsilləri: yaz, yay, payız, qış
Günlərin adları: cümə, şənbə, bazar, bazar ertəsi,
tək(xas), çahar-şənbə, cümə axşamı(adına).

Tapmaca:

17. Üçü bizə yağdır,
Üçü cənnət bağıdır.
Üçü yığar gətirər,
Üçü vurur dağıdar.

GÜNƏŞİ ÇAĞIRMAQ

Gün çıx, çıx, çıx!
Kəhər atı min, çıx!
Oğlun qayadan uçdu,
Qızın təndirə düşdü,
Keçəl qızı qoy evdə,
Saçlı qızı götür, çıx!
Gün gütdi su içməyə,
Qırmızı don biçməyə.
Gün çıxıbdı yetirəcək.
Qarı yerdən götürəcək,
Keçəl qızı gətirəcək,
Saçlı qızı gətirəcək,
Duman, tac, qaç, qaç!
Səni qayadan asarlar!
Buduna damğa basarlar!
Gün getdi dağ başına,
Könlü şamama istəyən
Dolansın tağ başına.

QIZLAR NƏĞMƏSİ

Əlimi bıçaq kəsibdi.
 Dəstə bıçaq kəsibdi.
 Yağ gəyirin, yağlayaq,
 Bal gətirin, ballıyaq,
 Dəsmal verin bağlıyaq,
 Dəsmal dəvə boynunda,
 Dəvə Şirvan yolunda.
 Şirvan yolu buz bağlar,
 Dəstə-dəstə gül bağlar.
 O gülün birin üzəydim,
 Tellərimə düzəydim.
 Qardaşımın toyunda
 Oturub-durub süzəydim.
 Çay daşıbdır, lil gəlir.
 Dəstə-dəstə gül gəlir.
 O gülün birin üzəydim,
 Saç bağım düzəydim.
 Saç bağım qatar-qatar,
 Üstündə qardaş yatar.
 Qardaşın əl yaylığı,
 Ucları zər yaylığı.
 Hərə bir ağız desin
 Qardaşa can sağlığı.
 Hop-hopun olsun, qardaş!
 Gül topun olsun, qardaş!
 Gül ağacı dibində,
 Gülbünün⁸⁵ olsun qardaş!

⁸⁵ Gülbün – toyun axırıncı günü qızlar və gəlinlər yığılıb şadlıq edirlər və sonra evlərinə dağılırlar.

Dəyirman üstü çiçək,
 Orağ gətir, gəl biçək
 Qardaş, nişanlın gördüm,
 Uzunboy, qarabirçək.

Məsəllər:

Can versən, qardaşa ver, min il getsə yad olmaz.
 Yaxşı gündə yad qonşu, yaman gündə vay qardaş.

Qızın oldu, qırmızı donunu çıxar.
 Qız idim,
 Geydirdilər zövqü-səfa köynəyini.
 Nişanlandım,
 Geydirdilər şövqü-səfa köynəyini.
 Gəlin oldum,
 Geydirdilər cövrü-cəfa köynəyini.

T a p m a c a:

18. Biz-biz idik,
 Yüz qız idik.
 Bizi üzdülər,
 İpə düzdülər.

TÜLKÜ VƏ ÜZÜM

Bir günü tülkü qağa
 Gəlib girdi bir bağa,
 Dolandı sola keçdi,
 Dolandı keçdi sağa.

Gördü üzüm sulanır,
Yüz cürə rəngə çalır.
Dəyibdi kəhrəbatək,
Sallanıbdır, saralır.
Tülküciyəz dayandı,
Baxdı, ağzı sulandı.
Dişi alışma tutdu,
Dodağı, dili yandı.

Düz bir saat dayandı
Quyruq üstə dolandı.
Üzüm ucada idi,
Əl çatmadı usandı.

Acıqlanmış qayıtdı,
O yenə çölə getdi.
Uzaqlaşıb özünə,
Belə təsəlli etdi:

Doğrudur mənim sözüm,
Dəyməyibdir o üzüm.
Yesəm dişim qamaşar,
Yemədim onu özüm.

(İ. A. Kırilovdan tərcümə)

Məsəllər:

Pişiyyəni əli ətə çatmaz, deyər qoxuyubdur.
Ayı meşədən küsüb, meşənin xəbəri yoxdur.
Aclıq adama oyun öyrədir.
Ac gəzib tox sallanır.
Acam-quyruq acıyam, bağır-öfkə⁸⁶ acı deyiləm.

⁸⁶ Bağır-öfkə - ciyər-qursağ.

BUĞDA, ARPA VƏ DARI

Bir gün buğda, arpa və darı bir-biriylə söhbət edirdilər.

Buğda dedi:

- Mənim bir tikəm bir dağı aşırır.

Arpa dedi:

- Mənim də bir tikəm dağın yarısına kimi çıxardır, amma aşırmağına zəmin ola bilmərəm.

Darı da dedi:

- Mən xalqın uşağının qanına bais ola bilmərəm ki, evindən çıxarıb borana salam, öldürəm. Məndə o qüvvət yoxdur.

DARI VƏ BUĞDA

D a r ı

Mənə darıcan deyərlər
Yağ, bal ilə yeyərlər
Ehtiyatla götürüb;
Güclə saca yetirərlər.

B u ğ d a

Yastı-yastı yatarsan,
Kol dibində bitərsən.
Məndən sənə qarışmasa
Palıddan da betərsən!

T a x ı l: buğda, arpa, darı, qarğıdalı, çəltik, pərnice, küncüt, şahdana.

Məsələlər:

Arpadan, buğdadan əlim üzüldü, ümidim sənə qaldı, darı xirməni.

Bildirçinin bəyliyi darı solanacandır.
Darıya girən donuz payanı özünə qəbul eylər.
Kiş-kiş ilə donuz darıdan çıxmaz.

Tapmacalar:

20. Ağac başında darı quyusu.
21. Ağac başında sarı yumaq.
22. Havalər, ha havalər,
Çöldə dovşan balalar
Dırnağından su içər,
Dimdiyindən balalar.
23. Sarı saqqal, uzun hoqqar,
Onu tapmayan olsun çaqqal.
24. Bir bölük atlar,
Çəməndə otlar.
Vədəsi gələndə
Dimdiyi çatlar.

TÜLKÜNÜN HEKAYƏTİ

Bir kişinin maldan-dövlətdən ancaq bir neçə toyuq-cücəsi var idi.

Bir tülkü bunlara dadanıb, gecədə birini aparıb yeyərmiş. Axırda kişinin bircə toyuğu qalır.

Kişi gecə yatmayıb pusquda oturur ki, görsün toyuqları aparən kimdir.

Gecənin bir vaxtı tülkü xəlvətçə gəlir ki, o qalmış toyuğu da aparıb yesin.

Tülkü toyuq damına girəndə kişi tez qapıları bağlayıb, arvadını yuxudan oyadır və ikisi köməkləşib tülkünü tuturlar.

Kişinin ürəyi çox yanırdı və tülküdə acığı var idi. Ona görə tülkünün toyuq-cücəni bir-bir yadına salıb bu sözləri oxuya-oxuya onu döyür:

Qaya başında durarsan,
Sarı bığını burarsan.
On beş cücəmi qırarsan.

Tülkü, səfa gördüm səni,
Nə yazıq tanıdın məni?!

Tülkü, quyruğun aladır,
Qayalar sənə qaladır.
Tazı başına bələdir.

Tülkü, səfa gördüm səni
Nə yazıq tanıdın məni?!

Əlimə aldım kürəyi,
Yoxladım damı-dirəyi,
Qopdu tülkünün ürəyi.

Tülkü, səfa gördüm səni,
Nə yazıq tanıdın məni?!

Arvad, götür yarmaçanı,
Qoyma deşikdən qaçanı.
Neylədin xoruz-beçəni?

Tülkü, səfa gördüm səni,
Nə yazıq tanıdın məni?!

Təndirə qoydum noxudu,
Dərdim ürəkdə çox idi,
Yoxladım, fərəm yox idi.

Tülkü, səfa gördüm səni,
Nə yazıq tanıdın məni?!

Gecə pusquda yataram.
Yuxuma haram qataram,
Dərini baha sataram.

Tülkü, səfa gördüm səni,
Nə yazıq tanıdın məni?!

DÜZGÜ

Beşdi-beşdi ha beşdi,
Ağacdan alma düşdü.
Almanın yanı zədə,
Zədəni yeməz gədə.
Çoban çöldə gəzirdi,
Davarların düzürdü.
Çoban qoyuna gedər,
Köpəyi adam didər.
Qabağında beş keçi,
Hanı bunun erkəci,
Erkəc qazanda qaynar,
Qənbər bucaqda oynar.
Bu iş genə nə işdi,
Beş barmağım gümüşdü.
Gümüşü verdim tata,
Tat mənə darı sata.
Darını səpdim yerə,

Yerdə bitib göyərə.
Yerdən darı göyərdi,
Biçinçi gəldi dərdi.
Biçinçi Həzrətqulu,
Cibində vardır pulu.
Həzrətqulu bənnadı,
Arvadını danladı.
Arvadı Cahan banı –
Bunun çarşabı hanı?
Çarşabı cırılıbdı.
Qolbağı qırılıbdı.
Cahan gedib hamama
Çarşabını yamama.
Hamamın suyu isti,
İsti su da nə pisdi!
Telpəri onun qızı,
Paltarı qıpqırmızı,
Oğlunun adı Xıdır,
Əlindəki dəhrədir.
Xıdırbəyin dəhrəsi,
Telpərinin çöhrəsi,
Cəhrə demə, əsası,
Dəhrə demə alması,
Telpəri yunu darar,
Xıdırbəy odun yarar.

ŞƏNGÜLÜM, ŞÜNGÜLÜM, MƏNGÜLÜM

Biri var imiş, biri yox imiş, allahdan başqa heç kəs yox imiş. Bircə keçi var imiş, bu keçinin də üç balası. Birinin adı Şəngülüm, birinin adı Şüngülüm, birinin də adı Məngülüm.

Bu keçi hər gün gedib meşədə və çöldə otlarmış. Balaları da qapıları bağlayıb evdə oturarmışlar. Keçi otlamaqdan qayıdanda qapının dalından çağırarmış:

Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm!
Açın qapını, mən gəlim!
Ağzımda su gətirmişəm,
Döşümdə süd gətirmişəm,
Buynuzumda ot gətirmişəm.

Bunu eşidən kimi balaları sevinib tez qapını açarlarmış və anaları onları doyuzdurub yenə gedərmiş çölə-bayıra otlamağa.

Bir gün keçi getcək qurd gəlib durur qapının dalında və başlayır çağırmağa:

Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm!
Açın qapını mən gəlim!
Ağzımda su gətirmişəm,
Döşümdə süd gətirmişəm,
Buynuzumda ot gətirmişəm.

Balaları elə bildi ki, bunları çağırən analarıdır. Cəld qapını açdılar.

Qurd içəri girib Şəngülüm ilə Şüngülümü tutub yedi, amma Məngülüm qaçıb evin küncündə gizləndi. Qurd onu görmədi.

Keçi düzü, çəmənə otlayıb qayıtdı evinə və həmin sözlər ilə başladı uşaqlarını çağırmağa. Amma içəridən bir kəs ona

cavab vermədi. Neçə dəfə Şəngülüm, Şüngülüm deyib çağırırsa da ona cavab verən olmadı və qapı açılmadı. Axırda özü qapını sındırıb girdi evə. O yana, bu yana baxdı, balalarının heç birini görmədi. Axırda qaranlıq küncün birində Məngülümü gördü.

Başlarına gələnə Məngülüm anasına nağıl elədi. Onda keçi çıxdı dovşan damının üstünə və ayaqları ilə damı döydü.

Dovşan içəridən çıxdı:

- O kimdir?

Keçi cavab verdi ki, mənim balalarımı sənmi yemisən?

- Dovşan cavab verdi ki, yox, mən yeməmişəm, get tülküdən xəbər al.

Keçi getdi, çıxdı tülkünün damının üstünə və başladı ayaqları ilə döyməy. Tülkü içəridən çıxdı:

- O kimdir, mənim damımın üstə çıxıb?!

Keçi dedi:

- Mənim balalarımı sənmi yemisən?

Tülkü cavab verdi:

- Yox, mən yeməmişəm, get qurddan soruş.

Keçi getdi çıxdı qurdu damının üstünə. Bu vaxt qurd da bir qazan aş asmışdı,

ocağın üstə bişirirdi. Keçi damı döyəndə bunun aşının içinə torpaq töküldü. Onda qurd çıxdı:

O kimdir damım üstə,

Toz tökər şamım üstə?

Aşımı şor eylədi,

Gözümü kor eylədi?

Keçi cavab verdi:

Mənəm, mənəm, mən paşa,

Buynuzum qoşa-qoşa.

Çıx eşiyə, savaşa!

Qurd çölə çıxdı ki, görsün nə var.

Keçi dedi:

- Sən mənim balalarımı yemisen, gəlmişəm səninlə savaşam.

Qurd istədi ki, boynundan atsın, amma ata bilmədi və keçi ilə şərt qoydular ki,

hər ikisi bir yerdə gedib qazıya şikayət eləsinlər.

Keçi getdi evinə, bir kasa qatıq çaldı və bir dəstər xan yağlı çörək bişirdi ki,

qazıya sovqat aparsın.

Qurd da bir dağarcığın içinə üç-dörd noxud dənəsi saldı, üfürüb içinə yel ilə doldurdu və sonra ağzını bərk bağlayıb özü ilə gətirdi. Gəldilər qazının hüzuruna.

Qazı keçinin sovqatını alıb baxdı və çox xoşhal oldu. Sonra qurdun dağarcığını açdı. Noxudun biri sıçrayıb qazının bir gözünü çıxartdı. Qazı işi belə kəsdi ki, keçi ilə qurd gərək savaşınsınlar və qurda da bir buynuz qayrılınsın. Qazı keçinin buynuzunu daha da iti elədi. Amma qurda da çürük ağacdan bir buynuz qayırdı. Keçi ilə qurd başladı dalaşmağa. Bir-iki dəfə vuruşandan sonra qurdun buynuzu sındı və keçi vurub onun qarnını yırtdı.

Qurd bağırdı:

- Vay bağırsağım, vay.

Keçi cavabında dedi:

Şəngülümü, Şüngülümü yeməyəydin!

Vay bağırsağım deməyəydin!

Məsəllər:

Keçi suyu bağıra-bağıra keçər.

Qurd tutduğu yerdən qanıq olur.

Qurdun adı bədnamdır, yesə də, yeməsə də.

Qurd yuvasından sümük əskik olmaz.

Buynuzsuz qoçun qisasını buynuzlu qoşda qoymazlar.

Tapmacılar:

25. Bizim evdə bir kişi var, aşın içindən noxudun seçər.
26. Bizim evdə bir kişi var
Köndələn yatışı var.
27. Bizim evdə bir kişi var
Nənəm ilə işi var.

GÜDÜ - GÜDÜ⁸⁷

Çox yağıntı olanda və gün çıxmıyanda uşaqlar çömçəni gəlin kimi bəzəyib qapı-qapı gəzdirir və aşağıda yazılan sözləri oxuyub, hər evdən bir qaşığı yağ və bir ovuc un yığır, fəsəli bişirib yeyirlər. Oxunan sözlər bunlardır:

Güdü-güdü ha, güdü-güdü!

Güdü-güdünü gördünüz mü,

Güdüyə salam verdiniz mi?

Güdü burdan ötəndə

“Qırmızı günü gördünüz mü?”

Güdü palçığa batmışdı,

Qarmaladım götürdüm.

Qızıl qaya dibindən

Qırmızı gün götürdüm.

⁸⁷ Azərbaycanın bəzi yerlərində Güdü-güdü əvəzinə “Qodu-qodu”, “Düdü-düdü” də deyirlər.

Qara toyuq qanadı
Kim vurdu, kim sanadı?
Göycəliyə getmişdim
İt baldırım daladı.

Yağ verin yağlamağa,
İp verin bağlamağa.
Verənin oğlu olsun.
Verməyən qızı olsun,
Bir gözü də kor olsun.
Təndirə düşsün.
Qırmızı bişsin!

Məsəllər:

Yağışdan çıxdım, yağmura düşdüm.
İslanmışın sudan nə baki.
Göydən nə yağdı ki, yer onu qəbul etmədi.

Tapmacalar:

28. O nədir ki, göydən yerə sallanır?
29. O nədir ki, hər nə desən allanır?
30. O nədir ki, göbəyindən nallanır?
31. Min-min minara.
Dibi qara,
Yüz min çiçək
Bir yarpaq?
32. Dəryada bir gül bitib, adı yox,
Şirinlikdən yemək olmaz, dadı yox.

VUR NAÖARA, ÇIX QIRAĞA

(Oyun sözləri)

İynə-iynə,
Ucu düymə,
Bal balıca,
Ballı keçi,
Şam ağacı,
Şatır keçi,
Qoz ağacı,
Qotur keçi.
Happan,
Huppan,
Qırıl.
Yırtıl,
Su iç –
Qurtul.
Əmim oğlu,
Uzunbıqlı,
Haldırım dedi,
Huldurum dedi,
Göyə bir ağac atdı.
Qarğı sapı
Gül budağı,
Motala-motal,
Tərsə motal,
Ellər atar,
Qaymaq qatar,
Ağ quşum – ağar çinim,
Göy quşum – göyərçinim,
Vur nağara çıx qırağa!

Yuxarıda yazılan sözləri uşaqlar oyunu icra edərkən deyirlər. Xırdaca uşaqlar dövrə vurub oturur, ayaqlarını bir yerə

uzadırlar. Onların biri başlayır bu sözləri oxumağa. Hər kəlməni deyəndə əlini növbə ilə yoldaşlarının və özünün ayağının üstünə qoyur.

Mətnin sonundakı “çix qırağa” sözləri hər kəsin ayağının üstə deyilsə o, ayağını çəkir. Sonra yenə başdan həmin sözlər oxunur və uşaqlar bir-bir ayaqlarını çəkirlər. Hər kəsin ayağı axıra qalsa, onu üzə üstə uzadır, əllərini yumruq tutub bir-birinin üstə onun arxasına qoyub soruşurlar:

- Əl üstə kimin əli?

Hərgah tapsa, onu durğuzurlar, tapmasa, “götürün vurun, yalandır!” deyib onu bir neçə dəfə astaca vururlar və yenə soruşurlar:

- Əl üstə kimin əli?

Uşaq tapanadək onu astaca yumuruqlayırlar.

T a p m a c a :

33. Kitab kitab içində,
Atlas da qab içində,
Nə molla bilir, nə axund,
O da bir qab içində.

TÜLKÜ VƏ KƏKLİK

Bir kəklik dağ başında oxuyurdu. Yülkü onun səsini eşidib yanına gəldi və dedi:

- Ay kəklik, sən ki, belə gözəl quşsan və belə gözəl səsin var, elə həmişə

oxuyursan? Bəs sən heç yuxulayıb yatmırsan?

Kəklik dedi:

- Niyə yatmıram, əlbəttə ki, yatıram!

Tülkü dedi:

- İndi ki, belədir, bir mənə göstər görüm, sən necə yatırsan?

Kəklik yatmağını tülküyə göstərmək üçün gözlərini yumdu, Tülkü cəld sıçrayıb

onu tutdu.

Kəklik gördü ki, tülkü onu aldadırmış. Axmaqlıq edib onun hiyləsinə inanıbdır. İndi tülkü onu yeyəcək. Başını tülkünün ağzından çıxarıb dedi:

- Ay tülkü baba, sən ki, belə zirək heyvansan və belə cəld şikar tutursan, heç şikarı yeyəndə allaha şükür edirsən?

Tülkü cavab verdi:

- Necə ki, eləmirəm, yaxşı eləyirəm.

Onda kəklik dedi:

- İndi tutaq ki, sən məni yeyibsən, bir allaha şükür elə görüm, nə sayaq edirsən?

Tülkü ağzını açdı ki, şükür eləsin, kəklik bu anda uçub qondu bir qayanın üstünə.

Tülkü vəziyyəti belə görüb dedi:

- Kəklik qardaş, sən ki, mənim ağzımdan qurtardın, get, amma lənət gəlsin o

adama ki, şikarını yeməmiş allaha şükür edə!

Kəklik cavabında dedi:

- Yaxşı deyirsən, tülkü baba, o adama da lənət gəlsin ki, yuxusu gəlməmiş

gözlərini yumub yatmaq istəyə!

M ə s ə l l ə r :

Sonrakı peşmanlıq fayda verməz.

Əldən gedən ələ gəlməz.

Doğruya zaval yoxdur, çəkəsən hər divana.

TÜLKÜ

Tülkü, tülkü, tünbəki,
 Quyuq üstə nəlbəki.
 Aslan ala ağamız,
 Qaplan qara qağamız,
 Xoruz bizim mollamız,
 Çaqqal da çavuşumuz,
 Ala qarğa carçımız,
 Sağsağan xəbərçimiz,
 Toyuq bizim çərçimiz,
 İlan bizim qamçımız.
 Sarı babada gəzərsən.
 Bir çomaq vurram ölərsən.
 Tülkü, tülkü, tülkü, səni
 Öldürərlər bil ki, səni!

Məsəllər:

Tülkü tülkülüyünü sübut edincə, dərisini boğazından çıxardılar.

Dərə xəlvət, tülkü bəy.

Tülkü tülküyə buyurar, tülkü də quyuquna.

Tapmaca:

34. Bir dərədə yeddi təpə,
 Hər təpədə yeddi dəlmək.
 Hər dəlməkdə yeddi tülkü,
 Hər tülkünün yeddi balası.
 Eylər neçə hamısı?

Yanıltmac:

Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor, kürkü yırtıq kirpi var. Dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpi, erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamamaqdansa, erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpi dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamayır.

PİSPİSA XANIM VƏ SİÇAN BƏY

(Dozanqurdu Düzxatun və Siçan Solub bəy)

Biri var imiş, biri yox imiş, allahdan başqa heç kəs yox imiş. Bir də bir Pıspisa xanım var imiş.

Bir gün bu pıspisa xanımın könlünə ərə getmək düşdü. Geyindi-kecindi, bəzəndi-düzəndi, öz evinin qapısına çıxdı və dedi:

- Ərə gedirəm, ərə gedirəm, ər olmasa, gora gedirəm!

Bir odunçu gəlib keçəndə Pıspisa xanımı görüb dedi:

- Mənə gələrsənmi?

Pıspisa xanım dedi:

- Məni döyəndə nə ilə döyərsən?

Odunçu dedi:

- Balta ilə vuraram əzilərsən.

Pıspisa xanım dedi:

- Yeri, yeri, mən sənin tayın deyiləm.

Odunçu getdi. Pıspisa xanım yenə başladı:

-Ərə gedirəm, ərə gedirəm, ər olmasa, gora gedirəm!

Bir də gördü ki, kürəkçi gəlir. Kürəkçi dedi:

- Pıspisa xanım, mənə gələrsənmi?

Pıspisa dedi:

- Məni döyəndə nə ilə döyərsən?

Kürəkçi dedi:

- Bir kürək çalaram, xıncım-xıncım olarsan!

Pıspisa xanım dedi:

-Yeri, yeri, mən sənin tayın deyiləm!

Kürəkçi də getdi.

Yenə Pıspısa xanım dedi:

- Ərə gedirəm, ərə gedirəm, ər olmasa, gora gedirəm!

Bu halda siçan oradan keçirdi. Gördü Pıspısa xanım bəzənib-düzənib, geyinib kecinib, özünə zinət verib, evinin qapısına çıxıb.

Qara xaradan don geyib əyninə,

Ucunu qatlayıb salıb çiyninə.

Tökübdür üzünə qara tellərin,

Yuyub tərtəmiz, aparı əllərin.

Çəkib gözlərinə qara sürmələr.

Salıb başına əbrələr, tirmələr,

Xuraman-xuraman ki, rəftar edir,

O rəftara sərvi-giriftar edir.

Soluna baxır, gah baxır sağına,

Baxır gah qolundakı qolbağına.

Durub hər yana o baxır naz ilə,

Deyir bu sözü xoş bir avaz ilə:

Gedirəm ərə, mən gedirəm ərə.

Ər olmasa, axır gedirəm gora.

Siçan Solub bəy gəldi Pıspısa xanımın yanına, dedi:

- Salaməleyk, Dozanqurdu Düzxatun, Pıspısa xanım, sevgili canım, ruhi-

rəvanım, canü-cananım, tabu təvanım! Kefin, halın? Həmişə belə kefdə, gəzməkdə, seyri-səfada olasan!

Dozanqurdu Düzxatun gözünün altınca Siçan Solub bəyə

baxıb gördü, amma nə

Siçan Solub bəy!

Geyinib əyninə cübbə səncəbdan,

Bəzənib-düzənibdi hər babdan.

Atıb dalına quyruğunu şir kimi,

Qulaqların dik tutub, tir kimi.

Gəlir küylə, heç bilmirsən kimdi bu,

Ki hansı vilayətdə hakimdi bu.

Yuvadan çıxıb naz ilə yol gedir,

Gah sağ gedir yolda, gah sol gedir,

Döş ağ, gözü qara, arxası da boz.

Dişi incitək, ağzında yoxdur söz.

Qara gözlərini süzdürür hər yana,

Çəkir burnunu ki, iy-miy qana.

Dozanqurdu Düzxatun dedi:

- Ay əleykəssalam, Siçan Solub bəy, top qara birçək, yeridə ördək, dişləri mixək, qıçları dirək, hamıdan göyçək, dəxi nə demək? Halın, kefin kökdümü? Damağın çağdımı, canın-başın sağdımı?!

Siçan Solub bəy dedi:

- Sağ ol, Pıspısa xanım, əzizim-canım, mənə gələrsənmi?

Pıspısa dedi:

- Məni döyəndə nə ilə döyersən?

Siçan Solub bəy dedi:

- Səni döymərəm, döysəm də quyruğumu molçi eyelərəm, batıraram xanımların

sürmədanına, gözüne sürmə çəkərəm.

Dozanqurdu Düzxatun dedi ki, sənə gedərəm. Razi oldular. Toy elədilər. Pıspısa xanımı Siçan Solub bəy aldı, apardı evinə. Bir zaman yaxşıca yeyib-içib kef elədilər.

Bir gün Siçan Solub bəy Pıspısa xanıma dedi:

- Sən evdə otur, mən gedim şah evinə, sənə noğul, nabat, şirni və hər cürə həlviyyat gətirim. Qoy yanına, könlün istədikcə at ağzına, xırıldat, ye.

Dozanqurdu Düzxatun dedi:

- Get, amma tez gəl. Sənsiz damın altında tək otura bilmirəm, qorxuram.

Siçan Solub bəy dedi:

- Qorxma, tez gələrəm!

Pıspısa xanım oturdu, oturdu, qərarı tutmadı. Fikirləşdi ki, Siçan Solub bəy

gəlincə durub onun paltarlarını aparıb dəvəizi dərin göldə uyuyum, sərim, qurudum, gələndə verim geysin əyninə ki, üst-başı təmiz olsun.

Siçan Solub bəyin paltarını apardı yumağa. Amma uyuyanda ayağı sürüşüb düşdü dəvəizi dərin gölə.

Sağa dolandı, gürp düşdü, sola dolandı, şarp düşdü, nə qədər əlləşdisə çıxma bilmədi, hər nə qədər çapaladısa, qurtara bilmədi. Dəvəizi dərin göldə az qaldı, çox qaldı, gördü ki, bir neçə atlı gedir. Durdu çıxırmağa:

Tapur-tupur atlılar,
Qolları bazbatlılar.⁸⁸
Şah evinə gedərsiz,
Siçan bəyə deyərsiz:
Pıspısa Püstə xanım,
Dabanı xəstə xanım,
Düşüb dəvə gölüne
Boğulur xəstə xanım.

Atlılar o yana, bu yana baxdılar, heç kəsi görmədilər. İstədilər getsinlər, Pıspısa xanım yenə başladı həmin sözlər ilə atlıları çağırmağa.

Gəlib gördülər ki, bunları çağırən bir dozanqurdudur, düşübdür, dəvəizi dərin gölə, boğulur. Bunları görəndə Dozanqurdu Düzxatun dedi:

⁸⁸ Bazubənd deməkdir.

Gedin deyın Siçan bəyə,
Börkü dəlik Solub bəyə:
Saçı uzun, saray xanım,
Donu uzun, daray xanım.

Dozanqurdu Düzxatun paltar yuduğu yerdə sürüşüb dəvəizi dərin gölə, boğulub ölür, durmasın, özünü mənə tez yetirsin!

Atlılar çox təəccüb edib, getdilər şah evinə. Gördüklərini orada nağıl elədilər. Siçan Solub bəy şirni sandığının içində gəzirdi, bu xəbəri eşidib qaçdı və tez özünü Pıspısa xanıma yetirdi. Gəldi gördü ki, Pıspısa xanım dəvəizi dərin göldə batır, çıxır. Az qalıb ki, canı çıxsın. Cəld əlini uzadıb dedi:

- Əlini mənə cik - ərəcik!

Dozanqurdu dedi:

- Yeri, mənciyəz səndən küsərəcik!

Siçan Solub bəy yenə dedi:

- Əlini mənə cik-ərəcik!

Pıspısa xanım cavab verdi:

- Yeri, mənciyəz səndən küsərəcik!

Siçan üçüncü dəfə dedi:

- Əlini mənə cik-ərəcik!

Dozanqurdu dedi:

- Yeri, mənciyəz səndən küsərəcik!

Axırda siçanın acığı tutdu, bir ovuc palçıq götürüb çırpdı dozanqurdunun başına və dedi:

Küsərəciksən – küsərəcik,
Üstübə palçıq enirəcik.

Dozanqurdunun oradaca canı çıxdı. Yazıq Dozanqurdu Düzxatun!

DURNALARA XİTAB

Göy üzündə bölük-bölük durnalar,
Nədir sizin əhvalınız, halınız.
Bir ərz-hal yazdım yarə söyləyin,
Dost kuyuna düşər isə yolunuz.

Mənim yarım, siz də görüb şaşarsız,
Ol uca dağları necə aşarsız,
Ovçu görün kimi siz də çaşarsız,
Qışdı, qar-amandı sizin eliniz.

Baxın şahin pəncəsinə düşərsiz,
Çeşməli dağları onda keçərsiz,
Yaz olcağın yaylaqlara köçərsiz,
Qırarsınız qanadınız, qolunuz.

Dərdli Kərəm deyər uğradım dərdə,
Canım qurban olsun mərd oğlu mərdə,
Səfil durna nə gəzirsiz bu yerdə,
Yoxmu sizin vətəniniz, eliniz.

Qəribəm yoxdur arxam,
Qanadım yoxdur qalxam,
Çıxam qəlbi dağlara,
Vətənə doğru baxam!

*Meyvəcat: Alma, armud, nar, heyva, üzüm, şaftalı,
ərik, albuxara, əncir, albalı, gavalı, giləs, alça, tut, cəviz(qoz),
şabalıd, fındıq.*

Məsəllər:

Bağda ərik var idi, salam-əleyk var idi, bağdan ərik qurtardı salam-əleyk qurtardı. Ağzında yaxşı yer eyləmişən, əgər baqqal armud versə. Armud ağzıma – sapı savalana. bağçalar barı – heyva narı, hamı dinsə də - sən dinmə barı.

Tapmacalar:

35. Ətindən kabab olmaz, qanından kasa dolar. Hacılar həccə gedər, cəhd eylər gecə gedər, bir yumurta içində yüz əlli cücə gedər. Ağac başında önlü dağarcıq.

BOSTAN VƏ DİRRİK MƏHSULATI

Yemiş(qovun), qarpız, şamama, xiyar, qabaq, səlx, kələm, kök, soğan, sarımsaq, turp.

Səbz iyyat: Keşniş, cəfəri, kərəviz, bağdanus, kəvər, nanə, reyhan, mərzə, razyana, acitərə, ispanaq.

Məsəllər:

Soğan yeməmişən için niyə göynəyir? Atan soğan, anan sarımsaq, sən hardan oldun gülməşəkər.

Tapmacalar:

36. Bir damım var içi dolu adam, amma qapısı yox. Bir damım var təndir gülü. Çatı su içər, dana köpər.

Zülfün ucu gümüşdür,

Sal boynuma ilişdir.

Yemişlərdə yarpaqsız,

Tap görüm necə yemişdir?

QIZLAR SU DOLDURMAQDA

Axşamdan yağan qar çıxıbdır dizə,
Kəsilib bulaqdan yolu qızların.
Səhər olcaq suya onlar varanda,
Üşür barmaqları, əli qızların.

Səhəngin doldurmuş qoyar kürəyinə.
Nə ki, gözəl var yığılıb kəndə,
Kəmərin bağlayıb, gərdən çəkəndə,
Keçər əbircədən beyli qızların!

Məsəllər:

Su səhəngi suda sınar. Mənim aparən suya dərya
deyərəm. Araz axır, gözüm baxır.

GÖYÇƏK FATMANIN NAĞILI

1

Biri var imiş, biri yox imiş, bircə kişi var imiş, bu kişinin bir arvadı və bu arvaddan Fatma adında bir qızı var imiş. Fatma çox ağıllı və gözəl qız imiş. Bir gün Fatmanın anası naxoşlayır və qızına deyir ki, mən öləndən sonra dədən təzə arvad alacaq, o arvad və səni çox incidəcəkdir. Amma qara inəyimizdən müqəyyid ol, onu özün otar.

Qızın anası ölür və dədəsi gedib özgə bir arvad alır. Bi arvadın da irəliliyi ərindən bir çirkin qızı vardı.

Arvad göyçək Fatmanı çox döyüb incidirmiş. Fatma səbir edib, hər gün qara inəyi apararmış otarmağa. Fatmanın analığı

ona yun, daraq verərmiş ki, çöldə darayıb əyirsin. Fatma yunu verərmiş inəyin ağzına. qara inək yunu udar, saonra hazır ipi ağzından çıxarıb verərmiş Fatmaya.

Bir gün Fatma yun daradığı yerdə külək onun əlçiminin birini götürüb qalxızdı havaya. Fatma bunun dalınca yüyürüb düdi:

- Qanadına qurban, yel baba, əlçimimi sal, baba!
Yel onun əlçimini götürüb bir bacadan saldı. Fatma evə girib gördü ki, burada

bir heybətli qarı oturub, alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy. Qarı qabağına bir qurbağa qoyub onu sığallayır. Bu, div anası idi.

Fatma qarıya baş əyib dedi ki, mənim əlçimimi ver.

Qarı dedi:

- Gəl başıma bax, sonra verim.

Fatma onun başına baxanda gördü ki, ilan-qurbağa ilə doludur.

Qarı soruşdu:

- Mənim başım yaxşıdı, ya sənin ananın başı?

Fatma cavab verdi ki, səninki yaxşıdır.

Qarı soruşdu:

- Bu qurbağa göyçəkdir, yoxsa insan?

Fatma dedi:

- Könül sevən göyçəkdir.

Fatmanın sözləri qarıya xoş gəldi. Qarı onun əlçimini verib dedi:

- Gedərsən, qabağına bir ağ su, bir qara su və sonra bir qırmızı su çıxacaq. Ağ

suda çimərsən, qara su ilə saçını yuyarsan, qırmızı sudan yanaqlarına sürtərsən.

Bir də qarı öz tükündən verdi və dedi ki, mən sənə lazım olsam, yandırarsın, yanında hazır olaram.

Fatma tükü götürüb, necə ki, qarı demişdi, elə də elədi. Qabaqca ağ suda çimdi, sonra qara suda saçlarını yudu və

qırmızı sudan götürüb dodağına, yanaqlarına çəkdi. Elə göyçək oldu ki, misli və bərabəri tapılmadı.

Analığı Fatmanın gec gəldiyini görüb qızına dedi:

- Çıx, gör Fatma necə oldu.

Qızı çıxıb gördü ki, Fatma gəlir, amma elə gözəlləşib ki, adam baxanda gözü qamaşır.

2

Fatma evə gələndə analığı onu danladı. Qızın gözəlliyini görüb soruşdu:

- Haradan sən belə gözəl oldun?!

Fatma başına gələni analığına söylədi, o da sabahısı günü Fatmaya dedi ki, indi sən evdə otur, qoy bu gün mənim qızım getsin inəyi otarmağa. Ana öz qızına yun, daraq verdi. Yel bunun da əlçimini götürüb qaçırdı və gətirdi həmin damın bacasından saldı. Qız əlçimin dalınca yüyürüb içəri girdi və qarıya dedi:

- Əlçimimi ver.

Qarı dedi:

- Başıma bax, sonra verim.

Qız onun başına baxanda qarı soruşdu:

- Mənim başım yaxşıdır, yoxsa nənənin başı?

Qız dedi:

- Sənin başın pisdir, nənənin başı yaxşıdır.

Qarının buna acığı tutub dedi:

- Gedərsən, qabağına bir aö su çıxar, bir qara su. Qara suda çimərsən, ağ suda

başını yuyarsan.

Qız ağ suda başını yuyub qara suda çimdi, daha da çirkin və kifir oldu. Anası bunu görüb Fatmaya bərk acığı tutdu və hirsindən az qaldı çatlasın. Fatmanın acığına istədi onun inəyini öldürsün. Çünki işlərin başı inək idi.

Bir gün arvad dalına bir-iki lavaş bağlayıb, üzünə zəfəran çəkib girdi yorğan-döşəyə. Əri evə gələndə arvad bir o yana, bir bu yana döndü, lavaşı dalında qırdı. Əri soruşdu:

- Arvad, sənə nə olub sümüklərin elə şaqqıldaıyır və rəngin belə saralıbdır?

Arvad dedi:

- Bərk naxoşam, ölürəm, qara inəyi gərək kəsəsən. Mən onun ətindən yesəm,

bəlkə diriləm.

Kişi istəmədi Fatmanın inəyini öldürsün. Amma əlacı kəsilib dedi:

- Qoy Fatma evdən bir yana getsin, inəyi kəsim.

İnək bunların fikrini qanıb Fatmaya dedi:

- Məni kəsəcəklər. Amma sən mənim ətimdən yemə və sümüklərimi yığıb bir

yerdə basdır. Hər vaxt istəsən gəl o yerə, üstünü aç, orada bir dəst paltar və bir cüt qızıl başmaq taparsan.

Fatma inək ilə evə qayıdanda atası onu iş dalınca göndərüb inəyi kəsdi. Fatma qayıdub inəyini ölmüş görüb çox ağladı. Haray hara çatacaqdı? İnəyin ətindən heç yemədi və sümüklərini yığıb bir yerə quyuladı.

3

Sabahdan xəbər çıxdı ki, padşahın oğluna toy olur. Fatmanın analığı yerə bir

çanaq darı səpib dedi ki, bunları bir-bir yığarsan çanağa. Yanında bir küp də qoyub dedi: bunu da ağlayıb gözünün yaşı ilə doldurarsan. Öz qızını da geyindirib-kecindirib apardı toya.

Yazıq Fatma qəmgin oturub başladı ağlamağa. Birdən qarı yadına düşdü. O

verdiyi tükü yandırdı. Həmin saat qarı hazır oldu. Fatma başına gələni ona söylədi. qarı dedi:

- Qəm yemə, tezlik ilə hamısı başa gələr.

Qarı ayağını vurdu yerə. O dəqiqə yerdən bir toyuq yanının cücələri ilə çıxdı, darını təmiz dənledilər, çanağı qarının gətirdiyi başqa darı ilə doldurdular.

Qarı Fatmaya dedi:

- Küpü də təmiz su ilə doldurub içinə bir ovuc duz tök, o da olsun göz yaşı.

Sonra Fatma ilə qarı getdilər inəyin sümüyü basdırılan yerə. Buranı qazıb gördülər ki, bir dəst zərif ipək parçadan libas və bir cüt qızıl başmaq çıxdı. Burada çoxlu qızıl da vardı. Qarı libası, başmağı geyindirdi Fatmaya və bir az qızıl, bir az da torpaq götürüb Fatma ilə getdilər toya.

Burada qarı dedi:

- Bu qız mənim nəvəmdir, qoyun bu da oynasın.

O, Fatmanın bir ovcuna qızıl, bir ovcuna da torpaq qoyub tapşırı ki, analığının tərəfinə oynayanda onların üzünə torpaq səp, özgələrinin tərəfinə oynayanda qızıl.

Fatma da çox gözəl oynayırdı. Hamı onun oynamağına aşıq oldu. Amma analığı

tərəfə oynayanda torpaq səpdi, özgələri tərəfə oynayanda qızıl. Oynayandan sonra Fatma tələsik qayıtdı evə. Çox tələsdiyinə görə körpüdən keçəndə başmağının bir tayını saldı suya.

Fatmanın analığı toydan qızı ilə qayıdıb gördü ki, Fatma evdə oturub, öz tapşırığı işləri də yerinə yetirib. O çox qəzəbli idi.

Fatma soruşdu:

- Ay ana, toyda nə gördünüz?

Analığı acıqlı dedi ki, heç zad görmədik, bir günü qara gəlmiş qız çıxdı, oynadı, özü də sənə oxşayırdı. Biz tərəfə oynayanda torpaq səpirdi, özgələri tərəfə oynayanda qızıl-gümüş səpirdi.

Fatma dedi:

- Mən evdən çölə çıxmamışam, sən buyurduğun işlərin dalınca olmuşam.

4

Bir gün padşahın oğlu ova çıxdı. Körpünün yanından keçəndə istədi ki, atına su versin. At suya yaxınlaşanda xorruyub su içmədi. Padşahın oğlu adam saldırıb çayı axtardı. Onun içindən bir qızıl başmaq tapdılar. Başmaq çox zərif idi. Padşahın oğluna çox xoş gəldi. İstədi ki, nə tövr olsa, axtarıb onun yiyəsini tapsın və özünə alsın.

Çox gəzdilər, tapmadılar. Carçılar car çəkəndə Fatmanın analığı eşitdi, onun əl-ayağını bağlayıb saldı təndirə və öz qızının ayaqlarını yuyub qazıdı.

Padşahın oğlunun adamları axtara-axtara gəlib çıxdılar Fatmagilin evinə. Çirkin qızın ayağına başmağı geyindirdilər, olmadı. Soruşdular ki, sizin evdə özgə qız yoxdurmu? Fatmanın analığı cavab verdi ki, yosdur. Amma Fatmanın bir xoruzu var idi, bu xoruz başladı banlamağa:

Fatma bacım təndirdə,
Ayaqları kəndirdə!

Arvad nə qədər istədi xoruzu qovsun, olmadı. Xoruz sıçradı damın üstə, uca səs ilə banladı:

Fatma bacım təndirdə,
Ayaqları kəndirdə!

Padşahın adamları bunu eşidib, təndirə baxdılar: gördülər ki, bunun içində bir gözəl qız əl-ayağı kəndir ilə bağlanmış yıxılıbdır. Qızı çıxarıb başmağı onun ayağına geyindirdilər. Gördülər ki, başmaq elə bil onun ayağına biçilibdir. Apardılar

padşahın oğluna. Padşahın oğlu bunu görən kimi cani-dildən
aşiq oldu və yeddi gün-yeddi gecə toy eləyib Fatmanı özünə
arvad aldı. Yedilər, içdilər, yerə keçdilər, siz də yeyin, için,
muradınıza yetişin!

Məsəllər:

Könül sevən göyçək olar dünyada.

Yetim qızsan, qıvrıl yat!

*M e ş ə a ğ a c l a r ı: palıd, qarağac, fisdıq, vələs,
dəmirqara, göyrüş, ağcaqayın, cökə, şamağacı, ardıc, tus,
söyüd, bədmüşk, qızılağac, qovaq, çinar..*

*K o l l a r: qarağat, qaragilə, böyürtkən, moruq, əzgil,
zirişk, zoğal, mərdəşə, qoyungözü, itburnu, yasəmən, nəstərən,
qızılgül, tobuluğu, göyəm, qora, qızılçax.*

*O t l a r: əvəlik, qoyunqulağı, quzuqulağı, qantəpər,
qırxbuğum, siğırquyruğu, xatınbarmağı, qara ot, ayıdöşəyi,
dəvədabanı, qiji, xımı, pişikcırnağı, baldırğan, unnuca, südlü
pencər, kiğ, cacığ, hicitkən, naşır, qazayağı, cincilim, şomu,
boyana, qanqal, yarpız.*

*Ç i ç ə k l ə r: gülxətmi, sarıçiçək, görçiçək, arşınçiçək,
qaymaqçiçəyi, lalə, zanbaq, nərgizgülü, nilufər, birəotu,
kəklikotu, sumrux, huy çiçəyi, bənövşə, qərənfil.*

SOLTAN DAĞI

Sənə derlər Soltan dağı,
Nə dumandır başın sənin?
Qocalardan sual etdim,
Kimsə bilməz yaşın sənin.

Əskik olmaz qarn yağar,
Buludlar bir-birin qovar,
Hər gün günəş sənə doğar,
Cavahirdir daşın sənin.

Alt yanın bağ ilə bostan,
Dörd yanın gülügülüstan,
Ayırdılar məni dostdan,
Ötər qərrib quşun sənin.

DAĞLAR

Mən aşiq yastı dağlar
Qar gəldi, basdı dağlar.
Üç ay toylu-bayramlı,
Doqquz ay yaşlı dağlar.

Bu dağlar qoşa dağlar,
Verib baş-başa dağlar.
səndə dostum gəzibdir,
Səni yüz yaşa dağlar.

Dağlar marala qaldı,
Otu sarala qaldı.
Soyuq bulaq, göy yaylaq
Yenə marala qaldı.

Başə çalmalı dağlar,
Dibi kölgəli dağlar.
Oturub yol gözlərəm,
Haçan el kəli dağlar?!

Məsəllər:

Dağ dağ ilə qovuşmaz, adam adam ilə qovuşar.
Güvəndiyim alçacıq dağlar, sizə də qar yağarmış?

Tapmacalar:

37. Dağdan gəlir dağ kimi,
Qolları budaq kimi,
Əyilər su içməyə.
Bağırır ulaq kimi.
38. Alçacıq dağdan qar yağar.

KƏKLİK

Səhər-səhər sərt qayalar küncündə,
Oxur, səsi gələr gözəl kəkliyin.
Dağlar ətəyində çinqıl içində
Bulunmaz yuvası gözəl kəkliyin.
Səhər-səhər əllərində var malım,
Tülək tərլan ilə könlüm almalıım,
Yaşıl nimtənəlim, gülgəz çalmalıım,
Kətandır köynəyi gözəl kəkliyin.

Məsəl:

Hamı bilir ki, dağda kəklik gözəldir.

Tapmacalar:

39. Dağdan gəlir banı xanım,
Əlləri hənəli xanım.
Dindirən farsı danışar,
Tükləri tehranı xanım.
40. Kəkliyin qan ayağı,
Qan əli, qan ayağı.
Aşiq bir şey görübdür,
Üç başı, on ayağı.

Məsəllər:

Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini.
Qaz vur, qazan doldur.

Yanıltmac:

Kəklik, kəpənək, gəlin gedək; kol dibinə gəlin gəlibdir.

TƏRLAN

Yaxşı olar tərլanların irisi,
Qabaqca gedər kəklik sürüsü,
Boynunda var güləbatın çilqisi,
Ağ olar qaşları şahı tərլanın.

Xanlar, bəylər əl üstündə götürər,
Götürəbən ovlağına yetirər,
Şəhd çəkər binəsini itirər,
Onda düşər tərsilaşi tərլanın.

Məsəllər:

Tülək tərլan yarınə sar bağlamaq olmaz. Tərլan yerini sar tutrmaz.

Əti yeyilən quşlar: kəklik, turac, qırqovul, çil, bildirçin, ördək, qaz.

Ət yeyən quşlar: tərլan, qızılquş, qaraquş, qırğı, sar, çalağan, quzğun.

Oxuyan quşlar: bülbül, bildirçin, sığırçin, qaratoyuq, torağay, alacəhrə, həzar⁸⁹, qumru

⁸⁹ Həzar – bülbül.

Gecə uçan quşlar: bayquş, yapalaq,
gecəquşu(yarasa).

Tapmaca:

41. Mən gedirəm beləsinə,
Qaragözün məhləsinə,
Quşlarda hansı quşdur,
Süd verir balasına?

DÜZGÜ

Ay afərin gül oğlum,
Oğlum, oğlum, naz oğlum,
Dərsindən qalmaz oğlum.
Qələmini al ələ,
Yaxşı-yaxşı yaz, oğlum.
Oğlum gedər məktəbə,
Oxur, çatar mətləbə.
Dərsin oxur rəvanlar,
Nə oxuyubdur, anlar.
daş üstə çiçək qazar,
Məşqini göyçək yazar.
Mənim oğlum, candı, can,
Dərslərini oxur rəvan.
Gümüşdəndir dəvəti,
Qələmi var beş-altı.
Qələmdanı şəkilli,
Qələmi xallı-mullu
Dəftəri var tərtəmiz,
kitabı ondan əziz.
Kağızları rəngbərəng,
Oğlum, gətir, yaz görək.
Oğlum səhərdən durar

Əl-üzün təmiz yuyar.
Üzünə gülab vurar,
saçın, birçəyin darar.
Paltarını təmizlər,
Məktəbə göyçək gedər.
Oğlumun adı Əziz,
Üstü-başı tərtəmiz.
Oğlum hər kəsi görər,
Baş əyər, salam verər.
Oğlum küçədə qaçmaz,
Heç kəs ilə savaşmaz.
Oğlum itə daş atmaz,
Atıb günaha batmaz.
Quşlara etməz azar,
Quşların da canı var!
Pişikləri heç vurmaz.
Ay afərin, gül oğlum,
Gül oğlum, bülbül oğlum.
dərsin oxu rəvanla,
Sonra danış, gül oğlum!

Məsəllər:

Oğlum əziz, tərbiyəsi ondan da əziz.
Oğul xırdası, noğul xırdası.
Şüurlu oğul neylər ata malını, şüursuz oğul neylər ata
malını.

TÜLKÜ VƏ QURD

Bir tülkü köhənsalə gedirdi,
Qismət üçün seyri-aləm edirdi.
Obadan kənarda gördü, ittifaq,
Atıblar səhrayə bir quyruqi-caq.

diqqət ilə baxıb, tələni seçdi.
 Yavuqa düşməyib, uzaqdan keçdi.
 Gəzər ikən oldu bir qurda düçar,
 Dedi: "filan yerdə əcəb təam var".
 Biçarəni çəkə-çəkə gətirdi.
 Bir azca qalmışdı quyruğu gördü.
 Dedi: "Təəccübəm, sənə belə şeyə
 Düçar oldun, özün yemədin niyə?"
 Dedi: Boynumda var qəza orucum,
 Tutmuşam ki, saqit ola borucum.
 Soxuldu quyruğu yerdən götürə,
 Neçə gündü naharsızdır, ötürə.
 Sıçrayıb payına tələ oldu bənd,
 O yana, bu yana tullandı hərçənd;
 Nə qədər güc vurdu götürmədi əl,
 Kəsilib əlacı, qaldı məəttəl.
 Tülkünün əlinə düşdü girəvə,
 Quyruğu yeyirdi çox sevə-sevə.
 dedi: "sən deyirdin orucam, bayaq,
 Nəəndir yeyirsən indi bu siyaq?!"
 Dedi: "Oruc idim, amma bu axşam
 Təzə ayı görüb, etmişəm bayram",
 Hiyləsinə o pürfənin inandı,
 - Bəs mənim bayramım, - dedi, - haçandır?
 - Sənin də bayramın sahibi-tələ,
 Gələndədir, - dedi, - tələsmə hələ.
 Hər kimsədə ola əqlü fəhm-huş,
 Bu məsəli eyləməsin fəramuş:
 Əvvəl gərək suyu yoxlasın möhkəm,
 Boyluyandan sonra soyunsun adəm.
 Nəinki etməyib fikir, əndişə,
 Şala canavar tək özünü işə.
 Həm özünün payın, həm onun payın
 Tülkü yeyə bidərdir-sər, arxayın.

Məsəllər:

On ölç, bir biç. Ağılsız baş sahibinə donuz güddürər

OĞRU VƏ EV YİYƏSİ

Bir oğrugürmişdi bir evə yara,
 Hər nə var şeyini yığıb apara.
 Axtardı orada bir zad olmadı,
 Kisəsi boş qalıb onun dolmadı.
 Ev yiyəsin gördü palanda yatıb,
 Anlayıb işini qüssəyə batıb.
 Evdən çıxıb istədi ki, o gedə,
 Gördü dalda bir səs gəlir – a gedə,
 Gəl otur altına mən salım döşək,
 Bir zad da tapmışan əgər bölüşək.
 Oğru duydu ona tənə eyləyir.
 Sərasər bağrımı onun tiliyir.
 Söylədi: nə sayaq olsa mən yenə,
 Dünyada dolannam, gir sən hinə.
 Çıx özünə bir gün ağla, mən yalan,
 Ar eylə, üstünə salma sən palan.
 Ey əzizim, bu məsəldən ibrət et,
 Elmdən varlı ol, yaşa sən də get.

Məsəllər:

Oğru qalana yanar, sahib gedənə. Oğrudan qalamı falçı
 aparar. Oğru elə bağırır, doğru küncə qısıılır.

ARANLA YAYLAĞIN BƏHSİ

Aran deyər, yaylaq, çox da saxlama,
Göndər gəlsin, ağır ellər mənimdirş
Yarin göbəyiyəm, dizin dirəyi,
Malü mülkü Süleymanlar mənimdir.

Yaylaq deyər, çıxma dindən, imandan,
süsəndən, sünbüldən, hər gülüşəndən;
Həkimlik, loğmanlıq qalıbdı məndən,
Həzaran⁹⁰ dərdlərə dərman mənimdir.

Aran deyər, bağça mənim, bağ mənim,
Gecə-gündüz qulluq eylər bağbanım.
Geymək üçün yaşıl mənim, al mənim,
Süsən, sünbül, gülşənliklər mənimdir.

Yaylaq deyər, mənəm çeşmələr başı,
Axar, heç qurumaz didəmin yaşı,
Pələnglər yatağı, ovçu sirdaşı,
Köksü ala, qarlı dağlar məmənimdir.

Aran deyər, qaldım dağ arasında,
Piltətək qurudum yağ arasında,
Qıvrım-qıvrım olmuş tağ arasında,
Tutma ala qarpız, tağlar mənimdir.

⁹⁰ Həzar – min.

Yaylaq deyər, mənəm xalqın göyçəyi,
Məndə yatar aranların qaçağı,
Lalə-səmən, dürlü-dürlü çiçəyi,
Pətəkdə kəsilən ballar mənimdir.

Aran deyər, məndə bulunar maya,
İnsani, cinsini götürürəm vaya,
Payızın fəslində qurulan taya,
Xirməndə çevrilən vəllər mənimdir.
(Aşıq Əmrah)

Məsəllər:

Aranda tutdan olduq, dağda qurutdan.

Şahbudağın bağı var,
Heyvası yox, narı yox!
İstəmirəm heyvasını, narını
Qoy desinlər: Şahbudağın bağı var.

ARILAR BARƏSİNDƏ

Altı min ləşkərim altı sarayda,
Hər birisi gedər onun Sərkərə⁹¹.
Sirrini bilmək olmaz elmi-qeybdir,
hər birisi gedər onun sərkərə.
“Gün zəban” gülləri tutubdur dəstə,
Çəkibdir şanların bir-biri üstə.
Allahın heyvanı nəş şirə istə,
Hər birisi gedər onun Sərkərə.
İxlas ilə qulluq edərlər xanə.
Yasavul düzülüb mərd-mərdanə,

⁹¹ Sərkər – Şamaxıda yer adıdır.

Çəkibdir şanların tamam çar xanə,
Hər birisi gedər onun Sərkərə.

***

Arı yenə qaşqabağın aldırıb,
Mövlam şirə verib çox damağlandırıb.
Səndən bilirəm yaxşı dolanıb,
Əfəndi arını mən yaxşı gördüm.
Ərzə gedən müdam tapar xanəni,
Mömin tapır əlbəttə sübhani.
Ağardıban yaxşı çəkər şanəni,
Əfəndi arını mən yaxşı gördüm...
Bir çən gəlib Əlpavutun dağına,
Dolanırdı həm sağına-soluna,
Arı gedər Yeddi künbəd dağına,
Əfəndi arını mən yaxşı gördüm.
Yaxşı olur Mədrəsənin bağları,
Bar götürür çün onun budaqları,
Ayılıban qızgın çəkər şanları,
Əfəndi arını mən yaxşı gördüm.
Mən babayam çağırıram ya tanrı,
Açılıbdır qızılgülün nübarı,
Nəqşkar otağı mötəbər şanı,
Hər birisi gedər onun Sərkərə.

Məsəllər:

Bal tutan barmaq yalar, nə balın istəyirəm, nə də bələsın.
Bal yedin, bəlayə düşdün.

DƏVƏ VƏ EŞŞƏK

(Nəsihət qəbul etməyən yoldaşların barəsində)

Görmüşəm nüsxədə bir şəhrü bəyan.
Yük tutub sabiqən tüccari-İran.
Ticarət əzmi ilə hində gedərdi,
Gecə-gündüz dincəlməyib sürərdi.
Karvanda bir dəvə, bir də bir eşşək,
Ariq düşmüş idi mənim yabım tək
Necə ki, qüdrəti var idi getdi,
Aqibət işləri bir yerə yetdi.
Sağrısına əgər vursan yüz şallaq,
Götürməzdi ayağı üstündən ayaq.
Sahibləri çulun, alığın soydu,
Apara bilməyib, yol üstə qoydu.
Ahəstə-ahəstə üftanü xizan,
Çəkilib bir səmtə tutdular məkan.
Basəfa yer idi, ələfzar idi,
Türfə-türfə ot, ələfi var idi.
Yedilər, içdilər bir neçə müddət,
Apardılar ləzzət, sürdülər vəhdət.
Xilas olub rənci-bənnadəmdən,
Zülmi-peydər-peydən, cövrü sitəmdən.
O qədər kökəldi hər iki heyvan,
Guya ki, hər biri kuhi-Bağırqan.
Sağrısında, yəlpiyində ət qat-qat.
Dönübən qaşına bilməzdi, heyhat!
Bir gün eşşək dedi: "Ey dəvə qardaş,
İstərsən savaşıma, istərsən savaş.
Xatirimə düşüb ahəngi-tazə,
Meylim var ki, qalxam şuri-şahnazə.
Həvayi-zövq ilə bir neçə əfrad,
Oxuyam sövt ilə hərçi badə-bad".
Dəvə dedi: "Bu nə sözdür, ay əhməq,

Müsəmma imişsən, isminə əlhəq!
 Güclən qurtarmışıq rəncü təəbdən,
 Növi-bəşər eylədiyi qəzəbdən.
 Ötüb keçən əgər eşidə səsin,
 Ol qədər yük çatar, çatlar nəfəsin.
 Əmanət, əmanət, keç bu sevdadan,
 Bihudə fikirdən, əbəs binadan”.
 Etməyib dəvənin öyüdün qəbul,
 Qulağın şəkləyib xəri-biüsul,
 Bir növ anqırmaq qoydu ki, bara,
 Səs düşdü səhralara, dağlara.
 İttifaq, yol ilə keçirdi karvan,
 Eşidib çarvadar dağıldı hər yan.
 O kolu, bu kolu basıb tapdılar,
 Sevinə-sevinə minib çapdılar.
 Hər birinə bir ağır yük çatdılar,
 Bizləyə-bizləyə köçə qatdılar.
 Yeddi-səkkiz ayda xamlamışdı xər,
 Qolları çəng olub qaldı, müxtəsər.
 Yükünü dəvənin üstə yıxdılar,
 Yavaş-yavaş yol yuxarı çıxdılar.
 Yoxuşun başına qalmışdı əndək,
 Yeriyyə bilməyib lap durdu eşşək.
 Dedilər: qoymarıq burda qalsın xər,
 Aparsaq böyük bir məbləğə dəyər.
 Onu da qoydular dəvə üstünə,
 Uçurumaşağı sürdülər yenə.
 Qatlayıb boynunu dedi: “Ey həmdəm!
 Mənə səndən yetdi bu zülmü sitəm.
 Nəsihət eylədim, annadın qərəz,
 Dedi: tərki-adət mucibi-mərəz,⁹²
 Dedim ki, anqırma, qalxdın havayə,

⁹² Adəti tərgitmək mərəz törədir.

Nahaq yerə saldın bizi bəlayə,
 Əlavə, yükünü aparmadın sən,
 Barkeş deyildim sənə, qoduq, mən!
 O da hələ qalsın, quru boş özün
 Yol ilə getməyə nə idi sözün?
 İndi ki, quyruğun basdın ilanın,
 Canı çıxsın gərək altda qalanın.
 Mənim də könlümə düşübdü tazə
 Tərənnümə gəlib duram canbazə,
 Bir zaman təvəkkül təala deyim,
 Qulağımı qırıp bir az lökləyim”.
 Dedi: “Ey sərxeyli-küllü-heyvanat!
 Eyləmə bu işi heyhat, heyhat!
 Məsəli-məşhurdur – kiçikdən xəta
 Baş verib həmişə, böyükdən əta”.
 Dolmuşdu dəvənin qəlbi kin ilə.
 Var idi kədəri ol bidin ilə
 Lökləməyin binasını qoyan tək,
 İp, imliq, qırılıb, uçqundu eşşək,
 Dəyib dağa, daşa dağıldı dər-dəm,
 Gərək ibrət edə bu işdən adəm.
 Böyüklər pəndinə baxmaya hər kəs,
 O kəsdən bilmərrə əlaqəni kəs.
 Guş etməsən, nasehlərin sözünə,
 Toxunur aqibət bəla özünə.
 Bir dəxi danışsa hər kim bihəngam
 Başı qilü-qaldan qurtarmaz müdam.
 Var isə kəlamın, söyləmə əfzun,
 Bu səbəblə yarar tökülə dəva”.
 Kəklik səsin çıxarmasa, mən zamın,
 Onu tuta bilməz dağlarda laçın”.

Məsəl:

Bablı babın tapmasa, işi ah-vay ilə keçər.

TÜLKÜ VƏ ŞİR

Əyyami-sabiqdən edim hekayət,
Müstəmə olanlar aparsın ləzzət.

Çin bəhrində bir cəzirə var idi,
Ziyadə basəfə ələfzar idi.

Tən edərdi ol behşiti-bərinə,
Aləmdə yox idi ona qərinə.

Tutmuşdu həşərat ol mülkü vətən,
Türfə canəvərlər salmışdı məskən.
Təqdiri-qəzadan bir şir, ittifaq.
Gözəl sərzəmini eylədi yataq.

Sair heyvanata tən oldu məaş,
İçlərinə düşdü aşubü pərxaş.

Gündə üçün, dördün qovub tutardı,
Yeyib, gəlib öz yerində yatardı.

Yığılıb bir yerə oldu fərahəm,
Cəzirədə nə var isə bişü kəm.

Binayi-məşvərət etdilər ağaz,
Axırda tutdular bu sözü mümtaz:

“Bizdə yox onunla qüdrəti-cədəl,
Ya gərəkdir çəkək bu vətəndən əl.

Ya qoyaq onunla binayi-saziş,
Dolamb arxayın, edək güzariş.

Pərişan olmasın, bari, sağımız,
Yüyürməkdən saf əridi yağımız”.

Çox keçdi arada dəlil, dəlail,
Küllühüm bu əmrə oldular qail.

Tülküyə dedilər: “Ey yari-pürfən!
Bu təklifi bizdən qəbul eylə sən.

Çünki onlar ilə başdan, binadan,
Bir evli kimisiz ata-babadan.

Düşəndə eylərlər sizə məsləhət,
Xahi aşikar xahidə xəlvət.

Dur, bu gün varid ol hüzuri-şirə,
Rəhmin gəlsin binəvayə, fəqirə.

De ki, ey sərhəngi-küllü-dirrəndə!
İnsafü mürüvvət yodurmu səndə?

Güzarın düşübdür bizim vətənə,
Canısañ hamı, haq bilir, sənə.

Var xəlfəyə təəllüqü Bağdadın,
Neçin yamanlıqla çəkilsin adın?

Sülhü səlah ilə düzələ bir kar,
Bu qəhri qəzəbin nə surəti var?

Kimdir səndən müzayiqə edə can,
Keç bu mərhələdən aman, əlaman!

Nə layiqdir sənin kimi sərverə,
Bais ola belə nahaq işlərə;

Yol kəsə dəmbədəm həramilər tək,
Vura, tuta, yıxa müxlisin görcək.

Şah istəsə olsun rəiyyət abad,
Gərək ola aralıqda qərardad.

Sən ağa, biz sənə bəndeyi-fərman,
Zilli-himayətdə qoy gəzək hər yan.

Dəhyeki-divanə nədir sözümüz,
Bu yolları yaxşı billik özümüz.

İtaət etməsə malikə məmluk,
Olmaz aralıqda təriqi-süluk.

Gündə bir çarpa eylərik irsal,
Yeyərsən, yatarsan, bicümrü vəbal”.

Küftü şeno ta ki, yetdi payanə!
Görün tülkü nə gətirdi bəhanə!

Dedi: “Əsirgəməm bir qaşiq qanı,
Bəli laf vuranlar gen gündə hanı?

Xirsi-qəviheykəl, xuki-pirgürur,
Gürgi-şikarəfkən, çəqqali-məğrur.

Yaxşı gündə mənəm-mənəm deyənlər,
Ovu göydə alıb, göydə yeyənlər.

Seyid edən zamanda salmazlar yada,
Deməzlər bir parça verək ona da.

Yaman gündə tamam durub kənara,
İstər bir fənn ilə özün qurtara.

Məni qətlgahə eylərlər rəvan,
Mən rubahi-aciz, o şiri-jəyan.

Əgər bir pəncəsin vursa sərime,
Xurd-xurd olub tamam dollam dərimə.

Dinəndə deyərsiz əhli-tədbirik,
Məsəldir: güclüyə nə duz, nə çörək?!

Göndərin laəqəl mərdi-hünərvər,
Yetirsin ərziniz, gətirsin xəbər”.

Yerbəyer dedilər: “Ey tülkü qardaş,
Bu sözü söyləməz əcamir, ovbaş.

Küllühüm aləmi tuta qiylü qal,
Heç adətdə yoxdur elçiyə zaval.

El namusu elə düşər, əzizim,
Yaman yerə yetib işimiz bizim

Doğrudur, gen gündə biz laf vurarıq,
Gərdən çəkib yal qabardıb durarıq.

Hanı bizdə o növ adabü ədəb,
Təqirati-məlih, ləfzi-müntəxəb.

Böyük hüzurundə deyək, danışaq,
Kürəyə düşməyən olmaz yumuşaq.

Bir ağaca çəkilməyə ta körpü,
Nə dər olur, nə dərvazə, nə körpü.

O ki, sənsən – hər elmdə mahirsən,
Fəhmü fərasətdə xalqa zahirsən.

Yüz kari-müşkülə gör qoyasan əl,
Göz yumub açınca səyin eylər həll.

Xidmətində eyləmişik təğafül,
Əfv eylə cürmümüzü, ey piri-aqil!

Hörmətin lazımdır bizlərə, amma
Axtarma keçəni, “məza ma məza”.⁹³

Əgər ki, olmasa səndən bir çarə,
Gərəkdir vətəndən olaq avarə”.

Söylədilər əfzun, dedilər bihədd,
Tülkü eyləməyib iltiması rədd.

Yola düşdü getdi badi-sərsər tək,
Təbəssüm eylədi şir onu görcək.

⁹³ Keçən keçdi (ərəbcə).

Çün özü bu əmrə minnətkar idi,
Baş tutdu dərzəman, meyli var idi.

Qayıdıb yetirdi xalqa bəşarət:
İndən belə gəzin dəxi fərağət.

Bəs ki, hasil oldu bu müddəalar,
Eylədilər şahə xeyrü düalar.

Hər firqədən gündə bir fərbeh davar,
Göndərdilər, həm şam ola, həm nahar.

Bu hal ilə dolandılar, bir müddət,
Ta inki tülküyə yetişdi növbət,

İlk axşamdan çovuş eylədi izhar,
Kim: “Rəsəd sizindir, olun xəbərdar.

Göndərin gecədən bir rübahi-çağ,
Məbada ki, əmir ola, bidamağ”.

Var idi bir pürfən kətxudaləri,
Çox yola salmışdı belə işləri.

Əshabü əqranın yığıb səmtinə,
Dedi: “Bu keyfiyyət ar gəlir mənə;

Bizim hiyləmizdən çərxi-kəcrəftar
Gecə-gündüz daim ölüm arzular.

Vəhmü hərasından afitabü mah
Çəkir üzlərinə pərdeyi-siyah.

Əksimizi görsə suda divü dəd,
İlim-ilim itər ta ruzi-əbəd.

Yarım saat əgər bizi görsə ac,
Özün kola soxar qırqovul, turac.

Hər məkrdə ola ictimadımız,
İndi ara yerdə itə adımız

Haq bilir, deyiləm mən ziyanlıqdan,
Ölüm yeydir belə zindəganlıqdan.

Əbəs-əbəs gələ bir şiri həpənd,
Dövləti-qədimə yetirə gəzənd.

Bu əmrin olmasa bizdə çarəsi,
Sağalmaz ölüncə, bilin yarəsi”.

Dedilər ki” – “Ey sərxeqli-əqrəba,
Xalq edib səni bizə kətxuda.

Olmasaydı səndə fəhmü fərasət,
Bir məlcəü məva tapardıq, əlbət,

İxtiyar sənindi, səlah sənindi,
Nə isə, tədbirin işə sal indi”.

Kətxuda üstünə karı yıxdılar,
Sözlərin danışib, tez dızıxdılar.

Sübhədək yatmayıb qoca kətxuda,
Bəstəri-fikirdə çevrindi ol, ta.

Səhər oldu, ay gizləndi, gün doğdu,
Ol qədər atının cilovun boğdu.

Keçdi şirin naharının zamanı,
Kəsildi acından tabü təvanı.

Ahəstə-ahəstə iftanü xizan
yetişib hüzurə çəkdi ələman.

Dedi: “Ey sərvəri-küllü-cəzirə!
Rəhmin gəlsin binəvaya, fəqirə.

Bir ölkənin olmaz iki sərdarı,
Lazımdır ki, sən çəkəsən bu arı.

Gətirirdim sizə bir çağ, kök şikar,
Ərzi-rəhdə oldum bir şirə düçar.

Bunca dedim, təməsidir əmirin,
Həddi nədir olsun hər yetən şirin?

Pəndü nəsihətə olmayıb qail,
Göndərdi bir neçə föhşü latail.

Zor ilə şikarı əlimdən aldı.
Özümə də bol-bol bənbəcə⁹⁴ çaldı.

Koldan-kola qaçıb gəlmişəm naçar,
Bundan sonra dəxi ixtiyarın var”.

Bir tərəfdən aclıq, bir yandan söyüş,
Şir özün itirib getdi əqlü huş.

⁹⁴ Sillə, qapaz deməkdir.

Halü təbiətdən çıxdı bir babət,
Sözün axırına verməyib fürsət.

Yola düşüb dedi: "Dayanma, zinhar,
O yer ki, görübsən, məni tez apar!"

Sabiqən görmüşdü bir çahi-pürab,
Fil düşsə oludru mədumu nayab.

Çəkə-çəkə getdi quyu səmtinə,
Dübarə başladı təzərrə⁹⁵ yenə.

Dedi: "Yaxınlaşıb şirin məkanı,
Məndə yoxdur dəxi getmək imkanı.

Məgər ki, alasan püştü-sərinə,
Görən dəmdə tullayasan girinə.

Eləsən onunla cəngi-sultanı,
Mən olam nüsretin mədihəxanı".

Axmaq ol pürfəni alıb dalına,
Hər kimin əqli var xoşa halına!

Quyu kənarına gəlib yetişdi,
Nəzəri özünün əksinə düşdü.

Eylə sandı şiri-peykardır bu,
Sıçradı üstünə bivəhmü qayğu.

⁹⁵ Təzərrə - ah-zar, yalvarmaq.

Tülkü özün atmış idi kənarə,
Qərq oldu bu suya dər-dəm biçarə.

Hiylə ilə xalqı eylədi azad,
Qayıtdı mənzilə xürrəmü dilşad,

Çoxdu yolu bu məsəlin dünyadə,
Mən özüm görmüşəm həddən ziyadə.

Biri o kim, hər kəs xalqa zülm edər,
Aqibət ədl ilə fənyə gedər.

Biri o ki, hakimani-bitədbir,
Çahi-intiqama qərq olur çün şir.

Biri o ki, biməsləhət, biəndiş.
Bu dari-dünyada düzəlməz heç iş.

Biri o ki, sanma düşməni həqir,
Eylər səni axır bəlayə əsir.

Xətadır dolanmaq, xülasə-kəlam,
Xətm oldu hekayət, baqi vəssalam.

Məsəllər:

Zülm ilə abad olan, ədl ilə bərbad olar. Acın amanı olmaz,
toxun imanı.

VƏTƏN

Ah, ey safü paki-xaki-vətən
Nə gözəlsən, nə yaxşısan, nə sən!
Nə gözəldir sənin çölün-çəməninin,
Dağü bağın, gül ilə yasəməninin.

Məni çün bəslədin qucağında,
Yenə yer ver mənə bucağında
Axır ömrümdə et məni rahət,
Mənə bəsdir bu çəkdiyim qürbət.
Məni bətnindən eylədin peyda,
Yenə bətnində et məni ixfa.
Ey vətən, ey canım sənə qurban!
Neçin əhlin olub sənə nadan?..
Əlmədəd, ey mühəndisani-vətən,
Vətənin xanəsi olubdu köhən.
Hüsn təmirinə qılın himmət,
Onun abadına edin qeyrət.
Dərdinə vəqt ikən edin çarə
Ta həlak etməyə onu yar.

Abbas ağa Nazir

DƏVƏ, İLAN VƏ TISBAĞA

Bir dəvə, bir ilan, bir də tısbağa
Yoldaş olmuşdular mundan sabıqa.

Xanəyekmüttəfiq, yekdil, yekcəhət,
Yox idi arada bir sirri-xəlvət.

İkisinin əkli⁹⁶ rig⁹⁷ idə torpaq,
Dəvənin töməsi giyahü yarpaq

Gəzərkən tapdılar bir girdə çörək,
Dedilər: aparıb mənzildə yeyək.
Nəhayət, bunların kini var idi,

⁹⁶ Əkli - yeməyi

⁹⁷ Rik - toz, qum.

Muzi⁹⁸ idi çünki hiyləgər idi.

Bir-birinə dedi: "bizə nə lazım
Kim, belə axmağa olaq mülazim

Həmi yerdən yeyir, həmi həvadən,
Yalvarıb bir çörək ala q xudadən.

Aparıb onunla üç yerə bölək,
Aldadaraq, qalar özmüzə əppək".

Muzilər qoydular binayi-möhkəm,
Dəvəyə dedilər: "Ey yarü həmdəm.

Həqqi bu kim, üç gündü binaharıq,
Görürsən nə gunə olmuşuq arıq.

Tapdığımız həmin bir girdə nandı,
Gər üç yerə bölək, haman hamandı.

Məsəldir: bir paydan bir kişi doyar,
Gər bölünə - ikisin də ac qoyar.

Yaxşı odur – bunu yesin birimiz,
Dost-düşməne faş olmasın sirmimiz.

Olsun şol yeyənin tabü təvanı,
Ara yerdə nahəq çıxmasın canı.

Əlbəttə yetirir qasimül-ərzaq,
Qoymaz bizi acu susuz qırılacaq".

⁹⁸ Muzi - qorxaq fikirli.

Dedi: “Nə desəniz mənim sözüm yox,
Həqq bilir ki, özgə payda gözüm yox.

Püşk atsanız əgər, raziyək püşgə,
Qoy düşsün düşəcək hər kimə kişgə”.

Dedilər: “Nə lazım püşk əlaq ələ,
Şükr olsun xudayə, münsifik hələ.

Hər kəs öz yaşını eyləsin izhar,
Gördük birimizin artıq sinni var –

Cahıllar əl çəksin binəvadan,
Nəsibin istəsin bari-xadadən.

Şol qocaya olsun ta inki qüvvət,
Bəlkə yol bacara bir neçə müddət”.

Dəvə qaldı labüd laələc, naçar,
Dedi: “Özüz bilin, ixtiyarız var”.

İlan tısbağaya dedi: “Ey rəfiq,
Əvvəl de, sənindir həm yol, həm təriq”.

Dedi: “daş başıma, küllər gözümə,
Bavər edən olsa mənim sözümə.

Ol xaliqu-yekta həyyü-ləmyəzəl⁹⁹
İcadi-adəmə qoyan vəqt əl,

⁹⁹ Həyyü – ləmyəzəl – həmişə canlı, diri, yəni allah.

On – on beş yaşında hazır idim mən,
Bir əcəb məkanda tutmuşdum vətən.

Gördüm ki, Adəmə can verdi allah,
Mən dedim qurtardım, indi bismillah!”

Həqdi, dil-dodağın çeynədi üstür,
Saribani-qəza dedi ki, diş¹⁰⁰ dur!

Ondan sonra növbət yetdi ilanə,
Gətirdi sinnini şərhu bəyanə.

Dedi: “Ey biçarə, uşaq imişsən,
Bəs neçün olubsan ha böylə gühən?

Ol zaman ki, həyyü qadiri-muxtar
İstədi ki, yer-göy ola bərqərar.

Adəm harda idi, Həvva kim idi?
Məlaiki-ərşi-ələ kim idi?

Bir xaliquin özü, bir mən var idim,
İndi belə görmə, bir minar idim.

Müruri-zamanın evi yıxılsın.
Mənim kimi xanimanı dağılsın.

İndi mari-çubə həmtasiyəm mən.
Həq bilir ki, mütləq tanımaz görən”.

Dəvə zahir edib bir nimxəndə,
Dedi: “Öz yaşımı deyərəm mən də”.

¹⁰⁰ Diş – dinc.

Götürüb ağzına yerdən çörəyi,
Başladı ahəstə tər göyşəməyi.

Dedi: "Ey mədəni-hədyanü kəzaf!
Bu söz ilə dəvə uşaq imiş saf".

Lazımdır şol yerdə bu növ misal,
Nəsihət eylesin xəlqə əhli-hal.

Özündən böyüyə etsə xəyanət,
Ac qalır, etməsin əlbət, səd əlbət.

Bir adam ki, qoya hiylə binası,
Aqibət özünə dəyər xətası.

Yoldaş yoldaş ilə xədəng nisbət,
Düz gərək ta ruzi-həşrü qiyamət.

Əgər əyri ola dəruni, çün yay,
Kirişi qırılıb axır olur zay.

Müsküldü nəzm etmək hər belə nəsri,
Əfv eylesin arif gər olsa kəsri.

DURNALARA XİTAB

Bir saat havada qanad saxlayın,
Nizam ilə gedən qoşa durnalar!
Qatarlanıb nə diyardan gəlırsiz
Qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa, durnalar?

Mən sevmişəm onun ala gözünü,
Nəsib ola bir dəm görəm üzünü;
Yoxsa danışırsız dilbər sözünü;
Veribsiniz nə baş-başa, durnalar?!

Diyari-ğürbətdə müddətdi varam,
Gecə-gündüz canan deyib ağlaram;
Mən də sizin kimi qəribü zaram,
Eyləməyin məndən haşa durnalar!

Laçın yatağıdı bizim məkanlar,
Yavaş-yavaş gedin, səsiniz anlar,
Qorxuram toxuna ötən zamanlar
Sürbəniz¹⁰¹ dağılıb çaşa, durnalar!
Zakirəm, od tutub, alışıb cigər,
Var isə canandan sizdə bir xəbər,
Təğafül¹⁰² etməyin allahı sevr
Dönməsin bağrınız daşa, durnalar!

TISBAĞA, QARĞA, KƏSƏYƏN, AHU

Bir tısbağa, bir kəsəyən, bir qarğa
Yoldaş olmuş idi bundan sabıqa.

Pakizə məkanda tutuban vətən,
Asibi-dəhrdən asudə, eymən.

Övqat keçirdi yazü, yayü, qış,
Eysü nuşə məşğul idi bitəşviş.

¹⁰¹ Sürbəniz – dəstəni, sürünüz.

¹⁰² Təğafül – qəflət göstərmə, özünü bilməməzliyə vurma.

Bir ahu şol yerə eyləyib güzar,
Üç ikən həmdəmü həmrəh oldu çar.

Səhərdən dağılıb hərə bir yana,
Günorta zamanı gəlib məkana.

Başından keçəni eylərdi söhbət,
Bu hal ilə dolandılar bir müddət.

İttifaqən, bir gün gəlməyib ahu,
Aldı yoldaşların canını qayğu.

Qarğaya dedilər: "Dur, aç pərü bal,
Gətir biçarədən bizə bir əhval.

Şayəd ki, fəqiri, xudanəkərdə,
Damə salmış ola səyyad bir yerdə".

biməksü təvəqqef ovca qalxıb zağ,
Dolanıb hər tərəf edərkən soraq.

Gördü ki, heyvanısəyyadi-birəhm,
Üqubəti-həqdən eyləməyib vəhm,

Tutub, əl-ayağın bağlayıb möhkəm
Atıb günə qarşı, özü gedib həm.

Dami-təzvirini qurubdu genə,
Şayəd özgə şikar sala çənginə.

Ahuyi-pabəndə verib təsəlli,
Qanadı on isə, eyləyib əlli.

Gəlib həmrəhlərə gətirdi xəbər,
Bir parə naləvü şiyvən etdilər.

Təkəllümə gəlib dedi kəsəyən:
"Onun əncamını yaxşı billəm mən.

Məni qanadının üstünə götür,
O yer ki, ahunu görübsən, yetir.

Be-hövli-qüvveyi-xaliqu-zülmən
Bir ləhzədə bəndin parə, qıllam mən".

Kəsəyəni qarğa alıb dalına,
Olan gücün verib pərü balına.

Bir zaman yetirdi ahuya muşi,
Qalmamışdı səbrü qərarü huşi.

Zərbi-dəndan ilə kəsib kəməndin,
Bir əndək qalmışdı dəf edə bəndin,

Gördülər tıbağa üftanü xiyzan,
Özünü yetirdi şol yerə nalan.

Zəbani-təərrüz etdilər diraz,
Söylədilər: "Bu nə işdi, anlamaz?!"

Nə fikr ilə gəldin burayə, görək,
Səndən bizə olacaqdı nə kömək?

Məgər ki, gələndə səyyadi-pürfən
Biz qaçaq, qalasan aralıqda sən!

O da bizə ola əlahiddə dağ,
Gərəkdi dübarə çalaq əl-ayaq!

Dedi: "Ey yarani-ba-istişamət,
Ayini-dostluqda deyil mürüvvət-

Aşınanın biri gəzə asudə,
Şol birisi qala dami-qayğudə.

Girəm ki, məsrəfim yoxdur bir karə,
Necə dura billəm sizdən kənərə?

Tanrı o yoldaşa eyləsin qəzəb,
Kim, dari-dünyada ola xüdtələb!

Üç həmrəhi-sadiq tək olsun azad,
Mənimki səhldir, hərçi bada-bad!"

Göftügunu bunlar etməmiş təməm
Gördülər ki, gəlir mərdi-bədəncəm.

Həmrəhi-çarümdən əl çəkib naçar,
Ahu, siçan, qarğa etdilər fərar.

Səyyad gəlib ol məqamə yetişdi
Kim, ahunu pabənd edib getmişdi.

Baxıb hər tərəfə etdi nəzarə,
Görmədi be-qeyr əz rismani-parə.

Bir də bir tısbağa zarü sərgərdan,
Yaşınmaq qəsdilə dolanır hər yan.

Bəs ki, çox yüyürüb eniş-yoxuşa,
Ov tapmayıb əli çıxmışdı boşsa.

Tısbağanı labüd torbaya saldı,
Ağzını bağlayıb dalına aldı.

Yornuq köpək kimi ovçu ahəstə
Yola başladı, ixtiyari güsəstə.

Qarğa dövr eyləyib ovci-həvadə,
Baxardı əməli-ibni-Ziyadə.

Gətirdi həmrəhi-fərarə xəbər,
Hali-binəvadan olub müstəhzər.

Muşi-sahibi-huş tapıb bir tədbir,
Dedi: "Durmaq vəqti deyil, ey nəxcir!
sən eylə məkr ilə payını axsaq,
Səyyadın önündə dolan bir sayaq.

Fikr eyləsin asan tutacaq səni,
Xəyali-xam ilə atıb kisəni,

O olsun şikarın tutmağa məşğul,
Mən ollam torbanı yırtmağa məşğul.

Ol zaman ki, qarğa eylədi səda,
bil ki, tısbağanı etmişəm rəha.

Səbr eylə bir qədər ta ki, biz qaçaq,
Sən də sıçrayıb gəl yenə qarışaq".

Bu məkr ilə oldu dü məhbus azad,
Qayıdıb gəldilər məsruri dilşad.

Bu məsəlin vardır ona nisbəti:
Bir kəsin bir kəsə ola ülfəti,

Gərək zar olanda, o da zar ola,
Həmişə dostundan xəbərdar ola.

Nəinki dost qala dami-bələdə,
O gözə arxayın dəştü səhradə.

Həm dəxi həqarət gözilə, zinhar,
Baxıb bir adamə eyləmə inkar.

Hər meşəyə güman aparma boşdur,
Xudbinlik kişiyə nə kari-xoşdur.

Yazıbdır Sədiyi-şirin kəlam,
Əmləhüş şüərə, arifi-əyyam:

“Hər bizə güman məbər ki, xalist,
Şayəd ki, pələng, xüfte başəd”.¹⁰³

Məsəllər:

O baş sınısın ki, dost yolunda gərək olmaz.
Dostun sirrini dost bilər.
El yığılsa kərən sındırar.

¹⁰³ Tərcüməsi:
Hər meşəyə güman aparma boşdur,
Bəlkə də orada pələng yatırışdır.

Tapmaca:

41. Altı taxta, üstü taxta,
Oturub bir ağ otaqda
Qoyun deyil, otlayır,
Toyuq deyil, yumurtlayır.

SAYAÇI SÖZLƏR

Səlam əleyk səy bəylər,
Bir-birindən yey bəylər!
Saya gəldi gördünüz,
Salam verdi aldınız
Alnı təpəl qoç quzu
Sayaçıya verdiniz.

Siz sayadan qorxmusuz,
Səfa yurda qonmusuz.
Səfa olsun yurdunuz,
Ulamasın qurdunuz.
Ac getsin avanınız,¹⁰⁴
Tox gəlsin çobanınız.

Bu saya yaxşı saya,
Həm çeşməyə, həm çaya,
Həm ülkərə, həm aya,
Həm yoxsula, həm baya,
Bu saya kimdən qaldı?
Adəm atadan qaldı.

¹⁰⁴ Avan – düşmən, burada qurd mənasındadır.

Adəm ata gələndə,
Qızıl öküz duranda,
Qızıl buğda bitəndə,
Dünya binnət olanda,
Musa çoban olanda
Şişliyimiz erkəcdi.¹⁰⁵

Onun dərdi uludur,
Aşıqlığı qurudur.
Ucası qiymətlidir,
Qabırğası dadlıdır,

Qabırğa içrə pərdə,
Salmaz adamı dərdə.
Pərdəsi iki rəngdir.
Böyrək ona dirəkdir,
Altmış arşın bağıracaq,
Bir-birinə ulğaşıq.

Zinhar qoyunu vurma,
Qoyunsuz evdə durma!
Qoyunlu evlər gördüm,
Qurulu yaya bənzər.
Qoyunsuz evlər gördüm,
Qurumuş çaya bənzər!
Qoyun var, kərə gəzər.
Qoyun var, kürə gəzər.
Gedər dağları gəzər,
Gələr evləri bəzər.

¹⁰⁵ Erkəc – qoyunun qabağında gedən buynuzlu keçi.

Kərəsidi oyunun,
Kürəsidi qoyunun
Aclıqmızdan gəzirik,
Çövrəsində qoyunun.

Nənəm qoyunun qarası,
Qırxlığı polad parası,
Yaz günü dələməsi,
Yay günü kürəməsi,
Qış günü qovurması!

Nənəm o şişək qoyun,
yunu bir döşək qoyun,
Bulamamı bol eylə,
Qırıldı uşaq, qoyun!

Nənəm qumral tat qoyun,
İldən-ilə art qoyun.
Balalar ölməkdədir,
Ölmə gəl, namərd, qoyun!

Nənəm o saçaq qoyun,
Birədən qaçaq qoyun,
Sənə yaman baxanın
Gözünə bıçaq qoyun!

Nənəm o kürdü qoyun,
Otladı durdu qoyun.
Ay qaranlıq gecədə
Görübdü qurdu qoyun.

Nənəm o nariş qoyun,
Yunu bir qarış qoyun.
Çoban səndən küsübdür,
Südü ver, bariş qoyun.

Nənəm o göyçə qoyun
Gedərsən öycə qoyun,
Yeyən sənin ucundan
Dolanır bəycə qoyun.

Yastı-yastı təpələr
Yastığıdır çobanın.
Yumru-yumru qayalar
Yumruğudur çobanın.
Əlindəki dəyənək
Qılıncıdır çobanın
Yanındakı boz köpək
Yoldaşdır çobanın.
Ağzı qara canavar
Düşmənidir çobanın.

Nənəm qoyunun ağı,
Gedər dolanar dağı.
biçər qara qayağı.
İçər sərini bulağı.
Qarılar dutar yağı.
Gəlinlər yeyər quymağı
İlla ki qayqanağı,
Çobana vurur dağı.
Qızlara cehiz ağı,
Çobana çarıq bağı.

Nənəm boz, ala qoyun,
Yolda suzala¹⁰⁶ qoyun,
Yeyən sənin ucundan
Gözəl qız ala, qoyun.

Nənəm o gəlin qoyun,
Quzuna təlin¹⁰⁷ qoyun.
Yeyən sənin ucundan
Gətirib gəlin, qoyun.

Nənəm o kəmə qoyun,
Quzusu əmər qoyun,
Yeyən sənin ucundan
Bağlayıb kəmə, qoyun.

Nənəm o qaşqa qoyun,
Minmisən eşqə qoyun,
Yeyən sənin ucundan
Çıxıbdır köşkə qoyun.

Nənəm o qızıl qoyun,
Yollara düzül qoyun.
Ölməmişən, qalmısan,
Qalasan yüz il qoyun.

Nənəm o səkil qoyun,
Belində kəkil qoyun,
Ay qaranlıq gecədə
Arxaca çəkil, qoyun.

¹⁰⁶ Suzalamaq – yorulmaq, əldən düşmək.

¹⁰⁷ Təlin – mehriban, səmimi olmaq, mehr salmaq.

Nənəm qaraqaş qoyun,
Qarlı dağlar aş, qoyun,
Ay qaranlıq gecədə
Çobana yoldaş, qoyun!

Nənəm qoyunun gəlini,
Avşara gəlməz yelini,
Onu sağan gəlinin
Xınalıyım əlini.

Nənəm qoyunun uzununu,
Döşdə bəslər quzunu,
Sağına yatar gözlər,
Soluna yatar bozlar.
Əli çanaqlı qızlar,
Qoyunun yolunu gözlər.
Çoban qoyunu götürəsi,
Onu dərəyə yetirəsi,
Ağbilkli gəlinlər
Sağım-sağım deyəsi.
Ağbirçəkli qarılar
Buluyum-buluyum deyəsi.

Bu oğlumun düyəsi,
Bu qızımın düyəsi,
Sarı suyu qalanda
Boz köpəyə tökəsi.

Xırdaca-xırdaca qızlar,
Əli xınalı qızlar,
Əllərində çanaqlar
Bərənin yolun gözlər.

Qoyunun özü gəldi,
Dolandı düzü, gəldi,
Çobanın qucağında
Bircə cüt quzu gəldi.

Can quzu, canım quzu,
Tükü çalır qırmızı,
Əbrişim telli quzu,
Qonurdu onun gözü.
Biri gəlinin olsun,
Biri çobanın payı,
Üzün ağ olsun, çoban.

De, bayrama nə qaldı?
Nə qaldı, nə qalmadı?
Bir əllicə gün qaldı!
Əlli günü say ötür,
Qarmala quzu götür!

Əlli günün gecəsi,
Sağmal subay seçəsi
Sayan yağış¹⁰⁸ yağası,
Sarmaşiq ot bitəsi.

Quzu quyruq tutası,
Ovlaq irtmək atası.
Kərəsindən, ağından,
Öldürmüsüz sağından.

¹⁰⁸ Sayan yağış – yaz yağışı, leysan.

Qoyun nədən hasil oldu,
Kimya yarpağından,
Bizimçün də gətirin,
Qormasından, yağından.

Yağ verənin oğlu olsun!
Doğduğu oğlan olsun!
Yarma verənin qızı olsun,
Qızı da qotur olsun!
Qoturuna qurd düşsün,
Qurdundan quş tapılmasın!

Qısa – qısa gələnin
Qısnacağı dar olsun.
Basa – basa gələnin
Basmacağı bərk olsun,
Sizin də damağınız çağ olsun,
Oğul-qızınız sağ olsun!

TAPMACALARIN CAVABI

1. Yəhər.
2. Pişik.
3. Sac.
4. Buxarı.
5. Toyuq.
6. Xalça.
7. Yumurta.
8. Yumurta.
9. Xoruz.
10. Siçan.
11. Qoyun.
12. Nehrə.
13. Yəhər-əsbab: cilov, sinəbənd, üzəngilər, quşqun.
14. İtin, donuzun, qoyunun və inəyin əmcəkləri.
15. Balıq, ayı, dəyirman, halva.
16. Oxlov.
17. İlin fəsilləri.
18. Qamış.
19. Dörd (iki bala, ata, ana).
20. Əncir.
21. Heyva.
22. Taxıl (buğda, arpa, darı və s.).
23. Qarğıdalı.
24. Qoza.
25. Pambıqtəmizləyən maşın.
26. Məfrəş.
27. Cəhrə.
28. Yağış.
29. Uşaq.
30. Pul.
31. Göy, ulduzlar, ay.

ƏQL ƏQLDƏN ÖTKÜN OLAR

Keçən fevral ayının 20-dən Tiflis şəhərində müsəlmanlar ilə erməni taifəsinin arasında sülh və barışıq əsas və binasını möhkəmləndirmək üçün məxsusi məclis açılması cümləyə məlumdur. Hər tərəfdən bu məclisə 28 nəfər vəkillər daxil olubdur və hər tərəf öz məramnaməsini sədri-məclisə pişnihad ediblər. Ol vəqtdən indiyə kimi vəkillərin məbeynində məramnamələrin maddələri bir-bəbir müzakirə və müşavirə olunub tədric ilə həll və müsaliyə olunmaqdadır. Bizim vəkillərimiz artıq məharət və diqqətlə öhdələrinə götürdükləri təkalifi-milliyəni əncamə yetirməyə səy və təlaş edirlər və millətimizin hüquq və ixtiyarlarını və müsəlmanların bu iğtişaş və fəsadda bitəqsir və günahsız olmaqlarını kəməli-cürət ilə şərh və bəyan edib himmət və qeyrətlə bizi sərəfraz buyururlar. Xudai-mütəal cümləsindən razı ola və millət yolunda çəkdikləri qeyrət və zəhmətin əvəzində əcri-cəmil əta buyura!

Amma bu mühüm məsələdə sair müsəlmanlar tərəfindən böyük qəflət görürəm. Məlumdur ki, ermənilərin başbilənləri, elmi və mərifətli adamları bizimkilərdən çoxdur və özləri də hər bir işlərdə xüsusən millət işlərində ziyadə ayıq, huşyar, gözüaçıqdırlar. Tiflisdə bu qism ermənilər çoxdur və demək olur ki, Tiflis özü erməni şəhəridir və bunlardan əlavə bilmək gərəkdir ki, erməni-müsəlman şurası açıldıqdan bəri hər tərəfdən Tiflisə elmi və tədbirli ərbabi-qələm ədiblər ermənilərdən cəm olubdur. Belə ki, erməni vəkilləri Tiflisdə tək degillər, onların köməkçisi, yol göstərəni və bu məsələyə dair məlumat verəni çoxdur. Bu şurada onlar arxalılar qismindədirlər, amma bizim vəkillərimiz yalqızdır, özlərindən başqa ətraflarında bir məin və köməkçi görməzlər və bir kəsdən tazə ötgün bir söz və bir fikir eşitməzlər və halonki sair şəhərlərdə və uyezdələrdə bizim də

tədbirli, məlumatlı və erməni-müsəlman məsələsinə vaqif olanlarımız az degil. Bu halda onların vücudu Tiflisdə çox lazım idi, bizim qanacağımıza görə gərək hər tərəfdən mülkədar, bəylərimiz və ağalarımız fürsəti fəvri etməyib və xərcə-zərəyə baxmayıb Tiflisə yığışaydılar, xüsusən o bəylər və xanzadələr ki onlara bu iğtişaş və inqilabda külli zərər dəyibdir və gələcəkdə dəxi zərər və xəterdən əmin və səlamət qalmaqlarına bilkülliyyə xətirçəm degillər. Bizim vəkillərin əksəri şəhər əhli olmağa görə ola bilər ki, çöl işlərindən onların bir qədər xəbərdarlıqları olmaya, məsələ köçərlik, yəni illik dağa getmək məsələsində. Bu barədə bizim tərəkmə bəylərimiz və ağalarımız bir parə ilə mətləbləri açıb kəşf və bəyan edə bilərdilər ki, şayəd bizim vəkillərin əql və fəhminə gəlməmiş ola idi. Hər halda əql əqldən ötgün olar, ümumi məsələlərdə mübadileyi-əfkar olunmasa iş lazımcıca təhqiş və tədqiq olunmaz və yəndəminə düşməz. Anladığımıza görə yenə də gec degil, vəqit bilmərrə itməyibdir. Bu işdə əhli-xəbəre və sahibi-tədbirimiz möhtərəm vəkillərimiz gərək gəlib bacardıqları himmət və müavinəti göstərsinlər.

F.Köçərli

“İrşad” qəzeti, 7 mart 1906, №62

MƏİŞƏTİMİZƏ DAİR

(Yarımçıqlarımız)

“Anlayanın nökrəri – anlamazın quluyam, dad yarımçıq əlindən!”

Anlamaza nökrəçilik etmək ağır və məşəqqətli bir peşə isə də yenə yarımçıq adamlar ilə məəşirət və müamilə etməkdən çox yaxşıdır. Anlamazı mümkündür bir növ başa salıb yola gətirmək və onunla iş görmək, amma yarımçıq adam ilə heç bir iş görmək mümkün degil, bir an fariğ və qafil olsan, görərsən ki, yarımçıq işi qaidədən çıxarıb onu özgə bu çətin və dolaşlıq hala salıbdır və aqibəti-əmrədə məmul olunan nəticə ələ gəlməyib biçiz qalırısan və tamamı xərc və zəhmət, səy və təlaş

puç və hədəd olur. Keçən fəqərəmizdə “qaranlıqda qalanlarımızın” fəna və pozğun halından şəmmei-zikr edib bu mətləbi ifadə qıldıq ki, kamal və mərifət əhlimiz öz qardaşlarını cəhl və nadanlıq zülmətindən işıqlı dünyaya çıxartmağa sərfi-himmət etməyib öz xeyir və səlahları üçün özlərini dövlətli şəhərlərə və mədaxilli yerlərə salırlar. Bəs “qaranlıqda qalanlarımız” kimin ümidinə və himayəsinə qalır deyib bir kəs bizdən sual etsə “yarımçıqların ümidinə qalır” cavabını eşidəcəklər. “Yarımçıqlar” ibarətdir o qism adamlardan ki, nə elmdən – elm və nə tərbiyədən – tərbiyə və nə kəməli-mərifətdən – mərifət əxz və kəsb ediblər və nə də əllərindən bir iş gəlir. Hər birisindən bir azacıq dadıb özlərini elmlə və mərifətlə və tərbiyəli şəxslərin zümrəsinə daxil edib böyük iddialara düşürlər. Amma həqiqət halda bu qism vücudların nəf yetirən elmləri və bilikləri, dərin fikirləri və gözəl niyyətləri yoxdur və özləri də müəyyən bir məslək və təriqdə sabitqədəm degillər. Hər nə edərlərsə yarımçıq, tələsik, fikirsiz və qaidəsiz edərlər. Axırda həm özlərini və həm qeyrilərini xəfif və məyus edib, pərişan hala salırlar.

Heç bir tayfa və millətin içində bir o qədər yarımçıq yoxdur nə qədər ki bizim müsəlmanların içində var. Hər sinifə və hər dairəyə əl aparsaq yarımçıqların ədədini hesaba gəlməyən bir halda görürük. Əyan və əşrafdan tutmuş füqərə və ədnalarımızacan, xanlarımızın, bəylərimizin, tüccar və sənətkarlarımızın, mədrəs və müəllimlərimizin və sair mənəbdarlarımızın əksəri yarımçıq adamlardandır və bizim tənəzzülümüzün baş səbəblərindən birisi də bu yarımçıqlardır.

Dövlət tərəfindən açılmış edadiyə məktəblərində ki ibarət ola gimnaziyalardan və realni şkollardan bizim nücəbazadələr ancaq dördümcü klasa kimi bir səyaq oxuyub özlərini yetirirlər, ona binaən bu klasa “nücəba klasi” diyorlar. Bu sinifdən yuxarı keçib kurs tamam edən ağazadələrimiz nüdrətən müşahidə olunur, əksəri özlərinə müxtəs olan sinifdə elmlərini tamam edib ata-analarının üstə qayıdırlar və onların boynuna

ağır yük olurlar. Əlbəttə qaidəli ev tərbiyəsi görməyən və nökrə-naib əlində pərvəriş tapan ağazadələrin axırı gərəkdir belə olsun: bu yarımçıqların heç bir zədə yaramazlığını görüb ataları həzar minnətlə onları uyezdni naçalnik və ya ədliyyə hakiminin dəftərxanasına verir və burada bunlar bir müddət məccanən yazıçılıq etməyə məşğul olur. Bəziləri bunu da bacarmayıb kor və peşiman dübarə validlərinin üstə qayıdırlar. Bir parələri dəxi xeyli məşəqqət və zəhmətdən sonra dilmanlıq, kargüzarlıq və intiha məratib pristavlıq mənəbinə yetişirlər və bu məqamı özlərinə böyük şan hesab edib, iddialarından yer yırtırlar. Müddəti-mütəmadi dəftərxanalarda olub hər qism bəd və bihesab işləri tutmağı, haqqı nahaqqa döndürməyi, doğruya yalan libasını geydirməyi necə ki lazımdır öyrənilib rus zakonunu əllərində xilafi-qanun işlərə böyük dəstəviz tutub fəqir və əvam xəlqin canına və malına darışıb ac qurdlar kimi sökürlər. Ol səbəbdəndir ki, bizim uzaq kəndlərdə rəiyyət taifəsi pristavdan qüvvətli, ixtiyarlı və hökumətli bir divan tanımaz və bilməz. Və hər nəhv çalışır ki, onun xatirini ələ gətirsin, pristavda isə nə mürvətdən və nə insaf və nə ədalətdən bir nişanə görülməz, onun ümdə mətləbi fəqir xəlqi soymaqdır. Bu qism divanın barəsində Zakir əleyhirrəhmə deyibdir.

Divan demə hərgiz buna, kim afəti-candır

Mən söyləmədim nola ki, məşhuri-cahandır.

Polisyada qulluq edən müsəlmanların öz millətlərinə və qaranlıqda qalan din qardaşlarına göstərdikləri xidmət bu sayaqdır. İmdi keçək müəllimlərimizə. Hamıdan ziyadə millətin qeydinə qalan, onun gözünü açan və qəlbini elm nurilə dolduran əlbəttə gərəkdir müəllimlər olsun. Onların ümdə təklifləri dəxi bunadır ki, əvamı vəhm və nadanlıq qaranlığından çıxarıb ona nəf yetirən bilik versin. Məhz bir ətfali-müsliminin təlim və tərbiyəsinə məşğul olmayıb onların valideyninə dəxi işıq salsın. Amma səd əfsus ki, bizim müəllimlər bu qism niyyətlərdən uzaqdırlar. Cani-dildən millətimizin nəf və səlahına, tərəqqi və

səadətinə xidmət etməzlər. Müqəddəs hisslərdən, gözəl və pak niyyətlərdən, uca fikirlərdən onların qəlblərində və başlarında bir əsər görünməz. Ancaq gündə iki-üç saat könülsüz artıq kəsəllə təlim və tədrisə məşğul olub öz kəsbləri dalınca olurlar. Əlbəttə mütləq biz demirik ki, kənd müəllimlərinin içində qeyrətmənd, millət təəssübü çəkən və ona şövq ilə qulluq edən müəllimlərimiz yoxdur, var... amma belələri çox azdır, yoxluq dərəcəsinədəirlər. Əksəri yarımçıqlardır ki, millətimizin maarif və tərbiyəsi yolunda bir hünər göstərməyiblər və illa iyirmi sənədən ziyadədir ki, Qoridə darülmüəllimin cünbində olan müsəlman şöbəsi müəllimlər hazırlayıb buraxır və bu müddət ərzində o müəllimlərin hünər və qeyrətləri sayəsində bizim millət də bir az ayılıb hərəkət və cünbüşə gəlirdi.

Ruhanilərimizə gəldikdə... Ah – nə söyləyəlim və bunların haqqında çox yazılıbdır və çox söyləyibdir. Bu binəvaların başına həddən ziyadə töhmət və məzəmmət toxmağı dəgibdir, amma... Yuxuları ağır olmağa görə aylımaq ilə işləri yoxdur. Burada ancaq bunu deyə bilərik ki, ruhanilərimizin əfzəl və ələmi şəhərdə qalırlar, kəndlərə gəlmirlər. Gəlsələr də çox az-az gəlirlər. Onda dəxi bu niyyət ilə yox ki, gedib əvama vəz və nəsihət edib onları həqqə irşad etsinlər, gəlirlər ki, ancaq təsfiyəi-hava və təbdili-ğiza üçün. Məlumdur ki, kəndin abu-havası təmiz, qatığı, yağı dəxi ləziz olur, xüsusən yaz və payız fəsillərində kəndlərdə əvam ilə qalan ancaq yarımçıq mollalar və əfəndilər olur, çünki hər tövr olsa yenə kənddə də bir dua yazan, xeyirdə və şərdə fatihə oxuyan molla gərək olsun!

F.Köçərli

“İrşad” qəzeti, 8 mart 1906, №63

MƏİŞƏTİMİZƏ DAİR

(El üçün ağlayan gözsüz qalar)

İttihad və ittifaqımızın yoxluğunu, milliyyət hissimizin azlığını və xüsusən əmək itirməgimizi və qədrşünas olmadığımızı atalarımız kərrat və dəfatilə təcrübə edib deyiblər: “El üçün ağlayan gözsüz qalar”. Bu məsələdən anlaşılan budur ki, həmə vəqt cəmaətimizin qeydkeşləri sər xeyl və pərstarı olubdur; amma hər kəs onun yolunda cəfa və əziyyət çəkibse, onun nicat və səadəti üçün sərf hümmət edibse axırda gözsüz qalıbdır. Bu məsələ ona işarə edir ki, millət xadimləri çəkdikləri zəhmət və məşəqqətin əvəzində pislik və xəyanət görüb; qism qism bəlalara giriftar olub axırda kor və peşiman kənara çəkiliblər, ol səbəbdəndir ki, cəmaətimizin xeyrinə və millətimizin nəfinə çalışanlarımız çox az olubdur, hər kəs bu yolda nə hünər göstəribse və nə xidmətlər edibse artıq ehtiyat ilə və yarımçıq edibdir, çünki gözsüz qalmaq heç kəsə xoş degil.

Bu qədər bilməməzlik və dəyanətsizlik cəmaətimizin bir tərəfdən əvamlığına və digər tərəfdən bivəfa və bietibar olmağına şəhadət verirsə də, amma həqiqət halda demək olmaz ki, bizim cəmaət həqşünas və qədr bilən degil, bivəfa və bietibardır. Bunun əksini təsdiq etmək olar ki, müsəlmanlarda olan dəyanət, sədaqət və istiqamət qeyri millətlərdə yoxdur, amma burası var ki, müsəlmanların içində bəxl və həsəd əhali dəxi ziyadədir. Və bəxl həsəd ucundan əksər ovqat çox mühüm məsələlərimiz, gözəl niyyətlərimiz və uca fikirlərimiz dağılıb xarab olubdur. Hasid və fasidin inqilab və iğtişası aralığa təfriqə salıb kərəm əhali və hümmət sahibi paymal və sərnigün olubdur və bu pərişan halımız düşmənlərimizi şad və fikir niyyətlərimizi bərbad qılıbdır.

Xanmanha əz həsəd kərdəd xarab

Baz şahı əz həsəd kərdəd gərab

Bu günlərdə Qarabağdan aldığı kağız halımı pərişan və digərgün elədi. Haman kağız da müəllim Haşım bəy Vəzirovun əhvalından dəxi filcümlə yazılmışdı. Məlum ola ki, Haşım bəy Vəzirov bir neçə şərərət və gərz əhlinin hiylə və iftirasıyla dövlət nəzərində müttəhim olub keçən yanvarın axırında məhbus olmuşdur. Əlan Haşım bəy naxoşluğu cəhətinə zəmanətə götürülsə də general qubernatorun qətnaməsinə görə səhhət tapandan sonra gərəkdir idarei-ürfiyəi-əsgəriyə götürülünce gedib Stavropol quberniyasında sakin olsun. Haşım bəyin özünün işarəsindən və sair adamlardan bizə vüsul olan kağızların məzmunundan belə məlum olur ki, onun nahaq yerə müttəhim olmağına müsəlman qardaşlar səbəb olubdur. Bəzi bədtinət və sahibi-büğz və həsəd Haşım bəyin millət yolunda göstərdiyi xidmət və canfəşanlıqdan və cəmətin ol cənaba izhar qıldığı ehtiram və məhəbbətdən məyus və mükəddər olub onların qəlblərində atəş-həqd və həsəd cuşa gəlir və yüz cürə vəsilələr ilə o biçarəni güdaza vermək fikrinə düşüblər. Belə zənn olunmasın ki, Haşım bəyin ziddinə dəstə bağlayanlar sadə camaatdan, tüccar və əsnaf qismindən olmuş ola xeyr! Bu dəstəni bağlayan elm oxumuş, mərifət və kamal ədasına düşən nücəbalar olubdur. O kəslər olubdur ki, onlar ilə divan əmələsinin və sahib mənəblərin əlaqə və nişt bər xəvəsti mümkündür və sahib mənəbləri Haşım bəyin ziddinə qalxızmağa tonaları var. Amma cəmətin meyl və rəğbəti bilkülliyyə Haşım bəyin tərəfindədir və onun mətrud və müttəhim olmağını özlərinə böyük bədbəxtlik hesab edirlər.

Haşım bəyi mən tanıyıram ol cənab millət yolunda və vətən uğrunda can və malından keçən bir vücuddur. Onun sədaqət və dəyanəti və millət yolunda göstərdiyi himmət və qeyrəti onun düşmənlərinə də aydın və aşkardır və yəqinimdir ki, büxl və həsəd ucundan ona balta çalanlar axırda peşiman olacaqlar. Amma onların təbiətlərinin təqazası bunadır ki, gərək şərərət edələr vala zindəganlıq edə bilməzlər.

Şərir bi gərz olmaq təqazai təbiətdir inanma bir kəsi xoşnud aləmdə bəxil istər ancaq.

Burası fənadır ki, onların bu növ fitnə fəsadları ümumi işlərimizin tərəqqisinə mane olur və sair millət və vətən yolunda çalışan adamlarımızı soyudub süst və mütənəffir eyliyor. Büxl və həsəd və iftira səbəbilə nahaq və bicürm məhbus olanlar həmçinin Qazax mahalında cənab Ağabəy Qiyasbəyovdur, İsrafil bəy Qıraqqəsəmənlidir və müəllim Hacı Kərim Sanıyevdir. Bunların dəxi cümləsini biz tanıyuruq artıq qeyrətmənd və millətpərəst vücudlardır. Bizə yetişən xəbərə görə bunları güdaza verən ermənilər və xaricilər olmayıb ancaq öz içimizdən törəyən xarici məslək mürtəddlər olubdur ki, divanbəyinin və uyezd naçalnikinin ətrafında quyruqlarını bulayıb dənəət və rəzalətləri ucundan millət xadimlərini bad fənaya verməyi özlərinə böyük hünər bilirlər.

Hər şeydən ziyadə könlümüzü bulandıran bir əhvalın şüyu oldu. Bizə belə xəbər çıxdı ki, guya Haşım bəyə bu bədbəxtlik üz verdikdə müəllimlərdən bir nəfəri öz yoldaşının belə müsibət və dar gününü qənimət bilib bilatəxir Gəncəyə direktorun yanına gedib Haşım bəyin haqqında olmanın böhtanları söyləyib onun yerini istəyiblər. Bu dəni təbəəlik və qəddarlıq hər şeydən artıq bizim ürəgimizi ağrıtdı! Və Haşım bəy özü dəxi bu barədə bizə yazır. “Vaqəən cəmi bədbəxtliklərimdən böylə dənizadənin bu növ sui-müamiləsi bənə düşvar gəlir...”

“Yıxılana balta çalmazlar” atalar sözüdür. Hərgah əvam və cühaldan bu səft baş versə də gərəkdir müəllimlərdən əsla vermiyə. Cümlədən artıq gərəkdir müəllimlər arasında ittifaq, yekdillik, sülh və məhəbbət ola. Onlardan birisinə bir fənəlik və müsibət toxunsa cümləsi gərəkdir onu hiss və dərk edə, yoldaşına və həmsinfinə dayaq və kömək ola. Öz şəxsi mənəfəət və silahını qardaşı yolunda fəda eliyə tainki yıxılan qardaşının fəlakətini özü üçün nicat, məşəqqətini özü üçün səadət hesab

edib ona balta çala! Böylə müəllimlər əlbəttə bizdən degil, bunların ədəmi vücudlarından yaxşıdır!

Və burada demək istiyoruq ki, ay müsəlman qardaşlar, Allahı sorsanız kələk, büxl və həsədi kənara qoyuq, bizləri belə zəlalət və fəlakətə salan və min-min bəlalara giriftar edən məzmun sifətlərdən sinəmizi pak qılaq, millət yolunda çalışanlarımızın qədr və qiymətini bilib onları əziz və möhtərəm tutuq, çəkdikləri zəhmət və xidmətlərin əvəzində hörmət və məhəbbət göstərək ki, onların hümmət və qeyrəti bu yolda dəxi də artıq nəf yetirsin və qeyriləri də onlardan ibrət götürsünlər. Gələk səy edək, atalarımızdan eşitdiyimiz “el üçün ağlayan gözsüz qalar” zərbülməsəlinin məzmunu içimizdən götürülsün və onun əvəzinə ittihad və ittifaqımıza dair “el ilə gələn qada-bəla toy-bayramdır” – “palaza bürün, el ilə sürün” zərbülməsəlləri istemal və dillərdə cari olsun!

F.Köçərli

“İrşad” qəzeti, 10 aprel 1906, №86

MƏİŞƏTİMİZƏ DAİR

(Əcəlsiz ölənlərimiz)

Bu yaxınlarda həmsirəzadəm Zülfüqar bəy Hacıbəyovun nəşini dəfn etmək üçün Qoridən Qarabağa Bərdə qəryəsində olan İmamzadə hüzuruna aparmışdım. İmamzadə səhnində bir şey diqqətimizi cəlb etdi. Hala biçərə müəllimin cəsədi- biruhi dəfn olunmamışdı ki, oraya tazədən iki meyit gətirdilər. Bir saatın zərfində üç nəfər şəxs qara yerin altına quylandı. Bu əhvəla təəccüb edib İmamzadə xüddamlarından birisindən soruşdum ki, hər günümü dəfn etmək üçün buraya bu qədər meyit gətirirlər, yoxsa ancaq bu gün belə nəhs gündür ki, bir saatın içində üç nəfəri basdırdılar? Mücavir mənə cavab verdi ki, “xeyr, bu gün nəhs gün degil, hər gün buraya artıq meyit gətirirlər, xüsusən bu sənə fəvt olanların həddü hüdudu yoxdur.

Elə gün olur ki, 8-10 meyit imamzadə səhninə daxil olur. Və məlumunuz ola buraya meyit gətirənlər ancaq varlı və təvanlı şəxslər və Bərdənin yaxınlığında sükna edənlər olurlar. O ki qaldı fəqir-füqərəyə və kənarda olanlara – onlar meyitlərini öz qəbristanlıqlarında dəfn edirlər. İmdi bundan pay apara bilərsiniz ki, bizim mahalda nə qədər adam tələf olur”.

Filhəqiqət bu yerlərdə fəvt olanın ədədi hesaba gələsi gegil, bir yerdə ki, həkim və təbib olmaya, mərixana və əczəxana olmaya, müsri və möhlik naxoşluqlardan xəlqin ehtiyat və çəkinməsi olmaya əlbəttə, orada adamlar dəxi milçək kimi tələf olacaqlar. Bərdənin yaxınlığında olan bizim öz kəndimizdə kamiral hesab ilə keçmişdə altmış ev var idi, amma hal-hazırda onun tən yarısı fəvt olub otuz ev ancaq qalıbdır. Və qalan evlərin sahibləri illətli, zəif və yarımcanlı şəxslərdən ibarətdir. Belə ki, bu yerlərin əhalisi getdikcə azalıb tənəzzül etməkdədirlər.

Əzbəs ki, həkim və müalicə yoxdur ona binaən burada hər yetən həkimlik iddiasına düşüb, öz fəhmincə mərixlərə müalicə edib cürbəcür otlardan, çiçəklərdən, qism-qism bitkilərin kökündən və sair əqli kəsən şeylərdən dərman qayırb azarlının qarınına töküüb diqqətsiz və əcəlsiz o dünyaya göndərir, bir mərəzi qeyri bir mərəzdən təşxis və təmyiz etməyib cümləsinə bir səbuk və sayaq üzrə tədavi və müalicə etməkdədirlər. Sill naxoşluğunun müalicəsini yatalağa, yatalağın əlacını zatülcənibə, zatülcənibinkini müstəsqiyyə edib, bəvasiri məfasilə, məfasili bəvasirə qatıb qarışdırıb əksər ovqat cüzi mərəzlərə mübtəla olanları da müalicələri sayəsindən böyük illətlərə və çarəsiz dərnlərə düçar edirlər.

Nəşi dəfn edəndən sonra Bərdədən müraciət edib bir neçə gün kənddə qalası oldum. Haman günlərin birisində sübh tezdən mənə yuxudan durquzdular ki, İbrahim kişi səni görmək istiyor. İbrahim kişi zəhmətkeş, halal və sadədil bir Allah bəndəsidir. Mənə görən kimi hövlnak özünü üstümə salıb dedi: “Ay başına dönüm, oğlum ölür, iki gündür döşənibdir. Amandır

ona bir əlac elə!” Kişinin bu iztirablı və pərişan halı məni çox təşvişə saldı və bilmədim ki, ona nə növ təsəlli verim. A kişi, mən həkim degiləm ki, sənin oğluna müalicə edəm, yenə gör ətrafda oğlunun naxoşluğundan başı çıxan adam var isə onu gətir. Sonra onun mərəzini bilmək istədim. İbrahim kişi dedi ki, a başına dönüm naxoşluğu nə isə heç özümüz də başa düşmürük, budur on gündür ki, yatır qabaqca bərk titrədir yığıldı, bir neçə gün şiddətli qızdırmanın içində oldu, sonradan bir gün tərləyib ayazıyan kimi oldu və iştəhası da açıldı, yemək istədi anası bənəfşə şorbası bişib verdi, yedi, ayinəsi açıldı, bu heyndə bir neçə adamlar qonşularımızdan onu yoxlamağa gəldilər. Evi yıxılmış Kərbəlayi İsmayıl da gəlmişdi. Gəlib oğlumun nəbzini əlinə alıb baxdı dedi: belə naxoşlara sənəməkilə qara hiləni narın döydürüb bala qarışdırıb verəsən naxoş dəfətən səhhət tapar. Mən günü qara gəlmiş də onun sözünə inanıb sənə ilə hiləni döydürüb bala qarışdırıb oğluma verdim. Yedi və üstündən bir cam bəhməz (doşab) içdi. Ondan sonra buna bir atəş gələbə edibdir ki, aşkara alışıb yanır və deyir ki, Tərtər çayının hamı suyunu gerek mənim qarnıma tökəsiniz. İndi a başına dönüm, nə qədər su veririk yenə də yandı deyib fəryad edir və sərsəm edib ağzına hər nə gəlir danışır. Bu sözləri deyib yazıq kişi gözlərindən yaş tökdü. Biçarənin bu pərişan və ümitsiz halı məni də pərişan elədi və bir növ ona təsəlli verib dedim ki, qorxma və ümidini kəsmə, inşallah yaxşı olar, amma hər deyilən sözə baxıb əlinə düşəni oğlunun boğazına tökmə. Kişi bir az təsəlli tapıb getdi. Mən də haman gün oradan çıxdım. Bilmədim ki, kişinin oğlu sağaldı və ya əcəlsiz Kərbəlayi İsmayılın müalicəsinin bərəkətindən axirətə rehlət elədi.

Əvam xəlqin içində Kərbəlayi İsmayıl kimi təbabət edən şəxslər həddən ziyadədir və onların çoxusu bu beytarların əlindən şərbəti-şəhadət içirlər. Bu qism təbibləri altmış sənə bundan müqəddəm Qasım bəy Zakir həcv eləyib xəlqi onların

hiylə və təməindən təhdid qılıbdır. Şairin kəlamından bir neçəsini münasib hali-məqam bilib burada zikr edirik.

Bağır oğlu Məhəmməd – məşədi, hacı
 Əliqulu müqim sərmin tacı
 Hər mərizə eləsələr əlacı
 Ehtiyatın görün tez olur məmat
 Tiryək yedirirlər hər kim olsa diq
 Heyzədən aldırır xun başlıq
 Yenə bu halilə o qövmi-zındıq
 Özlərin sanırlar Ərəstu Buqrat
 Fəlcə verirlər qürsi-təbaşir
 Müstəsqiyyə ab kasını mai-şəir
 Mərizin mərəzi yəni çəkə dir
 Sahibin çapalar üç qat, dörd qat

.....
 .....
 Mərizin üstünə yetişən məhəl
 Dərviş kəlbi hazır olur əlbəəl
 Qədəmlər guya katibi-əcəl
 Yazıbdır bais mövti-minacat
 Fisqləri zahir manəndi-günəş
 Həqq bilir sözümdə yoxdu güll və gəşş
 Yolları hər yerə düşsə sayəvəş
 Anlar necə gedir əhya əlsalavat
 Gah görürsən bir-birilə tapışır
 Gah atlanıb hər tərəfə çapışır
 Lən-tən bunlara elə yapışır
 Necə Ali-Məhəmmədə salavat
 Qələnin adamı yetdi yarıya
 Necə ki, qoyuna ac qurd dəriyə
 Az çəkər ki, məzar dəgər bəriyə
 Bu növ ilə eləsələr hərəkət
 Vilayətə salıbdılar şurişin
 Şərbət tək içərlər dəm əla xuin

Bunların yanında qatil Hüseyin
 Zimmədən yeridir ruzi-ərəsat
 Bir kimsəyə ariz ola sədəmə
 Baxmazlar fəqirə, yoxsula, kəmə
 Qədəm götürməzlər həqqül-qədəmə
 Ya on tümən pul gərəkdir ya bir at
 İmalədə yədi-bəyzaları var
 Həqq içinə ondan başları çıxar
 Mərəzi-digərə inanma zinhar
 Vüqufları ola heyhat, heyhat
 Şair bu təkəkar, bəd əməllərin qəddaranə rəftarlarını bir-
 bir zikr edib axırda deyir:

Gərək bu cahandan eyləmək həzər
 Öz yerində degil çünki xeyir şər
 Nə təbib, nə alim, Zakir müxtəsər
 Axtarasan yoxdur bir niki-səffat

Bu əvam təbiblər əksər ovqat yatalaq ilə zatülcənibi yek-
 digərindən təmyiz etməkdə aciz qalıb bir mərəzin əlac və
 dərmanını o birisinin həqqində istemal edirlər. Və yatalağı
 müsri mərəzlərdən hesab etməyib mərəzin qab-qacağını,
 rəxtxabını və yatacaq mənzilini ayırmıyolar, ol səbəbdən
 mərəz qeyrilərə də siraət edir.

Mən Qarabağda olanda belə eşitdim ki, Şuşa uyezdinin
 bir parə yerlərinə, xüsusən Kəbirli mahalına tazə bir naxoşluq
 düşübdür ki, qeyrilərə də siraət edib çox adamlar tələf oluyor.
 “İrşad”ın axırkı nömrələrindən birində təbib Ağayevin
 “minigit” və ya iltihabüssəhayə naxoşluğunun barəsində
 yazdığı şərh və bəyanatı oxumuşduq. Məzkur naxoşluğun
 əlamətlərilə Kəbirli mahalında ittifaq düşən mərəzin
 əlamətlərini tətbiq etdikdə aralarında müvafiqət gördük, belə
 məlum olur ki, minigit buraya düşübdür. Bəli, mədəniyyət
 sahibi olan avropalıların sair tərəqqimiz əsərləri bizə siraət
 etməyib, məvəddini-möhlik naxoşluqlarının ariz olması dəxi
 heyrətəngiz və təəccüblü bir sirdir.

Sabiqdə yazdığımız fikirləri dübarə burada təkrar etməyi
 özümüzə borc bilirik: bizim mayei-həyatımız olan dəhat əhli
 sahibsiz və qeydkeşsiz cəhalət aləmində mütəhəyyir və
 sərgərdan qalıbdır, əvamlıqları ucundan hər qism bəlalara düçar
 olmaqdadırlar. Cümlə əhli-mərifətlərimizə boredur ki, onların
 qeydinə qalıb cəhl qaranlığından onları xilas etsinlər. Nicat və
 səlamətə çıxmaqlarına yol göstərsinlər. Anladığımızı görə əhli-
 qələmimiz təbabətə dair sadə dildə kitabçalar tərtib edib və
 təvanalı şəxslərin himmətilə çap etdirib məccanən xəlf içində
 intişar etsələr fəidədən xali olmaz. Böyük kəndlərimizdə
 əzaxanalar açmaq dəxi baş vəzifələrimizdən birisidir.

F.Köçərli

“İrşad” qəzeti, 9 may 1906, №108

İSMAYIL BƏY QASPRİNSKİ

İsmayıl bəy Qasprinskinin ölmək xəbəri bizə də erişdi, bu
 dəhşətli xəbər bizi böyük yas və heyrətə saldı. Biz onun
 ölməyini gözləməyirdik və doğrusunu deyək, onun ölümünə
 inanmırdıq. Bizim xəyalımıza və fikrimizə gəlməzdi ki, İsmayıl
 bəy kimi adam ölə bilər. Böyük və sevgili adamın ölməyi
 insanı heyrətə salır, bir müddət onun əqlini çadırır, ruhunu və
 hissələrini qəbz edib hərəkətdən salır. Həzrəti Rəsulun vəfatı
 xəbərini Abdullah ibn Ənəs və Həzrəti Ömər eşitdikdə
 inanmadılar və ibn-Xəttab qılınıcı sıvırıb məscidin qapısında
 durdu və dedi:

“Hər kim ki, həzrəti peyğəmbər fəvt oldu desə, bu qılınıcı
 ilə onu belindən iki biçərəm!”

İmperator Petr Kəbirin vəfatı xəbərini onun
 müqərriblərindən bəziləri eşitdikdə inanmadılar və Petr Kəbir
 ölməz deyib iddia etdilər. Tarixdə bunun əmsalı çoxdur. Ana öz

istəkli balasının ölməyinə bəvər etməyib “Mənim balam ölməz” deyib nalə və fəryad edər.

Bizim yəqinimizdir ki, sevgili ustadımızın vəfatı xəbəri bu minval çoxları əvvəl dəfədə cəsədi-biruh halına salıb mat və məbhut qoyacaqdır və çoxları bu qara xəbərə inanmayıb şəkk və şübhədə qalacaqlar.

İsmayıl bəy diriliyimizin mayası və millətimizin ruhi mənziləsində idi. İsmayıl bəy öldü demək millətimizin çırağı söndü, həyat və işrətimizin rəvnəqi pozuldu deməkdir. Bir sülüs əsr boyunca millətin tərəqqi və təalisi yolunda bilaaram çalışmaq, hər tərəfdən onun üzərinə həvalə olunan oxlara sinəsini sipər etmək, onun nicat və səadətinə çarələr aramaq, cəhalət kibi möhlik mərzələrinə tədavi edib sihhət və səlamətə çıxartmaq yüngül və asan iş degil. Bu ağır zəhmətlərə və böyük məşəqqətlərə mütəhəmmil olmaq ancaq İsmayıl bəy kimi sahibi-hünərlərin və qəlbi bütünlərin əlindən gələr.

Pir deli bayəd ke, bari-ğəm kəşəd

Rəxş mibayəd tənirüstəm kəşəd¹

İsmayıl bəyi biz çoxdan tanıyuruq. Zaqaqaz darülmüəlliminin təhsildə olduğumuz zamanı onun “Tərcüman”ı başladı çıxmağa. O vaxtları dünyadan bixəbər idik. Kim olduğumuzu və təkliflərimizi anlamazdıq. Mərhum “Tərcüman” ilə bizi ayıldı. Bizdə yatmış hisslərimizi oyadan, bizi hərəkətə gətirən, öz vəzifələrimizi bildirən, amal və əfkarımıza qüvvət verən bu kişi oldu. Yüzlərcə, bəlkə minlərcə bizim kimiləri onun yetirmələri, dostpərvərdələri olubdur ki, imdi ustadlarının vəfatı onları dağidar və pərişanhal edəcəkdir.

1890-cı sənədə həqiqir müsəlman şöbəsinin cünbindəki ibtidai məktəbin sabiq müəllimi Səfərəli bəy Vəlibəyovla möhtərəm ustadımızı ziyarət etmək qəsdilə Baxçasarayə ezam olduq. On gündən ziyadə İsmayıl bəy öz evində bizi qonaq saxladı. Zövceyi-möhtərəməsilə haqqımızda artıqlığıyla yaxşılıqlar etdilər ki, hərgiz o nəvazişlər unudulmaz. O vaxtları uşaqları balaca idilər. Rifət 6 yaşında və Şəfiqə xanım 4 yaşında idi.

“Tərcüman”ın balaca mətbəəsində mərhum İsmayıl bəy bizi də işə qoşdu. Bekar oturmaq olmazdı, çünki ailənin üzvləri ki, ibarət ola özündən, xanımından, həmşirəsindən və iki nəfər cavan qayınlarından bilaaram iş görməkdə idilər.

Zəncirli mədrəsənin müdiri mərhum Əlhac Həbibullah əfəndi ilə və Baxçasarayın sair əyanilə mərhum bizi tanış elədi, yeni üsulda təsis etdiyi məktəbi göstərdi və üsuli-təlimdə mahir olan mərhum Vəlibəyov nümunə olaraq xocalar hüzurunda gözəl bir dərs verdi. Bundan əlavə İsmayıl bəy Krımın bir parə yerlərini bizimlə gəzib orada olan müsəlmanların dolanacağıla filcümlə bizi bələd etdi.

Krımın ən münbit və məhsul bitirici yerləri indiki qəvi düşmənimiz olan nemsələrin yədi-təsərrüfünə keçməsindən söz açıb, ruslar, nemsələr həqqində etdiyi yaxşılıqları və onlara verdiyi imtiyazları suzişli qəlbilə zikr edib diyordu:

Rusların böylə politikalarını bən anlaya bilmiyorum ki, nə səbəbə öz fəqir və məzlum rəiyyətləri olan Krım tatarlarına bu qədər cəfayı rəva görüb də onların ata-babalarından qalan yerlərini məğrur və xudbin nemsələrə verirlər. Bir vaxt olar ki, o politikanın səməri acı olduğunu görüb peşiman olarlar...

İsmayıl bəyin 25 sənə bundan müqəddəm dedigi sözlər imdi eynilə nəticə verir...

O vaxtları İsmayıl bəy 35 və ya daha artıq sənəyə erişmiş isə də hənzur cavan görünürdü. Onun açıq qabağı, gözəl siması, əqilli gözləri, uzun gərdəni və tərən baxışı cümləyi özünə mayil edirdi. İmdi “İqbal”ın 737-ci nömrəsində onun təsvirini görüb 24 il bundan irəli gördüğüm gözəl şəkil və şəmayili nəzərə gətirirəm, onun hərəkət və səkənatında müşahidə etdigim lətafət və nəzakəti gözümün önündə köçürürəm...

İsmayıl bəy gələcəyimizə yaxşı gözilə baxırdı. Həyatımıza ümidi, səadətimizə etiqa-di-kəmalı var idi. Hər şeydən artıq bizə xoş gələn - İsmayıl bəyin fel və qövlündə müşahidə olunan səbat və mətanəti-qəlb idi. Mərhumun əqidəsi buna idi ki, hər bir şey insanın öz əlindədir, istərsə edər. Mətləb

ancaq istəkdədir, işə şüru etməkdədir. İsmayıl bəy diyordu ki, bizim müsəlmanlar əksərən xəyalət aləmində yaşayırlar, bu aləmi boşlayıb fəaliyyət aləminə daxil olmaq gərəkdir. O qism işə iqdam etmək lazımdır ki, ondan bir xeyir və fayda hasil olsun. Doğrudan da İsmayıl bəyin hanki bir işinə diqqət yetirilsə, onda böyük tədbir və təcrübə və əncamında böyük fayda müşahidə olunur.

İsmayıl bəy əldəki tavuqu havada uçan qaza dəyişdirən adamlardan degil idi. Sözümlərinin həqq olmasına onun heç bir şeydən böyük işlər, əsərlər və binagüzarlıqlar tərtib və təsis etməyi şəhadət verir.

İsmayıl bəyin böyük xidmətlərindən birisi millətimizi, dinimizi və dilimizi şər ədadan mühafizə etməkdir.

Biz Baxçasarayda olan zamanı İsmayıl bəyə hər tərəfdən vüsul olan məktublar cümləsindən bir kağız da "Tərcüman"ın senzoru professor Smirnovdan yetişdi. Smirnovun adını eşitmişdik, amma kim və nə məsləkdə olduğunu bilməzdik. Məktubdan "fəziləti" məlum oldu. Bildik və tanıdıq. İsmayıl bəy məktubu bizə oxudu və ziyadə əhəmiyyətli olduğuyçün üzünü götürməyə həqirə izn verdi. Kağız çox tul və təfsil üzrə yazılmışdır. Tamamını zikr etməyə ehtiyac yoxdur. Vəli onun birinci yerlərini tərcümə etməyi lazım görürük, ta ki İsmayıl bəyin nə yolda və kimlər ilə cəng və cidalda olmağı dürüst təyin olunsun. Smirnov yazır:

"Yadımdadır – əzizim İsmayıl – keçmişdə "İslam"ın həqqində söylədiyim sözləri siz eşidib məni "seminarist"* ləqəbilə müttəhim etdiniz. O vaxtı mən cavan idim, təcrübəm yox idi. Sizin iradınıza cavab verməkdə aciz qalıb qızardım və özümü itirdim. Xəyal elədim, bəlkə İslamın həqqində mən səhv

(*) Ruhani seminariyalarda təlim alan adamların əksəri kutahbin və müttəəssib olduqları üçün "seminarist" ləqəbilə bir növ ittiham olunurlar.

dedim, bəlkə "İslam" həqqdir. Amma imdi sinn və təcrübəm artıbdır, "seminarist" adını üstümə götürməkdə utanıb qızarmıram, bəlkə bu ad ilə iftixar edirəm. Mən müddəti-mütəmadi artıq şövq və diqqətlə "İslam" nə olduğuna baxdım, onun barəsində söylənən sözlərə qulaq asdım və yazılanları oxudum, bənə yəqinlik hasil oldu ki, "İslam" ilə mədəniyyət və Avropa "sivilizasiya"sı sülh və saziş edə bilməz və o kəslər ki, bu doğru olan əqidənin ziddincə fikir edirlər və İslamı mədh qılıb çıxırırlar – onlar – ya Əhməd Midhət kibi yalançı və həyasız fanatiklərdir. Və yainki özləri "İslam" nə olduğunu dürüst anlayıb fəhm etmiyorlar. Və fəhm etdikləri surətdə həqiqi müsəlman degillər..."

"Həqiqəti-əmrə "İslam" nədir və nədən ibarətdir? Başdan ayağa kibr və qürurdan tərtib olunmuş ehkam – təsis qılınmış batil və müzür bu din, bu dini qəbul edənlərdən "İslam" çox şeyi tələb edir? Xeyr-xeyr çox az? İslamın əmri: Allaha və onun yalançı peyğəmbərinə etiqad elə, bəzi fəruğət əmələ gətir, fəqərə üzərinə artıq qalanından pay atıb adını "zəkat" qoy, islamdan xaric olan bədbəxtlər və dini tələblər ilə əlaqə və müamələ etmə, fürsət məqamında onları üz, döy və incit, yoxsa əl vurma, özünü murdarlama, amma bəzi məqamlarda onlara özünü xeyirxah və sülhedici göstər və əgər – xudanəkərdə – onların təbiyyətinə düşsən təqiyə ilə.. səbr et... Allah kərimdir, vaxt olar əlin açılar, zülm və cövrədən xilas olarsan, bu təklifləri yerinə yetirəndən sonra Allah əvəzində sənə behişt, huri, qılman və könlün istədikcə plov verəcəkdir..."

Bu səbəblə dini-islami əxlaqsız və elm və məarifdən bibəhrə olan vəhşi qövm və taifələr artıq şövq və həvəs ilə qəbul edirlər və niyə də qəbul etməsinlər: islamın təklifləri yüngül və asan – əvəzində verdiyi mərd huri və qılman! Daha bundan gözəl din ola bilərmə?

Pəs "xristianstva", yaxud dini-nəsara nədir? Ağır və insan tab gətirməyən bir yük. Onun qüvvəsindən və taqətindən ziyadə əmrlər və təkliflər: "hər adamı öz nəfsini sevən kimi sev!". Nə

müşkül əmr, nə ağır təklif! Bundan o çıxır ki, öz nəfsindən, rahatlığından və şəxsiyyətindən əl çək. Kim bunu bacarar? Bu qism təkliflər müsəlman üçün yaramaz, müsəlman öz kibr və qürurundan, öz şəxsi mənfəətindən və münbitindən əl çəkə bilməz. Odur ki, müsəlmanlar gündə beş vəqt namazlarını qılıb da düz bir cənnətə daxil olurlar, amma isəvilər öz dinlərinin ağır və məşəqqətli təkliflərini əda etməkdə aciz qalıb insaflarının atəşində yanıb qovrulurlar!..”

Bundan sonra Smirnov müsəlman ruhanilərinin fanatizmindən bəhs edib və həqlərində bəzi naşayəstə sözlər söyləyib etiraz dilini müsəlman intiligtələri üzərinə açıb diyor:

“Sizin ziyalılarınız da əllərində bir şeyi olmadığı halda ibn-Sina ilə gəldi, Əli Quşçu ilə getdi deyib qışqırırlar. Amma bunu bilmiyorlar ki, ibn-Sinalar vətəni çoxdan keçibdir. Lazımdır onları yaddan çıxartmaq, bu əsrdə onların etdiyi hünərlərlə iftixar etmək nəinki boş və bimezəmdür və hətta gülüncdür. Və bir də ibn-Sinaların və Əli Quşçuların ülum və mədəniyyətə düşmən olan “İslam” ilə nə münasibəti?..”

Necə ki, yuxarıda zikr olundu kağız uzundur, bu yazdığımızdan da oxucular hissə götürə bilərlər. 1870-ci illərdə mərhum Həsən bəy Məlikzadə Qafqaz müsəlmanlarını ülum və məarif kəsbinə – dəvət edən zaman və mahi-məhərrəmdə baş çapmağın əqlən və şərən caiz olmadığını sübuta yetirdigi əsnada müsəlmanların özləri ona fəhşlər göndərirdilər. Qarabağ və Quba şairləri şənində həcvlər yazırdı. On-on beş sənə sonra İsmayıl bəy himmət kəmərinə belinə bağlayıb Həsən bəy kibi müsəlmanların qəflətdən ayılıb ülum və məarif kəsbinə rəğbət etmələrinə öz tərcümanilə çalışmağa başladı. Bu halda da smirnovlar, çerivanskilər, ostromovlar meydana çıxıb büğz və ədavətlərini göstərdilər və müsəlmanların din və ayinləri ülum və tərəqqiyə zidd olmağını və müsəlmanlar qabili-tərəqqi olmadıqlarını sübuta yetirməyə çalışdılar və “islam”ın həqqində olmazın iftiraları və böhtanları söyləməkdən çəkinmədilər.

Həsən bəyin düşmənləri ilə İsmayıl bəyin düşmənləri arasında təfavüt çox idi; Həsən bəyin düşmənləri bir az vaxtdən sonra öz əməllərindən peşiman olub ondan əfv dilədilər və Hadiül-müzillin “Əkinçi”nin axıncı nömrələrinin birində öz həcvindən xəcalət çəkib Şeyx Sədinin bu şerilə üzrxahlıq etmişdir:

Biya ke növbəti-sülh əst dustü ənayət

Beşərt an ke nəkuim əz ançerəfti-hekayət²

Bu düşmənlər əvamlıqları ucundan xeyirxahlarına düşmən olmuşdular. Amma İsmayıl bəyin düşmənləri əqidə və məslək düşmənləridir. Bunların ədavəti qərəz və bixüdəndən nəşət edən ədavətdir ki, getdikcə artıb çoxalır, qüvvətlənir. Söz yoxdur ki, düşmən nə qədər qüvvətli olsa, bir o qədər də onunla müqabilə və mücadilə etmək çətinidir. Mərhum İsmayıl bəy bu qism böyük din və əqidə düşmənlərilə müdam cəngdə olub bir an da olmuş olsa qəsdində qüsurlu və fəaliyyətdə fütur göstərməyibdir. Bu cürət və səbat, bu məharət və kəmal ancaq İsmayıl bəy kibi sahibi-hünərlərin və dahilərin əlindən gələrdi. İmdi İsmayıl bəy vəfat etdi və öz vəfatı ilə bütün Rusiya müsəlmanlarını sahibsiz və hamisiz qoydu. Bu ağır müsibətə görə nə sayaq davam edəcəyik. Allah səbr, cəmil əta eləsin.

F.Köçərli

“İqbal” qəzeti, 28 sentyabr 1914, №749

¹ Qoca ürək qəm yükü çəkməlidir

Rustəm bədəninə al-qırmızı çəkməlidir.

² Ey inayət dostu, gəl ki, sülh çağıdır

O şərtlə ki, əvvəl olanlar haqqında danışmayaq

ALMANLARIN TƏLİM VƏ TƏRBIYƏSİ

- 1 -

Rus ədiblərindən bəzi nemsələrin indiki müharibəsini – cansız və ruhsuz maşına ilə canlı və ruhlu adamların vuruşma və davasına təşbiyə edirlər. Ruslar nemsələrin texnikası müqabilində əskərlər və ruh insani kimi böyük bir qüvvə qoyubdur. Axirülmür adam maşınaya və ruh insan texnikaya gərəkdir qalib gəlsin. Firənglərin və ingilislərin dəxi bu davaya qarışmağına ümdə səbəb ruhun maşınaya qalib gəlməsi ucundandır, insanın rütbəsini, şərəfət və hörmətini mühafizə etmək üçündür. Burası böylə.

Və lakin olmaz ki, nemsələr diri və hissli adamların müqabilinə bihiss maşınalar göndərmişlər. Bu bihiss maşınaları icad və ixtira edən və bu nizam və qaidəyi düzən əlbəttə həm hissli və həm əql və şüurlu adamlar olubdur. Keçən əsrin həştadınıcı sənələrindən indiyə kimi ki otuz ildən ziyadədir, nemsələr bəla azam işləməkdədirlər. 43 santimetrli toplar ixtira etməklə belə təlim və tərbiyə işlərinə və məktəblərin nizam və səliqəyə düşməyinə dəxi diqqət və himmət sərf etmişlər. Hərbi böyük bir qüvvə hasilə gətirməklə belə vətən övladının ruha və əqlə səlamət və müqtədir olmasına ciddi surətdə çalışmışlar, buna görə demək olar ki, nemsələr bizim müqabilimizə təkcə bihiss və biruh maşınalar göndərirlər, xeyr əskərlər də göndərirlər, vəli bu əskərlər özləri də bihiss maşınaları kimi rəhm mürvətsiz vəhşiyənə dava edirlər. Bu bihiss əskərləri vücadə gətirən nemsə məktəbləri və nemsə müəllimləri olubdur.

Yüz sənə bundan müqəddəm məşhur Napoleon tamamı dünyanı təxir etmək fikrinə düşüb bir çox yerləri zəbt etdi və Yena çayının kənarında almanlara qalib gəlib məmləkətlərini zirü zəbər elədi. Buna səbəb Napoleonun qoşununda olan nizam və qaidə və bundan əlavə hər əskər öz vəzifəsini ifa

etməyə kəmalincə hazır olmağı idi. Təlim və tərbiyə işləri Napoleonun verdiyi dəsturüləmələ ilə icra olunurdu. Bu dəsturüləməlin hökmüncə hər bir firəng öz millətinin və dövlətinin xadimi və hamisi olmağa borclu idi. Hər fərdin şan və rütbəsi dövlətinə yetirdiyi fəidənin miqdarınca vəzn olunurdu. Alçaq, orta və uca məktəb və mədrəsələrdə ancaq o qism elmlər və fənnlər təlim olunurdu ki, onlardan Firəngistanın istiqbalı şövkət və həşəməti gözlənilirdi.

Almanlar Napoleonun zərbindən məğlub və münhəzim olandan sonra qəflətdən ayıldılar və ən əvvəl təlim və tərbiyə işlərini nizam və qaidəyə salmağa sürətlə iqdām etdilər. Az müddətin içində çox şeylərə nail oldular. Maddi zərərin yerini mənəvi bir qüvvə tutdu. Hər fərdin qəlbi başqa bir zövqlə, elmi bir hissələ doldu. Hər kəsin baş arzusu yüksəlmək, elm və hünərlə qüvvətlənmək, tərəqqi yolunda qeyrilərə səbqət etmək oldu. Yaxşılaşmaq və ətrafda olanları gözəl və mərgub bir hala gətirmək niyyəti hər nemsənin qəlbinə çökdü.

Məktəbin borcu “elmlı və tərbiyəli adamlar yetirməkdir”. Hər şagird öz fitri və cibilli istedadına onda gərəkdir qəza tapsın ta ki, ancam təhsildə müxtəlif hünərlər biruzə gətirməyə qadir olsun. Çünki bəşəriyyət aləmini bilümmü və hər bir məmləkəti bilxüsus zinətləndirən və dövlətləndirən bu müxtəlif hünərlərdir. Adamların işlərində, fikirlərində və hünərlərində müşahidə olunan birlik və oxşayış bir növ tərbiyənin qüsurunə dəlalət edir. Bu növ adamlar bəşəriyyət aləminə zinət və məmləkətə mənəfət yetirməkdən acizdirlər.

_____ təlim və tərbiyənin mühüm qaidələrindən birisi də bu oldu ki, vətən övladını hal hazır üçün degil – bəlkə gələcək əsr üçün hazırlaşdırmaq lazımdı ki, onlardan aləmi-insaniyyətə və ümuri-məmləkətə böyük fəidələr yetişə bilsin. Filhəqiqət nemsələr gələcək zaman üçün kəmalınca mühəyyə oldular. On doqquzuncu əsrin ibtidasında, yəni 1806-cı ildə sənədə Yena çölündə məğlub olmuş almanlar övladını öylə hazırlaşdırdılar ki, 1870-ci ildə firəngləri Sedanda mühasirəyə salıb

Napoleonun intiqamını nəslindən aldılar. Pəs səbəb nə oldu ki, almanlar firənglərə qalib gəldilər? Bu suala cavab bu oldu ki, firəngləri məğlub edən almanların məktəbləri və müəllimləri oldu. 1870-ci tarixdə nemsələr yaxşıca imtahan verib qorxudan çıxdılar və qeyrilərə qorxu, dəhşət gətirməyə başladılar.

Vilhelm özü təlim və tərbiyə işlərinə müdaxilə edib Napoleon kimi başlayır – məktəb və mədrəsələrdə hansı elmlər və nə üsul üzrə təlim və tədris olunması üçün dəstürləmə yazmağa. 1889-cu sənədə mayın əvvəlində elam etdiyi fərmanın məzmununca məktəbin baş vəzifəsi vətən sevən və dövlətə xeyir yetirən nəsil hazırlamaqdır. Məktəb bu vəzifəsini kəmalınca düşünüb dərk etmiş olsa – gərəkdir ən əvvəl sosial-demokrat firqələrinə elani-hərb etsin və bu fəsad firqələr əkdipi toxumu puç və tələf etməyə çarələr bulsun. Almanıyanın sətəvət və miknəti üçün onu sevən cavan və saf etiqaad almanlar lazımdır, (sosial-demokrat)lar isə dövlətin zəif və pozğun olmağına çalışırlar. Millətpərəst və vətənpərvər cavanlar yetirməyən məktəblər gərəkdir bağlansın və müəllimlər qovulsun.

Vilhelmin tələb etdiyi budur:

Küllü uşikə qövlədən felə gələsindir.

Gərəkdir nemsə dövlətinin və nemsə millətinin uğrunda sərf olunsun. Şəxsi mənfəət onun şövkəti yolunda unudulsun. İnsaf, mürvət, ədalət, insaniyyət, üxüvvət və məhəbbət dövlət uğrunda sərf olunmursa boş və biməzmun ləfzlərdir. Nemsə mürəbbi və pedaqoqları (Vilhelm)in bu təklif və xahişlərini əmələ gətirmək niyyətilə növbənöv üsul və qaidələr tərtib etməkdədirlər. Bu pedaqoqlardan Krenşteynr dövlət və millət tərbiyəsi nədən ibarət olduğunu belə bəyan edir: “əfradi-dövlətə tərbiyə verməzdən əqdəm dövlət özü nə olduğunu bilmək lazımdır. Dövlət əfradi-millətin xeyir və səlahını və hüquq və asayişini təmin edici bir “vəsilə”dir. Qeyrilərin hüquq və asayişini təmin etmək üçün bu “vəsilə”nin özü gərəkdir başqa millətlərin təəddi və təsəllütündən hiyf olunsun. Səltənətin davam və bəqası onda işlənən qanun və qəvaiddə məxsusdur. Bu

qanun hər bir şəxsin təkliddə hüquq və ixtiyarını gözləməklə belə, o şəxsi səltənətə qoruqçu olmağa vadar və məcbur edir. Hər bir şəxsi öz xeyir və səlahını nəzərdə tutuban məmləkətinə xidmət etməyi gərəkdir özünə borc hesab eləsin, onun şövkət və əzəməti yolunda cani-dildən çalışsın”.

Əgər sual olunsu ki: dünyada var yox bir nemsə məmləkəti degil, başqa dövlət və millətlər dəxi vardır. Almanlar öz dövlətlərinin istiqlaliyyət və səlamathğını qorumaqla belə qeyrilərin həqqində zülm və sitəmi rəva görə bilməzlər. Bəlkə nemsələr tələb etdiyini firənglər də edəsi oldu. Bəlkə nemsələrin təmənnə və xahişləri rusların ziddüzərərinədir. Belə ki, bu təmənnaları əmələ gətirməklə belə qədimüləyyamdan beynəlmiləl mövcud olan qanun ədalət və şürot, sülh və müsəvat və əsas nəzakət pozulub niza və fəsad törüyəcəkdir. Bu ittifaqlar da nə etməli?

Bu suala Krenşteynrin cavabı müxtəsərdir: “qanun ədalət və şürot müsəvat ancaq o dərəcədə mürəğət olunmalıdır ki, onlardan məmləkətin tərəqqi və təməddününə bir afət və zərər toxunmasın; insaniyyətpərvərlik amal və qayəsinə milli amal və əfkarını hərgiz fəda etmək olmaz. Hərgah biz mədəniyyətli və məmur bir məmləkəti vəhşi, elmsiz və əxlaqsız bir millətin cənginə versək – ol vəqt şəriət sahibləri və əxlaq müəllimləri vədə etdiyi behişt ki ibarət olsun müsəvat, ədalət və üxüvvət aləmindən hər ayinə baş tutmaz və bizdən çox-çox uzaq qaçar!”

Burada Almanıya pedaqoqunun intəhasız olan kəbir və qüruru apaçıq görünür. Onun sözlərindən bu çıxır ki, dünyada varsa da, yoxsa da bir Almanıya dövlətidir. Bu dövlət elm, əxlaq və kultura cəhətincə sair dövlətlərdən başdır və onların tərəqqi və təməddünü bağıdır Almanıyanın müstəqil və müstəhkəm olmasına. Almanıya gərəkdir ağılıq və hökmranlıq eləsin, başqa dövlətlər onun əmrinə müti olub hökmlərini kəmalı-ixlas və ehtiram ilə yerinə yetirsinlər...

F.Köçərli

“Yeni İqbal”, 21 dekabr 1915, №188

ALMANLARIN TƏLİM VƏ TƏRBİYƏSİ

- 2 -

Həmin bu məzmununda ki, almanlar öz mədəniyyət və kulturaları səbəbilə yer üzündə gərəkdir ağalığ etsinlər təlim kitabları təsərrüf olunub Almaniya məktəblərində təlim olunur. Bu kitablardan birisilə “tərbiyə müxbiri” _____ rus jurnalında cənab Yefimov bizi tanış edir. Yefimovun məqaləsi ziyadə maraqlı və şayani-diqqət olduğu üçün onun bəzi yerləri ilə möhtərəm “Yeni İqbal”ın oxucularını aşına etməyi münasib hal gördük. Təlim kitabının müsənnifi Hartman “Vətən tanımaqlıq və vətən övladının tərbiyəsi” nam əsərində bu qism məlumat verir.

Gələcək zaman Almaniya millətinin üzərinə iki böyük və mühüm məsələnin həllini həvalə edir. O məsələlərdən **birincisi** dünya zindəganlığına dair dirilik məsələsidir. **İkincisi** əxlaqa məxsusdur. Əvvəlinci məsələdə müsənnifi-kitab Almaniya dövlətinin ətraf və hüduduna və qonşu məmləkətlərin ovza və əhvalına və beynəlmiləl müttəsil vüqaa gəlməkdə olan cidal və rəqabətə diqqət yetirib yəqinlik hasil edir ki, bu qədər miləl və əqvamın böylə xidmətlə çalışıb uruşmasına ümdə səbəb dirilik məsələsidir. Hər millət çalışır ki, işıqlı dünyada yaxşı alış-veriş edib ixtiyarını əlində saxlasın, başqalarından asılmasın, zəruri mayəhtacını öz məmləkətində becərib hasilə gətirsin və məhsulətı dəyərlı və qiymətli olsun və filcümlə daxil işlərini öylə bir qaidəyə salsın ki, heç bir şeydə kəm və geri qalmasın. Əgər bir şeyə ehtiyacı olmuş olsa da qeyrilərdən onu almağa qüdrət və təvanası olsun.

Müxtəlif millətlər dənizlərdə gəmilər vasitəsilə zəruri əşyai və mayəhtacı uzaq vilayət və məmləkətlərdən öz vətənlərinə daşımağa məcburdurlar. Bu yolda qeyrilərin afət və sədəməsindən hifz və əmanda qalmaq üçün hər millət çalışır ki, yaraq və əsləhəsini artırıb yaxşılaşdırsın. Odur ki, biz görürük böyük dövlətlərin hamısı təpə dırnaq yaraqlanıb hər anda

məqami-zərurətdə dava etməyə hazırdırlar. Bu hazırlanmaq dava etmək şövqü və xatirəsi üçün olmayıb bəlkə millətin istiqbal və səadətini təmin etmək üçündür. Ancaq mükəmməl surətdə yaraqlanmış qüvvətli və həşəmətli padşahlıq oğlanları yer üzündə cürətli və asudə gəzib hər məhəll və məkandan vətənlərinə azuqə və sair ləvazimat daşımağa müqtədirlər.”

Hartman millətinin sərpa müsəlləh olduğunun səbəbini böylə **açıcaq** bəyan edəndən sonra deyir: bu halda Almaniya milləti maddi və iqtisadi cəhətcə böyük təhlükədədir. Ona xeyli zor və hünər kəsb etmək lazımdır ki, bacarıb qeyrilərin müqabilində qorxusuz dura bilsin. İngilislər dünyanın üzünü tutublar, ticarət işlərində cümləyə səbqət ediblər, suda sair dövlətlərin hamısından qüvvətlidirlər. Heç bir dövlətin cürəti yoxdur ki, onların xilafətcə rəftar edib xahişlərini əmələ gətirməsin. Hər qism ziddiyyət və ədavəti yatırmağa hər növ məmanəti filfövr məhv və nabud etməyə qadirdirlər.

İngiltərənin torpağı və ona mütəəlliqlik müstəmləkət on kərə Almaniya torpağından artıqdır. Dünyanın dördəndən bir hissəsi və kaffeyi-nüfusunun bir _____ İngiltərə dövlətinin təhti-təsərrüfündədir. Fransa da kənarda qalmayıbdır. O da artıq sürətlə dünyaya malik olmaq fikrinə düşübdür. Və bir çox yerlərə malik olubdur. Firənglər Bəhri-Sefiddə böyük nüfuz kəsb ediblər, Afrika qələsinin şimal səmtində və Bəhri-Sefid yaxasında vəsi və məmur müstəmləkəta sahibləşiblər. Amerikalılar Şimali və Cənubi Amerikanın hər tərəfini tutublar və hər iki qitəyə bilkülliyyə malik olublar. Avropalılardan bir kəsin oraya dəxl təsərrüf etmələrinə razı deyillər.

Rusiyaya gəldikdə Hartman deyir: rus dövləti əjdaha kimi şişib Asiya kimi böyük bir qitənin şimali səmtini tamamən zəbt ediblər. Ancaq bir Almaniya üzük qaşı kimi ortalıqda qalıbdır. Mətəhəməti satmaq üçün köhnə müştəriləri əldə saxlamaq və tazə müştərilər tapmaq məsələsi gün-gündən çətinləşir. Bunula belə xarici ticarətimizə rəvnəq və bazar tapmasaq dolana bilmərik. Əgər xarici bir dövlət bizim ticarətimizin intişarına

manə olsa, əgər azacıq bir vaxtda da olsa karxana və fabrikalarımız hasilə gətirdiyi şüya və əmtiənin satılmasına sədd çəkilsə dəfətən onu hiss edərək, haman dəm fabrikalarımız yatır, mətahımız rəvnəqdən düşür, fələlərimiz işsiz qalıb şuriş və iğtişaş qalxırırlar. Əhli-ticarət, sənət və dəhat şaki və asi olurlar və məmləkətin nizam və qaidəsinə pərxaşlıq düşür... Belə olan surətdə gərəkdir pişəzvəqt başımızın çarəsini qılaq və bu möhlək və pər xətər dairədən çıxmağa əlac tapan – başqa bir əlac yoxdur _____ - gərəkdir məmləkəti xəta və bəladan hifz edici zirək və cəsur övlad yetirək. Hər nəhv olursa olsun – gərəkdir ticarət meydanı üzərimizə açıq qalsın, hər millət ki ticarət meydanının bizim üzərimizə qapanılmasına çalışır bizim düşmənimizdir, çörəyimizin kəsilməsinə çalışır.

Mətahımız gün-gündən artıb çoxalır. Karxanalarımız bilaaram işləyib hər qism əşya hazırladırlar, bunları satmağa əlimizdə olan sabiq bazarlar və müştərilər kifayət etməyir, lazımdır tazə bazarlar və tazə müştərilər tapmaq və illa gündən artmaqda olan övladımız acından fəvt olub gedər... Cümləyə məlumdur ki, alış-veriş meydanını ancaq zorlu və müsəlləh millət açıq ___ xülya bilər, ta ki qeyriləri onu bağlamağa cürət etməsinlər.

Bu növ təlimatdan sonra Hartman cavanlara xitabən deyir: “pəs dünya bizim məzrəəmizdir, bunu hər biriniz kəmalətə düşünüb anlamalısınız!” Söz yoxdur ki, ticarət səhnəsində və alqı-satqı meydanında millətlər arasında müşahidə olunan rəqabət və mübahisədə faiq və qalib gələn o millət olacaqdır ki, onun bazara çıxartdığı əmval və əmtəə qeyrilərindən gözəl-göyçək, zərif və işəyarar olsun. Bu cür malı ancaq əqilli, elmi, bacarıqlı və zirək millət vücuda gətirə bilər. O milləti ki, onun hər bir üzvü, hər bir fərdi fitri məharət və qabiliyyəti sayəsində böyük xidmətlər göstərə bilsin, ona binaən hər şəxs təklikdə bütün və kəmal bir vücud olmağa səy etməlidir ki, sağlam bir millət təşkil edə bilsin.

İkinci – əxlaqa dair məsələnin halına gəldikdə Hartman yenə cavan nəsle xitabən deyir: bizim millət vahid top, tufəng, qoşun və gəmi gücülə ticarət meydanını üzümüzə açıq saxlamayıb bəlkə bunlardan da ziyadə öz əqlinin, fərasətinin, elm və kəmalının, bacarığının, zəhmətinin, kargüzarlığının, əxlaq və adabının qüvvəsilə özü üçün hər yerdə ehtiram və müvəffəqiyyət kəsb etmişdir.

Hartmanın yazdığıyla ticarət meydanında müşahidə olunan mübarizə və mübahisə bir tərəfdən də mədəniyyət və “kultura”nın intişarına səbəb olur. Almaniya tacirləri və bəzərganları uzaq diyara və qərrib ölkələrə daxil olduqda özlərilə cansız və hissiz maldan səva başqa bir ziqiymət mətah nemsə millətinin fəxri olan “kultura”nın bir hissəsidir. Hartman yazır:

Mətahımızın talibi və müştəriləri o yerlərdə çox ola bilər ki, dilimizi anlayıb özümüzü tanıyırlar. Ticarət əmrinə məşğul olmaqla belə yer üzündə dilimizi də intişar edirik, dilimiz isə əcnəbilər əlində “kultura”mızı götürməyə böyük bir vəsilə olur. Bu dilin vasitəsilə elm və mədəniyyətdən bəhərə millətlər və taifələr Almaniya həkəma, üləma və şüərasının əsərlərilə aşına olub onlardan istifadə edirlər, necə ki, sabiqdə Roma tacirləri bizim məmləkətimizə nəsara dinini gətirib onun intişarına bais oldular. İndi bizim tacirlərimiz də Almaniya kulturasının toxmunu dünya üzündə saçmağa məmurdurlar. Belə ki, insaniyyət aləmini mədəniyyət və elm nurilə işıqlandırmaq təklifini biz almanlar öhdəməzə götürmüşük.

Əlbəttə, “kultura” intişarı baş vəzifəmiz deyil, baş vəzifə və amalımız nəfimizdir. Ən əvvəl gərəkdir çalışıb malımızı yaxşı qiymətə və artıqlığıyla satmaq, tainki ac qalmayaq, diriliyimiz mümkün ola, amma bu keyfiyyət ki, “kultura”mıza qeyriləri də şərikin edirik, bizim əlimizdə malımızı satmağa və xeyirimizi güdməyə böyük dəstəvidir. Pəs bundan aşkara məlum olunur ki, çörək üstündə vüqu gələn dava və mübarizə

bir yandan da kulturanın intişarına və insaniyyətin xeyirinə hüsn-xidmətlər göstərir.

Almaniya pedaqoqunun bu günə təfsilatından başqa bir mətləb də çıxır ki, onu əmələ gətirməkdən almanlar əsla çəkinməyirlər. Zəmani ki, Almaniya mətəhı hər məkana nəql olunursa özüyə belə Almaniya “kultura”sı da aparır, onda söz yoxdur ki, cümlə vəsilələri ki, məzkur mətəhın intişarı və rəvacı yolunda sərf və istemal olunur – müvafiqi-qanun və həqqdir. Belə olan surətdə Almaniya topundan hər bir gülləni bəşəriyyət aləmi gərəkdir təbrik və təhniyə eləsin, əgərçi o güllə bürc və hasarsız və sülhamiz bir şəhrin dam və divarını təxrib edəsi olsa da əzbəs ki, haman güllə Almaniya mədəniyyətinin və Almaniya “kultura”sının intişarı üçün yol açır. Bundan sonra məlum olunur ki, Rimis kəlisasının və bir çox qədim məbədgahların, ali və müzəyyən qəsrlərin və hətta tamami bilər binanın nemsə toplarının sədəməsindən dağılıb viran olmasına dəxi ümdə səbəb Almaniya “kultura”sının intişarı olmuşdur. Və bu qədər canların qırılmasına və qanların tökülməsinə və bir anda minlərcə nüfusun tələf olması üçün ixtira olunan alati-hərb və tarixdə misli görünməmiş büğz və ədavətə və vəhşiliklərə baş səbəb yenə Almaniya “kultura”sının intişarı olmuşdur.

Bu “kultura”nın hörmət və xatirinə ənbiyai-izam gətirdiyi din və şəriət, əhli-ədyan qoyduğu təriqi-hidayət və üxüvvət fəda olmalıdır. Həzrəti-İsa — buyurduğu “öz kömləyini əynindən çıxarıb qardaşına ver” – kəlamın ziddincə nemsə pedaqoqları təlim və tövsiyə etdiyi sözlərə əməl etməlidir ki: qardaşının və yoldaşının kömləyini əynindən çıxardıb özün gey – o çılpaq da gəzə bilər!”

Bu halda Almaniya məktəblərində yeniyetmə cavanlara bu növ məlumat və bu qism tərbiyə verilməkdədir.

F.Köçərli

“Yeni İqbal”, 25 dekabr 1915, №191

MƏİŞƏTİMİZƏ DAİR

Neçə gün bundan əqdəm “Zaqafqazski reç” qəzetəsinin 271-ci nömrəsində (Bir vəli) imzasıyla yazılmış xırdaca, amma ziyadə əhəmiyyətli bir məqalə diqqətimizi cəlb etdi. Bu məqalədə cənab (Bir vəli) Qafqaziyadakı edadiyyə məktəblərində yerli dillərinin ki, ibarət ola gürcü, türk və erməni dillərindən, zəif, xar və mühəqqər surətdə təlim olunmasından bəhs edib filcümlə səbəblərin də göstərmişdir. Sahibi-məqalə bu dillərin dövlət tərəfindən açılmış məktəblərdə fəna və pozğun halda təlim olunmasını məktəb müdirlərinin kəm etinalığından görür. (Bir vəli)nin sözləri doğrudur və rəyi qüvvətli müdirlərdə ixtiyar çoxdur, istədiklərini edə bilərlər, yerli dillərinə iltifatları olsa onları rütbəyə mindirib hörmətləndirərlər, necə ki, Tiflisdə əvvəlinci gimnaziyanın müdiri (Qoladze) cənabları erməni və gürcü dillərinə əhəmiyyət verib yaxşı təlim olunmasına hüsn-təvəccöhlər göstərir, və necə indiki Zaqafqaz darülmüəlliminin rəisi cənab (Smirnov) yerli dillərinin təliminə artıq dərəcədə əhəmiyyət verməkdədir, hətta imtahan mövsümündə seminariyaya daxil olmaq istəyən şagirdləri sair elmlərlə belə türk dilində dəxi imtahan verməyə məcbur edir. Vəli belə müdirlər məəttəəssüf azdır. Və doğrusunu bilmək istəsəniz onlara borc degil ki, yerli dillərinin təlim və tədrisinə əhəmiyyət versinlər, əzbəs ki, bu barədə yuxarı dairə və mərkəzlərdən onlara qəti surətdə bir əmr sadir olmayıbdır, bir dəsturüləməl verilməyibdir.

Vətən dillərinin dövləti məktyəblərdə xar və bietibar olmağına başqa səbəblər də vardır ki, onları görməmək və göstərməmək bir növ qəflətdir. Bilmək gərəkdir ki, atalar nahaq deməyiblər: “Ağlamayan uşağa süd verməzlər”. Dil sahibləri ağlayıb dillərinə hörmət və əhəmiyyət tələb etməyiblər.

Qafqaziyada padşahlıq məktəblərində qədimüləyyamdan vətən dillərinin təlimi görk üçün, adı var, özü yox məsələdə bir şey kimi qoyulubdur. Niyə belə olubdur – o başqa məsələdir. Heç bir millətin pişva və rəisləri ana dilinin dövləti məktəblərdə nə üsul və qaidə üzrə təlim olunmağına mültəfit olmayıblar.

25 sənə daha ziyadə əqdəm həqir İrəvan gimnaziyasında müəllimlik edən zamanı türk və erməni dilləri ancaq üç əvvəlinci klaslarda təlim olunurdu. Hər dilin təliminə həftədə on dərslər və müəlliminə ayda iyirmi manat məvacib qərar olunmuşdu. Şagirdlər xah erməni olsun, xah müsəlman ana dilini öyrənməyə əsla meyl və rəğbət göstərməzdilər, onlardan hər biri çalışırdı ki, başqa dillərdən və elmlərdən geridə qalmasın. Gimnaziya müdiri və naziri yanında bu dillərin varlığı və yoxluğu müsəvi idi. Şikayət olunanda ki, şagirdlər ana dilini öyrənməyirlər, müdir təbəssüm edib “bir növ yola aparın” deməklə müəllimə təskinlik verirdi. Şagirdlərin valideyninə gəldikdə, onlar da həmçinin ana dilinin və şəriət dərslərinin üsuli-təliminə əsla mültəfit olmazdılar. On sənə İrəvan gimnaziyasında müəllimlik etdik, bu müddətin ərzində bir dəfə də olsa valideyninin birisindən eşitmədik “mənim oğlum müsəlmanca necə oxuyur” – deyib bizdən sual etsin. Biləks, atalara biz tərəfdən şikayət izhar olunduqda ki, filankəs, sizin oğlunuz şəriəti və dilini öyrənməyir, tənbellik edir – bizə sözləri bu olurdu ki: “ay mirzə, bir tövr yola aparın. Oğlum oxuyub molla olmayacaqdır, kömək edin başqa dillərdən geridə qalmasın!”. Müdirin cavabıyla atanın cavabı arasında bir fərq görünməz idi.

Yerli dillərin böylə fəna halda təlim olunması hər yerdə bərqərar üzrə idi: Gəncədə də, Tiflisdə də, Bakıda da, Qarabağda da. Bu barədə ermənilər bir söz söyləmiyorlar ondan ötrü ki, onların üç-dörd ruhani seminariyaları və üç kəlisada məxsusi akademiyləri var idi. Ki orada ana dilini mükəmməl surətdə öyrənirdilər. Gürcülər də danışmayırdılar o cəhətə ki, onların da həm ruhani seminariyaları və həm də özlərinə

məxsus iki gürcü gimnaziya var idi, biri Tiflisdə, biri də Kutaisdə. Bəs müsəlmanların nəyi var idi? Bəs bunlar milliyyət ruhu və milliyyət hissi bəsləyən südü hansı ləbindən əmirdilər? Müsəlmanların da çoxlu məktəbləri və Tiflisdə sünni və şiə ruhani idarəsinin cənbində iki ədəd rəsmi rüşdiyyə məktəbləri var idi. Bu məktəblər müsəlmanların ruhani və mənəvi ehtiyaclarını ödəyə bilirdimi. Ana dilini və şəriətini layiqincə öyrədə bilirdimi – bilmirdimi? Bu da başqa məsələ. 1905 və 1906-cı illər yetişdi. Bu illərdə vüqu gələn hadisat, iğtişaş və inqilabdan sonra yerli dilləri bir növ əhəmiyyət kəsb etdi. Dövləti məktəblərdə bu dillərə məxsus dərslərin ədədi artıb, müəllimlərin məvacibi irəlikinə nisbət bir azacıq çoxaldı. Amma bununla belə dillərin təlimi rəsmiyyət və əbədi bir heysiyyət qazanmadı.

Bizim əqidəmizcə yerli dillərinin, xüsusən türk dilinin edadiyyə məktəblərində zəif halda təlim olunmasının böyük səbəblərindən birisi də cəmaətimizin bu məsələyə kəm məhəl və kəm etina olmağıdır. Əzizimiz Fərhad bəy Ağayev keçən sənələrdəki müəllimlər ictimainin hüsni-nəticələrindən məlumat verib. O cümlədən bunu da göstərmişdir ki, guya Zaqafqaziya darülmüəllimin-lərində türkcə ilə şəriət dərsləri artıb qüvvətlənmişdir. Qərəz olsun ki, bu qövl səhih deyil. Zaqafqaz darülmüəlliminində rəsmi dərslərin xah türkcə olsun, xah elmi-ilahidən ədədi ___ qərar üzrə davam etməkdədir. Qori darülmüəlliminində türkcə artırılmış dərslərə bais Bakı şəhəridir ki, Allah ona bərəkət versin, ildə min manat verməklə həftədə on dərslər rəsmi dərslərin üstünə qoyulubdur və bu dərslərin köməkliylə axır vəqtlərdə müsəlmanca az-çox savadlı müəllimlər hazırlamaq bizə müəssər olubdur. Fərhad bəy sadaladığı bir para işlərin vüqu və icrasına hər halda müəllimlər ictimai bais olmayıbdır. Bu barədə “Aşiq söz”də M.Ə.K. rəy və qövlünə şərikik. Təzə qərarlar ixtira və tərtib etmək ancaq işin yarısıdır, çox yarısı və böyük hünər o qəraradları yeritməkdir, onları qövlədən fele gətirməkdir.

(Bir vəli) öz məqaləsində “Mşaq” qəzetəsindən Ruita belə yazır ki, Tiflisdə əvvəlinci gimnaziyanın müdiri cənab (Qoladze) istiyor ki, gürcü və erməni dillərinin təlimini qaidəyə salsın, bu dillərə məxsus dərslərin ədədini artırıb səkkizinci klasda dəxi erməni və gürcü dilləri oxudulsun və bu dillərdə dərc olunmuş əsərlərdən şagirdlərə məxsus bir kitabxana binasını qoysun. Məqələdə bir kəlmə də olsa türk lisanının haqqında söylənilmiyor, guya ki, əvvəlinci gimnaziyada nə müsəlman şagirdi var, nə də türk dili. Amma necə ki, bizə məlumdur Tiflisdə müsəlman şagirdlərinin çoxu əvvəlinci gimnaziyada təlim və tərbiyə almaqdadır. Onların ədəbi əqlən 60-70 nəfərə çatmışdır. Sair dimnaziyalarda lisan və şəriət müəllimi olmadığı halda, əvvəlinci gimnaziyada hər ikisi mövcuddur. Ona binaən ruhani rəislərimizin və cəmiyyəti-xeyriyyə sədrlərinin etf nəzər etmələrini və türk dilində əvvəlinci gimnaziyada əhəmiyyət verilməsinə - diqqət yetirmələrini təmənna edərək.

F.Köçərli

“Yeni İqbal”, 28 dekabr 1915, №193

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Zəka səltənətinin carçısı 3

Seçilmiş əsərləri

İrəvandan məktub	22
Azərbaycan komediyaları	23
Azərbaycan ədəbiyyatı.....	31
Hörmətli “Şərqi-Rus” ruznaməsinə bir neçə sözlər	78
Müsəlman müəllimlərinin hümməti.....	82
Anton Çexov.....	84
Təzə kitab.....	84
Ədəbiyyatımıza dair məktub.....	90
Qarabağda cavanşir mahalının əhval və övzasına dair	95
Qaranlıqda qalanlarımız.....	101
Taybunuz öküzü.....	105
“Molla Nəsrəddin”.....	108
İdarəyə məktub	114
İrəvanın oyanması.....	116
Ədəbiyyatımıza dair.....	119
Usta Zeynal	125
Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmal 129	
Vaqif və Vidadi və bunların dostluğu.....	135
Qəzəl	139
Həsənbəy Məlikov	141

Qazax şairi Kazım Ağa Salik təxəllüsün barəsində bir para məlumat	143
Məişətimizə dair	152
Milli bayram	163
Gürcü şairi Akaki Sereteli yubileyinə dair.....	167
Məişətimizə dair	177
Müəllimlərimiz və onların hali	182
Nikolay Vasilyeviç Qoqol.....	196
Dünyada bəla nədən törəyir?	205
Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz.....	208
Köçərilərin övza və əhvali	219
“Vətən dili ” dərsliyi haqqında cənab Şirvanskinin rəyi münasibət ilə.....	228
Mirzə Fətəli Axundov.....	233
Sabir haqqında	270
Vəfati – şair.....	271
Həyata dəvət	272
Redaksiyaya məktub	276
Yakov Semyonoviç Qoqebaşvili.....	277
Soltan Məcid Qənizadə	279
Ana dili	283
Dost və müəllim N. O. Lomourinin xatirəsi	286
Qeydlər.....	288
L ü ğ ə t.....	327

Balalara hədiyyə

Mühərririn ifadəyi-mərami	354
İt və pişik	355
Üzlu qonaq və ev yiyəsi	356
Ərincək it	357
Toyuq	357
Xoruz və padşah	358
Qanacaqlı qaraçı	360
Qarı və pişik	360
Qoyun	362
Üşüdüm ha, üşüdüm	363
Keçi	364
İnək, öküz və camış	365
Eşşək və dəvə	366
Çoban	367
Qurd	368
Bişmişlər, çərəklər və içgilər	369
Səməni	370
Ağ qoyun	371
Nariş (narinc) qoyun	371
Düzgü	371
Dəvə və tikan	373
Nazıkbənazik – tazıkbətazik	373
Layla	376
Bala barəsində	377
Qardaş barəsində	378
Gəlinin sözləri	378

Qaynananın sözləri	378
Yaz	378
Günəşi çağırmaq	379
Qızlar nəğməsi	380
Tülkü və üzüm	381
Buğda, arpa və darı	383
Darı və buğda	383
Tülkünün hekayəti	384
Düzgü	386
Şəngülüm, şüngülüm, məngülüm	388
Güdü – güdü	391
Vur nağara, çıx qırağa	393
Tülkü və kəklik	393
Tülkü	396
Pispisa xanim və siçan bəy	397
Durnalara xitab	402
Bostan və dirrik məhsulətı	403
Qızlar su doldurmaqda	404
Göyçək Fatmanın nağılı	404
Soltan dağı	410
Dağlar.....	411
Kəklik	412
Tərhan	413
Düzgü	414
Tülkü və qurd	415
Oğru və ev yiyəsi	417
Aranla yaylağın bəhsi	418
Arılar bərəsində	419

Dəvə və eşşək	421
Tülkü və şir	424
Vətən	433
Dəvə, ilan və tısbağa	434
Durnalara xitab	438
Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu	439
Sayaçı sözlər	445
Tapmacaların cavabı	453

Əlavələr

Əql əqldən ötkün olar	456
Məişətimizə dair	457
Məişətimizə dair	461
Məişətimizə dair	464
İsmayil bəy Qasprinski	469
Almanların təlim və tərbiyəsi.....	476
Almanların təlim və tərbiyəsi.....	480
Məişətimizə dair	485

Frida boy kəçəri
330LƏRİ

Yığılmağa verilmiş 14.01.2013
Çapa imzalanmış 12.05.2013
Şerti çap vərəqi 31. Sifariş № 189
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab «**Elm və Təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
E-mail: [elm ve tehsil@box.az](mailto:elm_ve_tehsil@box.az)
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

